

A VESZPRÉM MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

Készült a
Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Veszprém Megye Önkormányzata,
a Magyar Külkereskedelmi Bank
és az
Alapítvány a Laczkó Dezső Múzeumért
támogatásával.

• MKB •

ISSN 0237 - 9589

Címlapterv: Kulcsár Ágnes

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG KIADVÁNYA
Felelős kiadó: V. Dr. Fodor Zsuzsa megyei múzeumigazgató
Készült 500 példányban, 28 A/5 ív terjedelemben
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

21
2000

SZERKESZTŐ
K. PALÁGYI SYLVIA

VESZPRÉM, 2000

PUBLIKATIONES
MUSEORUM COMITATUS VESPRIMIENSIS

21
2000

REDIGIT
SYLVIA K. PALÁGYI

VESPRIMII 2000

TARTALOM - CONTENT

ELŐSZÓ – PREFACE		7
REGENYE Judit:	A lengyeli kultúra újabb lelőhelyei Veszprém megyében – New sites of the Lengyel Culture in Veszprém County	9
K. PALÁGYI Sylvia:	Római kori villák újabb vaseszközei a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban – New iron implements from the roman villas in the Veszprém Museum "Laczkó Dezső"	21
PERÉMI Ágota:	A Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely-kultúras temető fülbevalói – Burial earrings of the Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely Culture	41
RAINER Pál:	A Berhidán és Felsőzsidén a XIX. században talált pecsétek (II. Géza és III. István királyunk pecsétnyomói ?) – Seals found in Berhida and Felsőzsidén in the 19 th Century (Seals of Kings Géza II and István III ?)	77
S. LACKOVITS Emőke:	A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményének türelemüvegei-tüvegbe zárt jellegzetes szakrális ábrázolástípusok – Patience Flasks from the Ethnographic Collection of the Veszprém Museum "Laczkó Dezső" - Types of characteristic sacral Representations enclosed in Flask	89
MÉSZÁROS Veronika:	Ládák a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében I. – Chests from the Ethnographic Collection of the Veszprém Museum „Laczkó Dezső” I.	107
ÁCS Anna:	Kazinczy Ferenc levele Pápay Sámuelhez. Egy irodalmi kibékítés története – Kazinczy's letter to Sámuel Pápay. Story of a literary reconciliation	129
TÓTH G. Péter:	Otthon és külvilág. Magánélet és nyilvánosság egy veszprémi polgár szemével. (Dokumentumok a Laczkó Dezső Múzeum Adattárából) – Home and the outside World. Private and public life through the Eyes of a Veszprém Barber	139
V. FODOR Zsuzsa:	Adalékok a nemzettudat múzeumi dokumentumaihoz a két világháború közötti Magyarország iskolai oktatásában – Additional material to the national awareness museum documents on school education in Hungary between the two World Wars	157
KONCZ Pál:	Két XX. századi pápai könyvkötőmesterről – On two twentieth century Pápa bookbinders	171
GOPCSA Katalin:	A jelenlét megsokszorozott bizonyossága. Šwierkiewicz Róbert: Többedmagával című műtárgyegyüttese a Laczkó Dezső Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményében – The multiplied assurance of presence. Róbert Šwierkiewicz: group of exhibits "In the company of others" in the graphic arts collection of Museum "Laczkó Dezső"	191
EGERVÁRI Márta:	Négy textilborítású legyező restaurálása a Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből – Restoration of four textil-cover fans from the Museum „Laczkó Dezső” collection	205

ELŐSZÓ

A kereszténység 2000. és a magyar államiság 1000. évében megkülönböztetett figyelemmel fordulunk történelmi múltunk felé. Nagyobb gonddal vesszük számba azokat az értékeket, amelyeket szűkebb pátriánk, Veszprém megye területén évezredek alatt élt különböző népcsoportok, az itt tartósan megtelepült népek és a magyarság életét, kultúráját jellemezték.

Az ünnep jelentőségét, méltóságát számunkra annak a helyzeti sajátosságunknak a megléte emeli, hogy mindezen értékek gyűjtésének, őrzésének, közkinccsé tételének az intézménye a múzeum, az a sokszínű és a megye kulturális életében meghatározó szerepet játszó szervezet, amely a munkahelyünk, ahol a múlttal való találkozás összes öröme és gondja napi élményünk.

Alig van a múzeológiának olyan területe, ahol ne lenne feladatunk, alig van a tudománynak olyan ága, ahol ne öregbítenénk szakmai híruket itthon és külföldön. Az esetek többségében nem egyszerűen ásatást végzünk, történelmi, néprajzi, irodalomtörténelmi és képzőművészeti anyagot gyűjtünk, hanem a kor és a szakma kihívásának megfelelően nagyobb dimenzióban gondolkodunk, hazai és nemzetközi programokban dolgozunk.

A Millennium esztendejében is folytatódnak a már évtizedekkel vagy évekkel ezelőtt elindított, kiemelt kutatások. Így a balácai római kori villagazdaság feltárása, s ennek részeként a falfestménykutatások, valamint a római kori halomsírok összehasonlító vizsgálata. A lesencetomaji Keszthely-kultúrák temető feltárása átmenetileg szünetel, de folyamatosan történik az eddig előkerült anyag feldolgozása. A Tihany-Óvár területén megkezdett ásatás a terület régészeti jelentőségét új alapokra helyezte, mivel a lelőhelyen a korábbi ismereteket jóval meghaladó kiterjedésű őskori település nyomai kerültek a felszínre.

A néprajz területén a vallástörténelmi kutatások nemzetközi jelentőségű programja mellé a Bakony és Balaton-felvidék paraszti társadalmának, valamint a jeles napok és az emberélet fordulójának szokáskincs vizsgálata társult. A hétköznapi és ünnepi táplálkozás, továbbá a térség népművészetének és népi iparművészetének kutatása figyelemreméltó eredménnyel valósul meg.

A megye polgárságának dualizmus kori vizsgálata gazdaság-társadalom- és művelődéstörténelmi

szinten történik, s része a nemzetközi Habsburg-monarchia történelmi kutatásoknak.

A magyarországi boszorkányság forrásai kataszterének összeállítása egy évek óta tartó, nagyívű program befejezése, amelynek végreredménye a legkorszerűbb publikációs forma, az internetes kiadvány.

Az irodalomtörténelmi múzeológiában a megyéhez kötődő írók, költők munkásságának feldolgozását az évfordulók kiemelt jelentőségűvé teszik. Jókai Mór születésének 175. évfordulója a millennium évében ezt a munkát országos rangra emelte: Badacsonyan az 1999-ben megindult reformkori konferenciasorozattal hagyomány született, amelynek központjába a XIX. század elején élt alkotók irodalomtörténelmi jelentőségének és életének vizsgálata került.

A művészettörténelmi kutatások területén a figyelem elsősorban a Veszprém megyében élt mesterek és kismesterek, valamint a kortárs művészek adatainak összegyűjtésére irányult. A feldolgozás Csikász Imre életművének bemutatásával ez évben fontos állomásához érkezett.

A múzeumi könyvtár állománya nagy értékű, s ezáltal gazdag forrása a különféle témájú feldolgozásoknak. Hosszú évekre szóló munka a meghatározó helytörténelmi jelentőséggel bíró, XVIII-XIX. századi írók publikációinak orvostörténelmi és művelődéstörténelmi szempontú vizsgálata.

Munkánknak elengedhetetlen része a felbecsülhetetlen értékű tárgy, fotó és dokumentumgyűjtemény állagának megóvása, restaurálása, amelyet a felsőfokú képzésben mind nagyobb számban résztvevő restaurátorok végeznek.

Ezen gyűjteményeink különleges darabjainak, tárgygyűjtéseinknek a bemutatását választottuk múzeumunk millenniumi évkönyvének témájául, hiszen ezek leghitelesebb bizonyítékai annak a kornak, amelyben készültek és a legtöbb leolvasható róluk, ami a keletkezésük körülményeit, használatuk módját illeti.

A tanulmányokat az a múzeumi kutatógárda írta, amelynek minden tagja a szakterületét, s ezáltal az egész múzeumügyet, a legmagasabb szinten képviseli. Ez a garanciája annak, hogy a szakmabeli elődeink által megkezdett áldozatos és kiemelkedő jelentőségű munka ma is folyamatos és hisszük, hogy az is marad az újabb ezredévben is.

PREFACE

In the 2000th year of Christianity, and the 1000th year of the Hungarian state, we turn with particular interest to our historical past. We consider with greater care the values which have characterised the life and culture of the Hungarians, the continuously settled peoples and the various national groups which have lived for millennia in the area of our narrower homeland, Veszprém county. The significance and dignity of the holiday is increased for us by the peculiar situation, that the institution for the collection, preservation and presentation as public property of all these values is the museum, that manifold organisation playing a decisive role in the cultural life of the county which is where we work, where all the joys and cares of meeting the past are our everyday experiences.

There is hardly an area of museology where we do not find a task; there is scarcely a branch of science where we would not immortalise our professional fame at home and abroad. In most cases we do not simply carry out excavations, or collect historical, ethnographic, literary-historical and graphic arts material, but corresponding to the challenge of the age and the profession, we think in greater dimensions, taking part in Hungarian and international schemes.

In the year of the Millennium, research initiated or emphasised years or even decades ago is continuing. This includes the excavation of the Baláca villa farm dating to the Roman period, and the wall painting research as part of this, as well as the comparative study of the Roman period tumuli. The excavation of the Lesencetomaj cemetery of the Keszthely-culture has been temporarily suspended, but the material found so far is being continually processed. Excavations begun in the Tihany-Óvár area have provided a new basis for the archeological significance of the area, as on the site, the remains of an ancient settlement have come to the surface, the extent of which well exceeds those previously known.

In the area of ethnography, studies of the rich customs of the Bakony and Balaton Highlands peasant society, as well as holidays and turning points in human life, have been combined with the religious history research programme, which is of international significance. Research into everyday and holiday eating habits, along with folk art as well as popular applied arts in the region, has achieved remarkable results.

Dualism period studies of the citizens of the county are being carried out in social-economic and

cultural history fields, and are part of the international historical research into the Habsburg monarchy. The production of a survey of the witchcraft sources in Hungary is the completion of an extensive scheme which has taken years, and the result is published in the most contemporary form, on the Internet.

In literary historical museology, research on the works of the authors and poets connected with the county has gained in significance due to anniversaries. The 175th anniversary of the birth of Mór Jókai in the Millennium year has raised this work to national rank: in Badacsony, a tradition was born in 1999 with a series of conferences on the reform period, with the study of the life and literary historical significance of the creative artists who lived in the early 19th century as the central theme.

In the area of art history research, attention has been directed primarily to the compilation of data on the craftsmen and masters as well as their artist contemporaries who lived and live in the county. This scheme has arrived at an important stage this year, with the presentation of the life's work of Imre Csikász. The museum library collection is of great value, and is therefore a rich source for the various research themes. The examination of the publications of 18th-19th century authors from the point of view of medical history and cultural history is a work of many years, with decisive significance for local history. An indispensable part of our work is the preservation and restoration of the condition of the document, photograph and object collection, which is of inestimable value, and this task is carried out by restorers who are taking part in advanced training in increasing numbers.

The presentation of the special pieces and groups of objects in this collection has also been chosen as the subject of the museum's Millennium yearbook. These in fact constitute the most authentic evidence of the period in which they were produced, and the most can be read from them, as far as the circumstances of their origin and the means of their application are concerned.

The studies have been written by the museum research team, each member of which represents their area of expertise, and therefore the reputation of the museum, to the highest possible standard. This is the guarantee that the sacrificial and outstandingly significant work begun by our predecessors in the profession is proceeding today, and we believe this will also continue into the new millennium.

V. Zsuzsa Fodor
county museum director

Veszprém, 2000.

A LENGYELI KULTÚRA ÚJABB LELŐHELYEI VESZPRÉM MEGYÉBEN

Veszprém megyében a lengyeli kultúrának jelenleg 64 lelőhelye ismert. (1. ábra) E kultúra feltárása volt az elmúlt évtizedben az őskoron belül a legintenzívebb a megyében, összesen 11 helyen történt kisebb ásatás, leletmentés vagy megfigyelés (Szentgál-Tüzköveshegy, Szentgál-Füzi-kút, Szentgál-Teleki-dűlő, Szentgál-Tobán, Ajka-Pálmajor, Ajka-Szent-István u., Városlőd-Újmajor, Salföld, Zirc, Pénzesgyőr, Veszprém-Madách u., Petőfi u.). A lengyeli kultúra településeinek kutatása az OTKA támogatásával¹ célzottan folyt, a véletlen előkerüléseknek kisebb volt a szerepe. A kutatás kiindulópontja a szentgáli Tüzköveshegy, az ország legnagyobb tüzkő-kitermelőhelye, ahonnan a Dunántúl nagyobbik fele az egész őskor folyamán a pattintott kőszközökhöz szükséges nyersanyagot nyerte.² A bánya ásatását Biró Katalin végezte 1983-tól 1994-ig.³ A hegy körül 1985-ben és 1989-ben végzett terepbejárások eredményeként kirajzolódott egy olyan addig még nem ismert települési struktúra, amely szükségessé tette a további kutatást. Nyolc, a lengyeli kultúrába tartozó települést találtunk ugyanis a hegy körül 10 km sugarú körben (az ajkai határban 2, a szentgáli határban 3, továbbá Bánd mellett, Városlőd-Újmajorban és Márkó közelében).⁴ Kilenedik lelőhelyként csatlakozik hozzájuk az itt ismertető Ajka-Szent István utca. 1998-ban pinceásás során került elő a Szent István u. 6. számú ház kertjében a leletanyag. A települések közül 1986-1988 között Szentgál-Füzi-kúton, 1995-ben Szentgál-Teleki-dűlőn, 1996-1997-ben Ajka-Pál-major lelőhelyen, 1998-1999-ben pedig Városlőd-Újmajorban folyt feltárás. Valamennyi ásatás kis területet érintett csupán, célunk az volt, hogy értékelhető mennyiségű összehasonlítható anyagot gyűjtsünk a már korábban feltárt Kup-Egyes⁵ és Veszprém-Felszabadulás u.⁶ lelőhelyek anyagához. Az itt ismertető 4 újabb lelőhely, amelyek anyaga önmagában jelentéktelen mennyi-

ségű ugyan, de a fentiek összefüggésében érdekes, az említett kutatástól független, a véletlen előkerülés kategóriájába tartozik, mégis szolgál új ismeretekkel a lelőhelyek elhelyezkedését, funkcióját illetően.

Salföld-Fő u. 23.

A lelőhely a salföldi tóra lejtő meredek domb oldalában található, belterületen. Talaja homok. A kultúrreteg 40 cm vastag, erősen erodált, illetve helyenként bolygatott, ennek tulajdonítható, hogy a leletek nem maradtak meg eredeti állapotukban. Építkezés során került elő 1998 nyarán egy késő bronzkori telep (Urnamezős kultúra) anyaga, továbbá egy csiszolt kőbalta, egy festett csőtalp töredéke és emberi koponyacsontok. Utóbbiak nyilvánvalóan kizárhatók a késő bronzkori telep anyagából, egy lengyeli kultúrába tartozó szétdőlt sír részei, amelyet már a késő bronzkori telep feldőlt. Lengyeli lelőhely a környéken eddig nem volt ismert.

Leletek:

1. *Kőbalta.* (4. ábra 8.) Nyéllyukas átfúrt vésőbalta. Munkaéle vésőél, enyhén ívelt, kissé tompa a használattól. A balta teste kaptafaszerű, elő és hátlapja vékony, hosszúkás, oldallapjai magasak. Fokéle eredetileg négyszögletes, szabálytalan, íveltrelle kopott, erős kopásnyomokat mutat, kalapácsként, ütésre használták. A lapokon használattól eredő kopásnyomok: főként a balta testével párhuzamos vékony rovátkák, néha a balta testére keresztben is. Az előlapon a fokél felől sérülés - kitérés látható. A nyéllyuk fúrása: a fúrómag negatívja összeszűkülő kúp alakú (a szűkülés minimális, 1 mm). A fúrás egy oldalról, a hátlapról

csöves fúróval történt. A csöves fúró nyomai jól láthatóak köríves rovátkák formájában a nyéllyuk belső falán. A befogásnak nincs megfigyelhető kopásnyoma. A balta alakja leginkább egy nagyon hosszú szárú szabályos háromszögre hasonlít. Mindkét végét használták, az egyiket éles vésőként, a másikat kalapácsként.⁷

2. *Csőtalp töredéke.* Sárga színű, kis csőtalp töredéke, díszítése vörös festés, amely eredetileg az egész felületet borította, most csak nyomokban látszik. (4. ábra 7.)

Ajka-Szent István u. 6.

A lelőhely a Torna patak északi partján, a parttól 4-500 méterre mintegy 300 m hosszan húzódik jelenlegi ismereteink szerint a Szent István u. 6. és a Pálma u. 6. számú házak között. Egy sűrűn beépített városrészben, pince átalakítása során kerültek elő a leletek 1998-ban a metszetsfal tanúsága szerint egyetlen nagy gödörből. A tulajdonos a pincét már kibővítette, amikor a leletek előkerülését jelentette, így csak az általa összegyűjtött és a még el nem szállított kiszórt földből kiválogatott anyag került a múzeumba, a gödör anyagának csak töredéke. A lelőhely fekvése alapján a Tűzköveshegy körüli telepek közé sorolható. A szentgáli telepek közül ez a legnyugatibb fekvésű, délkeletre mintegy 2 km-re találjuk Ajka-Pálmajort, keletre pedig 3-4 km-re a másik ajkai lelőhelyet szintén a Torna patak északi oldalán.

Leletek: (2. ábra 1-15., 3. ábra 1-12., 4. ábra 1-3., 5. ábra 1-3.)

286 db *kerámiatöredék* és 6 db *tűzkő*. A kerámiatöredékek színe barna, sötétszürke, sárga. A kerámia soványítására túlnyomórészt a homok és kerámiazúzalék keveréke jellemző (82 %). A kizárólag homokkal soványított, vékony falú kerámia aránya közel 8 %. Az átlagos falvastagság 7 mm, a kerámia 21 %-a kopott felületű az agyagos talaj hatására. A köeszközök közül 2 magkőmaradék, van továbbá mikromagkő, vakaró, penge és szilánk. Nyersanyag szerint egy teveli tűzkő, a többi dunántúli radiolarit (2 szentgáli típusú).⁸

Edényformák:	db
tál (össz)	32
csonkakúpos tál	22
csőtalpas tál	7
fazék	8
kis fazék	0
bikónikus edény	0
amfóra	3
váza	0
kis váza	0
pohár	1
kis bikónikus edény	1
háromrészes edény	1

Díszítések:

Egyetlen töredék sem volt festett, ez lehet azonban annak következménye, hogy erősen lekopott a töredékek felszíne. A bütykös töredékek száma 9, a füles daraboké pedig 12. A peremek közül 3 profilált, 9 bevagdallással vagy benyomkodással díszített. Három aljtöredék őrzött meg levellenyomatot vagy fonatminta lenyomatát.

A kerámia értékelésénél figyelembe kell venni, hogy kis darabszámú leletegyüttesekről van szó. Az ajkai anyag nagysága megengedi, hogy részletesebben elemezzük, bár nem zárt leletegyüttes, mint említettük, egy hatalmas gödörnek csupán részlete esett bele a pincebővítés gödrébe, a metszeten azonban kétség kívül látszott, hogy egyetlen objektumról van szó. A kerámia túlnyomó többsége díszítetlen oldaltöredék, a díszített töredékek aránya 11 %. A peremek aránya szintén 11 %, emiatt viszonylag kevés töredékről dönthető el biztonsággal, hogy milyen formájú edény része volt. Az edényformák közül, mint láttuk, legtöbb a tál, lényegesen kevesebb a fazék, a többi - a környékbeli lelőhelyeken gyakori - edényforma közül pedig csak 1-1 akad. Ez az összetétel a nem teljes gyűjtés számlájára írható, nincs kronológiai jelentősége sem annak, hogy a vékony falú kis edények szinte teljesen hiányoznak, sem annak, hogy festés nem fordul elő.

Ami az edényformákat illeti, a tálak közül a széles szájnylású csonkakúpos tál (2. ábra 1-5.) a leggyakoribb felismerhető forma. Ez a típus azonosítható egyedül a később említendő zirci anyagban (4. ábra 4-5.). Előfordul kihajló peremmel, ívelt fallal is a csonkakúpos tál. A leletanyag datálása szempontjából nem ad segítséget a forma,

mert az egész lengyeli kultúra alatt elterjedt típus. Viszonylag gyakori a - nyilván ezekhez a talakhoz tartozó - csőtalptörődék (3. ábra 5., 9., 12.). Találunk még behúzott peremű gömbös testű tálat. (2. ábra 14.) Ez a típus a lengyeli kultúra fiatalabb lelőhelyein fordul elő.⁹ A fazekek közül megtalálható a kihajló peremű (2. ábra 9.), a tölcséres nyakú (2. ábra 7.) és a hengeres nyakú forma (2. ábra 6.). A tölcséres nyakú a II. fázistól¹⁰ jelenik meg¹¹, a hengeres nyakú szintén.¹² Ugyancsak a kultúra fiatalabb időszakára jellemző az ezen az edényformán gyakori megvastagodó perem.¹³ Kis számban jelen van az anyagban amfóra tölcséres nyakkal, közvetlenül a perem alól induló füllel (2. ábra 11.). Ez a fülforma jellegzetes korhatározó, a II. fázis végén jelenik meg, a III-ban általános.¹⁴ A Veszprém megyei említett leletegyüttesek közös vonása, hogy mindegyikben előfordul a peremről induló fül jelezvén a lelőhelyek egykorúságát. Egyéb jellemzőket tekintve is elmondhatjuk, hogy a leletek nagyfokú azonosságot mutatnak, és markánsan különböznek a dél-délkelet-dunántúli lelőhelyek anyagától. Van továbbá behúzott peremű, domború vállú edény (4. ábra 1.), a vékony falúakat pedig egy kis bikónikus edényke hastörődéke (2. ábra 12.) képviseli. Utóbbi a II. és III. fázisban megtalálható több lelőhelyen.¹⁵ A plasztikus díszek közül a bütykök érdemelnek figyelmet. Többségük kis kerek bütyök, hiányzik a lengyeli kultúrára jellemző nagy kerek forma - ezt is a szelektív gyűjtés számlájára írjuk. Előfordul még kerek, kétfelől benyomott bütyök (3. ábra 7.) (amely a fiatalabb időszakban van jelen például a veszprémi lelőhelyen¹⁶), továbbá kerek átfúrt, függőlegesen felrakott aszimmetrikus hosszúkás (3. ábra 4.), illetve háromszög alakú bütyök. Utóbbi a II. fázis végén jelenik meg.¹⁷ A fülek között legtöbb a hurkafül, van továbbá szalagfül, amely a perem alól indul, lekerekített élű háromszög alakú fül (3. ábra 3.), csőrös fül. A peremek díszítése gyakori, nagy számú a bevagdalt és a benyomkodással tagolt peremtörődék (2. ábra 9.). Nem szándékolt díszítés az aljtörődékeken megőrződött levél (4. ábra 2.) - vagy fonatlenyomat.

A leletek ugyanazokat a jellegzetességeket mutatják, mint a kupi¹⁸ vagy a szentgáli település anyaga.¹⁹ A kerámiaformák és díszítések különböző variációkban előfordulnak mindhárom helyen, de leginkább a kerámia anyaga az, ami közös.

Főbb vonásaikat tekintve a Tűzköveshegy körüli és a többi Veszprém megyei lelőhely anyaga nagyjából azonos. Ez azt jelenti, hogy azonos ko-

ruák, vagy egy területi csoportba tartoznak. A két megállapítás valószínűleg egyszerre igaz.

Zirc-Király-patak mellett

Zircről délre a Király-patak két ága között, 400 m tsz. fölötti magasságban fekszik a lelőhely, ami szokatlanul magas fekvés neolitikus telepek számára. Wolf Ernő találta 1999-ben és jelentette a múzeumnak. Kevés kerámia és patics jelezte a felszínen a települést és jelentősebb mennyiségű tűzkő. A település a szentgáliakhoz hasonlóan egy tűzkőbánya közeli telepe volt, erre utalnak a nagy nyers tűzkőszilánkok. A kitermelőhely pontosan még nem lokalizált, az erről a környékről származó tűzkő azonban gyakori régészeti lelőhelyeken, Biró Katalin Úrkút-eplényi típusnak nevezi.²⁰ A lengyeli kultúra használatában alárendeltebb szerepet játszott, mint a szentgáli.

Leletek:

1. *Csonkakúpos tál peremtörődéke*. Sötétszürke színű, oldalán kis kerek, hegyesedő bütyökkel. (4. ábra 4.)

2. *Csonkakúpos tál peremtörődéke*. Sárga színű, felülete kopott, díszítetlen. (4. ábra 5.)

3. *Csonkakúpos tál peremtörődéke*. Szürkésbarna színű, egyenetlen felületű, díszítetlen.

4. *Egyenes peremtörődék*. Szürke, durva felületű, díszítetlen.

5. *Fülcsonk*. Szürke színű, erősen kopott, kis hurkafül csonkja.

6. *Aljtörődék*. Barna, belül szürke színű, lekopott felületű, díszítetlen.

7. *Kis edény aljtörődéke*. Barna-szürke színű, erősen kopott, díszítetlen, az alja megvastagodik.

8. *Kis edény aljtörődéke*. Barna, kopott felületű, díszítetlen.

9. *Oldaltörődékek*. Barna és szürke színű, díszítetlen oldaltörődékek (6 db)

10. *Áglenyomatos paticsdarabok* (2 db) (4. ábra 6.)

11. *Tűzkő* (34 db)²¹:

szegmens 1 db., sarlófényes, nyersanyaga dunántúli radiolarit, szentgáli típus (5. ábra 4.), pengetörődék 3 db, nyersanyaga dunántúli radiolarit, pattinték 2 db, nyersanyaga dunántúli radiolarit,

pengeszerű szilánk 2 db, nyersanyaga dunántúli radiolarit,
 magkőfrissítő szilánk 1 db, nyersanyaga dunántúli radiolarit, Úrkút-eplényi típus,
 magkő 3 db, nyersanyaga: 2 dunántúli radiolarit, az egyik Úrkút-eplényi típus és 1 bakonyi liász tüzkő,
 magkőmaradék 4 db, nyersanyaga dunántúli radiolarit, 2 Úrkút-eplényi, 1 hárskúti és 1 szentgáli típus,
 nyersanyag tömb, (ill. nyersanyag tömb vagy előmagkő bányanyag) 8 db, ebből 4 Úrkút-eplényi típus, 1 bakonyi liász tüzkő, a többi pedig dunántúli radiolarit.

A leletanyag igen kis számú, csupán annyi mondható el, hogy normális telepanyag a paticsőredék alapján állandó házzal, azaz nem csupán egy ideiglenes pásztor- vagy bányásztábor. Ezt fontos megjegyezni, amikor a lelőhely jellegét igyekszünk megállapítani. Az értékelés szempontjából a kőanyag játszik fontosabb szerepet.

Pénzesgyőr-Halastóárki-dűlő I.

Magyarország Régészeti Topográfiája (továbbiakban MRT) 4. kötetében a 66/6. számú késő bronzkori lelőhelynél szerepel, hogy Laczkó Dezső 1910-ben és 1911-ben bütökdíszes cserepeket gyűjtött.²²

Wolf Ernő azonosította a lelőhelyet, a késő bronzkori lelőhely közvetlen keleti szomszédságában megtalálható a Laczkó D. által említett "terjedelmesebb kőkori telep".²³ A zirci lelőhelytől 5 km-re nyugatra találjuk ezt a települést.

Leletek:

1. *Peremtöredék.* Kis edény peremtöredéke, barna színű, kopott felületű.
2. *Peremtöredék.* Csonkakúpos tál elvékonyodó peremtöredéke, szürke színű, kopott felületű.
3. *Oldaltöredékek.* Díszítetlen oldaltöredékek barna, vörös, sárga és szürke színűek.
4. *Tüzkő* (6 db)

A kerámia jellegtelen, lepusztult felszínű, a kőanyag a közeli nyersanyagforrásokat reprezentálja.

Lelőhelyek

A *salföldi* lelőhely jelentősége abban rejlik, hogy a Balaton partvonalának közeléből, különösen az északi oldal nyugati partszakaszán eddig csupán 2 lelőhely volt ismert (Balatonakali és Balatonszepezd). Egy szórványos adat is fontos lehet ilyen esetben a terület benépesültségének vizsgálata szempontjából. A kis festett csótalp korábbiának tűnik a többi itt említett leletegyüttesnél, és szokatlan a lelőhely fekvése is, hiszen a homoktalaj nem jellemző a Veszprém megyei lengyeli kultúrába tartozó lelőhelyek szokásos talajválasztására. (Pusztán az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy a protolengyeli korú Bakonyszücs szintén homokra települt.)

Ajka, Pénzesgyőr és *Zirc* azonos típusú lelőhelyek, mindkettő tüzkő-előfordulás közelében található. Ajka a fent már említett települési gyűrűhöz tartozik, amely a szentgáli Tüzköveshegy körül alakult ki. Ott a bánya kiaknázására és védelmére egy kilenc településből álló "gyűrű" veszi körül a tüzkő-előfordulást a korábban lakatlan vidéken, a kultúra települési tömbjétől elszakadva: Szentgál-Füzi-kút, Szentgál-Teleki-dűlő, Szentgál-Tobán, Ajka-Pál major, Ajka-Fekete-hegy, Ajka, Szent István u., Bánd, Herend-Csapberek, Városlőd-Újmajor. A települések életében a kőanyag feldolgozása szemmel láthatóan jelentős tényező volt, bár emellett a hagyományos neolitikus gazdálkodás szerepe minden jel szerint elsődleges maradt. A telepek sűrű elhelyezkedése a korábban lakatlan területen feltehetően a fokozott területvédelem, és ugyanakkor az intenzívebb kitermelés érdekeit szolgálhatta.²⁴ A lelőhelyek egymástól 4-8, a nyersanyagforrástól 3-9 kilométerre fekszenek csupán, és a feltárt leletanyag egyértelműen tükrözi a települések "ipari" jellegét.²⁵ Ajka- Szent István u. fekvése annyiban tér el a csoport többi tagjától, hogy a víz közelében, sík területen találjuk, nem pedig meredek domboldalon.

Zirc és Pénzesgyőr hasonlóan tüzkő-előfordulás közelében, neolitikus települési szokásoknak kevéssé megfelelő helyen fekszik. Zirctől néhány kilométerre D-DK-re van Eplény az ottani természetes tüzkőlelőhellyel, Pénzesgyőr esetében a hárskúti tüzkő-előfordulás is számításba jöhet közelsége miatt. A települések szerepe a szentgáliak analógiájára kétségtelenül a tüzkő kitermelése lehetett. Erre utalnak egyébként Zircen a felszínen talált, helyi tüzkő anyagú, nagyméretű szilánkok,

nyersanyag tömbök, melyeket T. Biró Katalin bányaanyagként határozott meg. Már a szentgáli kutatás során is felmerült, hogy egyfajta települési mintával van dolgunk, nem pedig egyedj jelenséggel, ami csak ott fordulhat elő.²⁶ A Bakonynak Zirc környéki területén a szentgálihoz hasonló intenzív kutatást nem folytattunk, de az ismert lelőhely elterjedési adatokból²⁷ tudjuk, hogy a most megtalált zirci lelőhely nem egyedül azon a vidéken. Mintegy 4 km-re északnyugatra Porva határában van kettő (MRT 4. 67/3., 5.), 6 km-re keletre Bakonyánán határában egy (MRT 4. 6/2.), és kissé távolabb Jásd (MRT 4. 35/6., 8.) és Tés (MRT 4. 74/2.) határában még további három. (Utóbbiaknak ehhez a csoporthoz tartozása nem egyértelmű.) A távolsági adatok a szentgáli adatokkal összeesengnek. Ott is 10 km sugarú körön belül voltak találhatóak a lelőhelyek (1. ábra). A topográfiai gyűjtésből a fenti lelőhelyekről bekerült leletanyag köeszközt alig tartalmaz, csupán Bakonyánánáról egy szentgáli nyersanyagút, és Jásdról szintén

szentgálit és egy Úrkút-eplényi nyersanyagú pengetőredéket. A felszíni leletek nem erősítik meg feltevésünket tehát, mert nem az eplényi nyersanyagforrásból származnak a kövek, de a lelőhelyek elhelyezkedése elgondolkodtató. Zirc környéke, az ún. Magas-Bakony 500 m körüli magasságú területe erősen tagolt felszínével, hűvös klímájával nem tartozik a neolitikumban keresett települési helyek közé. Feltehetően nem gabonatermesztéssel foglalkoztak az ott megtelepülők. Közös jellemzője a szentgáli és a zirci településcsoportoknak, hogy mindkettő elszigetelt, nincs közvetlen közelében másik lelőhelycsoport.

A zirci lelőhely előkerülése megerősíti azt a korábbi feltevésünket, hogy a tűzkő bányászata meghatározó mértékben befolyásolta a lengyeli kultúra települési struktúráját szemben a klimatikus tényezőkkel. Ebből a tényből messzemenő következtetéseket vonhatunk le a lengyeli kultúra társadalmi szervezettségéről.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

AAH = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

ArchPol = Archaeologia Polona, Warszawa

ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő

BAR = British Archaeological Report

PamArch = Pomátky Archeologické

SlovArch = Slovenská Archeologia

ŠtudZves = Študijné Zvesti

VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

VTT = Veszprémi Történelmi Tár

ZM = Zalai Múzeum

BIRÓ 1993-94 = T. BIRÓ K.: A szentgáli késő neolitik telep kőanyaga. Lithic Material of the Late Neolithic Settlement Szentgál, Füzi-kút. VMMK 19/20. 1993-1994. 89-118.

BIRÓ 1995 = T. BIRÓ, K.: H 8 Szentgál-Tűzköveshegy, Veszprém County. ArchPol 33. 1995. 402-408.

BIRÓ 1998 = T. BIRÓ, K.: Lithic implements and the circulation of raw materials in the Great Hungarian Plain during the Late Neolithic Period. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1998

BIRÓ-REGENYE 1991 = BIRÓ, K.-REGENYE, J.: Prehistoric workshop and exploitation site at Szentgál-Tűzköveshegy. AAH 43. 1991. 337-375.

BIRÓ-REGENYE 1997 = BIRÓ K.-REGENYE J.: Tűzkőbánya és feldolgozó telepek. Egy Szentgál (Veszprém megye) környéki neolitikus lelőhelycsoport kutatása. Előadás Debrecenben, a Déri Múzeumban 1997-ben.

ÉVI JEL 1910 = A Veszprémvármegyei Múzeumi Bizottság és Múzeumegylet Évi Jelentése 1910-ről. Veszprém 1911

GLÄSER-REGENYE 1989 = GLÄSER, R.-REGENYE J.: Vonaldíszes és lengyeli telep Kúpon. VTT 2. 1989. 18-33.

KALICZ 1969 = KALICZ, N.: Einige Probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn. ŠtudZves 17. 1969. 177-206.

MRT 4 = DAX M.-ÉRI I.-MITHAY S.-PALÁGYI S.-TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 4. A pápai és zirci járás. Szerk.: Torma I. Budapest 1972

PAVÚK 1965 = PAVÚK, J.: Neue Funde der Lengyel-Kultur in der Slowakei. SlovArch 13-1. 1965. 27-50.

PAVÚK 1981 = PAVÚK, J.: Súčasny stav štúdia Lengyelskej kultúry na Slovensku. The Present State of Knowledge of the Lengyel Culture in Slovakia. PamArch 72. 1981. 255-299.

- RACZKY 1974 = RACZKY P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. ArchÉrt 101. 1974. 185-210.
- REGENYE 1993-94 = REGENYE J.: Előzetes jelentés a lengyeli kultúra szentgáli telepének kutatásáról. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Siedlung der Lengyel-Kultur in Szentgál, Füzi-kút. VMMK 19/20. 1993-1994. 69-88.
- REGENYE 1998 = REGENYE, J.: Signs of specialization in a settlement group of the Lengyel culture. In: Craft specialization: Operational sequences and beyond. Szerk.: S. Milliken, M. Vidale. BAR Int. Series 720. 1998. 25-33.
- SIMON 1987 = SIMON K.: Neolit és rézkori települések Tekeny határában. ZM 1. 1987. 7-46.
- TOČIK 1986 = TOČIK, A.: Offene Siedlung der Lengyel-Kultur in Komjatice. Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nitra-Wien 1986. 271-279.
- VLADÁR-KRUPICA 1970 = VLADÁR, J.-KRUPICA, O.: Spätlengyel Keramik aus Brodzany. SlovArch 18-2. 1970. 353-371.
- ¹ A T 018242 számú OTKA pályázat keretében.
- ² BIRÓ-REGENYE 1991
- ³ BIRÓ 1995
- ⁴ REGENYE 1993-1994; BIRÓ 1993-1994
- ⁵ GLÄSER-REGENYE 1989
- ⁶ RACZKY 1974
- ⁷ Horváth Tünde meghatározása. A balta leírását és geológiai vizsgálatát Horváth Tündének köszönöm. Kozák Miklós geológus (Debrecen) meghatározása szerint a kőzet serpentinisedett ultrabázit, amelynek több előfordulása ismert a Kőszeg-Rohonci területen, Felsőcsatár és Bernstein (Borostyánkőfalva) körzetében.
- ⁸ T. Biró Katalin meghatározása.
- ⁹ TOČIK 1986, 4:2,7.; SIMON 1987, 18:6.; RACZKY 1974, 14:6.
- ¹⁰ PAVÚK 1981 alapján használt korszakolás szerint
- ¹¹ RACZKY 1974. 10:7.
- ¹² PAVÚK 1965. 4:15., 5:6,7.
- ¹³ VLADÁR-KRUPICA 1970. 9:3,4,6.
- ¹⁴ RACZKY 1974. 198.; TOČIK 1986. 274.; PAVÚK 1981. 12:13-14.
- ¹⁵ KALICZ 1969. 14:13.; SIMON 1987. 16:2.
- ¹⁶ RACZKY 1974. 14:8.
- ¹⁷ TOČIK 1986. 274.
- ¹⁸ GLÄSER-REGENYE 1989
- ¹⁹ REGENYE 1993-1994
- ²⁰ BIRÓ 1998
- ²¹ A kőanyag meghatározását T. Biró Katalin végezte.
- ²² MRT 4. 217.
- ²³ ÉVI JEL 1910. 13.
- ²⁴ BIRÓ-REGENYE 1991
- ²⁵ REGENYE 1998
- ²⁶ BIRÓ-REGENYE 1997
- ²⁷ MRT 4

NEW SITES OF THE LENGYEL CULTURE IN VESZPRÉM COUNTY

At present, there are 64 known sites of the Lengyel culture in Veszprém county. (Figure 1). This article deals with four new sites discovered recently and problematic questions arising from these.

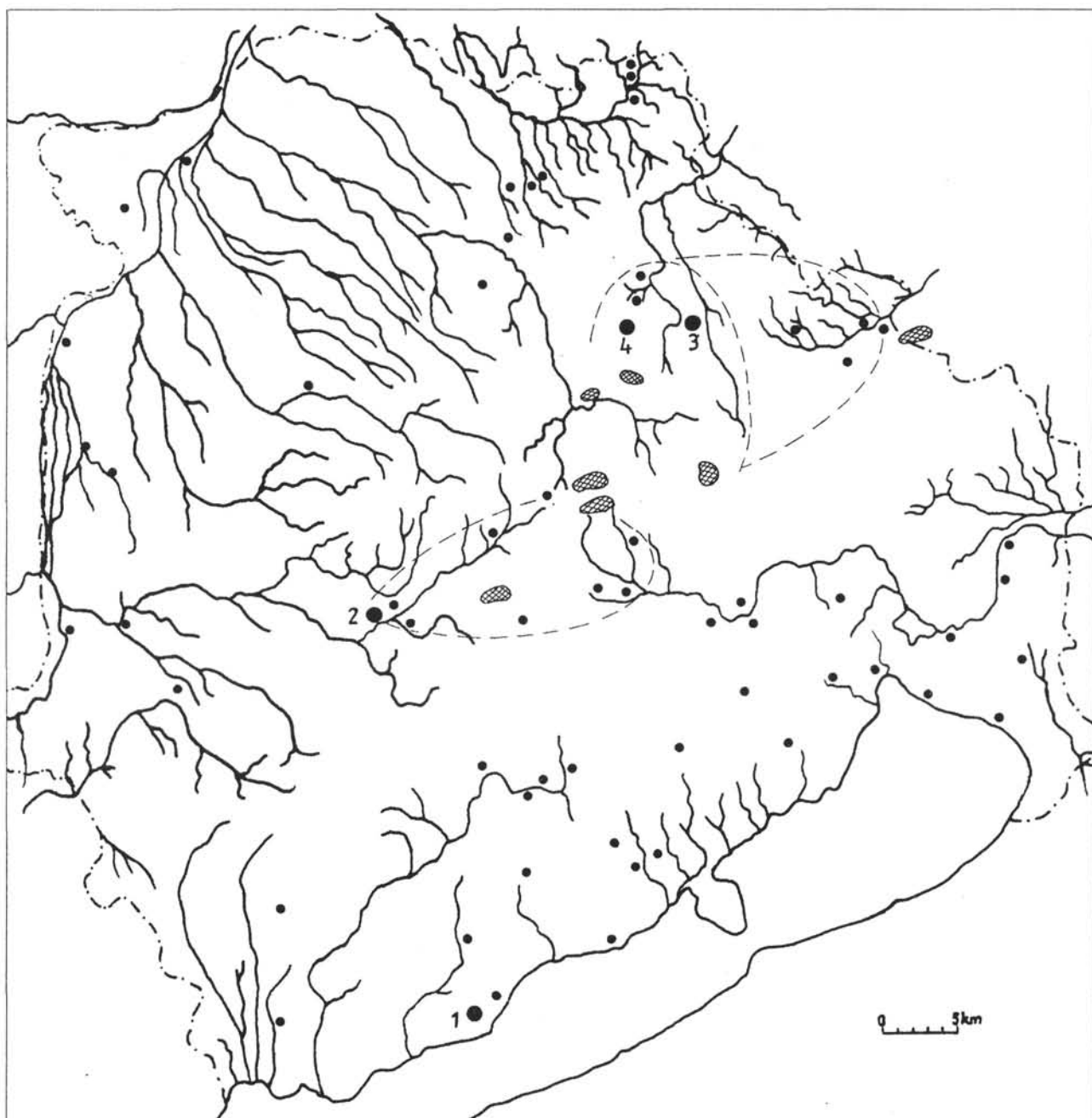
Salföld – Fő u. 23 (Figure 4, 7-8), Ajka – Szent István u. 6 (Fig. 2, 3, Fig. 4, 1-3, Fig 5, 1-3), Zirc – by Király stream (Fig. 4, 4-6, Fig. 5, 4), Péntesgyőr – Halastóárki-dűlő 1.

The Salföld site is significant, because previously only 2 sites were known close to the Balaton shore. Ajka, Péntesgyőr and Zirc are sites of identical type, all found near sources of flint. Ajka is one of the ring of settlements which were established around the Szentgál Tüzköveshegy (Flint Hill), in order to exploit and protect the mine. The sites are located a mere 4-8 km from each other and 3-9 km from the source of raw material, and the excavated finds clearly reflect the

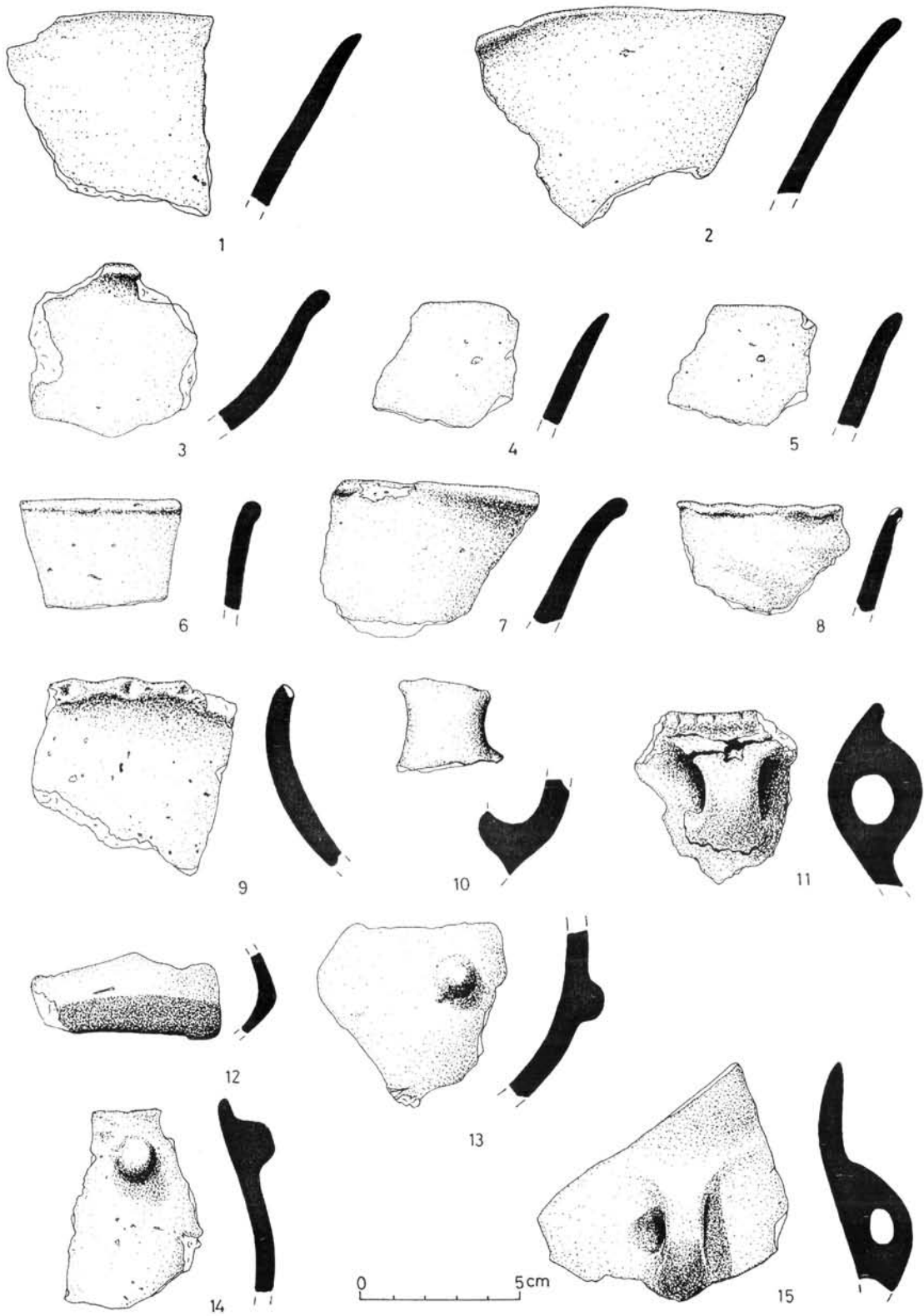
„industrial” character of the settlements. The location of Ajka – Szent István u. differs from that of the other members of the group, as it is found on level ground near the water, and not on the steep side of a hill.

Similarly, Zirc and Péntesgyőr are located near sources of flint, in places less usual for Neolithic settlements. Eplény with its natural sources of flint is several kilometres to the S-SE of Zirc.

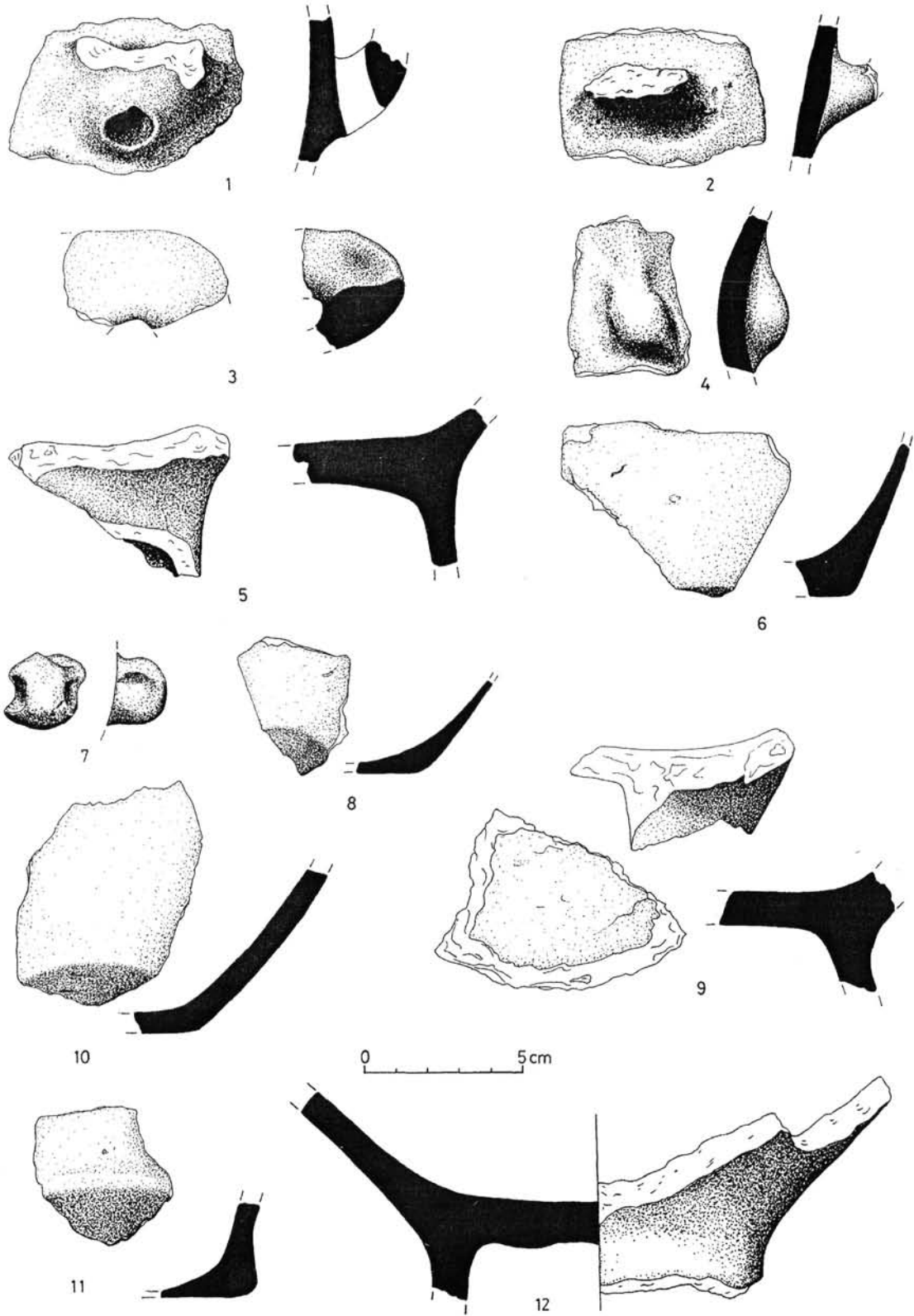
In the case of Péntesgyőr, the occurrence of flint in Hárskút can be taken into account due to its proximity. By analogy with the Szentgál sites, the role of these settlements was undoubtedly the production of flint. The discovery of the Zirc site confirms our previous assumption, that flint mining, as opposed to climatic factors, influenced the settlement structure of the Lengyel culture to a significant extent.

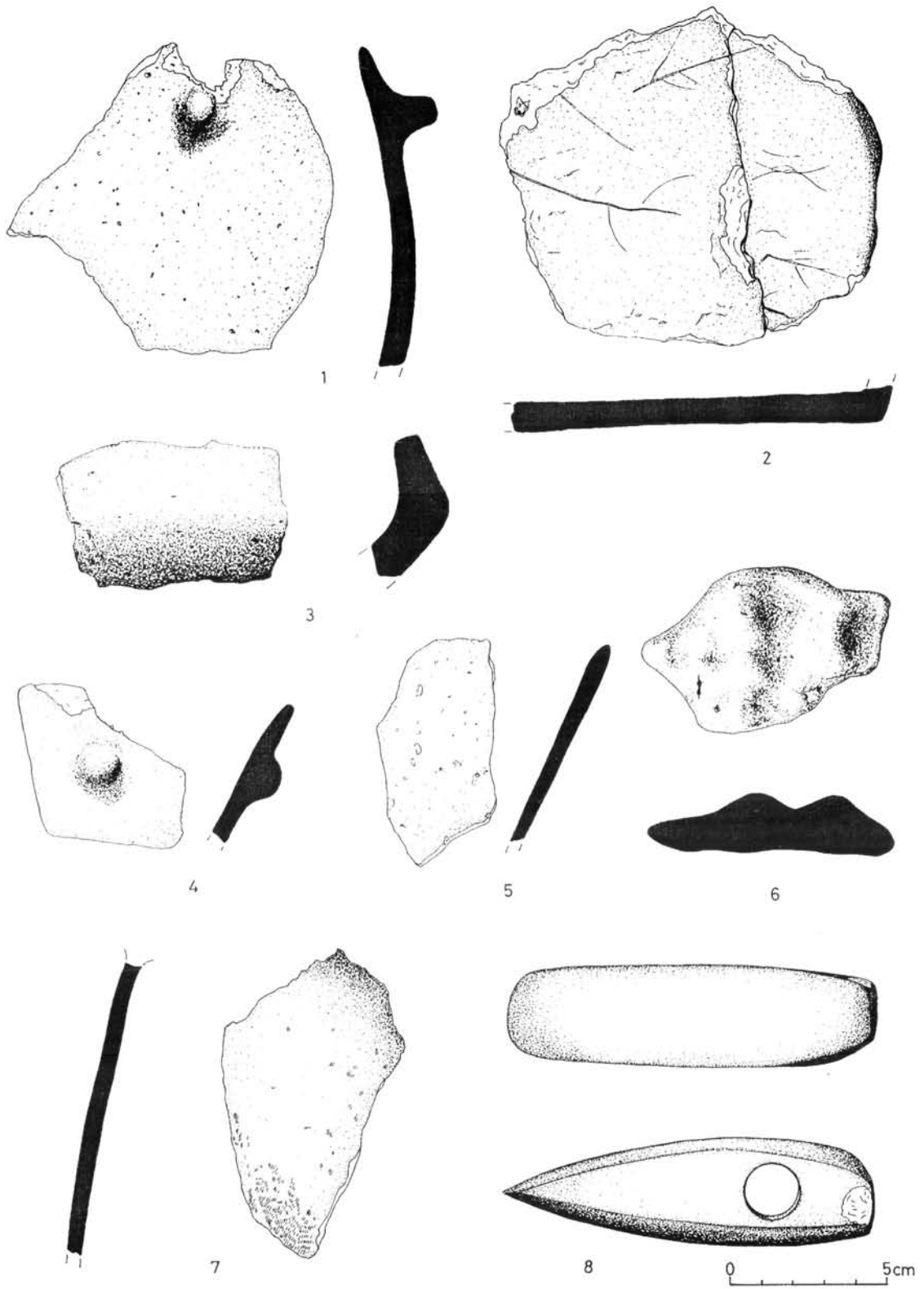
1. ábra. A lengyeli kultúra lelőhelyei Veszprém megyében.
 Jelmagyarázat: 1. Salföld, 2. Ajka, 3. Zirc, 4. Pénzesgyőr, ● tűzkő-előfordulás
 Figure 1. Sites of the Lengyel culture in Veszprém county.
 Key: 1. Salföld, 2. Ajka, 3. Zirc, 4. Pénzesgyőr, ● occurrence of flint

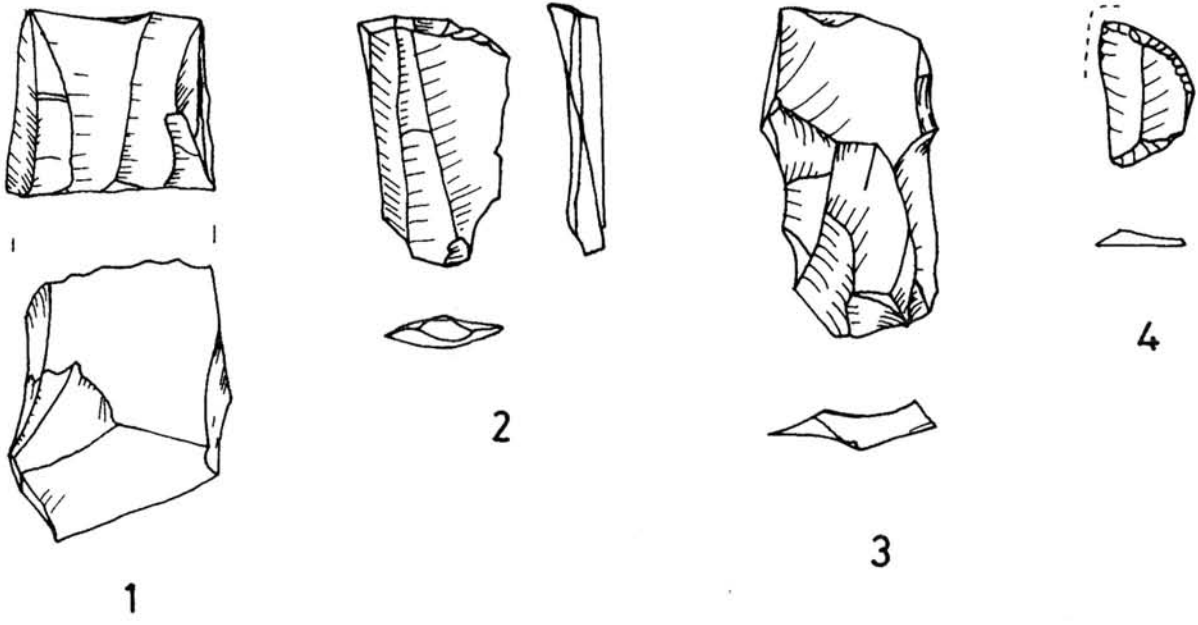
2. ábra. Ajka-Szent István u.
 Figure 2. Ajka-Szent István u.

3. ábra. Ajka-Szent István u.
 Figure 3. Ajka-Szent István u.

4. ábra. 1-3. Ajka-Szent István u., 4-6. Zirc, 7-8. Salföld
 Figure 4. 1-3. Ajka-Szent István u., 4-6. Zirc, 7-8. Salföld

5. ábra. 1-3. Ajka-Szent István u., 4. Zirc
Figure 5. 1-3. Ajka-Szent István u., 4. Zirc

RÓMAI KORI VILLÁK ÚJABB VASESZKÖZEI A VESZPRÉMI LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUMBAN

1991-ben és 1999. augusztusában újabb vaseszközökkel gazdagodott a veszprémi múzeum. A tárgyak mindkét esetben római villagazdaságok területén láttak napvilágot, az egykori Gyulafirátót-pogányteleki és a Nemesvámos - balácai (továbbiakban: Baláca) gazdaságok felszerelési tárgyai közé tartoztak.¹ Előkerülésük és sorsuk egyik esetben sem mondható szerencsésnek. Közreadásukkor utalnunk kell az illetéktelen feltárás által tönkretett régeltani viszonyokra, amelynek meg nem történtével az elrejtés körülményeit esetleg tisztázni lehetett volna ill. a kincskeresés lázában égő ásatási munkások türelmetlenségére, amelynek eredményeképpen az eredeti környezetükből kiszakított tárgyak összefüggéseit többé már nem lehetett pontosan rekonstruálni. A restaurálás közben bekövetkezett kisebb keveredés tovább nehezítette a tisztánlátást, pedig ritka az olyan alkalom, amikor egy-egy villa gazdasági tevékenységét jól megfigyelt és jól meghatározott leletanyaggal lehet alátámasztani. Veszprém megyében viszonylag sok eszközkészletet ismerünk, de a Gyulafirátót-pogányteleki (korábbi), a balácai és az örvényesi feltárásokon kívül, csaknem mindegyik a véletlennek köszönhető megtalálását, így pl. a balatonaligai, a balatonalmádi, a hajmáskéri, a külsővati, a lovászpatonai, a menchshelyi vagy a padragkúti leletek.² A most közreadott újabb vaseszközök feltehetőleg nem változtatják meg a pannoniai földművelés technikájára vonatkozó elképzeléseket, viszont hozzásegítenek a Balatonfelvidéki villák eszközkészletének megismeréséhez.

Gyulafirátót-Pogánytelek (Gy)

A veszprémi múzeum régészeti adataira két, az ásatást vezető Rhé Gyulától származó helyszínrajzi vázlatot őriz a Gyulafirátót-pogányteleki római gazdasági központról. A feltárás, a megismerés folyamatát jól tükröző két rajzot érdemes most

közzétennünk.(1-2. ábra) Rhé Gy. első rajzán a megtalálás sorrendjében számozta be az objektumokat³, míg a másodikát az épületek ill. kemencék általa felállított fontossági sorrendjében.⁴ Az 1903-as, 1904-es ásatás során⁵ kutatóárkokkal először meghatározta tehát a terület DK-i negyedébe eső kéthelyiséges épületet, majd a fürdőt, azután egy téglalap alakú építményt, egy kemencét. Ezután következett a főépület, egy újabb kéthelyiséges épület, végül az először négyszögletes alaprajzúnak rajzolt, később kettős "T" alakúra kiegészített, ún. sarokrizalitos, belső uvarral épített (Thomas E. szerint saroktornyos)⁶ épület. (1. ábra I-VI. objektum) Az első rajznak a további feltárások és mérések alapján elvégzett korrekciója után készített második rajzon azután a következőképpen alakultak a számozások: az I-ből lett az V., a II-ből a IV., a III-ből a 4-es kemence, a IV-ből az I., az V-ből a II., a VI-ből a III. épület. Miután az összes munkaeszköz Rhé Gy. szerint a VI=III. épületből került elő, az épület gazdasági objektumként való meghatározása ezeken a leleteken nyugodott.⁷

Négyesi Lajos vázlatán⁸ a pontosabb helymeghatározást segítette a Vízműnek, a vizenyős rétre lejtő domboldálnak ill. a dülőlút csaknem derékszögben megtörő kanyarulatának jelölése. (3. ábra) Ha ezt az útszakaszt azonosítjuk a források fölött húzódó, Rhé szerint "Töltésszerű emelkedéssel", amelyen ma dülőlút vezet, akkor az elrejtett és 1991-ben, esetleg korábban illetéktelenül kiásott vaseszközök lelőhelye az I-V. épülettől délre, éppen az út-töltés kanyarulatában lehetett. (2-3. ábra) S hogy valóban elrejtett leletekről van szó, arra utalnak a szoroson egymás mellé, valószínűleg egy előre megásott gödörben, rendben elhelyezett vastárgyak és egy töredékes tegula, amelyet az ekevas részben lefedett. (4. ábra) A gödör közepén feküdt köpűvel lefelé az ekevas, bal szélé alá került az üllő(?) és a töredékes kasza, bal oldalára

egy ekehúzólánc és a csoroszllya. Jobb széle alá nyúlt a másik ekehúzólánc. A harmadik ekehúzólánc az ekevas hegyétől kissé jobbra feküdt összehajtott állapotban. A hét vastárgy kiemelése után később látott gödör eredeti formáját megállapítani sajnos már nem lehetett.⁹ (5. ábra)

1. *Ekevas*. Vas, enyhén aszimmetrikus, köpűszárnya is aszimmetrikus, pengéje enyhén domborodó, éle enyhén ívelő. Az erős korrozio miatt csak feltételezhetőek a nádalás nyomai. H: 28,8 cm, sz: 18 cm, köpűszárny átm.: 12,6 cm.

LDM Ltsz.: 2000.82.1.

(6., 7. ábra 1.)¹⁰

2. *Csoroszllya*. Vas, nyele enyhén téglalap keresztmetszetű, pengéje megközelítőleg háromszög alakú, a pengetőnél ferdén levágott, foka enyhén ívelő, h: 66,7 cm, penge h: 19,7 cm, penge sz: 4,5 cm, a nyél keresztmetszete: 3,2-3,9 cm x 2,3-2,8 cm

LDM Ltsz.: 2000.82.2.

(6., 7. ábra 2.)

3. *Ekehúzólánc*. Vas, téglalap átmetszetű, nyújtott, tojás alakú karika, amelyhez egy nagyobb piskóta és egy kisebb nyolcas formájú, erősen összelapított láncszem kapcsolódik. A nagyobbik láncszem végének karikája gyűrűszerűen kiszélesedik. A korrozio miatt a tagok nem mozgathatók. Karika h: 25,6 cm, sz: 16,1 cm, kisebbik láncszem h: 18,2 cm, karika átm.: 6,2 cm, 5,9 cm, nagyobbik láncszem h: 21,2 cm, karika átm.: 6,5 cm, 6,1 cm.

LDM Ltsz.: 2000.82.3.

(6., 7. ábra 5.)

4. *Ekehúzólánc*. Vas, a téglalap keresztmetszetű, tojás alakú nagy karikába egy kisebb nyolcas és egy nagyobb, piskóta alakú láncszem-tag kapcsolódik. A nagyobbik tag végének karikája a keresztirányban erősen összelapított testhez képest hirtelen kiszélesedik. A korrozio miatt a tagok nem mozgathatók. Karika h: 23,3 cm, sz: 16,7 cm, kisebbik láncszem h: 12,8 cm, karika átm.: 4,3 cm, 4,2 cm, nagyobbik láncszem h: 16,5 cm, karika átm.: 5,3 cm, 4,8 cm.

LDM Ltsz.: 2000.82.4.

(6., 7. ábra 4.)

5. *Ekehúzólánc*. Vas. A kör keresztmetszetű, szabályos kerek karikába egy íveltebb kisebb, nyolcas és egy nyújtott, piskóta alakú lánctagszem kapcsolódik. A piskóta alakú tag karikája a kisebb tagba kapcsolódás felőli oldalon nagyobb átmérőjű, teste keresztirányban lapított. A korrozio miatt a tagok nem mozgathatók. Karika átm.: 12,8 cm, kisebb láncszem h: 11,2 cm, karika átm.: 4,3 cm ill.

3,4 cm, nagyobbik láncszem h: 18, 1 cm, karika átm.: 4,7 cm ill. 3,6 cm.

LDM Ltsz.: 2000.82.5.

(6., 7. ábra 3.)

6. *Kasza*. Vas, nyitott köpűvel, pengetőnél valószínűsíthető kiszélesedéssel. Éle töredékes, hegye hiányzik. Átm.: 33,3 cm, köpű h: 13 cm, köpű átm.: 5 cm.

LDM Ltsz.: 2000.82.6.

(6., 7. ábra 6.)

7. *Üllő?* Vas, közepén enyhén kiszélesedő, négyzet alapú, hasáb alakú tárgy, egyik vége ferdén levágott, tömör.

H: 19 cm, sz: 6,2 cm, v: 6,1 cm.

LDM Ltsz.: 2000.82.7.

(6., 7. ábra 7.)

Baláca (B)

A balácai villagazdaság feltárásai és bemutatási programjának keretében 1999-ben megkezdődött az I. (főépület) és a II. (fürdőnek tartott) épület közötti északi udvart határoló kőfalak felhasználásával kialakítható kőtár építése.¹¹ Az 1985-ben és 1986-ban kutatott területen 1999-ben kisebb feltárásokra ill. a szelvények közötti tanúfalak elbontására volt szükség.¹²

Az északi udvart nyugaton két, északon három fal határolta. (9. ábra) Ezek azonban nem voltak egykorúak. A legbelső fal volt a legkorábbi, amelyet legkésőbb a középső fal építésekor részlegesen visszabontottak. A két fal azután az udvar felé nyitott folyosóvá alakulhatott át. Észak felől a harmadik (csaknem teljesen elpusztult) falba cölöplyukak mélyültek, amelyekből a középső falhoz csatlakozó féltetős megoldásra kell gondolnunk.¹³

Az északi udvar falai fölött nyitott szelvények rétegtani viszonyai általában nem voltak bonyolultak. A szántással bolygatott, felszínhez közeli réteg a római kori tető-és falomladékig, a római kori leletanyagon kívül, újkori és középkori (Árpád-kori és középkori) leletanyagot tartalmazott. A kövekből és téglatöredékekből álló felületbe néha újabb kori árok, gödör ill. középkori beásás mélyült. Az omladékréteg alatti felület megegyezett az udvar, szilárd borítást nélkülöző, egykori felszínével, amelynek megújítására nem törekedtek.

A kiegészítő feltárások idején, 1999-ben a 154/C szelvény DK-i negyedében (sarkában) a téglából és kőből álló omladék elbontása során,

nem túl mélyen (-56 cm-re az újkori felszíntől), vaseszközök kerültek elő, amelyeket a munkások, a leletek megtalálása feletti örömben, felkapkodtak és helyszínt tovább "kutatták". (9. ábra) Miután gödör nyomaira nem következtethettünk, a vastárgyak közvetlenül az egyenetlen felületű udvarszínt fektették. Összesen 27 vastárgy, vastöredék került ekkor elő, a környezetükből pedig 9 edénytöredék (fazekak fészült és díszítetlen oldal- és aljtöredékei, nyers, sárgás-barna oldaltöredék). A restaurálás után visszakapott tárgyak száma 23. A kisebb vastöredékeket, pántdarabokat valószínűleg már nem lehetett megmenteni. (11. ábra 25-26 tárgygal)

A 154/C szelvény leletei közé egy, a vaseszközöknél 20 cm-rel magasabban, 1985-ben talált, Kr.u. 14-37 közé keltezett érem¹⁴ ill. egy, a szelvény DK-i negyedében az omladék között, ugyanabban az évben, feltárt bronz üst is tartozott.¹⁵

Az északi udvar 2-3. fala körüli területen meglehetősen nagy az előkerült fémtárgyak száma. A teljes leletanyagból, a feldolgozás előtt (a 154/C szelvény vasaihoz mintegy kiegészítésképpen) csak azt a három vastárgyat emeltük ki, amelyek a 154/C szelvény vaseszközeivel funkcionálisan kapcsolatba hozhatók. Így szerepel jelen összeállításunkban a 149/C szelvény két vastárgya (13. ábra 12-13., 14. ábra 2., 15. ábra 1.) ill. a 148/A-D szelvény nyugati tanúfalából származó ekehúzólánc (14. ábra 3.).

A 149/C szelvény K-i felét a falak melletti, talán Rhé Gy-nak tulajdonítható korábbi kutatóárkoktól eltekintve, a felszíni rétegek alatt szintén omladék borította. 58 cm mélyen egy újabb ekevas és egy kocsivasalás került elő.

A három szelvényben elbontott római kori omladék meglehetősen gazdag kerámiáanyaga előzetesen a II-III. századra keltezhető.

154/C szelvény DK-i sarkában kő- és téglalomladék alatt, -56 cm (9., 11. ábra)

1. *Ekevas.* Vas, kissé aszimmetrikus, egyik válla valamivel alacsonyabban helyezkedik el és valamivel hosszabb a másikon. Pengéje közepén megvastagodó a hegy közelében határozottabban, de nem élel jelentkező ormóval. Hegye enyhén hiányos. H: 24,1 cm, sz: 15,1 cm, köpű h: 6,9 cm, sz: 11 cm.

LDM Ltsz.: 2000.83.1.

(12. ábra 1., 14. ábra 1.)

2. *Csákány-kapa.* Vas, szárnyas köpűvel, tömör, enyhén síkozott, kiszélesedő hengeres fokkal, pengéje ívelt, kiszélesedő éllel. Élének egyik sarka és a köpűszárny egyik csúcsa törött. H: 21,4 cm, élsz: 4,9 cm.

LDM Ltsz.: 2000.83.2.

(12. ábra 2., 14. ábra 12.)

3. *Balta-kapa.* Vas, négyzetes, hátul összekalapált, befelé szűkülő köpűvel, éle töredékes, ívesen meghajló. H: 11,7 cm, penge sz: 3,8 cm, köpű m: 2,8 x 2,8 cm.

LDM Ltsz.: 2000.83.3.

(12. ábra 3., 14. ábra 13.)

4. *Szerszámnyél-karika, vasalás.* Vas, gyűrűszerű, egymásra hajtott és kalapált tárgy, egyik szélén törött csúcsban felmagasodik, felületén kalapálásnyomokkal. Pánt sz: 1,7-3,6 cm, átm: 4,2 cm.

LDM Ltsz.: 2000.83.4.

(12. ábra 7., 14. ábra 14.)

5-6. *Csuklós pántok.* Vas, kétagú pántok, karikákkal kapcsolódnak egymáshoz, a pántok elkeskenyedő végeiben derékszögben álló elkeskenyedő ill. az egyik esetben azonos vastagságú és egyenesen levágott szeggel. A karikák közelében az egyik egy-egy kerek, a másikon egy kerek és egy kissé szögletes lyukkal. Az egyik pánton jól megfigyelhető a karikák kialakításának technikája: a pánt végét elkalapálták, majd nyolcas alakban meghajlították, a hozzá csatlakozó másik pánt elkeskenyedő végét átfűzték a karikán majd azt is elkalapálták és utána ütötték át a szeggel. A lyukakat az egyik oldalon belülről, a másikon kívülről ütötték be. H: 24 cm, 24 cm, pánt sz: 1,4 cm, 1,6 cm-1,9 cm ill. 2,3 cm, lyuk m: 0,6 cm, 0,5-0,6 cm. 2 db.

LDM Ltsz.: 2000.83.5-6.

(12. ábra 5., 4., 14. ábra 4-5.)

7. *Csuklós pánt.* Vas, egymáshoz egy visszahajtott karikával kapcsolódó csuklós pánt, keskenyebb végükhöz egy-egy derékszögben meghajtott szeg csatlakozik, az egyik egy, a másikon két, felülről átütött lyukkal, amelyből a nagyobbik a másik pánt karikájának befogadására szolgál. Együttes h: 15,9 cm, pánt sz: 1,85-2,1 cm ill. 2,1-2,3 cm, lyuk: 0,6 cm

LDM Ltsz.: 2000.83.7.

(12. ábra 6., 14. ábra 6.)

8. *Vasalás.* Vas, hegyesszögben meghajlított, pánt, ívelő egyik vége elkeskenyedik, töredékes, másik töredékes szárvége közelében belülről, egy lapos tölcser alakú mélyedésből átütött lyukkal. Szár h: 5,4 - 6,3 cm, 11,7 cm, pánt sz: 1,8-2,7 cm, lyuk m: 0,5 x 0,5 cm

LDM Ltsz.: 2000.83.8.
(13. ábra 2., 14. ábra 10.)
9. *Pánttöredék*. Vas, derékszögben meghajlított, mindkét vége töredékes, egy hiányos lyukkal H: 7,7 cm, pánt sz: 2,6 - 2,8 cm.
LDM Ltsz.: 2000.83.9.
(13. ábra 3., 14. ábra 9.)
10. *Pánt*. Vas, kétszeresen meghajlított, elkeskenyedő, enyhén töredékes végű, a végződés közelében belülről átütött lyukkal. H: 8,7 - 6,2 - 4,7 cm, pánt sz: 1,3-2,2 cm, lyuk á: 0,9-1,1 cm
LDM Ltsz.: 2000.83.10.
(13. ábra 4., 14. ábra 8.)
11. *Pánttöredék*. Vas, egyszer tompaszögben, egyszer pedig csaknem teljesen visszahajtott, elkeskenyedő, laposra kalapált kissé töredékes szögletes végződéssel. Másik vége törött. A pántvégek közelében egy-egy belülről átütött lyukkal, amely eredetileg mindkettőnél szögletes lehetett. H: 7, - 6,4 - 1,6 cm, pánt sz: 2,1 - 2,4 cm, lyuk m: 0,4 x 0,5 cm
LDM Ltsz.: 2000.83.11.
(13. ábra 1., 14. ábra 11.)
12. *Lánc*. Vas, a piskóta alakú láncszem egyik végébe egy ovális, ellapított karika, másik végébe egy kétágú szeg (saszeg töredék) kapcsolódik töredékes végekkel. Együttes h: 16,7 cm, legnagyobb sz: 2,6 cm.
LDM Ltsz.: 2000.83.12.
(13. ábra 5., 15. ábra 11.)
13. *Saszeg*. Vas, mindkét vége törött. H:6,8 cm, fejátm:1,5 cm.
LDM Ltsz.: 2000.83.13.
(13. ábra 10., 15. ábra 12.)
14. *Körző*. Vas, téglalap keresztmetszetű szárakkal. Az egyik szárának feje lekerekített, benne lyukkal, másik szárának feje kis szarvacskából indulva ugyancsak lekerekített, benne ismét egy lyukkal. A körzőszárak összeerősítését egy enyhén kúpos fejű, lekerekített végű szeggel oldották meg. A szög szárának hosszúság nyílásába helyezett levélalakú, két kisebb lyukkal áttört lemezzel rögzítették a körzőszárak kívánt nyitását. A körzőszárak külső oldalán kereszt alakú díszítések ill. azok nyoma figyelhető meg. H: 19,6 cm, a szárak legnagyobb sz: 0,9 cm, a szeg fejátm: 2 cm, h: 5,9 cm.
LDM Ltsz.: 2000.83.14.
(12. ábra 8., 15. ábra 8.)
15. *Ládaveret (zárlemez)*. Vas. Eredetileg téglalap alakú, erősen hiányos, derékszögben behajló szélekkel, összesen 3 kerek és egy hosszúság

lyukkal. Egyik sarka kiegészített. H: 8 x 8,9 cm, m: 0,3-1,1 cm.

LDM Ltsz.: 2000.83.15.
(13. ábra 9., 15. ábra 9.)

16. *Zárnyelv*. Vas, két kissé szabálytalan nyílással, a szárvégek laposak. H: 7,6 cm, sz: 1,6 cm.

LDM Ltsz.: 2000.83.16.
(13. ábra 8., 15. ábra 4.)

17. *Kulcs*. Vas, törött, kerek kissé deformálódott karikával, hosszúságos testtel, párhuzamos rovátkákkal osztott nyelvvel. H: 7,2 cm, sz: 2,5 cm.

LDM Ltsz.: 2000.83.17.
(13. ábra 7., 15. ábra 3.)

18. *Kulcs*. Vas, a törött, mára már nyitott karika szarvszerű tagokból indul, teste hosszúságos, nyelve lapított, rajta három bevájással. H: 8,4 cm, sz: 3,6 cm.

LDM Ltsz.: 2000.83.18.
(13. ábra 6., 15. ábra 2.)

19-22. *Vasszegek*, kerek, vagy ellapított, vagy hiányos fejjel, eredetileg hegyes végződéssel. 4 db. H: 8,7-12,1 cm.

LDM Ltsz.: 2000.83.19-22.
(12. ábra 9-12., 15. ábra 5-7., 10.)

23. *Kocsialkatrész, vánkosvas*. Vas, lehajló végei hiányoznak, a kis átmérőjű tengelyszeg körül kiszélesedő és megvastagodó középrésszel. H: 16,1 cm, sz: 1,7-3 cm.

LDM Ltsz.: 2000.83.23.
(13. ábra 11., 14. ábra 7.)

149/C szelvény K-i fele, a 2. és a 3. udvarfal közötti területen, a téglás-köves omladék között és alatt, -58 cm (9-10. ábra)

24. *Ekevas*. Vas, aszimmetrikus, pengéjének éle enyhén ívelő, hegye lekerekített. Egyik köpűszárnya és szélesebbik vállának nagy része, valamint a penge egy része törött, hiányos. A nádalás szélessége kívül: 2,6 cm, belül a hegynél 5,4 cm, a széleken 3,6 és 4,5 cm közötti.

H: 19 cm, sz: 16,9 cm, köpű h: 6,3 cm.
LDM Ltsz.: 2000.84.1.
(13. ábra 12., 14. ábra 2.)

25. *Kocsivasalás (?)*. Vas, keskeny pánt, elkeskenyedő végeiben ellapított tompaszögben meghajlított szegekkel, amelyek közül az egyiknek a vége hiányzik. H: 42,2 cm, sz: 1,4 cm, pántv: 0,6 cm.

LDM Ltsz.: 2000.84.2.
(13. ábra 13., 15. ábra 1.)

148/A-D szelvény Ny-i tanúfalának elbontásából (9. ábra)

26. *Ekehúzólánc*. Vas. A kör keresztmetszetű, ovális karikához egy középen összehúzott szem és egy nagyobb, függőleges irányban ellapított, piszkóta alakú láncszem csatlakozik. A nagyobbik tag végének karikája gyűrűszerűen kiszélesedik. Karika h: 15,1 cm, sz: 12,5 cm, kisebbik láncszem-tag h: 8,6 cm, sz: 4,9 cm, nagyobbik láncszem-tag h: 16,6 cm, karika átm: 5,3 cm, 4,6 cm.

LDM Ltsz.: 2000.85.1.

(14. ábra 3.)

Bár a gyulafirátóti és a balácai vaseszközöknek vannak azonos funkciójú tárgyai, a két együttes nemcsak számban, hanem összetételben is különbözik egymástól. (6., 7., 11., 12-15. ábra) A gyulafirátóti lelet darabjai a föld megművelésének, a termény betakarításának (üllő?, balta?) voltak az eszközei. Az ekevas, a csoroszlya és a három ekehúzólánc együtteséből több eke egyidejű működése feltételezhető.

Balácán 1999-ben egyes összetételű vaseszköz-készlet került elő. Földművelő eszköz volt nyilvánvalóan az ekevas, esetleg az elsődlegesen famegmunkálásra szolgáló csákány-kapa és a balta-kapa, míg egy részük kocsiaktrészként ill. láda-, ajtóvasalásként értelmezhető.

Rhé Gy. 1912-ben már megemlíttette, hogy Balácán "Igen nagy a vaseszközök száma." E változatos összetételű leletfajtából kiemelt egy vaseszköz-leletet, amelyet az I. (fő-)épület 31. helyiségének "g" jelű (dél-északi irányú) fűtőcsatornájában találtak.¹⁶ A bemutatott tárgyak között (8. ábra) 3 ekevasat, többségében mezőgazdasági eszközöket, kulcsokat, kőműveskanalat, körzöt találunk.

A Gyulafirátót-Pogánytelekről és a Balácáról származó, katalógusunkban leírt eszközök tárgyalása előtt érdemes egy kissé kitérnünk az 1912-ben fényképen közölt ekevasokra. A veszprémi múzeum régészeti gyűjteményének 1953-mal megkezdődött újraleltározása idejére több tárgynak feledésbe merült eredeti lelőhelye, a háborús évek zavaros viszonyai között elveszett vagy lekopott korábbi nyilvántartási száma, ezért fordulhatott elő, hogy különböző publikációkban, különböző számokon és darabszámmal szerepelnek a balácai ekevasak.¹⁷

Az 1906-1926 közötti balácai ásatásokból származó vastárgyakat az 55.250-es, a 63.121.1-

19. és a 63.124.1-4. tételeken leltározták újra be ill. az ismeretlen lelőhelyű tárgyakat nyilvántartó 55.275-ös tételbe is kerülhettek balácai tárgyak.¹⁸ A 63.124.1-4. tétel 4 tárgya közül egyik sem ekevas a leltárkönyv szerint. A 63.124.2. számú tárgy ásó. A megadott hosszúság- és szélességadatok (köpüszélesség) alapján azonban nem lenne akadálya annak, hogy a jelenleg ezt a számot viselő, legalább kétszer nádalt ekevasat (ásó hiányában) az eredeti, tévesen megnevezett tárggyal azonosnak vegyük.¹⁹ Balassa I. szerint ez az ekevas egyike a főépület 31. helyiségében elrejtett 3 ekevasnak.²⁰ Ebben az esetben viszont a Rhé féle fénykép második ekevasával kellene megegyeznie. (8. ábra 2.) Az azonosítást segíthetné a kettős nádálás, miközben a pengeélek ívelése, a vállképzés, a felület mégsem teljesen azonos. Nem azonos az 55.275.521-es ismeretlen lelőhelyű ekevassal sem, amelyet Balassa I. balácaiként említ, Müller R. pedig egyenesen a fűtőcsatorna harmadik ekevasának véli.²¹ A Rhé féle fénykép első és harmadik ekevasa viszont egyértelműen megfelel az 55.250.320-as (8. ábra 1.) ill. az 55.250.319-es (8. ábra 3.) tárgynak. Balassa I. sem tévedett, amikor az ekevasakat a 63.124.1-3. leltári számokkal adta meg, hiszen az általa közölt fényképeken bemutatott tárgyakon, jól láthatóan, ezek olvashatók.²² Az összekeveredett balácai tárgyak egy részének azonosítására csak később került sor.

A Balácza című könyvben közölt, többször idézett fényképen szereplő *ekevasak* az ún. lapátalakú, szimmetrikus, vagy enyhén aszimmetrikus (amely a kopás eredménye is lehet) típusok közé tartoznak. Válluk határozottan jelzett, pengéjük szélesebb és íveltebb, megfelel annak az általános tendenciának, amely az egyébként kronológiailag nehezen szétválasztható ekevasak feltételezett formai fejlődésének irányában, a La Tène-től a késő császárkorig (és még tovább) meghatározható.²³

A balácai ásatások újabb két ekevasa egymástól kb. 20-25 m-re került elő. Mindkettő a lapát alakú ekevasak közé sorolható. A 154/C szelvény ekevasa (Nr. B1-12. ábra 1., 14. ábra 1.) enyhén aszimmetrikusnak mondható, egy nyújtottabb, elkeskenyedő, lekerekített háromszöget, és egy kevésbé ívelt pengéjű változatot mutat. Formailag hozzá legközelebb a Balatonalmádiból, Badacsonytomaj-Ábrahámhegyről és a Reziből származó példány áll, de Keszthely-Fenekpusztáról, esetleg Gorsiumból is idézhetjük párhuzamát.²⁴ A balácai

ekevas kisebb, mint a Balatonalmádiból származó példány, de csaknem azonos hosszúságú, mint a másik két Balaton-felvidéki darab, amelyek viszont határozott ormókkal rendelkeznek. A balácai ekevason ormó nincs, viszont a penge közepén erősen megvastagodik, az oldalélek pedig kevésbé hegyes szögben találkoznak. Müller R. a balatonalmádi vaseszközlelet elrejtését a markomann háborúkkal hozta összefüggésbe.²⁵ M. Pietsch az eszközformák fejlődésének fázisait bemutató táblázatán a fenti ekevas-formákat kora császárkorinak (Kr.u. I. század) tartja.²⁶

Bár a javasolt terminológia szerint csak azokat az ekevasakat nevezhetnénk aszimmetrikus ekevasaknak, amelyeknek csak egy válla van,²⁷ mégis inkább aszimmetrikusnak, határozom meg másik, 1999-ben előkerült lapát alakú ekevasunkat (Nr. B24-13. ábra 12., 14. ábra 2.). Az erősen hiányos ekevas egy rövidebb, lekerekített változatot mutat, és bár vállának megformálása sem teljesen azonos, mégis emlékeztet a csabrendeki, a csesznekinek mondott és a szentgyörgyvári (Müller R. szerint Keszthely-fenekpusztai) példányokra. A cseszeki és csabrendeki ekevasakat római korinak tartják, a szentgyörgyvári-fenekpusztait pedig késő rómainak azzal, hogy a forma ismert az Árpád-korban is.²⁸

A Gyulafirátót-pogányteleki ekevas (Nr. Gyl-7. ábra 1.) a csapott vállú, lapát alakú, nagyobb ekevasak közé sorolható. Gyakran fellépő forma. Köpűjének magassága kb. 1/3-a a teljes hosszúnak. Kevésbé csapott vállmegoldást, de hasonló arányokat találunk a soproni ill. a veszprémi múzeum ismeretlen lelőhelyű ekevasán. Mindkettőt római koriként tartják nyilván.²⁹

A Gyulafirátót-pogányteleki vaseszköz-lelethez egy *csoroszlya* is tartozott. (Nr. Gy2-7. ábra 2.) Az ekevasakhoz képes lényegesen kevesebb a csoroszlyák száma Pannonia római kori anyagában. Ennek Müller R. szerint az az oka, hogy az ekék csak bizonyos százalékban³⁰ voltak csoroszlyával felszerelve.

Az ekevasakhoz hasonlóan a csoroszlyák is a késő La Tène időszakában jelentek meg, és a késő-középkorig nem túl nagy formai változáson mentek keresztül. Kronológiai szétválasztásuknak egyik támpontja lehet a nyél kiképzése. A megközelítőleg négyzetes nyélkeresztmetszetű csoroszlyák lehetnek a római koriak, a téglalap-keresztmetszetű példányok pedig középkoriak.³¹ A fenti ismérvek megfelel a gyulafirátói vaseszköz-

lelet csoroszlyája négyzethez közelebb álló nyélkeresztmetszetével.

A gyulafirátói ekegarnitúrát a valószínűleg csak a római korról fellépő és Pannoniára különösen jellemző *ekehúzólánc* ill. *ekehúzóláncok* (Nr. Gy3-5 - 7. ábra 3-5.) teszik teljessé. A három ekehúzólánc három egymáshoz hasonló, de a nagy karika formáját és méretét tekintve, három különböző típus képviselője. A Nr. Gy3-as (7. ábra 5.) karikája tojás alakú, a Nr. Gy4-es példányé (7. ábra 4.) inkább oválisnak mondható, míg a legkisebb (Nr. Gy5 - 11. ábra 3.) átmérője kerek. A láncok közül a nagy karikába kapcsolódó szem mindig nyolcas alakú, míg a második láncszem piskóta alakú. Ez a fajta összeállítás nemcsak Gyulafirátóra és Balácára jellemző, hanem általában Pannoniára is.

Balassa I. a nagy karikák formája és nagysága, valamint a láncok végződése alapján felállított tipológiai sorát Müller R. is közölte és egyetértett Balassa I-nal abban, hogy a formai eltérésekben nem kell funkcionális változásokat látni. A típusok közül az első kettőnek a karikája nagyobb és általában ovális, különbség közöttük csak a láncvég láncszemmel ill. kampóval kapcsolódó megoldásában van.³² A 3. típus kisméretű karikájával valóban eltér a többitől.

A balácai ekehúzólánc (Nr. B26 - 14. ábra 3.), bár kissé ovális a "nagy karikája", mégis inkább a 3. csoportba tartozik. Közeliéből került elő a Nr. B24. ekevas (148/A-D szelvény Ny-i tanúfala, ill. a 149/C szelvény K-i fele - 9. ábra, 13. ábra 12., 14. ábra 2.), ami a két ekealkatrész összetartozását valószínűsítheti. Az 1926 előtti balácai ásatásokból ismerünk egy másik ekehúzóláncot, amelynek közelebbi lelőhelye ismeretlen.³³ Inkább oválisnak mondható nagy karikájának mérete csaknem azonos a gyulafirátói ekehúzólánc karikájával (Nr. Gy3 - 7. ábra 5.). Mivel Gyulafirátót-Pogányteleken és Balácán is mindkét fő típusú ekehúzólánc előfordul, joggal vetődhet fel, hogy a kis ill. a nagy karikás változat alkalmazása összefüggésben lehet a talajszerkezettel. Úgy tűnik, hogy a nagy és a kis karikás változatokat, a fenti példák nyomán egyszerre többet is, fellépésüktől a késő római korig ill. még a V. században is használták. A II-III. századra határozható meg a táci, a IV-V. századra pedig a Keszthely-fenekpusztai ekehúzóláncok.³⁴

A Gyulafirátót-pogányteleki vaseszköz-lelethez még egy, leginkább egy nyéllyuk nélküli kalapácshoz hasonló³⁵, enyhén ívelő oldalú *vashasáb*

(üllő?-Nr. Gy7 - 7. ábra 7.) és egy köpús kaszatöredék tartozik.

A köpús *kasza* ismét egy olyan, római kortól kezdve ismert tárgy, amely Pannoniában nagyon gyakori.³⁶ Alkalmazása nagyobb erő kifejtést ill. nagyobb ellenállás legyőzését (bozotos terület kaszálása³⁷) tette lehetővé. A gyulafíratóti sérült pengéjű kaszatöredéken (Nr. Gy6 - 7. ábra 6.) a pengető (a nyak és a penge találkozásánál) csak valószínűsíthető. Veszprém megyéből köpús kaszát találunk a padragkúti leletben ekevassal és ekehúzólánccal együtt, ill. több példánnyal van képviselve, a többek között lapát alakú ekevasat is tartalmazó, balatonaligai (Balatonvilágos) bennszülött telep eszközei között.³⁸ A bennszülött közösség szerszámkészletét Müller R. a II-III. századra keltezi.³⁹

Baláca egyes összetételű vaseszköz-együttesében szereplő kézművesszerszámok egy részénél nem zárható ki, hogy azokat a mezőgazdasági munkákhoz is igénybe vették. Így pl. a katalógusunkban leírt és bemutatott, élezést már nem mutató, teljesen elvékonyodó élű *csákány-kapát* (Nr. B2 - 12. ábra 2., 14. ábra 12.) és *balta-kapát* (Nr. B3 - 12. ábra 3., 14. ábra 13.), amelyeket általában a balta címszók alatt tárgyalják, és általában famegmunkáló-eszközöknek tartják, ugyanakkor megengedik, hogy azokat, mint földlazító, gyomirtásra szolgáló szerszámokat is figyelembe vegyüek⁴⁰ A balta(-kapa) szárnyakkal vagy nyitott köpűvel gyakori leletei a La Tène telepeknek, ahol gyakorlatilag, mint nélkülözhetetlen, elsősorban famegmunkálásra szolgáló többcélú kellékek, egyetlen egy "háztartásból" sem hiányozhattak.⁴¹ Császárkori előfordulásának legjobb példája a balácai darab. Jacobi szerint a köpús balták (balta-kapák) egyre inkább átadják a helyüket a nyéllyukas eszközöknek⁴², amelyeknek egyik típusa a széleskörben elterjedt csákány-kapa, német nyelvterületen a Dechsel. Ez a csákányként, kalapácsként és esetleg kapaként is használatos eszköz hosszú fejlődésen ment át. Utalásként elegendő, ha hivatkozunk a köemlékek ábrázolásaira és a balácai példányra.⁴³ Fejlődésük során egyre rövidültek a nyélcsövek, Balácán pl. alsó-felső szárnynyá alakult át, változott a nyéllyuk alakja, megnőtt a penge és a nyél által bezárt szög, rövidebb lett a kalapács-rész, majd a penge íveltebb lett. A csökevényes nyéllyukkal rendelkező, balácainál lekerítettebb "szárnyakkal" rendelkező változatot M. Pietsch a késői császárkorra helyezte, azaz a 260-tól a kb. 400-ig tartó időszakra.⁴⁴

A balácai vaseszköz-együttes 4 db nagyméretű *vasszege* (12. ábra 9-12., 15. ábra 5-7., 10.) a tetőszerkezethez tartozhatott. Szárúk négyzetes, enyhén téglalap keresztmetszetű, fejük kerek, vagy elkalapált.

A balácai vastárgyak közül a *csuklós pántok*, a *pántok* és *vasalások*, a fába erősíthető *lánc*, a *ládaveret*, a *zár* és a *kulcsok* (Nr. B5-13., 16-18 - 12. ábra 4-6., 13. ábra 1-10., 14. ábra 4-6., 8-11., 15. ábra 2-4., 9., 11-12.) csak közvetve szolgáltak mezőgazdasági célokat. A két nagyobb és a kisebb csuklós pánt két-két szöge közül az egyik mindig kisebb. Ha ugyanahhoz az ajtóhoz, vagy lehajtható tetejű, nagy méretű ládához, vagy esetleg lehajtható oldalú kocsihoz tartoztak, akkor a fa oldalvastagságának legalább 4 cm-nek, vagy inkább többnek, kellett lennie az egyik és legalább 6 cm-nek a másik oldalon. (Nr. B5-7.)⁴⁵ A különbözőképpen meghajlított vagy deformálódott pántok (Nr. B8-11.) szeglyukait mindegyiknél belülről ütötték be. Ha a pántokat eredetileg is derékszögben hajlították meg, akkor azok (a szögbeverés irányára tekintettel) ládák és kocsik belső sarkait erősíthették, ill. pl. kocsialvázak tartozékai is lehettek. Kocsi lehetőségét feltételezi a vaseszközök között talált vánkossalvasalás és a 149/C szelvényből előkerült egyenes vastárgy. A sasszegben végződő piskóta alakú és egy ovális szemből álló láncot és egy különálló sasszeget is egy ajtóval hozhatjuk összefüggésbe (Nr. B12-13.).

A zárnyelv és a két kulcs nem mutat különösebb sajátosságot. A kulcsok a Pannoniában leggyakoribb Gáspár D. féle IV. típusba sorolhatók.⁴⁶ A láda zárlemezőnek párhuzamát Q. Vibius Maximus Smintius aerarius I/II. századra keltezett firenzei sírkövén találhatjuk meg különböző vaseszközök társaságában, Balácáról és Dunaujvárosból pedig további példányait.⁴⁷

A balácai vaseszközlelet *vánkossalvasalása* (Nr. B23 - 13. ábra 11., 14. ábra 7.) és a 149/C szelvény *egyenes vasalása* (Nr. B25 - 13. ábra 13., 15. ábra 1.) a legkésőbbben a Hadrianus korra keltezhető inotai példányokra emlékeztet.⁴⁸ A középben kiemelkedő vánkossalvasalás az inotaitól eltérően⁴⁹ azonban a vasalás végein, példányunkon hiányzó végződéssel volt a fába erősítve. A hosszú vasalás feltételezett helye a kocsi hátsó alvázán, ill. a kocsiszekrényen lehetett.⁵⁰

A balácai főépület 31. helyiségének fűtőcsatornájában Rhé Gy. által talált vaseszközlethez⁵¹ hasonlóan (8. ábra 5.) az 1999-es vaslelet is tartalmazott *körzöt* (Nr. B14 - 12. ábra 8., 15. ábra

8.). Az újabb balácai körző hegyes végű, a szárok kerek fejét kúpos szeg fogja át. A szeg hosszú száranak nyílásába két kerek lyukkal áttört lapocska szorul, amelynek a szerepe a körzőszárok nyitásának rögzítése volt. Rögzítőszerkezettel volt ellátva a korábban megtalált balácai körző is és ilyen megoldásokat mutat be W. Gaitzsch és M. Pietsch is.⁵² Kronológiailag alátámasztott tipológia sort meghatározni a rendelkezésre álló anyag alapján nem lehet, legfeljebb csak annyi mondható el, hogy a katonai és a polgári környezetben egyaránt megtalálható körzők leggyakrabban a középső császárkorban lépnek fel.⁵³ L. Alfius Staius aquileiai oltarán ábrázolt mérőrúdon rovátkák és csillag alakú befaragások láthatók.⁵⁴ Ennek nyomán felvetődhet, hogy az X alakú jegyek a balácai körzőn is mérést segítő jelek voltak-e? Az egyik száron az X-ek között mért távolság 2-2,1 cm, a másikon 1,5-1,6 cm volt, tehát kb. az 1 római láb tizedrészenek hét ill. ötszöröse.

A vastárgyakat jól meghatározható rétegek nélkül és a környező leletanyag együttes értékelését megelőzően, nehéz önmagukban keltezni. Segít

hetnek az érmek, amelyek a balácai I. és II. épület közötti északi udvar "C" ill. a 148/A-D szelvény-sorában a következőképpen oszlottak meg:

152/C	szelvény	-44 cm	Kr.u. 230
154/C	szelvény	-36 cm	14-37
148/C	szelvény	-53 cm	265
148/B-C	szelvény	-53 cm	276-282
148/A-C	szelvény	-34 cm	351-354
148/A-B	szelvény	-50 cm	III.század ⁵⁵

A 148/A-C szelvény érmétől eltekintve, amely a felső, még bolygatott réteghez tartozott, a többi érem vagy a téglás-köves omladék tisztításából, vagy az omladékból, vagy az omladék alól került elő. Közülük egy I. századi, a többi III. századi. Legkésőbbi közöttük a Kr.u. 276-282 közötti Probus érem. Az ezt követő időszakban, a III. század vége felé, végén pusztulhatott el tehát az a folyosó, amelynek omladéka maga alá temette a vaseszközöket.

A "C" és a 148/A-D szelvényt sor kerámiaanyagának, a teljes feldolgozást megelőző, előzetes áttekintése nem mond ellent ennek a keltezésnek.⁵⁶

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
 LDM A = A Laczkó Dezső Múzeum Adattára
 Ltsz = leltári szám
 VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
 ZM = Zalai Múzeum
- BALASSA 1972 = BALASSA I.: Fejezetek az eke és a szántás Balaton környéki történetéből. VMMK 11. 1972. 357-399.
 BALASSA 1973 = BALASSA I.: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest 1973
 JACOBI 1974 = JACOBI, G.: Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching. Wiesbaden 1974
 JACOBI 1977 = JACOBI, G.: Die Metallfunde vom Dünsberg. Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen. Wiesbaden 1977
 GAITZSCH 1978 = GAITZSCH, W.: Römische Werkzeuge. Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands 19. Stuttgart 1978
 GAITZSCH 1980 = GAITZSCH, W.: Eiserne römische Werkzeuge. Studien zur römischen Werkzeuge-

- kunde in Italien und den nördlichen Provinzen des Imperium Romanum. BAR Int. Serie 78. 1980
 GÁSPÁR 1986 = GÁSPÁR, D.: Römische Kästchen aus Pannonien. Antaeus 15. 1986. I-II.
 GÁSPÁR 1997 = GÁSPÁR, D.: Kästchenbeschläge und Kästchenbestandteile aus dem Komitat Fejér. Alba Regia 26. 1997. 75-81.
 KUZSINSZKY 1920 = KUZSINSZKY B.: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest 1920
 MRT 2 = ÉRI I.- KELEMEN M.-NÉMETH P.-TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás. Budapest 1966
 MRT 3 = BAKAY K.-KALICZ N.-SÁGI K.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 3. A devecseri és sümegi járás. Budapest 1970
 MRT 4 = DAX M.-ÉRI I.-MITHAY S.-PALÁGYI S.-TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 4. A pápai és zirci járás. Budapest 1972
 MÜLLER 1976 = MÜLLER R.: A rákoscsabai és a balatonalmádi vaseszközlelet keltezése. ArchÉrt 103. 1976. 263-277.

- MÜLLER 1979 = MÜLLER, R.: The Iron Implement Find in Nagyvenyim. *Alba Regia* 17. 1979. 245-249.
- MÜLLER 1982 = MÜLLER R.: A mezőgazdasági vas-eszközök fejlődése Magyarországon a késővas-kortól a törökkor végéig. *ZM* 19. 1982. I-II.
- MÜLLER 1993 - 94 = MÜLLER R.: A balatonaligai vaseszközök. *VMMK* 19/20. 1993-1994. 177-193.
- PALÁGYI 1981 = PALÁGYI, S.: Die römischen Hügelgräber von Inota. *Alba Regia* 19. 1981. 7-93.
- PALÁGYI 1994 = PALÁGYI, S.: Schwerepunkte der neuen Ausgrabungen im Gutshof von Baláca. *Balácai Közlemények* 3. 1994 (1995). 10-21.
- PALÁGYI 1994a = PALÁGYI, S.: La villa romana di Baláca: risultati degli scavi, idee per la ricostruzione. *La Pannonia e l'impero romano. Annuario dell'Accademia d'Ungheria. Roma* 1994. 265-275.
- PIETSCH 1983 = PIETSCH, M.: Die römischen Eisenwerkzeuge von Saalburg, Feldberg und Zugmantel. *Saalburg Jb* 39. 1983. 5-132.
- RHÉ 1912 = RHÉ Gy.: A baláczai ásatások eredményei. In: *Balácsa. Veszprém* 1912. 31-104.
- ¹ A Gyulafirátót-pogányteleki leletegyütttest Négyesi Lajos adta át a múzeumnak - LDM A 18711-92; a balácai tárgyak az 1999-es ásatás nyomán láttak napvilágot. Palágyi Sylvia ásatási dokumentációja-LDM A 18973-2000
- ² MRT 2. 96., 20/6. lh., 151., 34/14. lh., 154., 35/5 lh., 61., 11/4. lh., 99., 21/9 lh., 132., 32/2. lh.; MRT 3. 47/7. lh.; MRT 4. 135., 40/5. lh.; MÜLLER 1976. 263-277.; MÜLLER 1982. 33., 87-88., 155-158., 162., 233., 272., 351. stb.,
- ³ LDM A 67/710
- ⁴ LDM A 67/711
- ⁵ RHÉ 1904. 248-249.; RHÉ 1906. 13.; MRT 2. 96.
- ⁶ THOMAS 1964. 45., Abb.20.
- ⁷ RHÉ 1906. 13.; MRT 2. 96.; Az épület funkciójára vonatkozó vélemények összefoglalásával: PALÁGYI 1994a. 268-269.
- ⁸ LDM A 18711-92
- ⁹ Palágyi Sylvia kiszállása 1991-ben - LDM A 18711-92
- ¹⁰ A fényképfelvétel és a rajzok is a még restaurálatlan tárgyakról készültek.
- ¹¹ Az ásatást vezető régész 1976-tól Palágyi Sylvia, a balácai program vezetője, akinek régész munkatársa 1985-1986-ban Regenye Judit, 1999-ben Kirchhof Anita volt. A kőtár programtervét Hajnóczi Gyula, kivitelezési tervét Mezős Tamás, ill. Mezős Tamás megbízásából Gáspár László készítette.
- ¹² Palágyi Sylvia ásatási dokumentációja: LDM A 18973-2000
- ¹³ PALÁGYI 1994. 12-13., Abb. 3-4.
- ¹⁴ Köszönetemet fejezem ki Torbágyi Melinda gyors és szíves közléséért.
- ¹⁵ Palágyi Sylvia 1985-ös ásatási dokumentációja: LDM A 18470-86
- ¹⁶ RHÉ 1912., 76-78., 12. ábra
- ¹⁷ MRT 2. 151-152., 18.t.10.; BALASSA 1972. 361-363.; MÜLLER 1982. 155-157.
- ¹⁸ MRT 2. 152. 34/14. lh.
- ¹⁹ BALASSA 1972. 363., 11. ábra; MÜLLER 1982. Nr. 659.
- ²⁰ BALASSA 1972. 363.
- ²¹ BALASSA 1973a. 35.; MÜLLER 1982. 156., Nr. 654.
- ²² BALASSA 1972. 363., 10., 11. ábra
- ²³ BALASSA 1972. 367.; JACOBI 1974. Abb. 21.1.; MÜLLER 1982. 426.
- ²⁴ MÜLLER 1976. 5. kép 1-2.; BALASSA 1972., 365. 19. ábra, 366. 21. ábra; MÜLLER 1982. Nr. 1617.; KUZSINSZKY 1920. 65., 83. ábra; MÜLLER 1979. Fig. 1.2.
- ²⁵ MÜLLER 1976. 277.
- ²⁶ PIETSCH 1983. 81., Abb. 26.
- ²⁷ MÜLLER 1982. 429.
- ²⁸ BALASSA 1972. 374-375. 38. ábra; MÜLLER 1982. Nr. 1419., 1433., 1669.
- ²⁹ MÜLLER 1982. Nr. 1657., ill. a LDM 55.275.521. ekevasát Müller Róbert az I. épület 31. helyiség fűtőcsatornájában talált harmadik ekevasal azonosítja: MÜLLER 1982. 156. Azonosításának ellentmond a Rhé féle fénykép: RHÉ 1912. 12. ábra
- ³⁰ MÜLLER 1982. 438. (25-30%)
- ³¹ MÜLLER 1982. 433-434., 6. kép
- ³² BALASSA 1973. 128.; MÜLLER 1982. 439.
- ³³ LDM Ltsz.: 63.124.4.; BALASSA 1972. 372., 32. ábra
- ³⁴ MÜLLER 1982. 441.: Nr. 409-411., 843-846.
- ³⁵ PIETSCH 1983. Nr. 87., Taf. 6/87.
- ³⁶ MÜLLER 1982. 496.; PIETSCH 1983. 69.
- ³⁷ MÜLLER 1982. 496.
- ³⁸ Padragkút: MRT 3.185-186., 47/7 lh.; kasza-LDM Ltsz.: 55.267.3., ekehúzólánc: LDM Ltsz.: 55.267.2., az ekevas nem szerepel ezek között a leletek között: THOMAS 1964. 109-110.; MRT 3. 185-186.; MÜLLER 1982. 291-292.; Balatonaliga: MRT 2. 61., 18. t. 1.; MÜLLER 1993-94. 180., 182., 5. ábra 21., 6. ábra 1-2.
- ³⁹ MÜLLER 1993-94. 191.
- ⁴⁰ MÜLLER 1982. 37., 456.; PIETSCH 1983. 26., 28.
- ⁴¹ JACOBI 1974. 28-29., 32.; JACOBI 1977. 22-23., 67., 74.; MÜLLER 1982. 454-456.
- ⁴² JACOBI 1974. 32. ill. GAITZSCH 1980. 41.
- ⁴³ GAITZSCH 1978. által idézett köemlékek: Abb. 25. - Gaius síremléke, Abb. 27. - síremlék Bordeaux-ból, Abb. 38. - síremlék Igel-ből, Abb.42. - síremlék Igel-ből.
- ⁴⁴ PIETSCH 1983. 28., 81. Abb.26.

- ⁴⁵ Zsanérként (csuklópánt-forgó) való meghatározásukhoz: GÁSPÁR 1997. 76., Nr. 2125 H
- ⁴⁶ Hasonlók: GÁSPÁR 1986. Nr. 403., 433., 937., 964., 988., 1358., 1363., 1519., 2068., 2070., 2193.
- ⁴⁷ GAITZSCH 1980. 383., Taf. 71. Nr. 316.; GÁSPÁR 1986. Nr. 870-871., 2127.
- ⁴⁸ PALÁGYI 1981. 26., 39., Kat. Nr. 2.2.10.18., Taf. XIII.7., Kat. Nr. 10-11., Taf. XIII. 5-6.
- ⁴⁹ PALÁGYI 1981. Taf. XXVII.1.
- ⁵⁰ PALÁGYI 1981. 33., Taf. XXVII. 1-2.
- ⁵¹ RHÉ 1912. 12. ábra
- ⁵² GAITZSCH 1978. Abb. 20.; PIETSCH 1983. Nr. 511., 512.
- ⁵³ PIETSCH 1983. 61.
- ⁵⁴ GAITZSCH 1978. Abb. 17. a-b.
- ⁵⁵ Az érmek soron kívüli meghatározásáért Torbágyi Melindának tartozom köszönettel.
- ⁵⁶ A balácai kutatásokat az OTKA támogatta (T 022765)

NEW IRON IMPLEMENTS FROM THE ROMAN VILLAS IN THE VESZPRÉM MUSEUM "LACZKÓ DEZSŐ"

In 1991 and 1999, Veszprém Museum obtained two new collections of iron implements. One was found in the area of the Gyulafirátót-Pogánytelek villa (fig. 1-6, 11) in the course of unauthorised excavations, whereas the other came to light in the so-called northern courtyard between buildings I and II of the Baláca Roman-period villa-farm, during excavations in profile 154/C (fig. 9, 11, 12-15) preceding the building of an exhibition of stone remains. Not far from the profile, by way of completion, a further ploughshare and a straight mounting respectively a chain for pulling a plough (fig. 10, 14 No. 2-3; fig. 15 No. 1) also saw the light of day.

The Gyulafirátót-Pogánytelek collection consists of seven iron objects (No. Gy1-7), which were deliberately buried, probably in a previously dug pit. The finds from the Baláca profile 154/C (No. B1-23) were covered with roof and stone debris.

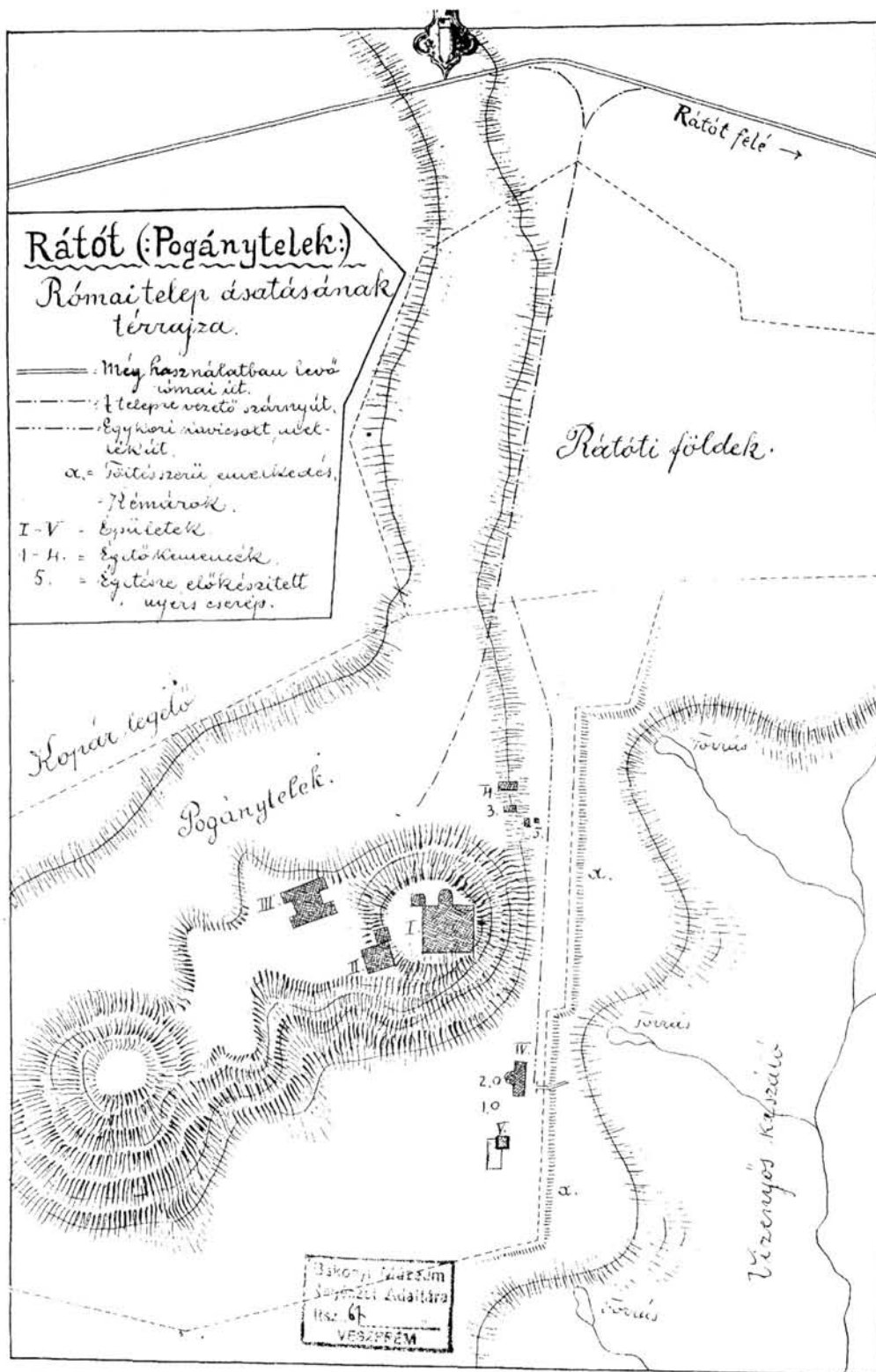
The three ploughshares from the two collections show earlier and later variants of the spade-shaped, symmetrical (slightly asymmetrical) ploughshare type. Chains for pulling ploughs were to be found at both sites, in three different sizes in Gyulafirátót, from which we must think of the use of a plough suitable for the soil structure. The use of chains for pulling ploughs is mainly (but not exclusively) a characteristic of Pannonia. The almost square cross-section of the skife handle found in Gyulafirátót is not inconsistent with dating the origin of the finds to the Roman period. The narrower ploughshare, and also the socketed scythe, can be imagined in a 2nd, possibly 3rd century environment, simply on the basis of the Veszprém county material.

Part of the Baláca find was an earlier and, taking into account the tendency of implements to develop, a later implement which could also be used as a hoe, the axe hoe and the mattock (No. B3, 2). Originally these were listed among tools primarily used for woodworking, which could not be lacking from any "household." The socketed axes were ousted more and more by implements with holes in the handles.

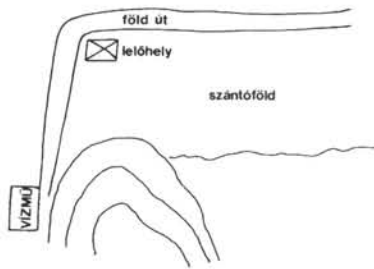
The hinged and straight bands may have been mountings from boxes, doors or possibly carts. The latter assumption may be supported by a cushion mounting belonging to the finds, and by a straight mounting. (No. B5-11, 23, 25). The keys and lock bolt, as well as the lock plate, (No. B15-18) are of types frequent in Pannonia.

From the excavations in Baláca between 1906-1912, a set of implements was reported in 1912, which had been hidden in the heating channel of room 31 in the main building (I). In this, as well as ploughshares (fig.8), there was also a pair of compasses. In this case, as well as with the new compasses, the blades could be fixed together with a small iron plate.

It is difficult to date the iron objects in themselves. In the so-called northern courtyard of the Baláca villa farm, the coins from the layer of debris in the "C" series of profiles originate from the 1st and 3rd centuries. The latest of them may be dated to 282 AD. Towards the end of the 3rd century therefore, the corridor may have been destroyed, the debris from which buried the iron implements.

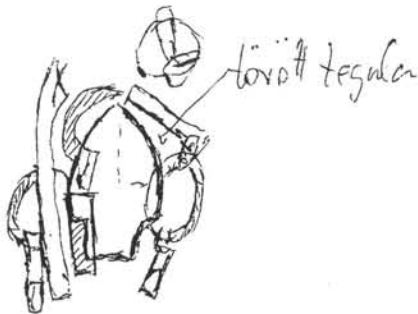
2. ábra. Gyulafirátót-Pogánytelek villagazdaságának Rhé Gy. által készített későbbi rajza. (LDM A 67/711)
Figure 2. Later drawing of the Gyulafirátót-Pogánytelek villa-farm, produced by Gy. Rhé. (LDM A 67/711)

3. ábra. A Gyulafirátót-pogányteleki vaseszközök lelőhelye

(Négyesi L. rajza-LDM A 18711-92)

Figure 3. Site of the iron implements find in Gyulafirátót-Pogánytelek. (L. Négyesi's drawing - LDM A 18711-92)

4. ábra. A helyszínen készített rajz a Gyulafirátót-Pogányteleken talált vaseszközökről.

(Négyesi L. rajza-LDM A 18711-92)

Figure 4. Drawing produced at the scene of the iron implements found in Gyulafirátót-Pogánytelek. (L. Négyesi's drawing - LDM A 18711-92)

5. ábra. A Gyulafirátót-Pogányteleken talált vaseszközök rablásátásának gödre. (Fotó: Palágyi S.- LDM A 18711-92)

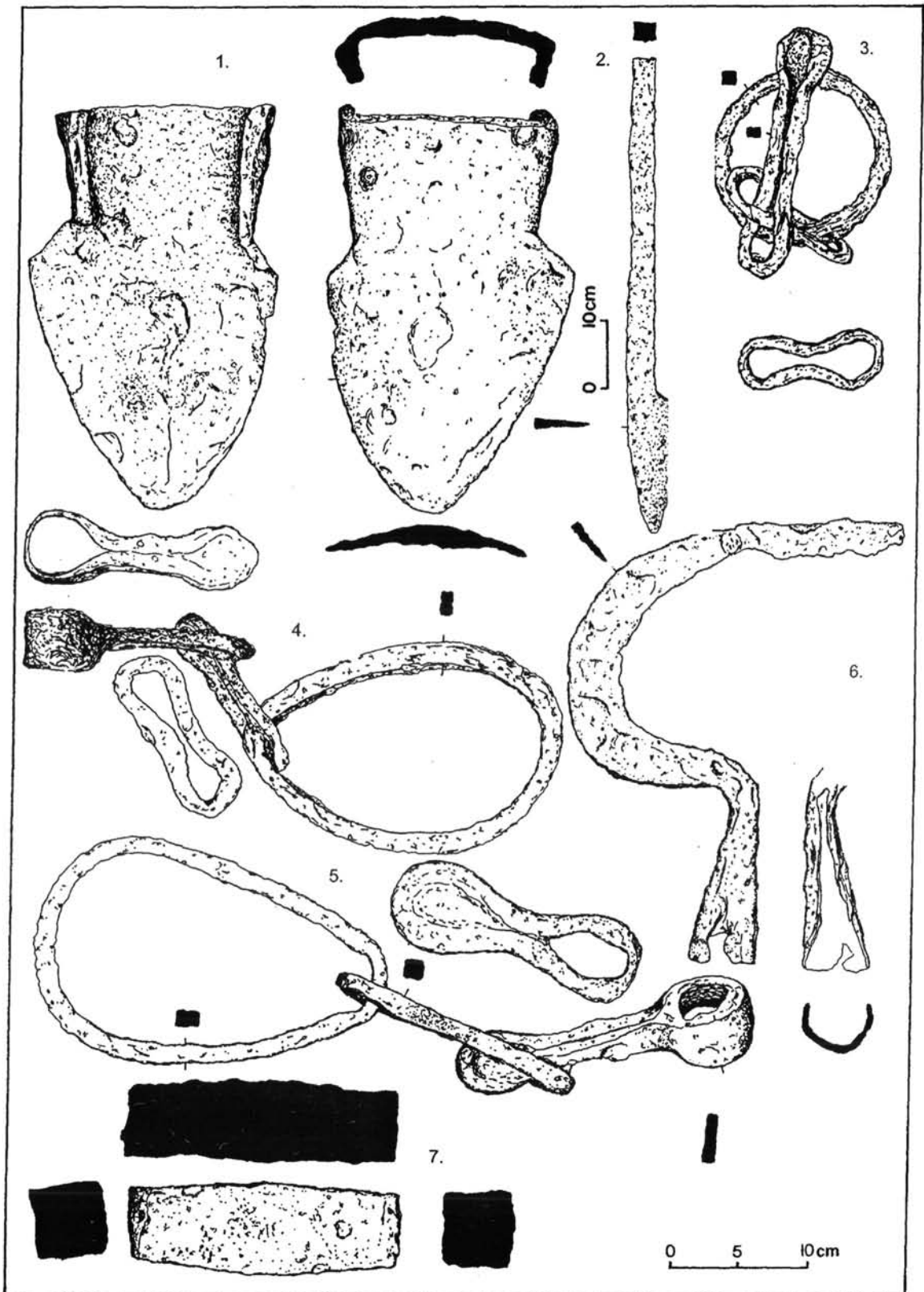
Figure 5. Pirate excavation pit where iron implements were found in Gyulafirátót-Pogánytelek.

(Photo: S. Palágyi - LDM A 18711-92)

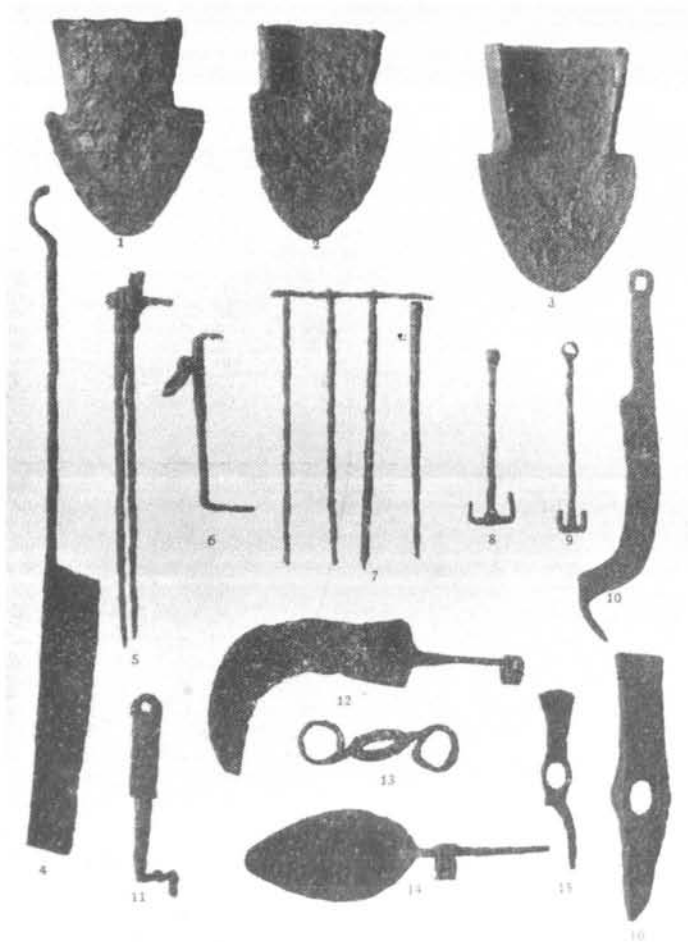

6. ábra. Vaseszköz-lelet Gyulafirátót-Pogánytelekről (Fotó: Oszkó Zs.)

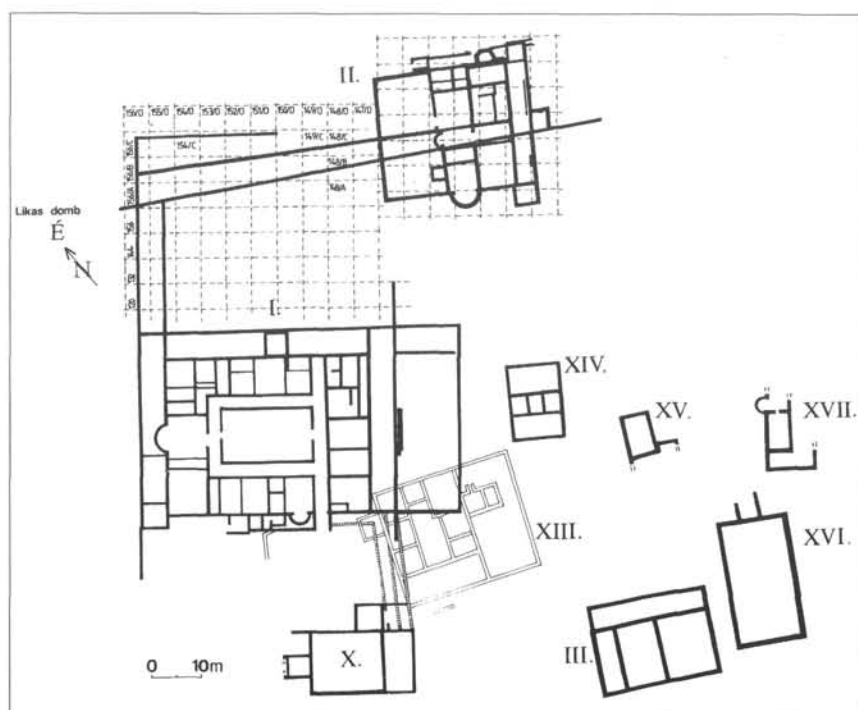
Figure 6. Iron implements find from Gyulafirátót-Pogánytelek. (Photo: Zs. Oszkó)

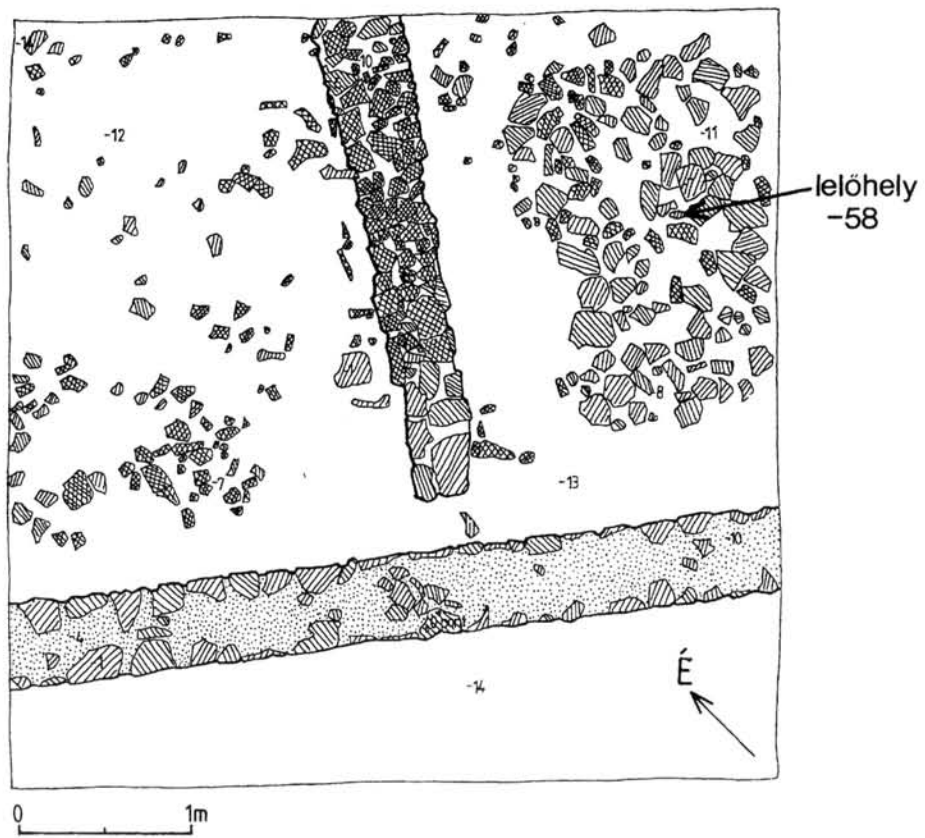
7. ábra. A Gyulafirátót-pogányteleki vaseszköz-lelet (Rajz: Trexlerné Szlezák J.)
 Figure 7. The find of iron implements from Gyulafirátót-Pogánytelek. (Drawing: Mrs. Trexler J. Szlezák)

8. ábra. Az 1912-ben közzétett vaseszköz-lelet Balácsáról (RHÉ 1912. 12. ábra, Fotó: Oszkó Zs.)
 Figure 8. Iron implements find from Balácsa, published in 1912.
 (RHÉ 1912, fig. 12, Photo: Zs. Oszkó)

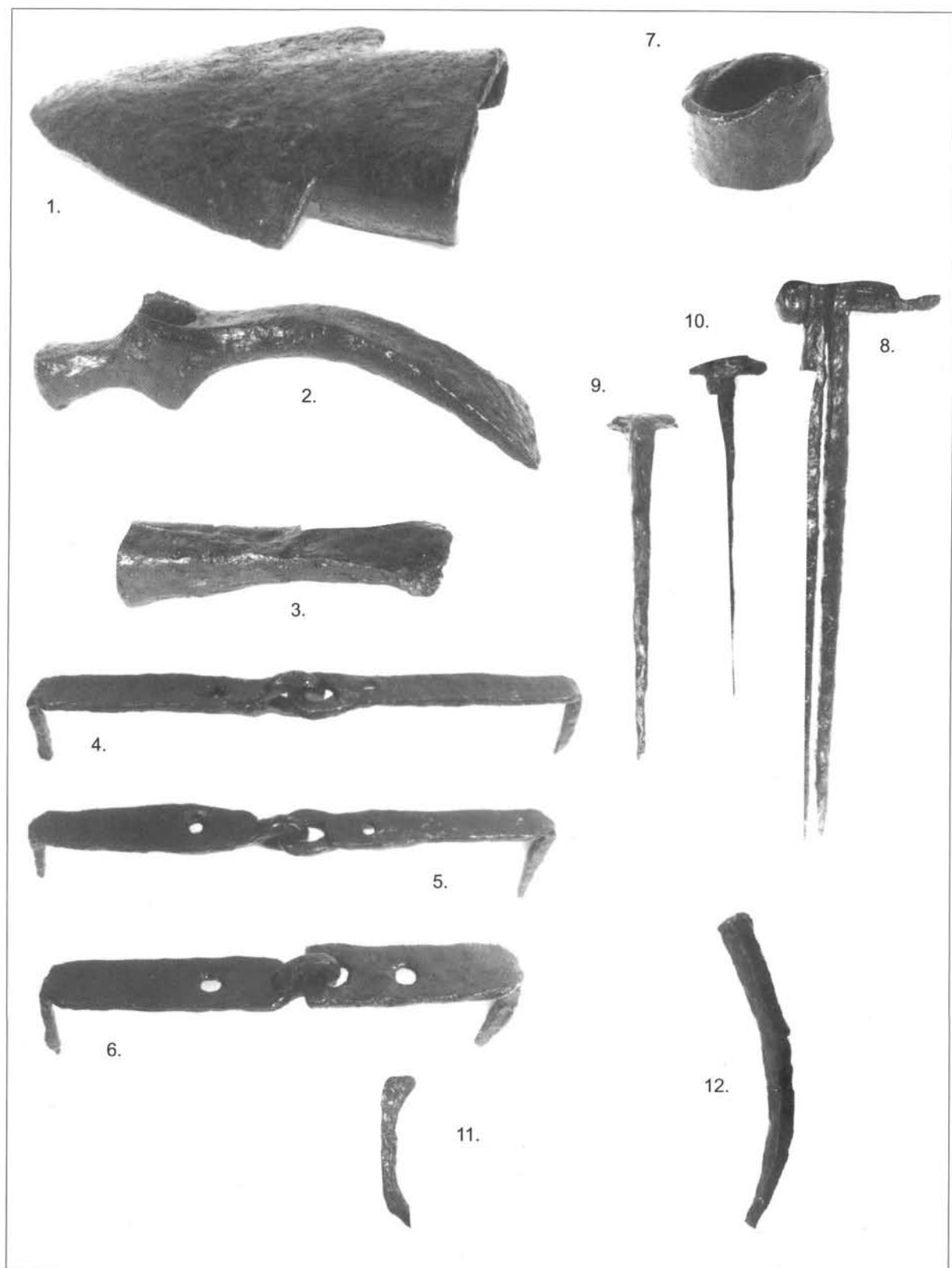
9. ábra. A balácai villagazdaság középső része az I. és a II. épület közötti északi udvar szelvényhálójával (Rajz: Trexlerné Szlezák J.)
 Figure 9. The central section of the Balácsa villa-farm, with the network of profiles in the northern courtyard, between buildings I and II. (Drawing: Mrs. Trexler J. Szlezák)

10. ábra. A balácai 149/C szelvény a Nr. B24-25. tárgyak lelőhelyével (Rajz: Trexlerné Szlezák J.)
 Figure 10. The Balácska profile 149/C with the discovery site of objects Nr. B24-25.
 (Drawing: Mrs. Trexler J. Szlezák)

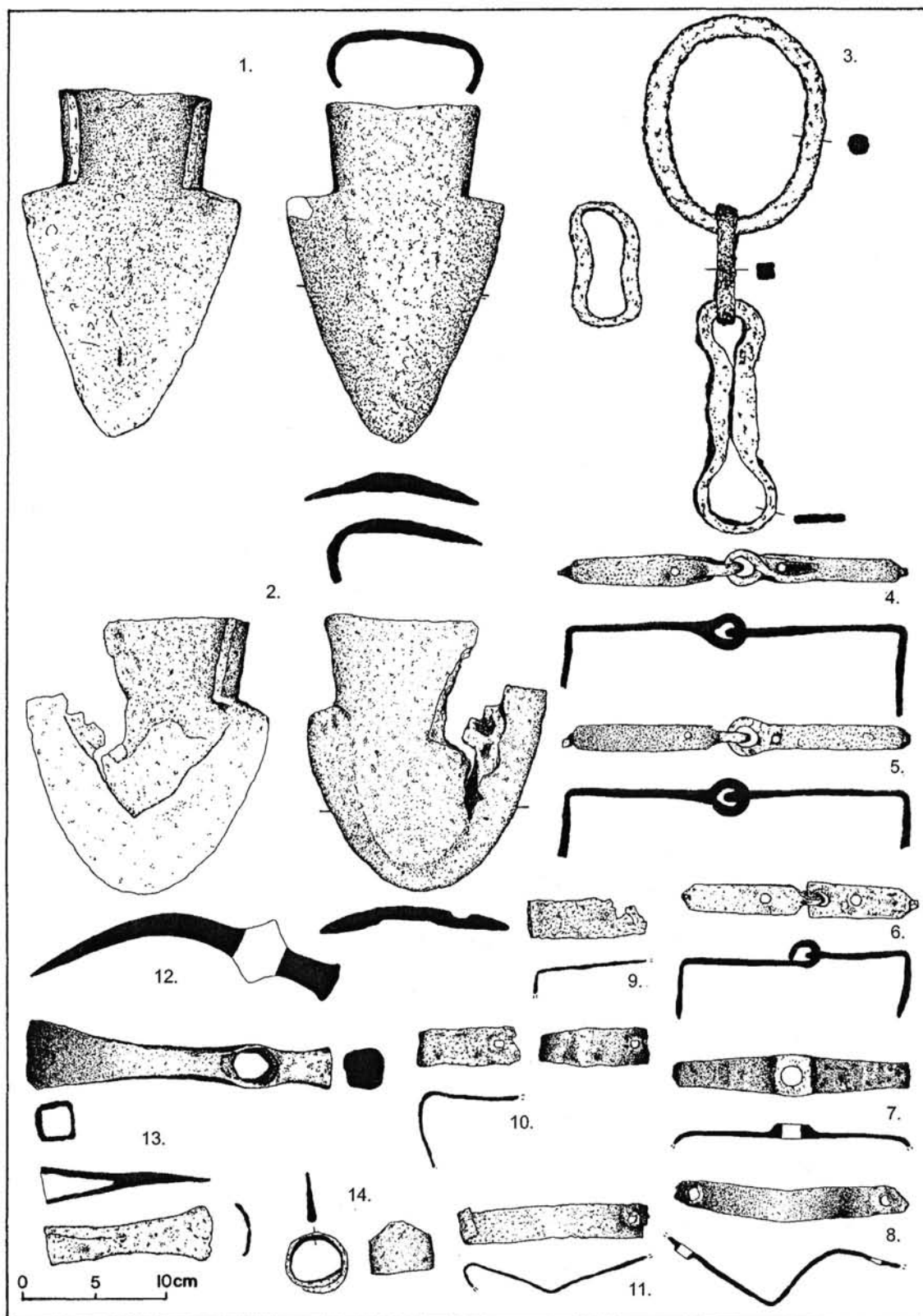
11. ábra. A balácai 154/C szelvény DK-i sarkában 1999-ben talált vastárgyak, restaurálás előtt (Fotó: Palágyi S.)
 Figure 11. The iron objects found in 1999, in the SE corner of the Balácska profile 154/C, before restoration.
 (Photo: S. Palágyi)

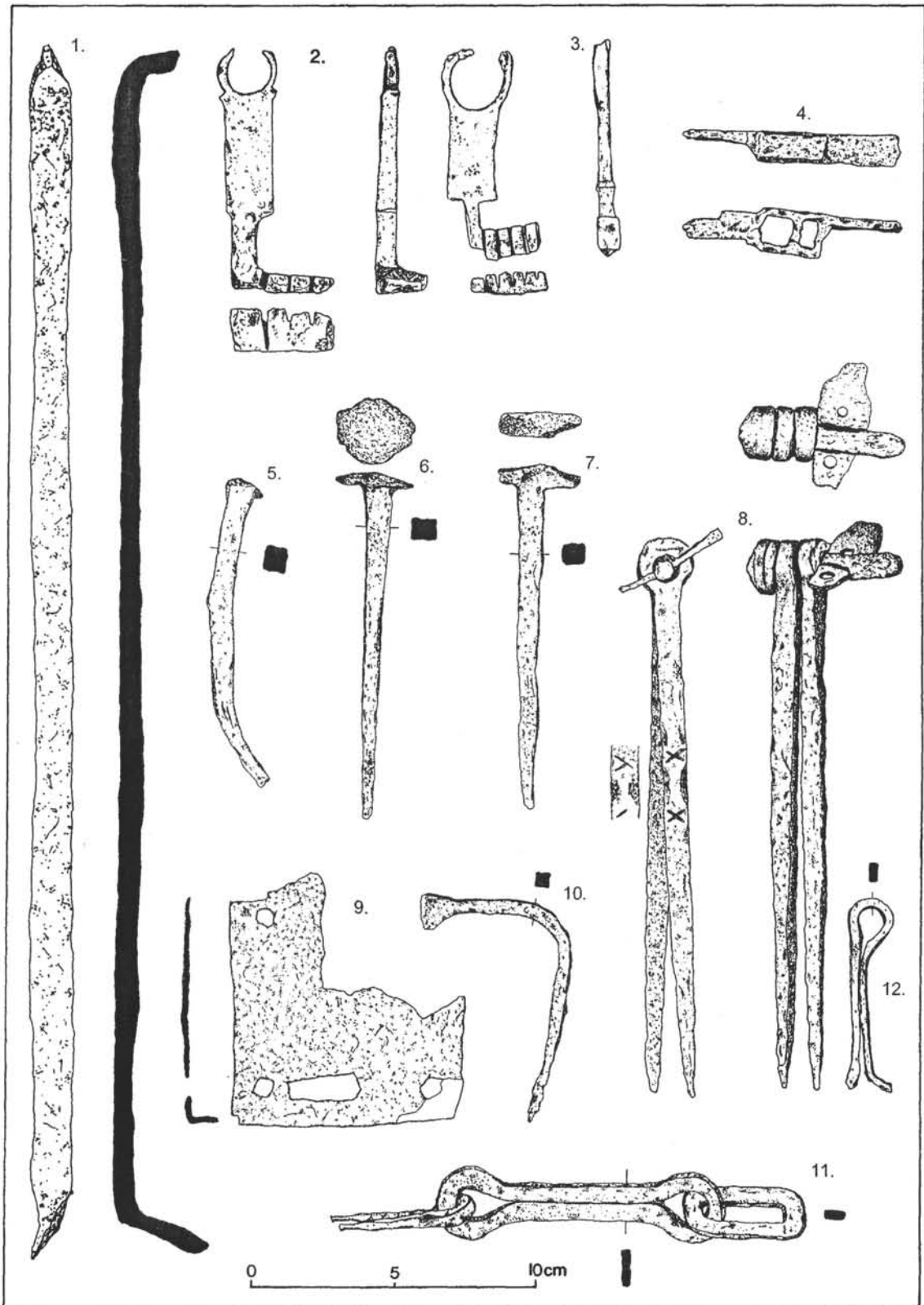
12. ábra. Vaseszközök a balácai 154/C szelvényből (Fotó: Oszkó Zs.)
 Figure 12. Iron implements from the Baláca profile 154/C. (Photo: Zs. Oszkó)

13. ábra. Vaseszközök Balácsáról. 154/C szelvény: 1-11.; 149/C szelvény: 12-13. (Fotó: Oszkó Zs.)
 Figure 13. Iron implements from Balácsa. Profile 154/C: 1-11; profile 149/C: 12-13. (Photo: Zs. Oszkó)

14. ábra. Vaseszközök Balácsáról. 154/C szelvény: 1., 4-14.; 149/C szelvény : 2.; 148/A-D szelvény Ny-i tanúfala: 3
 (Rajz: Trexlerné Szlezák J.)
 Figure 14. Iron finds from Balácsa. Profile 154/C: 1, 4-14; profile 149/C: 2; W wall of profile 148/A-D: 3.
 (Drawing: Mrs. Trexler J. Szlezák)

15. ábra. Vaseszközök Balácsáról. 149/C szelvény: 1.; 154/C szelvény: 2-12. (Rajz: Trexlerné Szlezák J.)
 Figure 15. Iron implements from Balácsa. Profile 149/C: 1; profile 154/C: 2-12. (Drawing: Mrs. Trexler J. Szlezák)

A LESENCETOMAJ-PIROSKERESZT KESZTHELY-KULTÚRÁS TEMETŐ FÜLBEVALÓI

A temető kutatásának jelenlegi helyzete¹

Ez idáig a temetőnek 394 sírját tártuk fel. A Sági Károly által feltárt sírokkal együtt 447 temetkezést ismerünk.² (Az évtizedek során elpusztított sírokkal együtt ez körülbelül a temető fele lehet). Behatárolt anyagi lehetőségeinkhez mérten a feltárás során elsősorban arra törekedtünk, hogy a még kutatható területen keresztmetszetet kapjunk a temetőről és amennyire ez lehetséges, megkeressük a temető széleit. Ennek során sikerült megtalálni a déli, illetve nagyjából behatárolni keleti szélét. Mivel a domb nyugati oldala magántulajdonban van, egyelőre nem kutatható. Északi kiterjedését csupán a Sági Károly által végzett leletmenés alapján tudjuk többé-kevésbé megállapítani.³

A feltárás és az anyagfeldolgozás során kiderült, hogy a temetőt a domb keleti lejtőjén, alján nyitották meg. A dél-északi irányú sorok minden bizonynyal a domb teljes szélességében húzódtak. Ezen a részen kerültek elő a temető legkorábbi sírjai, míg a dombtetőn a legkésőbbiek. Ennek hátterében minden bizonnyal az áll, hogy a Keszthely-kultúras temető megnyitásakor a dombtetőn még jól látszottak azok a római korra keltezhető sírok, amelyek nyomait nekünk is sikerült megfigyelni. Így többek között a késő Keszthely-kultúras sírok feltárása során, a sírok földjében igen sok római kori cseréptöredéket, hamus foltokat, valamint a domb különböző pontjain téglatöredékeket találtunk. Hamvasztásos kora római sír került elő a 289. bolygatott késő Keszthely-kultúras sír mellett, de az ásatás területétől jóval északabbra eső részen Sági Károly két késő római csontvázas sírt is feltárt. Ez egyébként nem véletlen, hiszen Lesencetomaj területéről, a temetőnkhez közeli részen már korábban is ismertek voltak kora római hamvasztásos, valamint a község belterületén előkerült sírkövek alapján, késő római temetkezések.⁴ Feltárások hiányában nem sokat tudunk mondani a te-

riület római kori történetéről, de több mint valószínű, hogy az erre vezető kereskedelmi út mellett jelentősebb településnek kellett lennie. A Keszthely-kultúra népe a római település közelében telepedhetett le. Számuk igen jelentős volt, mivel Tomaj község belterületéről is ismert egy nagyobb Keszthely-kultúras temető.⁵ Ilyen értelemben gyakorlatilag tovább őrzik a római kor hagyományait.

A Piroskereszt lelőhely esetében bizonyos, hogy a kultúra népe temetkezőhelyül a római kori temetőt választotta, de annak tudatában, hogy a dombtetőn már vannak sírok. Ezért saját temetőjüket a domb keleti lejtőjén nyitották meg. A régi temető emléke valószínűleg az évtizedek során feledésbe ment. Csupán a szerencsének köszönhető, hogy mind a hamvasztásos, mind a csontvázas római kori temetkezések megmaradhattak.

A temető anyagának feldolgozása során, elsősorban a női sírok jellegzetes Keszthely-kultúras leletei alapján három, a temetőn belül is viszonylag jól körülhatárolható részt lehetett elkülöníteni.

A terület keleti részének általános jellemzői: az ezüst, ritkábban arany és bronz, kiskosaras fülbevalók; kizárólag szemes gyöngyökből fűzött nyakláncok; a stílustűk (mindig tömör) és a korongos fibulák ritka előfordulása; általában egy, ritkábban kettő vagy három, bronz kígyófejes vagy vas karperec. Egy esetben spiráldíszes, lemezes, ezüst gyűrű. Az adott területre jellemzőek a szuperpozíciós sírok. A leletanyag alapján az itt feltárt temetkezések, a szuperpozícióban lévő sírokat leszámítva, tekinthetők a legkorábbiaknak.

A terület középső részének jellemzői: a nagyobbbrészt bronzból készült kosaras fülbevalók mérete a korábbiakhoz képest megnő; a kosárkás csüngő minden esetben kúpos záródású; megváltozik a fülbevaló karikájának díszítése; megjelennek a hasított szárú stílustűk; ezzel szemben a nyakláncok nagy része még szemes gyöngyökből áll; a karperecek kígyófejesek.

A nyugati rész jellemzői: a kosaras fülbevalók kizárólag bronzból készülnek, méretük jelentősen megnő, a rombusz vagy téglalap alakúra kikalapált karika díszítése is megváltozik. A nyakláncok általában dinnyemag alakú gyöngyökből állnak. A késői időszak sírjaiból gyakrabban kerülnek elő korongos fibulák. A stílustuk egy részének szárát hasítják, amelynek mérete a kosaras fülbevalóval együtt a temető legkésőbbi fázisában jelentősen megnő. Megjelennek a poncolt díszítésű, bronz huzalkarperecek. Némileg leegyszerűsödött díszítéssel, de megmarad a kígyófejes karperecek dívatja is. Gyakrabban helyeznek az elhunyt mellé vaspántos fa vödröt. A leletanyag alapján a nyugati részen feltárt sírok a temető későbbi periódusába sorolhatók.

Természetesen a megfigyelt különbségek nem jelentenek merev határokat. Gyakran a korábban kedvelt viseleti tárgyak közül néhány később is használatban maradt.

Az alábbiakban bemutatásra kerülő kosaras fülbevalók, valamint a különböző, más jellegű fülbevaló típusok ismertetésével a fenti megfigyeléseket szeretnénk igazolni, egyúttal szeretnénk hozzájárulni a kosaras fülbevalók keltezésének kérdéséhez is.

Kosaras fülbevalók

A Keszthely-kultúra legjellegzetesebb leleteivel, a kosaras fülbevalókkal, több kutató is foglalkozott. A kultúra első temetőinek feltárója, Lipp Vilmos, elsősorban a fülbevalók méreti alapján próbálta rendszerezni az anyagot. A korabeli feldolgozási módszer hiányosságai ellenére is több megfigyelése helytállónak bizonyult.⁶

A kultúra emlékműanyagának vizsgálatában előrelépést jelentettek Kovrig Ilona kutatásai, aki részben Lipp leírásaira, részben ásatási megfigyeléseire támaszkodva elkülönítette a korai és a késői időszak sírjait, bár megjegyzi, hogy a két periódus közti átmenetet még nem sikerült megfigyelni.⁷

A kutatók egyetértenek abban, hogy a fülbevaló típus késő római előzményekre visszamenő, bizánci eredetű viseleti tárgy, amely a Kárpát-medencében 568 után terjedt el.

A Lesencetomajon előkerült kosaras fülbevalók vizsgálatakor, csoportosításakor elsősorban a díszítést, a formát, méretet és az anyagot, részben a sír többi, elsősorban keltező értékű leletét, valamint az adott sír temetőn belüli helyzetét vettük fi-

gyelembe. Egyszerűbb volt a helyzet a nem kosaras fülbevalók feldolgozásakor, mivel ezek nagy részénél jól keltezett, más avar kori temetők anyaga is rendelkezésre állt.

Kiskosaras fülbevalók⁸

Temetőnkben ez idáig 11 kiskosaras fülbevalót tartalmazó sír került elő.⁹ A 358. és 334. sírt kivéve, mindegyik a temető keleti részében látott napvilágot. Az említett két sír fülbevalóinak mérete igen közel áll a koraiakhoz, karikájuk díszítetlen, viszont mindkettő bronzból készült. Egyéb leleteik az adott periódus jellegzetességeit mutatják. Mindkettő az I/b változat továbbéléséről tanúskodik. Hasonló fülbevalókat mutat be Kovrig Ilona a Keszthely-Városi temető VII. és XIII. sírjából, amelyek egyéb leleteikben is azonosságot mutatnak a tomaji darabokkal.¹⁰

A kis méretű fülbevalókat a karika díszítése alapján két nagyobb csoportra osztottam. Az egyik karikája díszítetlen (7 esetben), a másik pedig kőberakásokkal díszített (4 esetben).

I. csoport (1. ábra, I. táblázat)¹¹

A díszítetlen kis kosaras fülbevalók csoportjában csak női sírok voltak.¹²

A csüngő aljának kiképzése alapján a csoport fülbevalóit lapos- és kúpos záródású alcsoportra oszthatók. Az elsőbe így a 38.,¹³ 39., 44. sírok kerültek (I/a), míg a másodikba a 18., 26., 128., 394., 358. és 334. sírok (I/b.). Összehasonlítva a két alcsoportot, kisebb eltéréseken kívül, lényeges különbségeket nem tapasztaltam.

Az I/a. csoport fülbevalói aranyból, ezüstből és bronzból készültek, míg az I/b. csoportban ezüstből készült példányok szerepelnek. Mindegyik fülbevaló alját kis hengeres foglalatban kő díszítette.

A nyakláncok kizárólag szemes gyöngyökből álltak. Eltérés abban mutatkozik, hogy az I/b. csoport gyöngyei között bronz gyűrűske, kettéhajtott római fibula, bronz karika, borostyánból készült balta alakú csüngő stb. is előfordul, addig az elsőre ez nem jellemző. Kivételt jelenthet a 39. sír, ahol kis kereszt és talán kis balta lakú csüngő volt a gyöngyök között.

Az I/a. csoportban csak a 39. sírban volt tömör bronz stílustű, az I/b. csoportban pedig egy sem.¹⁴

Karperec, a 44. bolygatott sírt kivéve, mindegyik váz mellett volt. A korai sírokra jellemző módon, ezek inkább vasból készültek, de mellettük kígyófejes bronz karperecek is napvilágot láttak. A két alcsoportban egyenlő arányban voltak kígyófejes karperecek, de a második alcsoport karperecei kevésbé díszítettek, egyszerűbb típusok. Egyelőre úgy tűnik, hogy éppen ez utóbbi változat fog majd megjeleni a késő Keszthely-kultúrák viseletében, mint ahogy a két fülbevaló típus közül is a kúpos záródású lesz a vezető forma. A változat továbbélését a 358. és 334. sír is bizonyítja.

Egyéb leletek: orsógomb (39.), spirálkarikákkal díszített lemezes fejű gyűrű (394.).

A korai időszak temetkezései közé sorolt I. csoport sírjai, a fent felsorolt néhány különbséget leszámítva, nem utalnak sem jelentősebb időbeli, sem társadalmi különbségekre.

II. csoport (1. ábra, 1. táblázat)

A második csoportba négy sírt soroltam. E csoport jellemzője, hogy az ezüst fülbevaló karikáját kis kőberakásokkal díszítik. Ide tartozik a 27., 35., 162. és talán a 82. sír. Mindegyik sírban nő nyugodott.¹⁵

A díszített karikájú kosaras fülbevalókra jellemző, hogy a csüngő lapos záródású, középen kis kőberakás díszíti. Kivételt jelent a 82. sír fülbevalója. Ennek csüngője kúpos záródású, végén kőberakással, karikája kikalapált, amelyet kisebb kőberakások díszítenek. Mind a karika kiképzése, mind a kúpos forma arra utalhat, hogy talán maga a sír is valamivel későbbi, mint a fenti három. Minden bizonnyal ez már egy átmeneti formát jelent a később általánossá váló kúpos záródású és kikalapált karikájú fülbevalótípus irányába.¹⁶

Egyéb leletek: kivétel nélkül szemes gyöngyök, köztük ritkán átfúrt római kori üvegdarabok; kígyófejes bronz és vas karperecek (27., 82., 162.); geometrikus mintával díszített bronz korongfibula és öntött S-alakú bronz fibula (82.); tömör, bordázott szárú bronz tű (162.); bikónikus orsógomb (35.).

Összegezve: a temető keleti részén feltárt és a korai időszakra keltezhető sírok két csoportja között – a fülbevalók alapján – egyelőre úgy tűnik, hogy sem jelentősebb időbeli, sem társadalmi különbség nincs. Temetőn belül is sírjaik egymáshoz közel helyezkedtek el. Az általánostól csupán a 82. sír fülbevalója tér el, amely valószínűleg a sírt is

valamivel későbbre keletezi. Erre utal a fülbevaló kiképzése és az eddigi tapasztalatok alapján szintén a későbbi időszakban jellemző geometrikus díszítésű korongfibula.

Kiskosaras, granulátumokkal díszített fülbevalók

III. csoport (2. ábra, 1. táblázat)

Temetőnkben 12 sírból került elő olyan kisebb méretű kosaras fülbevaló, amelynek kiszélesedő karikáját általában két vagy három granulátum pár díszíti. A kosárka alja kúpos kiképzésű, amelyet a korai daraboknál kövel, míg később fém félgömbbel zártak le. Ez a típus már a temető keletebbi részén megjelenik, de megtalálható a terület középső és hasonló díszítéssel, kissé nagyobb méretű kosárral a nyugati részén is.¹⁷

A terület keleti részén került elő az egymás közelében elhelyezkedő 125. és 127. sír. Egyelőre úgy tűnik, későbbi temetkezések az itt feltárt 98. és 75. sír és talán a bolygatott 46. sír.

A temető középső részén a 352., valamint egy azonos díszítésű, de méreteikben eltérő fülbevalópárt tartalmazó 326. sír ismert.

A feltárt terület nyugatabbi részében kerültek elő a 174., 321., 307., 291. és 269. sírok.

A keleti részen feltárt sírok közül kettőben – 125. és 127. sír – a fülbevalók ezüsből készültek. A 46. bolygatott sírban csupán egy letört, kosár nélküli ezüst karika és egy nagyobb, kerek átmetszetű vas karika volt. A többi fülbevaló bronzból készült.

Egyéb leletek: szemes gyöngyök minden sírban; vékony, díszített kígyófejes bronz karperec a 127., valamint a későbbi időszakban jellemző vastagabb, díszített kígyófejes karperec a 75. és 98. sírban. Utóbbi mellett bronz huzalkarperec is napvilágot látott. Vas karperec volt a 125. sírban. Szögletes átmetszetű, díszítetlen, tömör bronz tű a 98., orsógomb a 127. sírban volt.

A temető középső és nyugati részén előkerült sírok anyagában a fülbevalók méretben, kivitelben és anyagban hasonlítanak. Különbség csupán abban mutatkozik, hogy a nyakláncok az első esetben szemes és dinnyemag alakúak, míg később szinte teljes egészében dinnyemag alakú gyöngyökből álltak. A karperecek egy része díszítetlen (174., 269., 352.) vagy poncolt díszű bronz huzal (174., 269., 307., 321.), esetleg vas (291., 326., 352.) karperec. Öt sírban volt általában tömör, egy esetben hasított szárú, vasból (326., 352.) vagy

bronzból (174., 291., 307.) készült stílustű. A 307. sírban négyküllős, négyszögletes akasztófüles bronz szíjelosztó vagy tarsolydísz, a 269. sírban vas kés volt.

Összefoglalva: a kisebb méretű, granulátumokkal díszített fülbevalók az I. és II. csoportba sorolt korai típusú fülbevalók használatának idején már megjelenhettek, de ez utóbbiakkal ellentétben divatjuk, viseletük, kisebb változtatásokkal később is megfigyelhető. A viseletet kiegészítő többi ékszer esetében viszont a divat változásához alkalmazkodtak.

Nagykosaras fülbevalók

Nagykosaras, granulált díszű fülbevalók IV. csoport (3. ábra, 1. táblázat)

Temetőnkben eddig 13 sírből került elő a nagyméretű, rombuszalakúra kalapált karikájú és 3 vagy 4 + 2x2 granulátum párral díszített fülbevalós sír. Megtalálhatók mind a három periódus területén. A keleti részen utólagos temetkezések (15., 80., 59. sírok). A terület középső részén a 177. sír, míg a többi a nyugati részen került feltárrásra (313., 295., 276., 272.- kettős temetkezés, 252., 244., 261., 253., 256.- vegyes típusú fülbevaló¹⁸). A 80., 244., és talán 56. sírokban gyerekek, a többiben nők nyugodtak.

A típus első képviselője a 177. sír darabja lehetett. Az „átmeneti” periódusra jellemzően hasított szárú bronz tű, igen kevés szemes gyöngy és két kígyófejes karperec volt még a sírban.

A fülbevaló típus divatja leginkább a késői időszakra esik. Mindegyik sírban, kivéve a rabolt 313., két-két darab volt. A 15. és 80. sírban még egy-egy bronz és ezüst karika is előkerült.

Minden esetben, ahol volt, dinnyemag alakú gyöngyökből fűzött nyakláncok voltak. A gyöngyök hiánya és a mellékletek viszonylagos szegénysége különösen a nyugati temetőrészen előkerült sírok esetében volt megfigyelhető. A tűk egy része nagyméretű, hasított szárú, bronz (59., 244., 253.) vagy vas (256.), két esetben tömör bronz volt (15., 313.). Egy esetben korongos fibula (80.) látott napvilágot. Általánosan jellemző a beütögetett háromszögekkel díszített, bronz huzalkarperec. Kivétel a 272. sír kapcsos, szöggel záródó bronz pántkarperece.

Összegezve: a fülbevalótípus minden bizonnyal az előzőekben tárgyalt kisebb, granulált díszítésű típus egyik változata. Megjelenése a temető középső részére, az ún. „átmeneti” periódus vége felé

tehető. A két csoport közti eltérés leginkább az eltérő méreteken figyelhető meg. Nagyméretű, granulált díszű fülbevalót eddig csak bronzból ismerünk. Az „átmenetinek” tekintett 177. sírt kivéve a többi sírban a késői viselet jellegzetességei figyelhetők meg.

Nagykosaras, kőberakásokkal díszített fülbevalók V. csoport (4. ábra, 1. táblázat)

Temetőnkben eddig 14 sírből került elő nagy méretű, egy vagy több kőberakással díszített, rombusz alakúra kikalapált karikájú fülbevaló. Temetőn belül megtalálhatók mind a három részen, a keletiben utólagos temetkezések (81., 66., 56., 22.). A karika díszítése alapján három alcsoportot lehetett külön választani:

Egész felületén kis kőberakásokkal díszített hét esetben (81., 66., 224., 286., 319., 2., 283. sírok) (V/a. csoport).

Középen egy nagy kőberakás, körben kis granulátum párokkal díszített karika, két esetben. (56. és 22. sír) (V/b. csoport).

Középen egy nagy kő, e körül kisebb foglalatokban kőberakás, három esetben (3., 210., 287. sírok)¹⁹ (V/c. csoport).

A sírok közül kettőben gyerekek, a többiben nő nyugodott. Mindegyik sírban, kivéve a rabolt 224., két-két fülbevaló volt. A 81. sírban ezen kívül még egy-egy bronz karika is volt. Mindegyik kosaras fülbevaló bronzból készült.

A 283. sír esetében az egyik fülbevaló kis kőberakásokkal volt díszítve, míg a másikat granulátum párok díszítették. Egyébként ez volt a legszerényebb mellékletű: dinnyemag alakú gyöngyökön és kis vas stílustűn kívül más lelete nem volt. Részben ide tartozik a 256. sírban talált, egész felületén kőberakásokkal díszített fülbevaló is.²⁰

A fülbevalók karikájának díszítésén kívül a sírok többi lelete nem mutat jelentősebb különbségeket. Lényegesebb időbeli, vagy társadalmi különbség nem mutatható ki. A fent leírt három fülbevaló változat egy időben volt divatban. Időbeli egyezés nem csak a csoporton belüli sírok között, de az előzőekben tárgyalt csoporttal is kimutatható. Mindkét csoport sírjai temetőn belül általában igen közel helyezkednek el. Lényeges különbségek a viselet többi részében sem mutatathatók ki, bár úgy tűnik, hogy az V. csoport asszonyai a közösség valamivel gazdagabb rétegébe tartozhattak.

Egyéb leletek: a 210. és 224. sírban vegyes, a többiben nagyrészt dinnyemag alakú gyöngyök voltak. Stílustük: nagy méretű hasított szárú (287., 3., 66.), vagy tömör bronz (319., 22., 81.), valamit vas (56., 2., 283). Mindegyik sírban, kivéve a szegényesebb 283., 1-2 vagy 4 darab, beütögetett háromszög mintával díszített, bronz huzalkarperec került elő. Csupán az 56. sírban volt vas karperec is.

Vaspántos favödör az 56. és hasonló, bronzvevőretekkel is díszített vödör a 287. sírban; kis méretű, egyenes hátú, egy élű vas kések a 2., 81. és 66. sírokban. Egyedi darabok a 287. sír kőberakásokkal díszített kisebb rombusz alakú ruhadíszei (?).

Nagykosaras, hosszúkás karikájú, granulált (két párhuzamos sorban elhelyezkedő) díszű fülbevalók VI. csoport (5. ábra, 1. táblázat)

Temetőnkben eddig 13 sírből ismert a bronzból, egy esetben ezüsből készült, nagy méretű kosaras fülbevalónak ez a változata (4., 13., 143., 195., 225., 250., 277., 284., 288., 311., 314., 317., 329.). Megtalálhatók a temető mindhárom részén. A keleti részben a 13. és 143. sír utólagos temetkezés.²¹ A 195. a középső, míg a többi a nyugati, késői részen került elő. Mindegyik sírban nő nyugodott. A kosaras fülbevalók mellett egy-egy bronz karika is előkerült a 288. és 317. sírban. A sírokat a leletanyag alapján két részre lehet osztani: az egyik viszonylag gazdagabb mellékletű (314., 284., 225.), a másik ennél szerényebb leletanyagú (fülbevalók, karperecek, esetleg gyöngyök). Ennek hátterében minden bizonnyal társadalmi különbségek állnak.

A legszegényebb mellékletű a 250. sír volt, ahol a kosaras fülbevaló párja egy egyszerű bronz karika volt. Egy erősen töredékes vas tárgyon kívül más lelet nem volt a sírban. Úgyszintén egy fülbevaló volt a 4., újkorban bolygatott sírban. A többi sírban két-két fülbevaló látott napvilágot. Némi különbség mutatkozik abban, hogy a fülbevalók egy részénél a karikák kikalapált része keskenyebb, rövidebb; másik részénél hosszabban nyújtott, keskeny; míg egy harmadik részénél igen széles, szögletesen kiképzett. Ezek az eltérések minden bizonnyal időbeli különbséget jelentenek. A szélesen kikalapált, nagyobb méretű fülbevalók a későbbiek.

Külön kell szólni a 195. és a 225. sír fülbevalói-ról. Mindkettő átmenetet képez a későbbi, valamivel nagyobb méretű, párhuzamos oldalú fülbevalós változat felé.

A 195. sírban talált bronz, kúpos végű, a kosárka alján kőberakással díszített fülbevaló karikája mindkét oldalon kettős ívű. Erre forrasztották fel a párosan elhelyezett kis granulátum díszeket.

Hasonló fülbevaló került elő, részben már a késői terület határán, a gazdag mellékletű 225. sírből. Az ezüst kosaras fülbevaló karikája szintén hosszúkás, két oldala kissé ívelt, granulátumokkal, középen foglaltban kis kövel díszített.²² A kosárka alakú csüngőt kis granulátum párok díszítik.

Egyéb leletek: vegyes gyöngyök (195. és 225.), többiben nagyrészt dinnyemag alakúak; hasított szárú bronz (225.) és vas (13.) stílustú, kisebb vas tű töredékei (277., 288.), tömör, bronz tű (284., 4.); korongos fibula (314.); vastag, kígyófejes bronz karperec²³ és poncolt bronz huzalkarperec szinte minden sírban volt; hegyesedő végű vas karperec (311.) és kőberakásokkal díszített pántkarperec (225.); vaspántos fa vödör (284.); vas karika és kés (288.); volutás vas kés (225.).

Összefoglalva: a lesencetomaji temető eddig ismert kosaras fülbevalói két nagyobb kronológiai csoportba sorolhatók. Egy-egy időszakon belül, közel azonos időben, a kosaras fülbevalók különböző változatait viselték.

A korai időszakban, valószínűleg azonos időben, négy különböző díszítésű, kisebb méretű, általában ezüsből készített fülbevaló volt divatban. (I/a.; I/b.; II.; III. csoport) (1. táblázat) A viselet többi része többé-kevésbé azonos: szemes gyöngyökből fűzött nyakláncok, kígyófejes vagy vas karperecek, ritkán stílustú vagy fibulák, orsó-gombok. A korai időszak néhány fülbevalótípusa később is kedvelt volt, bár ezek mérete kisebb-nagyobb mértékben megnőtt és minden esetben bronzból készült. Így a III. csoport fülbevalói egészen a késői időszakig nyomon követhető. Ebben az esetben a viselet többi darabja alkalmazkodott a változó divathoz. Megjelentek a dinnyemag alakú gyöngyökből fűzött nyakláncok, hasított szárú stílustú, bronz huzalkarperecek. Több mint valószínű, hogy a kosaras fülbevalók e változatából alakult ki a IV. csoport. (1. táblázat)

A késői időszakban e két (III. és IV. csoport) változaton kívül megjelentek az V. és a VI. csoport fülbevalói is. Mindkettőnek az előzményei megtalálhatók az „átmeneti” (a temető középső része) periódus területén is. Korai előzménye talán csak a kőberakásokkal díszített típusnak van (V/a. változat - 82. sír?). A viselet egyéb darabjai nem térnek el a késői időszak általános viseletétől.

A kosaras fülbevalókon kívül a feltárt temető-részben más típusú fülbevalók is napvilágot láttak. Ezek egy része a temetőnek csak egy meghatározott részén található meg, míg mások több perióduson keresztül is nyomon követhetők.

Hengerpalástos, lengőcsüngőjű fülbevalók

(6. ábra, 2. táblázat 1.)

Temetőnkben eddig két gyerek sírból került elő. A két sír a temető keleti részében, közvetlenül egymás mellett helyezkedett el (25. és 89. sír).

A 25. sírban talált egyik fülbevaló már hiányosan került elő, a másikat a ritkábbnak számító zöld színű gyöngy díszítette. Többi melléklete: szemes gyöngyökből fűzött nyaklánc, igen töredékes vas karperec. A 89. sírban a hengerpalástos fülbevaló párja díszítetlen, bronz fülbevaló karika volt. A bordacsontokon talált kisebb vastöredékeken kívül (valószínűleg vas láncocskák), a sírban más lelet nem volt. Ez utóbbi talán a két fülbevalót kapcsolta össze.²⁴

Ez a típusú fülbevaló az avar köznépi temetőkben gyakori és a kutatás szerint bizánci eredetű.²⁵ A temetők anyagában a VII. század végén jelennek meg és a VIII. század első negyede után meg ritkulnak.²⁶ A közép avar korra jellemző ékszeranyag kíséretében bukkannak fel és a griffes-indás késő avar anyagban már nincsenek meg.²⁷

A két sírt a 670-es évek utáni időszakra keltezhetjük. A fülbevalók viszonylag rövid ideig volt divatban, a késő avar kori leletekben már nem fordulnak elő.

Temetőnkben az említett két sír nem tartozik a későbbi időszakban eltemetettek közé, ezért az ezek környezetében lévő sírok datálásában is fontos szerepet játszhatnak.

Hurkos fülbevalók

(6. ábra, 2. táblázat 2.)

Lesencetomajon három sírból került elő vastagabb, kerek átmetszetű bronz huzalból hajlított hurkos fülbevaló (6., 38. és 152. sírok). Mindegyikben nő nyugodott. A 38. sír karikájához eredetileg kosaras csüngőt is erősíthettek, amelyből csupán a feltekereselt drótból készült, egyenes záródású és kőberakással díszített alja maradt meg. (l/a. csoportba sorolva!) A 152. sír fülbevaló kari-

káját a hurok számára laposra kalapálták. A 6. sírban a hurkos fülbevaló párja egy egymásra hajtott végű bronz karika volt.

Egyéb mellékletek: nagy számú, változatos kivitelű és díszítésű szemes gyöngy, a 38. és 152. sírban egy-egy vas karperec, a 6. sírban vas töredékek (talán szintén karperec) a medencecsontok és esetleg vas kés(?) a combcsont környékén.

A hurkos fülbevalók valószínűleg a kevésbé tehetősek számára készültek és a kiskosaras fülbevalók utánpótlásai lehettek, függetlenül attól, hogy ezek karikája általában 1 cm-el nagyobb. Amennyiben volt rá mód, a karikát kosaras csüngővel is díszítették (38. sír).

Hasonló fülbevalók kerültek elő Keszthely-Fenekpusztán, a déli erődfal előtt (71/34., 71/42., 71/85. és a 71/87. sírok). Több esetben is megfigyelhető volt a hurok tövébe kosaras csüngő darabja vagy tömör – hagyma vagy virágkehely alakú – csüngő. Egy esetben a karikával egybeöntött csüngőjű fülbevaló is napvilágot látott. A fülbevalók nem minden esetben alkottak párt. Általában az V. századi késő antik népesség kedvelt ékszerével, az oktaéder függővel együtt kerültek elő. Müller ezek alapján feltételezi, és ez talán a hurkos fülbevalók keltezésére is vonatkozik, hogy az oktaéder fülbevalókat a VI. század második felében, esetleg a VII. század elején is viselték.²⁸

Hasonló, hurkos karikára erősített, általában tömör, virágkehely alakú csüngővel díszített fülbevalók kerültek elő ugyaninnen Sági Károly hosszú ideig közöletlen ásatásából.²⁹ A sírok közülje a kosaras fülbevalóknak ezt a változatát helyi bronzműves műhely készítményének tartja.

Úgyszintén hurkos karikákat őriz Alsópáhokról és Keszthely-Dobogóról a MNM.

A lesencetomaji temetőben előkerült három sír keltezéséhez csak közvetett adataink vannak: a 6. és a 38. sírok a jól keltezhető, hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevalós sírok közelében voltak. Ezek alapján, más támpont híján, a 6., 38. és 152. sírokat (utóbbi lehet kicsit későbbi is) egyelőre szintén a 670-es évek utáni időszakra datáljuk.³⁰ Temetőnkben az említett sírok nem tartoznak a későbbi időszakban eltemetettek közé.

Kiszélesedő karikájú fülbevalók

(6. ábra, 2. táblázat 3.)

A feltárt terület keleti részén került elő két női sír – 16. és 88. –, amelyben a vékonyabb bronzhuzalból hajlított, hegyesedő végű fülbevaló karikát

középen laposra kalapálták. A 16. sírban talált fülbevaló pár kiszélesedő részét beütögetett pont-kör mintával díszítették. A 88. sír példánya díszítetlen volt, párja vékony bronzhuzalból hajlított, hurkos-kampós záródású karika.

A két sír egymástól nem nagy távolságra helyezkedett el. Mindkét sírban szemes gyöngyök, a 88-ban tömör vas stílustű és vas karperec is előkerült. A 16. sír gyöngyei között vas gyűrű, vas tű és vékony vas karika töredéke volt.

Hasonló fülbevalókat említ Lipp Vilmos a keszthelyi temetők anyagából. Az általa feltárt 11 darab közül három változatot mutat be. Ezek közül a 274. számú, ezüstműből készült darab áll közelebb a tomaji példányokhoz. Hasonló a 276. számú darab is, azzal a különbséggel, hogy a díszített, kiszélesedő rész két végén feltekercselt drótdísz van, valamint a karika egyik vége hegyesedik, másik „köpűs”. Ez a változat már a kosaras fülbevalókhöz áll közel. Részben a kiszélesedő, részben a korábban tárgyalt hurkos fülbevalókkal mutat rokonságot a 275. számú darab. Ennek hurkos karikája kiszélesedik, „vonallal” díszített. Lipp szerint ezek a fülbevalók átmenetet képeznek a kosaras fülbevalók irányába, ezekből alakulnak ki a kosaras fülbevalók.³¹ Utóbbi megállapítást azzal egészíthetjük ki, hogy inkább a kiszélesedő karikájú kosaras fülbevaló típusnak lehetnek előzményei.

Temetőnkben a két sír a hengerpalástos fülbevalók közelében helyezkedett el és nem tartozik a későbbi időszakban eltemetettek közé, ezért a 670-es évek utáni időszakra keltezhetjük őket.

Hurkos-kampós záródású fülbevaló

(6. ábra, 2. táblázat 4.)

Külön említjük a 88. sír vékony bronzhuzalból hajlított, hurkos-kampós záródású fülbevalóját. Ennek párja a fent említett kiszélesedő karikájú, díszítetlen fülbevaló volt. Hasonló, közölt darabokat nem ismerek, viszont a KBM gyűjteményében Alsópáhokról, Csák Árpád gyűjtéséből a fülbevaló több példánya is ismert. A fentiek alapján a fülbevalót a közép avar korra, a 670-es évek utáni időszakra keltezhetjük.³²

Két félgömbből összeállított, „csipkézett”, kihajlító szélű fülbevalók

(6. ábra, 2. táblázat 5.)

Temetőnkben két sírből (188. és 380.) került elő olyan két félgömbből összeállított fülbevaló, amelynek szélei az összeillesztésnél „csipkézettek”, kissé kihajlanak.³³ A csüngőt kis hengeres tag segítségével erősítették a karikához. Mindkettő a temető középső részén, ugyanabban a sorban, egymás közelében helyezkedett el. A 188. sírban nő, míg a 380-ban gyerek nyugodott.

Egyéb mellékletek: szemes gyöngyök, valamint a 188-ban díszített kígyófejes bronz karperec.

A két félgömbből összeállított csüngőjű fülbevalók másik változata a 368. gyerek sírban talált pár (6. ábra, 2. táblázat 6.). Ebben az esetben a két félgömb összeillesztésénél, körben, kis granulátumokat forrasztottak fel. A sírban ezen kívül szemes gyöngyök és áttört, aranyozott ezüst korong volt. Ez a sír a fentiek közelében helyezkedett el.

Hasonló díszítésű fülbevalókat sem Keszthely-kultúrára, sem más hasonló korú temetőből nem ismerek. A sírokat, elhelyezkedésük alapján a VII. század végére, a VIII. század elejére keltezhetjük.

Két félgömbből összeállított, díszített fülbevaló

(7. ábra, 2. táblázat 7.)

Temetőnkben két sírből került elő olyan bronz fülbevaló, amelynek kerek átmetszetű karikájára kis hengeres tag segítségével két félgömbből összeállított, kisebb drótszálakból ívesen hajlított (párizsi-kapocs alakú) és a két félgömbre forrasztott dísz található. A 212. sírban a fülbevaló mellett még egy granulátumokkal díszített, illetve egy díszítetlen bronz karika is volt.

Mindkét sír a mellékletek alapján késői, bár a 24. a keleti, korai részen látott napvilágot. A 24. rabolt sírban felnőtt, a 212-ben gyerek nyugodott.

A gyöngyök nagy része dinnyemag alakú volt, kevés szemes. A 24. sírban a gyöngyök között kis vas karika és tű töredéke került elő. Mindkét sírban volt vas kés. A 212. sírban geometrikus mintával díszített bronz korong, „fenyőfa mintás”, kapcsos, szöggel záródó, bronz pántkarperec és vas karperec is volt.

Minden bizonnyal, amennyire a leírásból megállapítható, a tomajihoz hasonló darabot említ Lipp.³⁴ A csüngő a Georgicon mezőn, a Keszthely-Városi temető egyik sírjából került elő.

Hasonló fülbevaló csüngő része került elő Nagyvázsöny-Baráti dűlő-Csapás II. lelőhelyen 1959-ben szórványként, hajkarika, préselt veret, vas csat és gyöngyök társaságában. A leletek VIII-IX. századi, késő avar temetőhöz tartozhattak.³⁵

A díszített fülbevalót tartalmazó sírokat a VIII. század közepére, végére keltezhetjük.

S-végű karikák

(7. ábra, 2. táblázat 8.)

Lesencetomajon 10 sírból ismert többszörös S-végű fülbevaló (33., 35a., 183., 243., 258., 270., 300., 305., 315., 316.). Közülük kettő a temető keleti részben került elő, a többi a nyugati, késői időszak temetkezései között volt, részben a feltárt terület déli szélének közelében, illetve a legészakibb részen.

A leletek alapján a 33. és 183. sírban férfi nyugodott, illetve a fülbevalón kívül más lelet nem lévén, a csontváz méretei alapján a 305. sír is férfi temetkezés lehetett. Egy esetben (300.) úgy tűnik nő nyugodott a sírban, míg hat sírban gyerek (35a., 288., 243., 270., 315. kettős sír, 317.).

A keleti részen utólagos temetkezés a 33. és 35a. sír. A 33. szinte teljes egészében rabolt, bolygatott.³⁶ A többszörös fordulatú S-végű karikán kívül két vas csat, karika és kés volt a sírban.

A 35a. sírban gyerek nyugodott. A váz nem maradt meg. A karikán kívül más lelete nem volt.

A dombtetőn feltárt 183. és 305. férfi sírban egy-egy S-végű karika, valamint a 183. sírban vas csat és karika volt.

Úgyszintén ezen a részen került elő hat gyerek sírból S-végű karika (243., 258., 270., 300., 315., 316.).

Ezek közül a legszegényebb, csupán egy többszörös fordulatú fülbevaló melléklettel a 315. kettős gyerek sír volt. (Egy nagyobb és egy kisebb gyerek volt egymásra temetve. Más mellékletük nem volt.) Egy S-végű fülbevaló volt a 300. sírban is. Három esetben az S-végű fülbevaló párja díszítetlen bronz karika volt. Két darab volt a 316. sírban.

Egyéb leletek: dinnyemag alakú gyöngyök (243., 258., 270., 300., 316.), háromszög poncolással díszített, bronz huzalkarperecek (270., 258.), vas karperec (243), kerek átmetszetű bronz tű töredéke (258.), másodlagosan használt bronz csat-fibula (243), geometrikus mintával díszített korongfibula (316.).

Spirálsüngős karikák

(7. ábra, 2. táblázat 9.)

Két sírból került elő spirálsüngős bronz karika (51. női és 303. gyerek sír). Közülük az 51. sír a keleti részen, míg a 303. a feltárt temető déli szélén volt. Az 51. sír spirálsüngője egyenes volt. Párja egy granulátummal díszített bronz karika. A 303. sír csüngője hegyesedő. Párja, egy hurkoskampós záródású karikára erősített, két darab – három kis és egy nagy granulátumból álló –, egymáshoz forrasztott csüngőjű fülbevaló. Mindkét sírban dinnyemag alakú gyöngyök, az 51-ben tömör vas, míg a 303-ban nagy méretű, hasított szárú bronz stílustű, valamint az 51. sírban vas karperec is volt.

Pödrött végű karika

(7. ábra, 2. táblázat 10.)

Temetőnkben mindössze egy, a keleti részen feltárt 171. sírból ismert pödrött, ebben az esetben inkább kihajtott végű bronz karika. A sírban gyerek nyugodott. Más melléklete nem volt.³⁷

A Keszthely-kultúra területéről több temetkezésből ismertek a fenti fülbevaló karikák. A korábbi feltárások összegző publikálásai miatt viszont az adatokat csak rögzíteni tudjuk, tényleges párhuzamként nem használhatók.

Többszörös, mindig bronz S-végű karikákat – „2-5 hullámsavarodással” – mutat be Lipp Vilmos.³⁸ Lefelé hegyesedő végű spirális díszű karikák általában gyerek sírokból ismertek.³⁹

Alsópáhokról S-végű karikákat említ, közelebbi leírás nélkül Kuzsinszky.⁴⁰ Ugyaninnen többszörös S-végű karikákat őriz az MNM, valamint, Csák Árpád gyűjtéséből szintén több S-végű fülbevaló található a KBM-ban.

Pödrött végű karikát mutat be Kovrig Ilona a Keszthely-Városi temető XI. sírjából. A sírban csupán ez az egy melléklet volt. Véleménye szerint a visszahajló végbe egy másik karika lehetett bekapcsolva. Hasonló karikákat figyeltek meg a VIII. század végi - IX. század első felére keltezett Brodski Drenovác-i temetőben.⁴¹

Úgyszintén a városi temető területéről ismert egy S-végű karikát, amely Lipp által feltárt temető rész egyik sírjában lehetett. Ez, Kovrig szerint a IX. század utánra keltezi az adott rész temetkezéseit.⁴²

A témával 1984-ben szakdolgozat keretében foglalkozott Kostyál László, aki 64 késő avar kori lelőhelyről gyűjtött anyagot.⁴³ Gyűjtésében a

többszörös és egyszeres fordulatú S-végű, a hegyesedő, egyenes és kiszélesedő végű spiráldíszes, valamint a pödrött végű karikák is szerepelnek. A térképre vetített lelőhelyek alapján megállapítja, hogy a drótékszerek nagyobb részt a Dunántúlon, különösen a frank fennhatóság alatt álló területeken összpontosulnak. Innen jutnak el kisebb számban az északi és a Dunától keletre eső területekre. Megjelenését a IX. század első két évtizedére teszi.

Szőke Béla Miklóssal ellentétben⁴⁴ megállapítja, hogy mindegyik karikatípus megtalálható IX. századi temetkezésekben, de az egyszeres S-végű a többszörös S-végű kialakulása után néhány évtizeddel későbbre – a IX. század közepére-harmadik negyedére – tehető. A spirálcsüngős karikákat nem tekinti előzménynek, megjelenését a többszörös S-végű karikákkal azonos időre, a IX. század elejére teszi.

Véleménye szerint az S-végű karikákhoz legközelebb a visszapödrött végű karikák állnak. Funkciójuk – a hajpánt végének rögzítése – is azonos lehetett.

Végezetül megállapítja, hogy bár a fenti karikák kialakulásának időpontja nem ismert, a Kárpát-medencébe valószínűleg a Karoling birodalom területéről, szláv bevándorlók révén, kerülhettek a IX. század elején. Olcsósága miatt kedvelt lehetett az avarok körében is és ezért az egész avarok által lakott területen, ha nem is azonos mértékben, de elterjedt.

Szinte azonos időben zárta le e témakörben anyaggyűjtését 1985-ben Garam Éva a tiszafüredi temető feldolgozása kapcsán. (A kézirat csak 1995-ben jelent meg!). 39 lelőhely anyagát tekintette át. Következtetései igen közel állnak Kostyál eredményeihez. Ezek alapján bizonyítottan látja Szőke Béla által már 1959-ben megállapítottakat⁴⁵, hogy az S-végű karikák a Kárpát-medence északi vidékén, a mai Szlovákia területén és a Dunántúl avar temetőiben is ismertek. Megállapítja, hogy az S-végű karika és ennek viseletben betöltött funkciója az avarságnál korábban ismeretlen volt. Megjelenése és elterjedése kapcsolatba hozható az avar birodalmon belül lezajlott politikai eseményekkel. Mivel a karikatípusok nem mutatnak azonos területi elterjedést (a térképre vetített lelőhelyek Kostyál eredményeit támasztották alá), ezért nem tekinthető véletlennek, hogy legnagyobb számban ott kerültek elő, ahol az avar kor végén – a IX. század elején – idegen befolyás (esetleg a szlávtság hatása) érvényesült. Végezetül megállapítja,

hogy az S-végű karikákat, a többi kísérőlelet alapján is, nem lehet a IX. századnál előbbre keltezni.⁴⁶

Összefoglalva: a kutatás mai állása szerint a drótékszerek, valószínűleg a hajviselet részeként, frank területről, szláv közvetítéssel a IX. század elején jelentek meg a Kárpát-medencében. Leggyakrabban női és gyerek sírokban találhatóak.

A Lesencetomaj-Piroskereszt temető eddig előkerült többszörös S-végű, spirálcsüngős és pödrött végű karikái ennek nem mondanak ellent. A fent említett sírokat a IX. század elejére keltezhetjük. A tomaji temető sajátossága, hogy a későbbi generációk egy-egy képviselőjét a keleti részen temetnek el, ebben az esetben is megfigyelhető. Természetesen ezekben az esetekben csak az adott temetkezéseket, talán a hasonló jellegű sírokat (pl. melléklet nélküli, szuperpozíciós sírok) keltezhetjük a IX. század elejére. A dombtetőn feltárt hajkarikás, IX. század elejei sírok a temető rész északi, különösen déli részén csoportosulnak, utóbbiak már a temető déli szélét is jelzik.

Csavart karika fülbevalók

(11. ábra, 2. táblázat 11.)

Külön csoportba soroltuk azt a három sírt, amelyekben a fülbevaló karikák csavart bronzhuzalból készültek. (200., 262. és 290. sírok). Mindhárom sírban gyerek nyugodott. Mindkét karika csavart huzalból készült a 262. sír esetében, míg a 200. sírban a párja díszítetlen fülbevaló karika volt, míg a 290. sír fülbevalójának nem volt párja. A sírok a feltárt terület nyugati részén láttak napvilágot.

Egyéb mellékletek: szemes gyöngyök és vas tű kis töredéke a 200. sírban, míg a 262. és 290-ben dinnyemag alakú és kevés szemes gyöngy; vas karperec (200. és talán 290.), bronz huzalkarperec (262.), hasított szárú bronz stílustű (262). A fülbevalókat a IX. század elejére keltezhetjük.

Két pár, összetett granulátum csüngővel díszített fülbevaló

(7. ábra, 2. táblázat 12.)

A 303. sírban került elő két pár, összetett granulátum csüngővel díszített fülbevaló: három kis granulátumhoz egy nagyobb, ehhez pedig egy ugyanilyen – három kis és egy nagy – granulátum

dísz van forrasztva. A csüngő vékony bronzhuzalból hajlított, hurkos-kampós záródású karikához van forrasztva. Hasonló darabot sem Keszthely-kultúrára, sem azonos korú más temetőben nem találtam. A fülbevaló párja spiráldíszes csüngős karika volt. Ennek, valamint a sír temetőn belüli helyzete alapján a fülbevalót a késői időszakra, a IX. század elejére keltezhetjük.

A továbbiakban bemutatásra kerülő fülbevaló típusok két vagy három perióduson keresztül is nyomon követhetők.

Gyöngycsüngős fülbevalók (kerek karika, gömbölyű gyöngyszem)

(8. ábra, 3. táblázat 1.)

Temetőnkben eddig hat sírból került elő gyöngycsüngős fülbevaló. Közülük öt a temető keleti, egy pedig a középső részen volt. Négy sírban gyerek (14, 74, 137, 353. sírok), kettőben felnőtt nyugodott (121., 170. bolygatott sír).

A gyerek sírok közül kettőben (14. és 353. sírok) és a bolygatott 170. sírban csak egy fülbevaló volt.

Mindegyik azonos típusba tartozik: a bronzszálra felfűzött gyöngyöt a kerek átmetszetű bronz karikára erősítették. A felfűzésre szolgáló bronz drót végét visszahajtották. A gyöngycsüngőt a karikától hengeres vagy vékonyabb gyűrűvel választották el. A gyöngyök általában fekete színűek, csupán a három párosan előkerült példány közül kettőben volt a másik gyöngy színe világoszöld. A 121. sírban további két kisebb fülbevaló is volt: egy kis méretű, bronz gömbcsüngős, valamint egy granulátummal díszített (egy granulátum maradt meg) karika.

Többi melléklet: minden esetben szemes gyöngyökből fűzött nyakláncok (gyöngyök közé fűzött töredékes bronz lemezke a 74. és 121. sírokban); kígyófejes, bronz (74., 121.) és vas karperecek (121., 353.); egyenes- és hullámvonalakkal díszített edény (14.).

Más avar kori temetőkből is ismert ez a fülbevalótípus. Így többek közt a dévaványai temetőből közül Kovrig Ilona, aki a VII. század második felére keltezi ezeket.⁴⁷ Hasonló fülbevalók kerültek elő Kölkeden, amelyet a feltáró a kíséző leletek és a sírok temetőn belül elfoglalt helye alapján a VII. század első kétharmadára keltezett.⁴⁸

A sírok elhelyezkedése és a többi melléklet alapján a gyöngycsüngős fülbevalós sírok nem sorolhatók a keleti részbe utólag eltemetettek közé,

amelyeket a VII. század második felére, 670 utánra keltezhetünk.

Kis méretű, két préselt félgömbből összeállított díszű fülbevalók (9. ábra, 3. táblázat 2.)

Temetőnkben eddig 23+1⁴⁹ sírból került elő ez a fülbevalótípus, nagyobb részt a temető keleti, valamint középső részéből. A nyugati részen eddig csak két sírban találtuk meg. 19 bronzból, négy ezüsből és egy aranyozott bronzból készült.

A fülbevalókat minden időszakban közel azonos módon készítették: leggyakrabban a vékony karikára kis hengeres gyűrűske segítségével erősítették fel a két félgömbből összeállított díszet (a. változat). Egy esetben a gyűrűske helyett négy (134.), egy esetben három (68.) egymáshoz forrasztott granulátum volt. (b. változat) Más esetben a kis tömör gömbcsüngőt a karikához egy nagyobb és több apró granulátumból összeállított gyűrűtag segítségével erősítették fel. (c. változat) (140. – ezüst és 131. – aranyozott bronz) Végül a 179. sírban az ezüst fülbevaló díszítésénél a tömör gömböt kisebb gömbbel rögzítették (d. változat).

Az ezüst fülbevalót tartalmazó sírok a temető keleti részén láttak napvilágot. 68., 138., 140. gyerekek, 179. rabolt férfi sír.

A 179. (d. változat), 68. (b. változat) és 138. sírokban csupán egy fülbevaló volt, minden esetben a koponya jobb oldalán. E sírok szegényes mellékletei alapján úgy tűnik, hogy ezek férfiak, illetve fiú temetkezések voltak. A 179. felnőtt és a 138. gyerek sírokban más melléklet nem volt. A 68. sírban egy vas csat is napvilágra került. A leggazdagabb a 140. kislány sír volt. A párosan előkerült fülbevalón (– c. változat, mellette a. változatú, ezüst) kívül szemes gyöngyökből fűzött nyaklánc, vas karperec és kopott, díszített kígyófejes karperec volt a váz mellett.

A bronzból készült gömbdíszes fülbevalók, hat esetet leszámítva, gyerek sírból ismertek.

A feltárt terület *keleti részén* 9 esetben gyerek, két esetben felnőtt sír került elő (90., 78., 117., 110.⁵⁰, 169., 72., 19., 12., 79., 134., valamint 131.). Egy fülbevaló került elő a 117., 169. és 72. sírokból. Az elsőben más lelet nem is volt. A 72. sírban további két kis vas töredék is volt. Egy fülbevaló volt – c. változat – a 131. sírban is, aranyozott bronzból. A többi sírban két-két fülbevaló láttak napvilágot.

Egyéb mellékletek: gyöngyök – kizárólag szemes – (19., 12., 90., 134. és 78.); tojás melléklet (110., 19.); kígyófejes, bronz karperec (78., 90., 131.); vékony bronzhuzalból hajlított, díszítetlen karperec (169.). A csoport egyetlen bronz stílustűje (madáralakú a végén) a 78. sírban, vas csat (131.), vas karika (169); edénymelléklet (78. és 90.).

A temető *középső részén* feltárt hat sír kissé szegényesebb, mint az előzőek. Nagyrészt csak fülbevalók és gyöngyök találhatók a sírban.

Két-két fülbevaló volt a 184., 333., 383. gyerek sírokban, valamint a 386. női sírban. A 354. női sírban a fülbevaló párja négy granulátummal díszített karika volt. A többiben egy-egy darab volt.

Minden sírban volt szemes gyöngyökből fűzött nyaklánc. *Egyéb leletek:* vas stílustű (383.); vas karperec (354.); vékony, X-mintával díszített bronz karperec (382.).

Végül a *nyugati rész* két sírjában: 318 férfi, 268. fiú - egy, illetve két fülbevaló került elő. *Egyéb leletek:* egy szem gyöngy (268.); vas csat (318., 268.); vas karika (318., 268.); kés (318.).

Hasonló, „borsónyi nagyságú egy darabból álló, vagy két egymáshoz illesztett félteke vagy harangidomú üres gömbdíszes” fülbevalókat említ Lipp feltárásaiból.⁵¹

Két préselt ezüst félgömbből összeállított csüngőjű fülbevalókat talált Kovrig a Keszthely-Városi temető 40., 43. és 51. sírjában⁵². Ezekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy a kis méretű, két félgömbből összeállított díszű fülbevalók a korai nagy gömbös fülbevaló későbbi változatai, amelyek inkább a VII. század első felében és közepén lehettek használatban. Az általa feltárt sírok többi lelete azonos a tomaji anyaggal.

E típus több darabja került elő az alattyáni temetőből. Ezek általában szegényes mellékletű sírokban találhatók. Nagyobb részük ezüstműből vagy bronzból, ritkán aranyból is készülhettek. Ezek a temető 2. csoportjára jellemzőek és a VII. század közepére keltezhetők.⁵³

Keszthely-Fenékpusztán, a déli erődfal előtt a Sági Károly által feltárt temető 28., 36. és 56. sírjaiban hasonló, de a tomajiaknál 1 cm-el nagyobb gömbcsüngős fülbevalók kerültek elő. A leletanyag közlöje ezeket a VII. század első negyedére, esetleg első felére keltezi.⁵⁴

A VII. század második felére keltezi a típust Szabó János Győző a pilismaróti temető feldolgozása kapcsán.⁵⁵

Hasonló fülbevalók kerültek elő négy sírból a tiszafüredi temetőben.⁵⁶ A sírok a temető legko-

rábbi sírjai közé, az 1. fázisba tartoztak, amelyeket a VII. század utolsó harmadára keltezett a temető közlöje.

A Lesencetomajon feltárt kis méretű, két félgömbből összeállított fülbevalós temetkezéseket a sírok többi lelete és a párhuzamok alapján a 670-es évek utáni időre keltezhetjük.

Granulátumokkal díszített fülbevalók

(10. ábra; 3. táblázat 3-5.)

A lesencetomaji temetőben 24 +3⁵⁷ sírból került elő kis granulátumokkal díszített fülbevaló. Ezeket – a granulátumok száma alapján – három nagyobb csoportba soroltuk: négy, három, illetve egy granulátummal díszített változatok. Nagy általánosságban elmondható, hogy amíg a négy és három granulátum díszes fülbevalók inkább a temető középső és ritkábban a nyugati részének sírjaiból ismertek, addig az egy granulátummal díszítettek inkább a dombtetőn feltárt sírokban gyakoriak.

A/. Hat sír tartalmazott négy gömböcskéből összeállított díszű fülbevalót (48., 238., 328. gyerek sírok, míg a 343., 354., 327. női sírok). A fülbevalónak ez a típusa elsősorban a temető középső részéről ismert. Egy-egy esetben volt a temető keleti és nyugati részen.

A két fülbevaló azonos volt a 328. sírban, míg a 238-ban a fülbevaló párja kis bronz karika, a 354-ben pedig két félgömböcskéből összeállított díszű fülbevaló volt. A többiben csupán egy fülbevalót találtunk.

Egyéb mellékletek: kevés szemes (48. és 343.), csak dinnyemag alakú (328.) és vegyes gyöngyök (354., 238.); hasított szárú, bronz stílustű (238.); kígyófejes, bronz karperec (343.); kiszélesedő végű bronz huzalkarperec (327.); vas karperec (354.); kapcsos, bronz pántkarperec (238.); vas kés (343.).

Három sírban találtunk vas tárgyakat a medencecsontok környékén, de ezek minden esetben olyan gyenge megtartásúak, töredékesek voltak, hogy csak gyaníthatjuk, hogy csatok vagy karikák voltak.

B/. Kilenc sírból került elő a fülbevaló három kis gömböcskével díszített változata. Az előző csoporttal ellentétben a temető keleti részen eddig nem került elő. Elsősorban a középső vagy a nyugati részen láttak napvilágot: 351., 330., 333., 190., 216., 201., 281., 248., 204.

Hét esetben gyerek vagy kamaszkorú, egy-egy esetben, amennyire megállapítható, férfi, illetve nő sírjából került elő.

Párosan került elő a 190. és 281. sírból, illetve kis gömbös díszűvel a 333. sírban, míg a 204-ben díszítetlen bronz karikával. A többiben egy-egy darab volt.

Egyéb leletek: szemes (201., 333.); vegyes (190., 204., 351.); dinnyemag alakú gyöngyök (216., 281., 330., 330.); bronz, díszített (190.), illetve díszítetlen kígyófejes (351.) és vas karperecek (351., 201.); vas csat (201., 248.); bronz csat (248.); egymásba akasztott két vaskarika (201.); egy vas karika (248.); kés (201., 248.).

C). Külön csoportba soroltam azt a kilenc sírt, amelyben a karikát csupán egy granulátum díszítette. E sírok, a 360-t kivéve, a dombtetőn láttak napvilágot. (5., 215., 267., 275., 260., 310., 220., 360., 272.) Gyerksír volt az 5., 272.-kettős sír, 267., 260., 215., 360., míg a 220., 275. és 310. sírokban nők nyugodtak.

Két-két fülbevaló volt a 220., 272. és 310. sírokban. Díszítetlen bronz karika volt a párja az 5., a 260., 215. és 267. sír fülbevalójának, míg kis gömbös volt a 275. sírban. A 360. sírban egy fülbevaló volt. E fülbevalótípus nagykosaras fülbevalóval együtt is előfordult (288. sír – VI. csoport – a nyugati részen).

Egyéb melléletek: szemes gyöngyök (360.); vegyes sor (5.), zömében dinnyemag alakú gyöngyök (310., 275., 220., 260., 215., 267.); háromszög poncolással díszített bronz huzal- (5., 220.-2 db), vas- (360. és 215.), pántkarperec (töredékes darabok a 275. rabolt sírból); vas csat, két egymásba akasztott karika, vas kés (360.), kisebb vas töredékek (310.), csiholó (?) (267.), igen rossz megtartású, díszítetlen, agyag edény (267.).

E fülbevalótípus keltezését és eredetét illetően szinte mindegyik kutató azonos véleményen van. A bizánci eredetű fülbevaló megjelenését a közép avar korra teszik. Ennek az időszaknak a legjellegzetesebb leletei között gyakran megtalálható.⁵⁸ A fülbevalótípus igen kedvelt volt. Az egész VIII. század folyamán, különböző változatokban készítették. A számos lelőhely közül csak néhányat említünk meg.⁵⁹

A lesencetomaji temetőben előkerült granulátumokkal díszített fülbevalók divatja szintén viszonylag hosszú időn keresztül megfigyelhető. Egyaránt megtalálható mind gyerek, mind női, mind férfi sírban. Változás csupán a granulátumok számában figyelhető meg: nem lehet véletlen,

hogy különösen a temető nyugati, késői részén valamivel több az egy granulátummal díszített fülbevalók száma, mint a temető többi részén. Ez még akkor is feltűnő, ha figyelembe vesszük azt a lehetőséget is, hogy a fülbevalók egy része esetleg hiányosan került a sírba. Mind a három, mind az egy granulátummal díszített fülbevalókat tartalmazó sírok, egyéb melléleteiket tekintve, nem tartoztak a közösség vagyonosabb tagjai közé. Valószínű, hogy e csoport további elszegényedése magyarázza az egy granulátummal díszített fülbevalók számának emelkedését.

A keleti, korai részen csupán egy gyerek sír tartalmazott granulált díszes fülbevalót (48.). Ezt a VII. század második felére keltezhetjük. A lesencetomaji temetőben, az eddigi tapasztalatok alapján, a fülbevaló típus a későbbi időszakokban válik közkedvelté.

Díszítetlen fülbevaló karika

(11. ábra, 3. táblázat 6.)

Temetőnkben eddig 69 sírból került elő díszítetlen fülbevaló karika.⁶⁰ A temető keleti felében 15 + 3 esetben, a középső részen 11, míg a nyugati részen 40 alkalommal került elő.⁶¹

Tizenöt esetben a karikák párja más típusú fülbevaló volt. Ez leginkább a dombtetőn feltárt sírokra jellemző. A keleti részen a 89. sír hengerpalástos lengőcsüngőjű, a 92. sír gyűrűdíszes fülbevalót tartalmazó sírokban volt díszítetlen karika. Az középső részen a 337. sír gyűrűdíszes karikájának, valamint a 184. sír két félgömbből összeállított díszű fülbevalójának volt a párja. A késői időszakra keltezhető S-végű fülbevalónak háromszor (243., 258. és 270.), csavart huzalkarikájának kétszer (262, 200.), egy-egy esetben négy (238.), illetve három (204.), valamint három esetben egy granulátummal díszített fülbevaló (5., 215., 267.) mellett volt, míg a 268. sírban a párja két félgömbből összeállított díszű fülbevaló volt.

Nyolc övveretes sírunkból négyben került elő bronz karika. (67., 96. a keleti részen, 223. és 240. a nyugati részen) Külön kell megemlíteni azt az öt sírt, amelyben a kosaras fülbevalók mellett egy vagy általában két bronz, ritkán ezüst, karika is előkerült. (15. sír - IV csoport; 80. sír - IV csoport; 81. sír - V/a. csoport; 250. sír - VI. csoport és 317. sír - VI. csoport).⁶²

Az egyszerű fülbevaló karikákat leginkább bronzból készítették. Kivételt jelent a keleti részen előkerült ezüst fülbevalók (53. sír- 2 db és 159.

bolygatott sír 1 db, valamint a 80. sír kosaras fülbevalója mellett lévő 2 db karika.). Vasból készült a már említett 46. sír kosaras fülbevalókat utánzó nagyobb méretű karikája, valamint a 359. sír (középső rész) karikája. A többi fülbevaló bronz volt.

A temető *keleti részén* 15 sírből került elő díszítetlen fülbevaló karika. A már említett 53. és 159. sírből ezüstből, a többi esetben bronzból.

Párosan került elő az 53. és a 144. sírből. Egy-egy darab volt a 41., 64., 67., 97., 99., 132., 145., 146., 159., 160a. és 389. sírokban. Más típusú fülbevalóval: 89., 92. sírban.

Gyerek nyugodott 9 sírban (92., 89., 97., 99., 146., 159., 160a.). Nőt temettek el 3 esetben (53., 144., 389.⁶³). Férfi temetkezés volt 5 esetben (64., 67., 132., 41. és 145.).⁶⁴

Egyéb leletek: szemes gyöngyök női és gyerek sírokban; kerek átmetszetű, díszített, hegyesedő végű bronz tű a 99. sírből; vas csatok és karikák gyerek és férfi sírokban; kis vas láncdarabok gyerek sírokban; vas karperecek, egy esetben bronz, S-alakú láncszemekből álló karperec (41., férfi? sír); hullám- és egyenes vonalkötegekkel díszített agyagedény a 92. sírből.

Az átmeneti időszakra keltezhető temetőrészben 11 sírből került elő fülbevaló karika. Két darab volt a 168., 175. sírokban. A többiben egy-egy. Két félgömbből összeállított fülbevaló volt a párja a 184. sírban. Vasból készült a 359. sír fülbevalója.

8 esetben gyerek (175., 176., 184., 193., 347., 363., 367., 385.), 1 esetben nő (168.), míg két esetben férfi (194., 359.) nyugodott a sírban.

Egyéb leletek: szemes gyöngyök női és gyerek sírokban, kígyófejes bronz és vas karperecek női és gyerek sírokban, vas csatok, karikák gyerek és férfi sírből, kések női és férfi sírban. Tojás volt a 347., vas ár (?) a 367., valamint hullám- és egyenes vonalkötegekkel díszített agyag edény a 385. sírban.

Késői időszakban díszítetlen fülbevaló karika 33 sírből került elő.⁶⁵ Öt sírban férfi (36., 197., 223., 240., 320.), hatban nő (28., 198., 204., 219., 264., 308. rabolt), míg a többiben gyerek nyugodott (5., 96., 200., 202., 203., 215., 226., 231., 238., 243., 245., 255., 258., 259., 260., 262., 266., 267., 268., 270., 273., 293., 337.). A 231. sírba két, közel azonos korú kislányt temettek. A 28. rabolt és a 96. sír a keleti részén került elő, utólagos temetkezés. Kőpakolásos volt a 260. sír.

Két azonos karika csupán három sírből került elő. (202., 219. és 231. bal oldali váz). *Csavart huzalból* készült a párja a 200., 262. sír esetében. Három, négy vagy egy *granulátummal díszített* karika került

elő a 204., 215., 238., 260., 267. sírokban. *Gyűrűdíszes* karika volt a 337. sírban, míg *S-végű* karikát a 243., 258., 270. sírokban találtunk. *Két félgömbből* összeállított díszű fülbevaló volt a 268. sírban. A többi esetben csak egy-egy fülbevaló karika volt.

Egyéb leletek: minden gyerek és női sírban volt gyöngy, általában dinnyemag alakú, kevés szemes. A 259. sír gyöngyei között nagyon kopott, átfúrt, valószínűleg bronz érem. A 204. sír nyakláncába kis bronz karika és töredékes övveretek voltak. Hasított szárú stílustűt két gyerek és két női sírban találtunk. Karperecek: minden női sírban, gyerek sírokban ritkábban, bronz huzal- és vas. Egy esetben kapcsos, bronz pántkarperec. Bronz, középső akasztófüles bulla volt a 28. sírban. A 202. sírből csörgő került elő. Vas csat (férfi sírokban és a 268. gyerek sírjában), bronz csat (gyerek sírből); karikák (férfi és 268. gyerek sírban); kések (csak férfi sírban) és övveretek (férfi és gyerek) sírban. Egyenes- és hullámvonalakkal díszített edény a 267. sírban. A 320. sírban tarsoly.

A lesencetomaji temetőben minden részen, kortól és nemtől függetlenül, a díszítetlen fülbevaló karika a többi típushoz képest viszonylag nagy számban található. Közkelettsége annak köszönhető, hogy elkészítése nem kívánt különösebb szakértelmet. A fenti leírásokból is kitűnik, hogy zömében szegényes mellékletű sírokból kerültek elő, éppen ezért nagyon nehéz keltezni őket. Támpontul csupán néhány melléklet és a sírok temetőn belül elfoglalt helye jön szóba. A fülbevalók száma különösen a késői időszakban nő meg, ami esetleg a közösség bizonyos rétegeinek elszegényedésével magyarázható.

Hasonló korú temetőkben is igen gyakori melléklet a díszítetlen fülbevaló karika, de ezekben az esetekben is leginkább szegényes mellékletű, nehezen datálható sírokban bukkannak fel.

Kis gyűrűvel díszített fülbevalók

(11. ábra; 3. táblázat 7.)

A feltárt terület mindhárom részéről került elő egy-egy olyan sír, amelyben a bronz fülbevaló karikát kis hengeres gyűrű(k) díszítette(k). Csüngő nem volt a sírokban. (92-keleti, 337-nyugati, 364-középső részen). Mindhárom sírban gyerek nyugodott. A 92. és 337. sírban a gyűrűcskével díszített karika párja díszítetlen fülbevaló karika volt, míg a 364. esetében az egyik fülbevaló mellett két granulátum is előkerült.

Egyéb mellékletek: szemes (92., 364.), illetve dinnyemag alakú és szemes gyöngyök (337.); hullámvonaldíszes agyag edény (92.); erősen kopott, átfúrt érem (?) (364.).

Hasonló fülbevalók már az avar kor végén megjelentek. Virágkoruk a IX. század közepétől a X. század első feléig, legkésőbb közepéig tartott.⁶⁶ A lesencetomaji darabok esetében úgy tűnik, hogy valamivel korábban, VIII század elején, közepén már megjelentek. Úgyszintén elképzelhetőnek tűnik, hogy a későbbi darabok viseleti szokásával ellentétben itt még fülbevalóként viselték ezeket.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a temető mindhárom részén, az adott időszakra jellemző kosaras fülbevalókon kívül, más típusú fülbevalókat is hordtak. A keleti részen nyolc, a temető középső részén kilenc, míg a nyugati részen tizenegy fülbevalótípus került elő. Mindhárom periódusban voltak az adott időszakra jellemző típusok, amelyek később már nem, illetve előbb még nem jelentek meg.

A hengerpalástos lengőcsüngőjű, a kiszélesedő karikájú, a hurkos, a hurkos-kampós fülbevalók csak a temető keletebbi részén kerültek elő. Mellettük nagy számban fellelhetők a gyöngycsüngős, a kis méretű, két félgömbből összeállított díszű, az egyszerű fülbevaló karikák és egy alkalommal négy granulátummal díszített típusok.

Utóbbi négy fülbevalótípus megtalálható a temető középső részén is, de míg az első kettő egyre kevesebb alkalommal, addig a négy granulátummal díszített és az egyszerű fülbevaló karikák száma egyre nő. Ugyanakkor új fülbevalótípusok is megjelennek: két félgömbből összeállított, csipkézett szélű és hasonló, granulátum-díszes; a három, illetve egy granulátummal díszített karikák.

A temető nyugati részén egyre kevesebb számban, de még megtaláljuk a két félgömbből összeállított díszítésű, a négy, illetve három granulátummal díszített és egyre nagyobb számban az egy granulátummal díszített, valamint a díszítetlen fülbevaló karikákat. Mellettük öt újabb típus is fellelhető: a két félgömbből összeállított, díszített fülbevaló; a többszörös S-végű; a spiráldíszes; a két összetett granulátum párral díszített karika, valamint a csavart huzalból készült fülbevalók. Mind a három időszakban jól követhető az ízlés és a divat változása.

A fentiek alapján, a nemek szerinti megoszlást véve alapul, feltűnő, mint ahogy az várható is volt, a fülbevalók különböző változatai elsősorban gyerek,

valamivel kisebb számban nők (31 esetben)⁶⁷ és ritkábban férfi (22 esetben) sírokból kerültek elő.

A férfiak viseletében a kis méretű, két kis félgömbből összeállított, a díszítetlen, az S-végű, egy esetben három granulátummal díszített karikát találjuk meg. Minden alkalommal egy-egy darab volt a sírban és mindhárom temetőrészén megfigyelhetők. Mellette vas, ritkán bronz, egy vagy két csat, karika, kés, négy esetben övveretek, egy esetben tarsoly volt. A férfi sírokból fellelhető egy fülbevalóval való temetkezés szokása már a kora avar kori sírokból és később, a közép, valamint késő avar korban is megfigyelhető. Az eltemetett társadalmon belül elfoglalt helyének megfelelően a fülbevalót aranyból vagy bronzból készítik. Ez a viseleti szokás ázsiai eredetű.⁶⁸ Lesencetomaj esetében, mivel az emlékanyagot hátrahagyók etnikuma még nem tisztázott, illetve csak különböző hipotézisek léteznek, ez a sírokból megfigyelt sajátosság talán támpontot nyújthat e kérdés tisztázásában.

A női és gyerek⁶⁹ temetkezések esetében csak női váz mellett találtuk meg eddig a hurkos és a kiszélesedő fülbevaló karikákat, míg a hengerpalástos, lengőcsüngőjű és a két félgömbből álló, granulátumokkal díszített fülbevalókat csak gyerek sírokból. Egyéb mellékletek esetében, a gyerek sírok javára, eltérés mutatkozik a korongos fibulák, agyag edények, tojás, a kapcsos, szöggel záródó pántkarperecek és kígyófejes karperecek esetében. Azonos mértékben található a sírokból gyöngyök, vas- és bronz huzalkarperecek, hasított szárú tűk stb.

Időszakonként a nők és a gyerekek egyéb viseleti tárgyaik tekintetében követték a divat változásait: a temető keleti (korai) és középső („átmeneti”) részén szemes gyöngyök, a vas és kígyófejes karperecek, a stílusuk igen ritka előfordulása jellemző, míg a nyugati részén (késői) a dinnyemag alakú gyöngyök, hasított szárú, nagy méretű stílusuk, poncolt díszítésű bronz huzalkarperecek dominálnak. A sírleletek el nem enyészett, elsősorban fémnyaga alapján, úgy tűnik, hogy nagyjából azonos volt a viseletük, mint a jellegzetes Keszthely-kultúrák viseletű nőké. Eltérés abban mutatkozik, hogy előbbiek gyakrabban viseltek vas csattal összefogott övet (mellette vas karikát és kést is), ami a Keszthely-kultúrák viseletű nőkre nem volt jellemző.⁷⁰ Ezzel szemben az orsógom-bok csupán a korai, míg többek közt a vasveretes vödörök vagy a nyakperek a késői időszak Keszthely-kultúrák viseletű nők sírjaiban lelhetők fel.

Ezek az eltérések, egyelőre úgy tűnik, inkább társadalmi, sem mint etnikai különbségekre utalnak.⁷¹ Tehát nagy általánosságban elmondható, hogy a különböző fülbevalótípusokkal együtt a hagyományosnak mondható Keszthely-kultúrárs viselet elemei is megtalálhatók. A viselet nagyjából egységes volt.

A fent ismertetett fülbevalótípusok egyúttal fontosak lehetnek a kosaras fülbevalók keletkezésében is. A feltárt terület egy-egy részének keletkezésében a következő fülbevalótípusok jöhetnek számításba:

- a terület keleti részében a hengerpalástos, lengőcsüngőjű; a gyöngycsüngős; a kis méretű, két félgömbből összeállított díszű és a négy granulátummal díszített fülbevalók. E típusok megjelenését a 670-es évek utáni, közép avar korra tehetjük.

- a terület középső részében: gyöngycsüngős; a kis méretű, két félgömbből összeállított díszű; a négy-, három- egy granulátummal díszített fülbevalók.

- a terület nyugati részén: két félgömbből álló és díszített fülbevalók; többszörös S-végű, spirálcsőcsüngős karikák; két félgömbből összeállított díszű és granulátummal díszített fülbevalók. E típusok a késő avar korra jellemzőek.

A feltárt terület középső része nem véletlenül kapta az „átmeneti” jelzőt. Ezen a részen elsősorban a kosaras fülbevalókat tartalmazó sírok esetében, a keleti vagy nyugati részen feltártakhoz képest, bizonyos változásokat lehet kimutatni. Méreteik megnövekednek, általában bronzból készülnek. A karika kiképzése és díszítése sok esetben rokonságot mutat a keleti rész hasonló fülbevalóival, de egyúttal a később általánossá váló fülbevalókkal is. Továbbá a stílusuk szárát már hasítják, míg a nyakláncokat még szemes gyöngyökből fűzik⁷², egyúttal tovább él a díszített kígyófejes karperecek divatja is. Éppen ezért talán nem tévedünk nagyot, ha e terület temetkezéseit a VIII. század elejére, esetleg közepére keltezzük.

A feltárt terület legkorábbi, keleti részén eddig nem találtunk kora avar korra keltezhető fülbevalókat vagy más tárgyi emlékeket.⁷³ A feltárás és feldolgozás jelenlegi állapotában azt mondhatjuk, hogy a Lesencetomaj-Piroskereszt temetőt a 670-es évek körül nyitották.

A különböző fülbevaló típusokkal kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy vajon mi módon kerültek Tomajra, illetve a többi Keszthely-kultúrárs temetőbe ezek az egyébként avar temetőkből jól ismert ékszerek? A legegyszerűbb válasz az lehetne, hogy kereskedelmi úton. Ebben az esetben viszont újabb kérdések merülnek fel. Mint fent is láttuk, a különböző fülbevalótípusok – leszámítva az egyedi vagy kis számú darabokat, amelyek akár helyi műhelyek termékei is lehetnek – közép és késő avar korra keltezhetők.

Amennyiben ezek kereskedelmi úton jutottak a közösségekhez, akkor bizonyos, hogy a két „nép” között hosszú távon nem lehetett rossz viszony, mint ahogyan azt korábban a kutatás feltételezte. Más kérdés, hogy vajon mi volt a kereskedelem alapja? Választ erre a kérdésre, legalább is egyelőre, telepátások hiányában nem adhatunk. A temetők eddig megismert leletanyaga sem mezőgazdasági, sem más kézműves ipari tevékenységre nem utal. Csak feltételezhetjük, hogy a kétségtelesen magas szinten álló ötvösműhelyek tevékenysége hozzájárulhatott a kereskedelmi kapcsolatok kiépítésében.

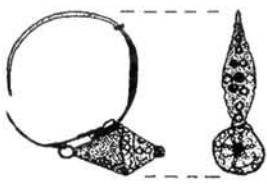
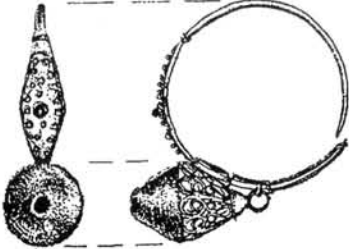

Másik lehetőségként felmerülhet, hogy a kultúra népe ezeket a fülbevalótípusokat már beköltözésükkor ismerte, esetleg magával hozta, de legalább is nem volt idegen tőlük. Ez viszont, legalább is egyelőre, igen merész következtetések levonásához vezetne. A kérdés további vizsgálata még a jövő feladatai közé tartozik.

Összefoglalás

A lesencetomaji temető feltárt területén nagyjából három időszak sírjai találhatóak meg. Eddigi ismereteink szerint a temetőt a domb keleti szélén nyitották, nagyjából a 670-es évek táján és a közösség életében bekövetkezett lényegesebb változások vagy törések nélkül legalább a IX. század elejéig használatban maradt.

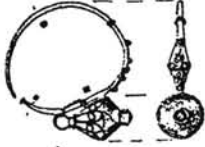
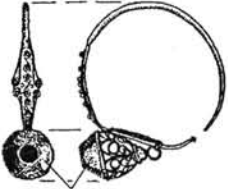
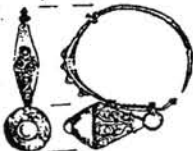
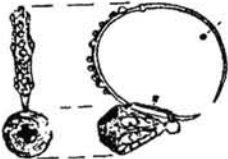
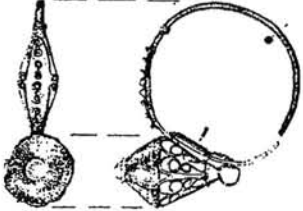
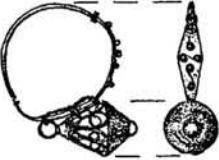

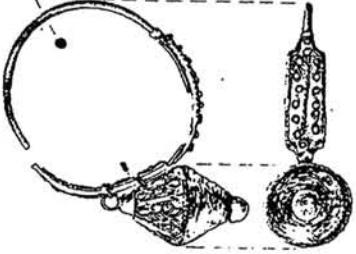
A temető leletanyagának feldolgozása az OTKA (T 023318 sz.) támogatásával történik.

I. táblázat

	I/a	I/b	II.	82. sír	
korai					
„átmeneti”				V	
					
késői	V/a	V/b		V/c	
					

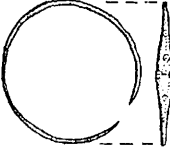
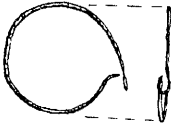

A kosaras fülbevalók változatai (Lesencetomaj-Piroskereszt temető 1-394. sír alapján)

Table I.

	III	
		
IV	III	VI
		
IV	III	VI
		

Variant of basket earrings (based on graves 1-394 of the Lesencetomaj-Piroskereszt cemetery)

II. táblázat

tipus					
korai	2 sír	3 sír	2 sír	1 sír	-
„átmeneti”	-	-	-	-	2 sír
késői	-	-	-	-	-
összes (db)	3	5	3	1	4

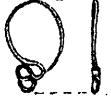

Fülbevaló típusok I.

III. táblázat

tipus	 	 			
korai	5 sír	11 sír	1 sír	-	-
„átmeneti”	1 sír	9 sír	4 sír	5 sír	1 sír
késői	-	2 sír	1 sír	2 sír	8 sír
összes (db)	9	29	7	11+1	12+1

Fülbevaló típusok II.

Table II.

						
-	-	-	-	-	-	-
1 sir	-	-	-	-	-	-
-	2 sir	10 sir	2 sir	1 sir	3 sir	1 sir
2	4	11	2	1	4	1

Earring types I.

Table III.

	
16+2 sir	1 sir
11+1 sir	1 sir
38 sir	1 sir
68	4

Earring types II.

RÖVIDÍTÉSEK

AAH = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

ArchHung = Archaeologia Hungarica

ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő

KBM = Balatoni Múzeum, Keszthely

MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve

MHAAP = Monumenta Hungariae Archaeologicae Aevi Praehistorice

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

RégFüz = Régészeti Füzetek Ser. I.

RégTan = Régészeti Tanulmányok

SlovArch = Slovenská Archeológia

SzMMÉ = A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve

VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

ZM = Zalai Múzeum

BÍRÓ 1999 = BÍRÓ A. Zs.: Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely-kultúras temető embertani rekonstrukciója. Budapest 1999. Szakdolgozat.

BÓNA 1970 = BÓNA I.: Avar lovassír Iváncsáról. ArchÉrt 97. 1970. 243-263.

BÓNA 1971 = BÓNA I.: A népvándorlás kora Fejér megyében. In.: Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig. Főszerk.: Fitz Jenő, szerk.: Makkay J. Székesfehérvár 1971

BÓNA 1979 = BÓNA I.: A szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. ArchÉrt 106. 1979. 3-32.

BÓNA 1982-83 = BÓNA I.: A XIX. század nagy avar leletei. SzMMÉ 1982-83. 81-160.

ČILINSKA 1975 = ČILINSKA, Z.: Frauenschmuck aus dem 7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken. SlovArch 1975. 63-96.

DAIM 1987 = DAIM, F.: Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 3/1. Wien 1987

DAIM-LIPPERT 1984 = DAIM, F. - Lippert, A.: Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ. In.: Studien zur Archäologie der Awaren I. Wien 1984

FETTICH 1929 = FETTICH N.: Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának kérdéséhez. ArchÉrt 43. 1929. 68-124.

FÜLÖP 1988 = FÜLÖP Gy.: Awarenzeitliche Fürstenfunde von Igar. AAH 40. 1988. 151-190.

GARAM 1995 = GARAM É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the avar period (567-829) in Hungary. Vol. 3. Budapest 1995

HAMPEL 1905 = HAMPEL, J.: Alterthümer der frühen Mittelalters in Ungarn. I-III. Braunschweig 1905

KISS 1991 = KISS A.: Das frühawarenzeitliche gepidische und spätawarenzeitliche Gräberfeld von Kölked-Feketekapu-A. Budapest 1991-Wien 1996

KOSTYÁL 1984 = KOSTYÁL L.: Késő avar kori népesség a 9. században. Szakdolgozat. Budapest 1984

KOVRIG 1958 = KOVRIG I.: Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez. ArchÉrt 85. 1958. 66-74.

KOVRIG 1960 = KOVRIG I.: Újabb kutatások a keszthelyi avarkori temetőben. ArchÉrt 87. 1960. 136-168.

KOVRIG 1963 = KOVRIG I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. ArchHung 40. 1963.

KOVRIG 1975/a = KOVRIG I.: The Dévavány Cemetery. In.: Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary. Ed.: Kovrig I. Budapest 1975. 121-150.

KOVRIG 1975/b = KOVRIG I.: The Szob Cemetery. In.: Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary. Ed.: Kovrig I. Budapest 1975. 157-204.

KÖLTŐ 1991 = KÖLTŐ L.: A Kéthely-megoldali Keszthely-kultúras temető. (Előzetes jelentés). MFME 1991. 171-186.

KUZSINSZKY 1920 = KUZSINSZKY B.: A Balaton környékének archaeológiája. Lelőhelyek és leletek. Budapest 1920

LIPP 1884 = LIPP V.: A keszthelyi sírmezők. MHAAP. Budapest 1884

MADARAS 1994 = MADARAS, L.: Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti. Das Awarische Corpus. Debrecen-Budapest 1994

MAROSI-FETTICH 1936 = MAROSI A. - FETTICH N.: Dunapentelei avar sírleletek. ArchHung 18. 1936

MÜLLER 1987 = MÜLLER R.: Megjegyzések Fenépuszta történetéhez. ZM 1. 1987. 105-122.

MÜLLER 1992 = MÜLLER, R.: Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur. In.: Awaren Forschungen. Ed.: F. Daim. Wien 1992. 251-307.

MÜLLER 1999 = MÜLLER R.: Sági Károly temetőfeltárása a Keszthely-fenépusztai erőd déli fala előtt (1963-1967) ZM 9. 1999. 153-179.

MRT 1 = BAKAY K. - KALICZ N. - SÁGI K.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája. 1. A keszthelyi és a tapolcai járás. Budapest 1966

MRT 2 = ÉRI I. - KELEMEN M. - NÉMETH P. - TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája. 2. A veszprémi járás. Budapest 1969

NÉMETH 1969 = NÉMETH P.: Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből. VMMK 8. 1969. 153-166.

PARÁDI 1960 = PARÁDI N.: Az 1959. év régészeti kutatásai. RégFüz 19. 1960.50.

PÁSZTOR 1986 = PÁSZTOR A.: Adatok a középvarkor ékszerveiseletének kérdéséhez. ArchÉrt 113.1986. 113-133.

S. PERÉMI 1991 = S. PERÉMI Á.: A Lesencetomaj-piroskereszti Keszthely-kultúrák temető. (Előzetes jelentés). MFMÉ 1991. 155-169.

SZABÓ 1975 = SZABÓ J. Gy.: The Pilismarót Cemetery. In.: Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary. Ed.: Kovrig I. Budapest 1975. 241-278.

SZŐKE 1962 = SZŐKE B.: A honfoglaló- és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan [1. Budapest] 1962.

SZŐKE 1982 = SZŐKE B. M.: Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes: das Eisenmesser mit Knochengriff. AAH 34. 1982. 32.

SZŐKE 1994 = SZŐKE B. M.: Karoling-kori szolgáltatónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalú I-II. ZM 5. 1994. 251-317.

- ¹ A korábbi feltárási eredmények összefoglalása: S. PERÉMI 1991. 155-169.
- ² Sági Károly 1961-ben, leletmentés keretében tárta fel a sírokat. Az általa kutatott rész lelőhelyüinktől északra volt. A leletanyagot Müller Róbert közölte - MÜLLER 1992. 264-284., Taf. 6-23.
- ³ A 60-as években kibányászott gödör helyén és környékén időközben szeméttelép létesült, így ez a rész a közel jövőben nem kutatható, pontosabban csupán a gödörtől nyugatra eső, önkormányzati tulajdonban levő sáv feltáráására lenne mód.
- ⁴ MRT 1. 113-114.; KUZSINSZKY 1920. 119-121.
- ⁵ MRT 1. 113.
- ⁶ LIPP 1884. 35-36.
- ⁷ KOVRIG 1958. 70-71.; 1960. 164-165.
- ⁸ Kis méretű kosaras fülbevalónak az átlagosan 4 cm átmérőjű karikával rendelkező és 5 cm hosszú fülbevalót tekinthetjük. Nagy méretűek az átlagosan 5,5 cm karika-átmérőjű és 7,1 cm hosszú kosaras fülbevalók. Ettől természetesen mind felfelé, mind lefelé lehetnek eltérések.
- ⁹ A fülbevalók feldolgozásakor csak azokat a sírokat vettük figyelembe, amelyek nem raboltak, biztosan köthetők valamelyik csoporthoz. Elképzelhető, hogy a rabolt sírok további, részletesebb elemzése után egy-egy csoport fülbevalóinak száma nőni fog.
- ¹⁰ KOVRIG 1960. 143., 160., 12. kép 5-6. 9-10.
- ¹¹ Az ábrákon szaggatott vonallal a gázvezeték, folyamatos vonallal a telefonkábel nyomvonalát, míg

- vastagabb vonallal a szuperpozícióban levő sírok közül a korábbi temetkezéseket jelöltük. Az ábrákat és a táblázatokat Sári Jánosné készítette, akinek ez úton is köszönetet mondok munkájáért.
- ¹² A Sági Károly által feltárt 53 sír kivételével a többi csontváz vizsgálata folyamatban van. Az egyes vázak nemének és korának eldöntésében egyelőre csak az ásatási megfigyelések és a leletanyag alapján tudunk következtetni.
 - ¹³ A 38. sír kosaras fülbevalója kissé eltért a többitől: karikája hurokszerűen meghajlított. Erre volt erősítve a kosárcsüngő. Részletesebben a későbbiekben még lesz szó róla.
 - ¹⁴ Egyébként a tű vagy a korong viselete, legalábbis az eddigi tapasztalataim szerint, az általános véleménynel ellentétben, egyáltalán nem jellemző a korai Keszthely-kultúrák síroira. Eddig összesen két tű és egy korong, valamint S-alakú fibula került elő. Utóbbi kettő egy sírban volt.
 - ¹⁵ Kora Keszthely-kultúrák viseletű gyerek nem is került elő, mint ahogy ez a későbbi temetkezések esetében is viszonylag ritka. Mind a korai, mind a későbbi periódusban a gyerek sírokban általában más típusú fülbevalók voltak.
 - ¹⁶ Keltezés szempontjából talán nem lényegtelen, hogy az egyik fülbevaló javított volt: a letört csüngőt lencsérna segítségével újra a karikához erősítették. Javított volt a 162. sír egyik fülbevalója is, amelynek kettőtört karikáját belülről egy kisebb ezüst lemezkevel fogták össze.
 - ¹⁷ Hasonló, szintén csak granulátumokkal díszített fülbevalók egy másik csoportjába tartoznak azok, amelyek lényegesen nagyobb méretűek és a karikát 3-4 + 2x2 granulátum pár díszíti. Ezekről lejjebb lesz szó.
 - ¹⁸ A 256. sírban a fülbevaló párja más típusú, kisebb méretű, egész felületén kőberakásokkal díszített kosaras fülbevaló volt.
 - ¹⁹ Külön kell megemlíteni a 82., már korábban leírt sírt, amelyben a kiszélesedő, ezüst karikát kis kőberakások díszítették. Ez minden bizonnyal az első ilyen korai típus volt. Elképzelhető, hogy ebből alakult ki a később szélesebb körben kedvelt változat. Erre a sírra temették rá a 81., az V/a. csoporthoz tartozó fülbevalós nőt. Elképzelhető, hogy köztük talán rokoni kapcsolat is volt.
 - ²⁰ Lásd a 11. jegyzetet.
 - ²¹ Ez utóbbit a 144. sírra temették rá, 50 cm-el feljebb. A keskeny sírgödör, és a váz helyzete arra is utalhat, hogy a sír kiásásakor figyelembe vették a korábbi sír még látszó hatját.
 - ²² Díszítése alapján a korábban már leírt V. csoportnál kellett volna tárgyalni, de a karika kiképzése miatt mégis inkább ide soroltuk.
 - ²³ A kigyófejes karperecek a késő Keszthely-kultúrák sírok között csak e csoport asszonyainak viseletében maradt meg nagyobb számban.

- ²⁴ Hasonló, láncsal összekapcsolt, kosaras fülbevalókat tárt fel Költő László Kéthelyen a 24. sírban - KÖLTŐ 1991. 171-172., 7. tábla 2-3.
- ²⁵ A fülbevalótípussal részletesen Pásztor Adrienn foglalkozott. A tomaji példányok az általa meghatározott I/A típusba tartoznak - PÁSZTOR 1986. 124. KOVRIG 1975/b. 230.
- ²⁶ SZABÓ 1975. 268.; Hasonló véleményen van többek közt DAIM 1987. 130.; GARAM 1995. 276.
- ²⁷ MÜLLER 1987. 112.; MÜLLER 1992. 263.
- ²⁸ MÜLLER 1999. 166.
- ²⁹ Amennyiben igaznak bizonyul keltezésünk, akkor a hurkos és az I. kosaras csoportot összekapcsoló 38. sír egyúttal a korai kosaras fülbevalók keltezéséhez is támpontul szolgálhat.
- ³⁰ LIPP 1884. 33-34.
- ³¹ Hasonló fülbevalók avar kor végi és Karoling kori temetőkből is ismertek. Ezek rövid ideig voltak divatban a IX század első harmadától a második harmad végéig: SZŐKE 1994. 270-271. Esetünkben bizonyos, hogy a hurkos-kampós záródású fülbevalóknak ennél jóval korábbi változata került elő.
- ³² Kérdéses a 110., rabolt gyerek sír fülbevaló töredéke. Ebből csupán néhány bronz szál és egy kihajló, „csipkézett” peremű fél gömbcsüngő maradt meg. Méretei kisebbek, mint a tárgyalandó típusé, ezért jobb híján a később bemutatásra kerülő két félgömbből összeállított típusba soroltuk.
- ³³ LIPP 1884. 33.
- ³⁴ PARÁDI 1960. 50.; MRT 2. 33/14. 139.; A leleteket fényképen bemutatta NÉMETH 1969. 161.
- ³⁵ Ez arra utalhat, hogy a sírrablások legkorábban a IX. század elején, vagy nem sokkal később kezdődhettek. Esetleg egy új népesség megjelenésével is kapcsolatba hozható. Minden esetre a sírhantok vagy a sírjelek még jól látszottak, mivel a rablók tévedhetetlenül, pontosan ott ástak rá a sírra, ahol az értékek voltak.
- ³⁶ A fentieket kiegészíthetjük másik öt, a Sági Károly által feltárt temető rész sírjával. Egy-egy darab többszörös S-végű karika volt az 5a., 8. sírokban; spirálcüngős karikával együtt a 22. és 39. sírban, míg a 28. sírban egy vas és egy bronz S-végű karika került elő. A 8. sírt kivéve (a feltárt terület keleti oldalán) a többi, nagyjából egy sorban, közel egymáshoz, a temető rész nyugati részén látott napvilágot.
- Egyéb melléletek:* nagyrészt dinnyemag alakú gyöngyök, díszítetlen vagy háromszög poncolással díszített bronz huzalkarperecek, vas kés. Müller szerint a spirálcüngős karikák a VIII. század végéről - a IX. század elejéről ismertek. A 28. és 39. sírokban, amelyekben spirálcüngős karika S-végű karikával került elő arra utal, hogy ezek akkor is divatban voltak, amikor a kosaras fülbevalók - talán némi túlzással - már eltűntek - MÜLLER 1992. 277.
- ³⁷ LIPP 1884. 259. ábra, 32.
- ³⁸ LIPP 1884. 32., 260. rajz
- ³⁹ KUZSINSZKY 1920. 102.
- ⁴⁰ KOVRIG 1960. 160-161.
- ⁴¹ KOVRIG 1960. 161.
- ⁴² A szerzőnek ezúton is köszönetet mondok a szakdolgozat másolatának felhasználásáért - KOSTYÁL 1984.
- ⁴³ SZŐKE 1982. 26-33.
- ⁴⁴ SZŐKE 1962. 35-44.
- ⁴⁵ GARAM 1995. 286-290.
- ⁴⁶ KOVRIG 1975/a. 144-145.
- ⁴⁷ KISS 1991-1996. 195.
- ⁴⁸ A többlet (+) jellel a korábban már említett 121. sír kisebb gömbcsüngős fülbevalóját jelzem, itt külön már nem tárgyalom.
- ⁴⁹ Lásd a 13. jegyzetet.
- ⁵⁰ LIPP 1884. 33., 269. ábra
- ⁵¹ KOVRIG 1960. 161., 17. kép 13-14; 18. kép 13., 22.
- ⁵² KOVRIG 1963. 136-137.
- ⁵³ MÜLLER 1999. 166.
- ⁵⁴ SZABÓ 1975. 266.
- ⁵⁵ GARAM 1995. 263., 392., 424.
- ⁵⁶ Három esetben került elő a temető középső részén két-két granulátummal díszített fülbevaló. A 345. koporsós férfi sírban a granulátumokat kis hengeres tag segítségével erősítették a karikához. A 392. gyerek sír olyan mértékben volt rabolt, hogy 8 db szemes gyöngyön kívül csupán két ezüstözött, bronz granulátum maradt meg. A 364. sírban az egyik karikat kis gyűrűcskék díszítették, a másik mellett két granulátum került elő. Mivel ezek a fülbevalók hiányosan kerültek elő vagy még viseletük során sérültek meg, ezért biztosan nem sorolhatók egyik változathoz sem.
- ⁵⁷ Dunapentele I. 7. sír - MAROSI-FETTICH 1936. 11-15.; BÓNA 1982-83. 120-125.; Dunapentele III. 11. sír - MAROSI-FETTICH 1936. 17-18.; Igar III - FETTICH 1929. 70.; FÜLÖP 1988. 168; BÓNA 1971. 248-249.; Ivánca - BÓNA 1970. 243; Mártély 7. sír - HAMPEL 1905. II. 110-111.)
- ⁵⁸ Kölked-Feketekapu A. temető 554., 597., 617., 653. sírok - KISS 1991-1996. 195-196.; Sommerein 13. sír - DAIM-LIPP 1984. 51.; Pilismarót 22., 76., 169. sírok - SZABÓ 1975. 266-267.; Tiszafüred Abb. 149. 19-21. - GARAM 1995. 280.; Jászapáti 13, 25, 182, 265. sírok - MADARAS 1994. 147-148.; ČILINSKA 1975. 75-76. stb.
- ⁵⁹ Ezek között szerepelnek a kosaras fülbevalókkal és az övveretes sírokban előkerült darabok is.
- ⁶⁰ A díszítetlen karikák csoportjából ki kell emelni azt a három sírt, amelyekben a bronz vagy vas karikák a csoportra jellemző átlagosan 2 cm átmérőjével szemben 3-3,2 cm volt. Ezért szerepelnek többletként (+ jellel). Ezek közül a 6. sírban hurkos karikával, a 46. sírban hiányos, III. csoportba tartozó kosaras fülbevalóval, a 8. sírban pár nélkül került elő. Mindegyik sír a temető keleti felében, a korai részen került elő. Egyelőre úgy tűnik, hogy a korai viselet-

ben a jellegzetes Keszthely-kultúrárs viselet egyik változataként szerepeltek. Lipp Vilmos a kosaras fülbevalók ismertetésénél említ néhány hasonló karikát, amelyre kosaras csüngő volt húzva - LIPP 1884. 34-35., 277., 278. számú rajzok. Mellettük természetesen megtalálhatók a kisebb átmérőjű fülbevalók is.

⁶² Ezek a karikák, a kutatók egy része szerint, a nagyobb kosaras fülbevaló karikájára voltak felhúzva. Ezekhez erősítették a nyaklánc két végét, amely így az áll alatt szabadon lógott.

⁶³ A gázvezetékekkel és rablással erősen bolygatott sír a temetőn belül inkább az „átmeneti” részhez tartozik, viszont a sírban talált orsógomb alapján mégis a koraiakhoz soroltuk. A négy darabra tört és a sír földjében talált karikán kívül más lelete nem volt.

⁶⁴ A 145., a 97. rabolt sírokból csupán a bronz karika került elő. Ezek besorolása a sírok és a vázak méretei alapján történt.

⁶⁵ Itt most külön nem tárgyaljuk a kosaras fülbevalókkal előkerült darabokat.

⁶⁶ SZÓKE 1994. 269-270.

⁶⁷ Pontosán fordított az arány összehasonlítva a kosaras fülbevalókkal. Míg utóbbiak esetében a női sírok voltak többségben, addig a nem kosaras fülbevalók esetében a gyerek sírok száma nőtt meg jelentős mértékben. Ennek oka részben társadalmi különbség is lehet, de nem kizárt, hogy csak bizonyos kor elérése után viselhették a kislányok a jellegzetes Keszthely-kultúrárs viseletet.

⁶⁸ BÓNA 1979. 27., 29.

⁶⁹ A gyerek sírok nemek szerinti szétválasztásához sajnos túl sok támpontunk nincsen. Példaként említ-

hetjük a 96. övveretes gyerek sírt, amelyben a vereitek mellett fülbevaló, gyöngyök és bronz huzalkarpercc is volt.

⁷⁰ Vas kés, csat és karika nélkül, csak a késő Keszthely-kultúrárs viseletű nőknél jelenik meg. Minden bizonnyal kultikus szerepe lehetett.

⁷¹ Talán az antropológiai vizsgálatok lezárása után már biztosabb következtetésekre is lesz módunk. Eddig a Sági Károly által feltárt 53 sír feldolgozása történt meg. (BÍRÓ 1999. Szakdolgozat. Az eredmények felhasználásáért Bíró Andrásnak és Fóthi Erzsébetnek ezúton is köszönettel tartozom.) A vizsgálat eredményeit ezúttal csak röviden van lehetőségem ismertetni. 53. sírből 40 vázat lehetett megvizsgálni. A vizsgálat eredményeinek más temetőkkel való összevetése során Bíró András megállapította: „Miközben igaznak tűnik az a megállapítás, hogy a Dunántúl avar kori lakosságában igen jelentős összetevő a romanizált pannon autochton lakosság, ugyanakkor az is megállapítható, hogy Lesencetomaj népessége az eddigi vizsgálatok szerint nem mutat egyik késő római kori és langobárd mintával sem szoros, közeli hasonlóságot. Így a jelen vizsgálat alapján nem támogatható egyértelműen a régészeti kutatások által felállított egyik hipotézis sem.” - BÍRÓ 1999. 36.

⁷² Ritka kivételnek számít a szemes gyöngyök közé fűzött 3-4 db, kis méretű, korai – kék vagy fehér, világoszöld – dinnyemag alakú gyöngy.

⁷³ És ez nem csak a lesencetomaji, hanem a hasonló jellegű – hosszú életű, nagy sírszámú, „tisztán” Keszthely-kultúrárs leletanyagú – temetők esetében is igaznak tűnik.

BURIAL EARRINGS OF THE LESENCETOMAJ-PIROSKERESZT KESZTHELY CULTURE

Present state of research of the burial ground

In the course of excavation of the Lesencetomaj-Piroskereszt burial ground, 394 graves have been uncovered over a period of several years. Together with the finds from a previous 53 graves (K. Sági, 1961), a total of 447 well-documented burials from the cemetery are known.

Work-up of the material has shown that the earliest section of the cemetery is on the eastern slope of the hill used as a burial ground. The reason for this, is that when the cemetery was opened, the earlier graves, datable to the Roman period, were still visible on the top of the hill. The remains of these have been observed several times. In time, however, the memory of these passed into oblivion, and in their place those of the late Keszthely-culture began to bury their dead.

The women's graves are characteristic of the Keszthely-culture, and on the basis of finds from further women's and children's graves, within the cemetery, three relatively well defined sections could be differentiated. The eastern section of the cemetery is typified by silver, or more rarely gold or bronze earrings in the shape of small baskets, beads, very rarely dense style pins or disc libulas, bronze or more frequently iron bracelets with snake's heads. In this section, superimposed graves, often from differing periods, have been uncovered. The central section of the cemetery is characterised by bronze basket earrings, larger than those above and ending in a cone shape. The decoration of the broadening ring has also changed. Split style pins appear, but the necklaces still generally consist of individual beads, and most the bracelets have snake's heads. The western section of the cemetery is typified by

bronze basket earrings of gradually increasing size, split or dense style pins, chased bronze wire bracelets, and necklaces made from melon seed shaped beads. The aim of this study is to prove the above claims, by examining partly the basket earrings and partly those of other types, and also to contribute to the question of dating the basket earrings.

Basket earrings

The basket earrings have been classified by ornamentation, shape, size, material, and on the basis of other, datable finds in the grave, and the position occupied in the cemetery. On this basis, the small basket earrings have been divided into two large groups (groups I and II, figure 1, table 1). Apart from a few small variations, no significant differences in time period or position in society could be discerned between the two groups. In group III have been listed the basket earrings of smaller size, the broadening rings of which have been decorated with two or three pairs of grains (figure 2, table 1). This variant of the basket earrings may already have appeared in the time of the earrings assigned to groups I and II, but in contrast to these, this fashion, with small variations, may also be observed later. The other jewellery forming part of the costume followed the changes of fashion.

On the basis of the above considerations, the larger sized basket earrings have been differentiated in three new groups (IV, figure 3, table 1; V, figure 4, table 1; VI, figure 5, table 1). Several graves belonging to all three groups may also be observed in the eastern section of the cemetery, but these are subsequent burials. The other jewellery from individual groups is typical of later costume.

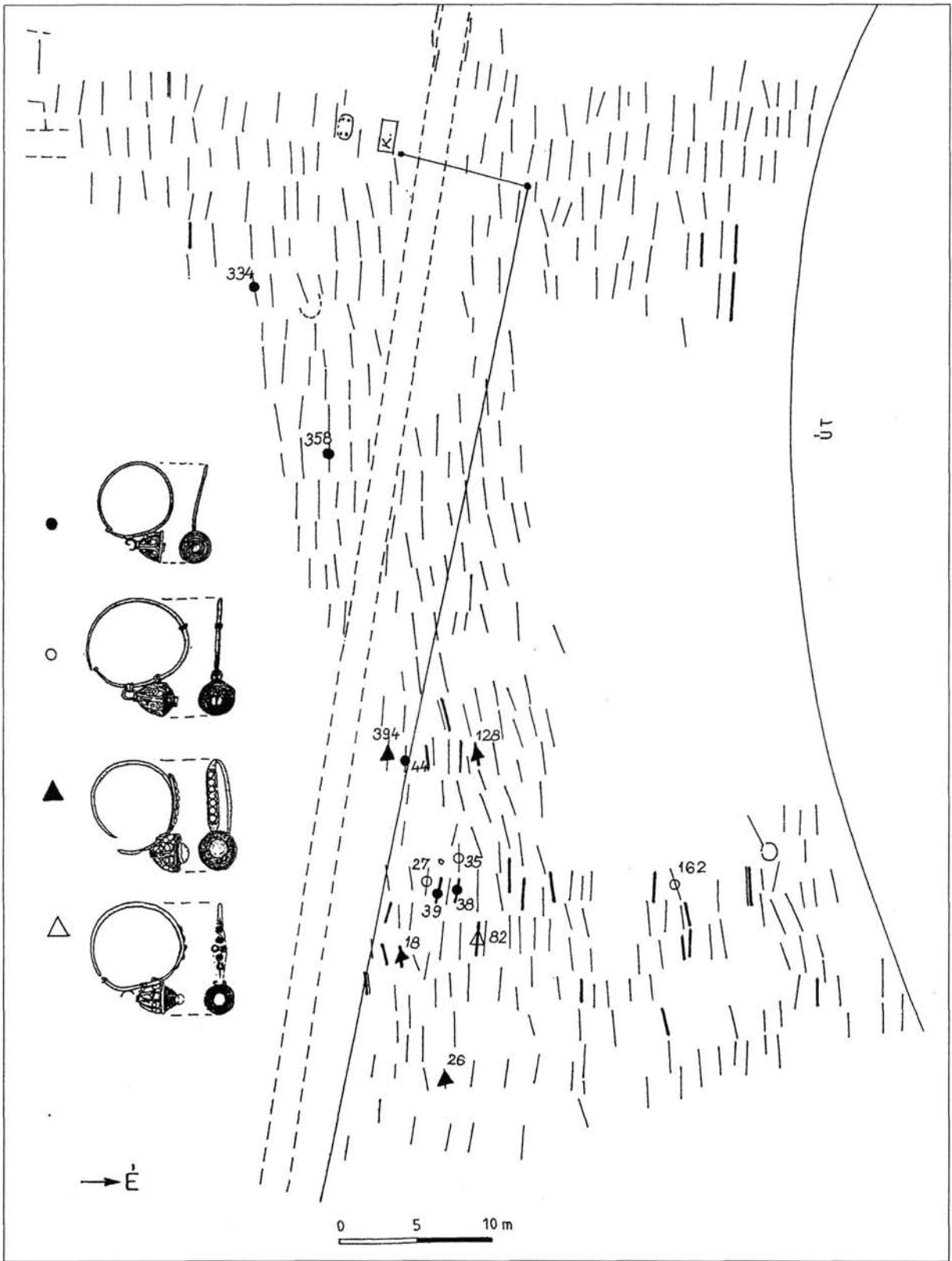
Further earring types

In the course of the excavations, several types of earring were also found which are well known from Avar period cemeteries of similar age, and these have been satisfactorily dated. Using these, there is an opportunity to date individual cemetery sections, or more accurately, individual groups of basket earrings. Certain types of earring have as yet only been found in one of the divisions, whereas others have been found in more than one section of the cemetery (figure 6 – 11; table 2 and 3). They have been found principally in children's graves, but also to some extent in those of women and, more rarely, men. The other accessories found in women's and children's graves, apart from small variations, do not differ in essence from the other finds discovered in the graves containing the basket earrings. As a background to the wearing of various types of earrings, social rather than ethnic differences may be considered.

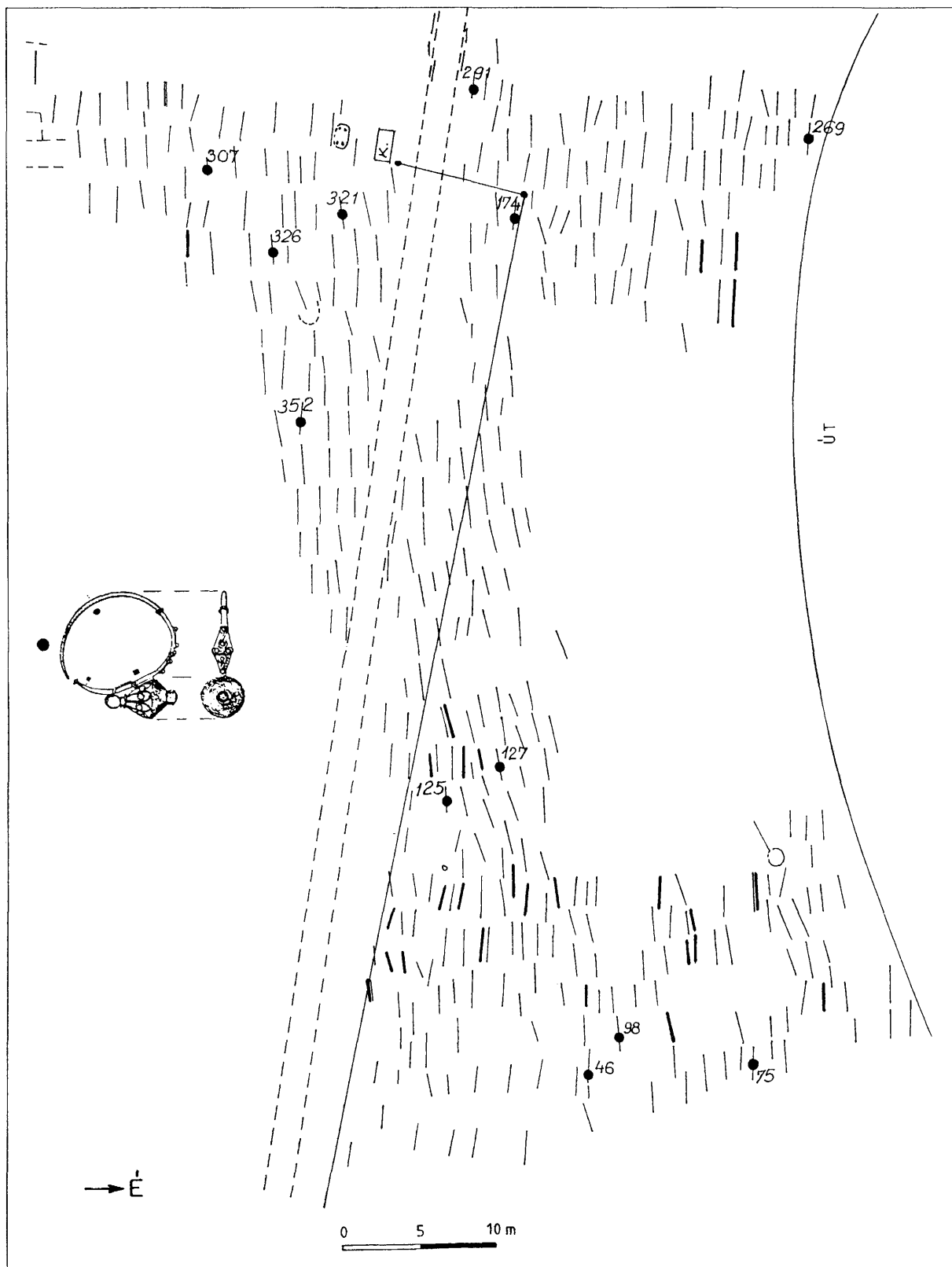
The earring types listed above allow the eastern section of the cemetery to be dated to the years following the 670s, the middle Avar period, and the western section to the early 9th century.

Summary

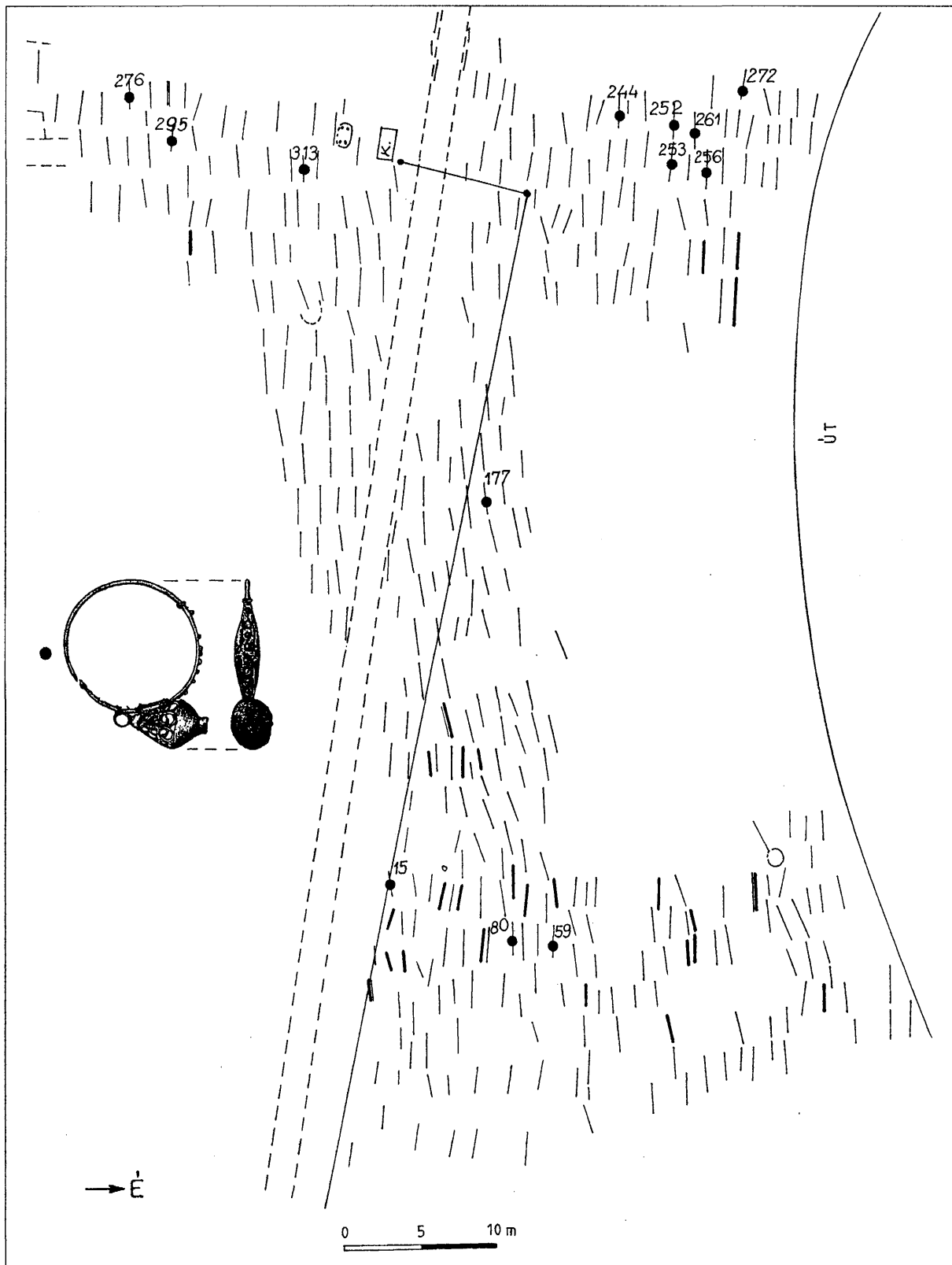
In the excavated section of the Lesencetomaj cemetery, in general, graves belonging to three periods may be found. According to present knowledge, the cemetery was opened on the eastern edge of the hill, approximately in the 670s, and it remained in use without any particular changes or breaks in the life of the community until at least the beginning of the 9th century.

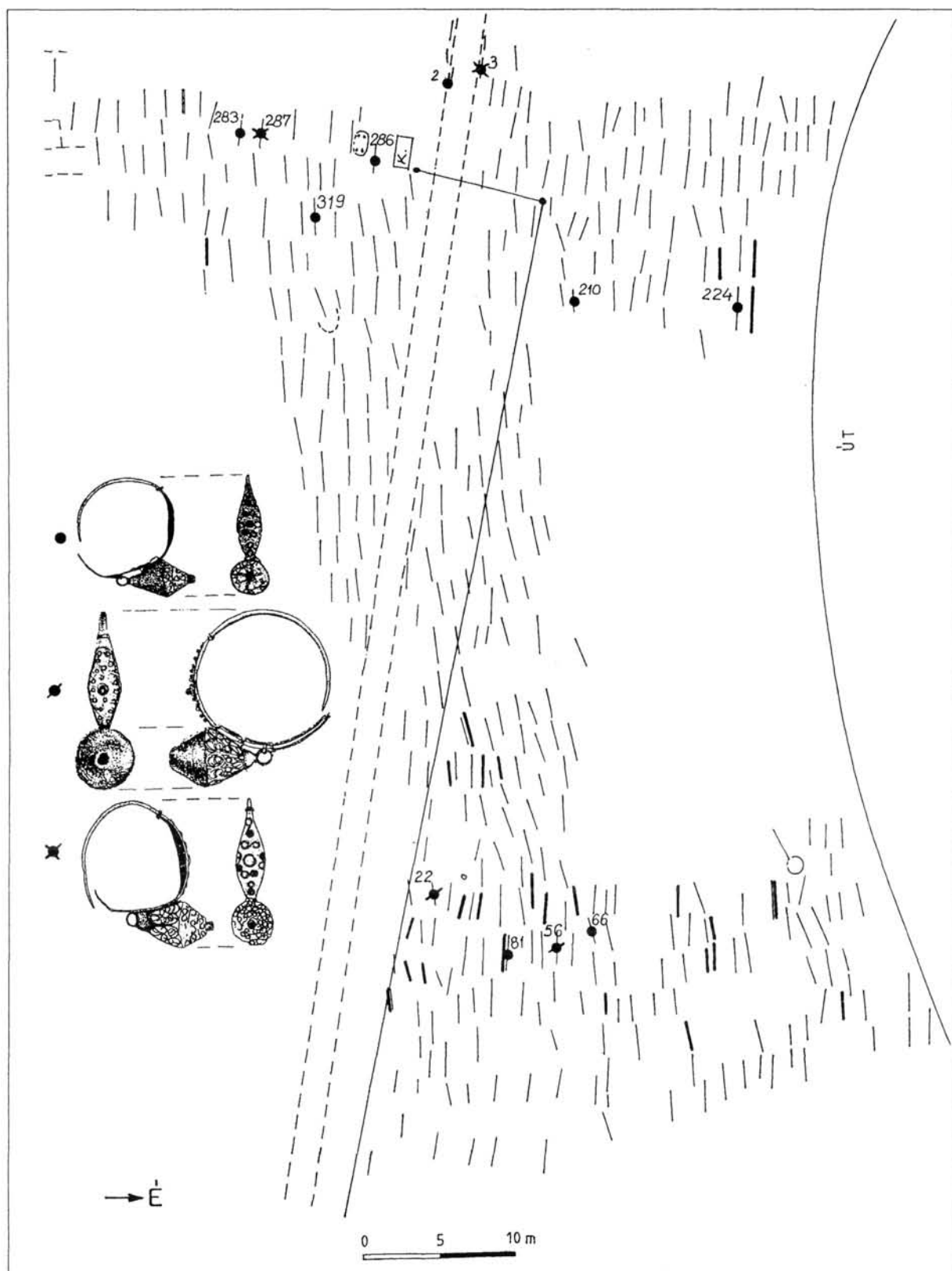
1. ábra. A kosaras fülbevalók I. és II. csoportja
 Figure 1. Basket earrings group I and II

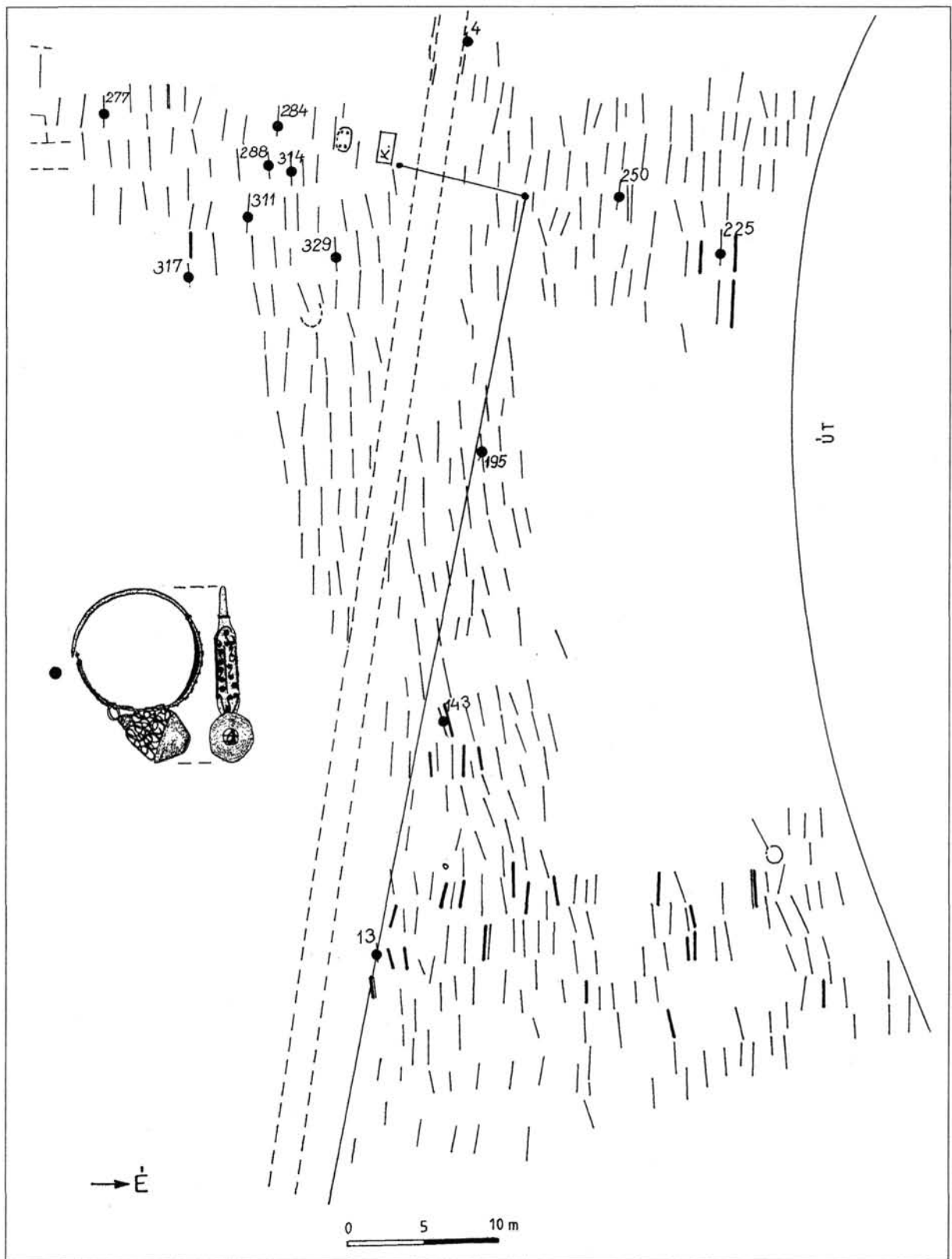
2. ábra. A kosaras fülbevalók III. csoportja
 Figure 2. Basket earrings group III

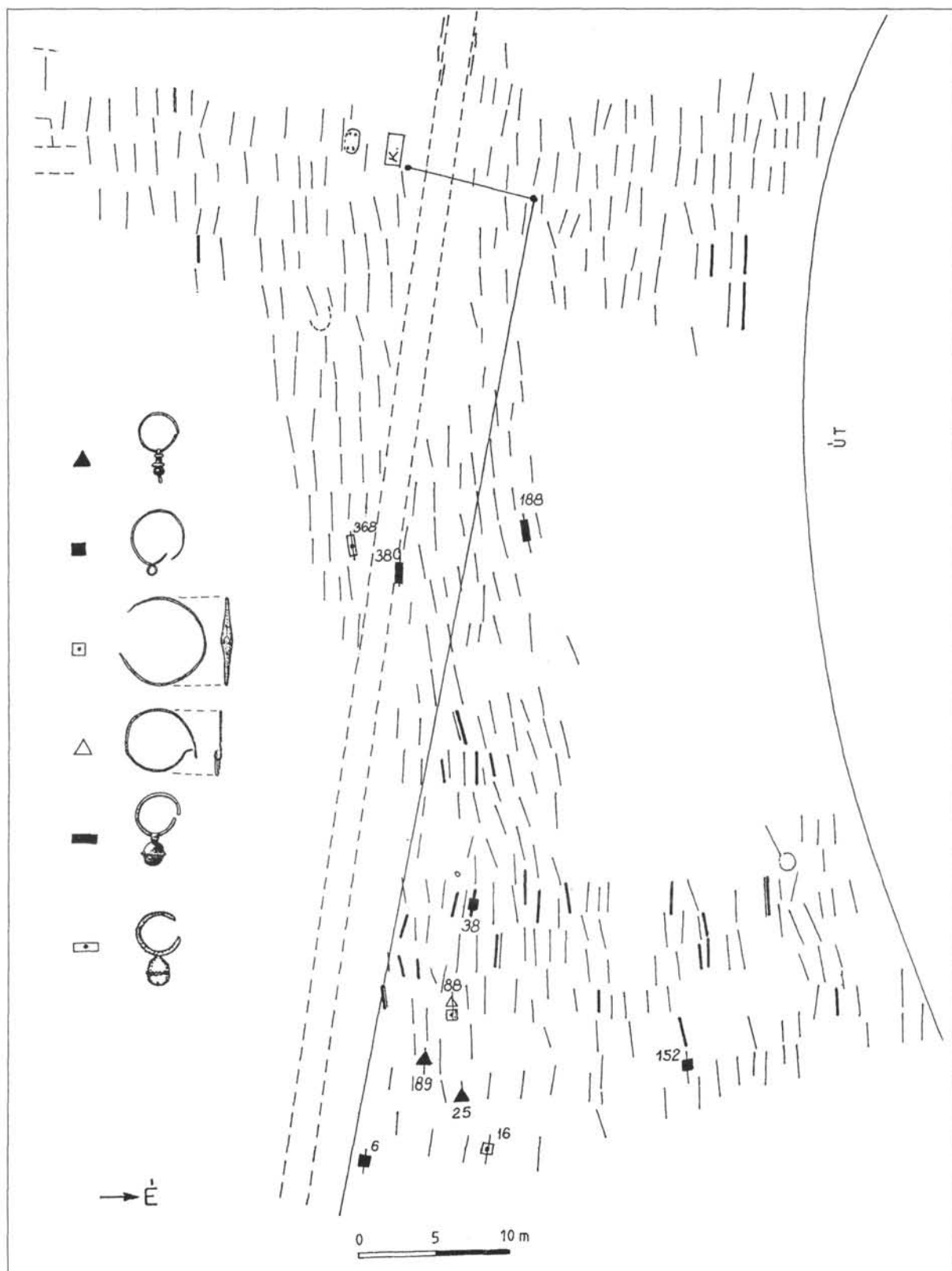
3. ábra. A kosaras fülbevalók IV. csoportja
 Figure 3. Basket earrings group IV

4. ábra. A kosaras fülbevalók V. csoportja
 Figure 4. Basket earrings group V

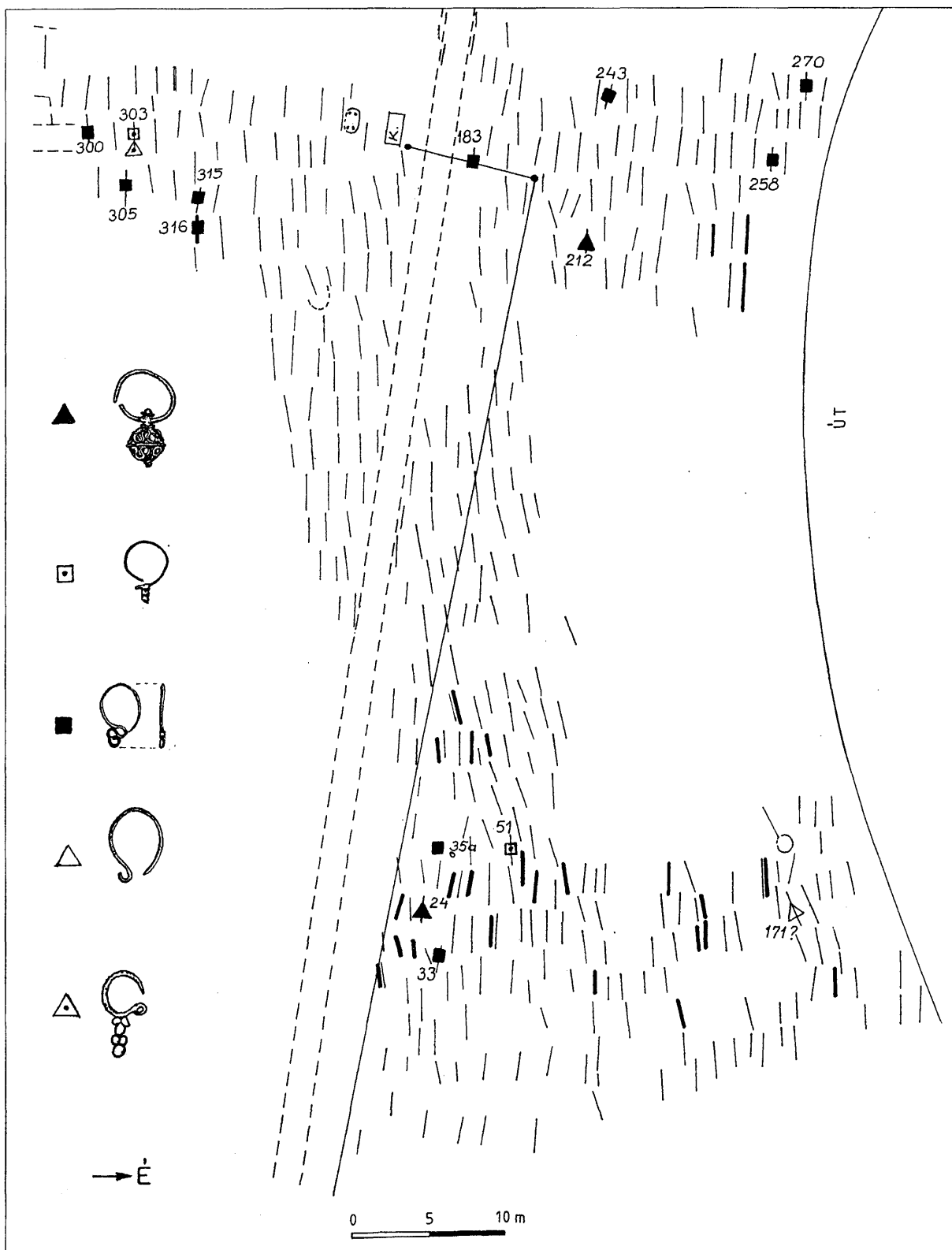

5. ábra. A kosaras fülbevalók VI. csoportja
 Figure 5. Basket earrings group VI

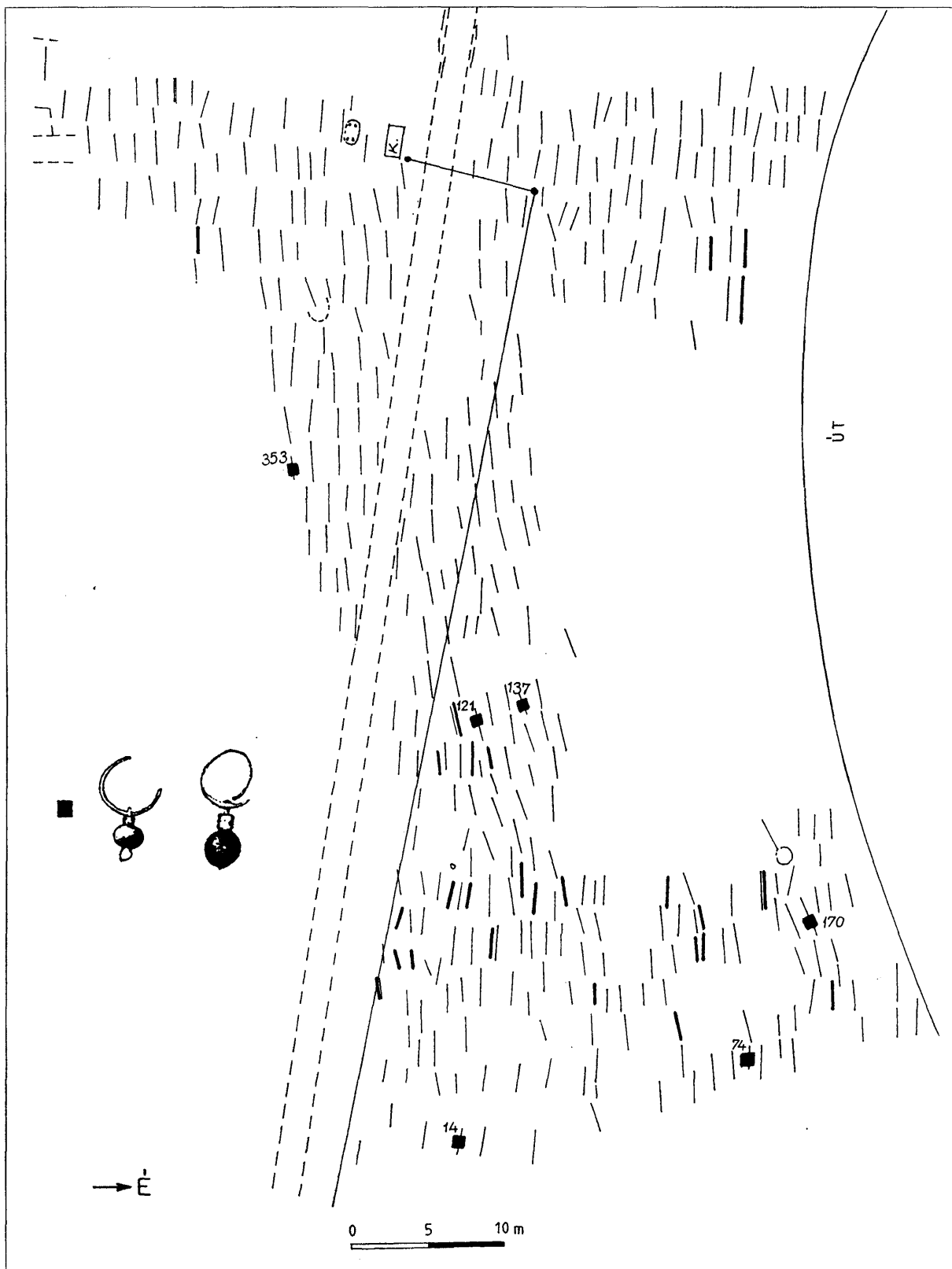
6. ábra. A hengerpalástos lengőcsüngőjű, a hurkos, a kiszélesedő karikájú, a hurkos-kampós, a két félgömbből összeállított, csipkézett szélű és a granulátumokkal díszített fülbevalók

Figure 6. Earrings with cylinder jacket pendants, loops, broadening rings, looped hooks, with laced edges made up of two hemispheres, and decorated with grains

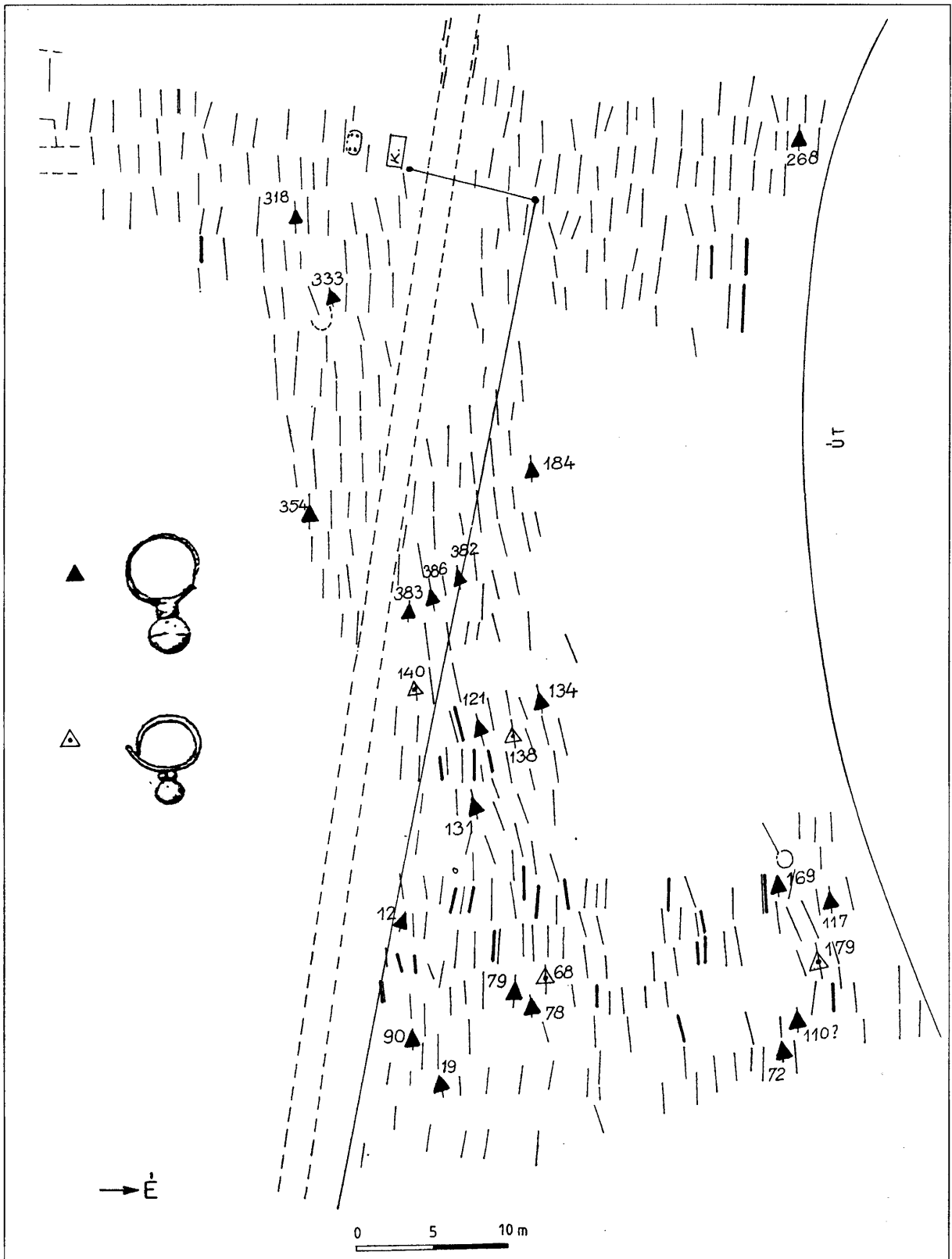

7. ábra. A díszített, két félgömbből összeállított, az S-végű, a spirális és a pödrött végű, az összetett, két granulátum díszes fülbevalók

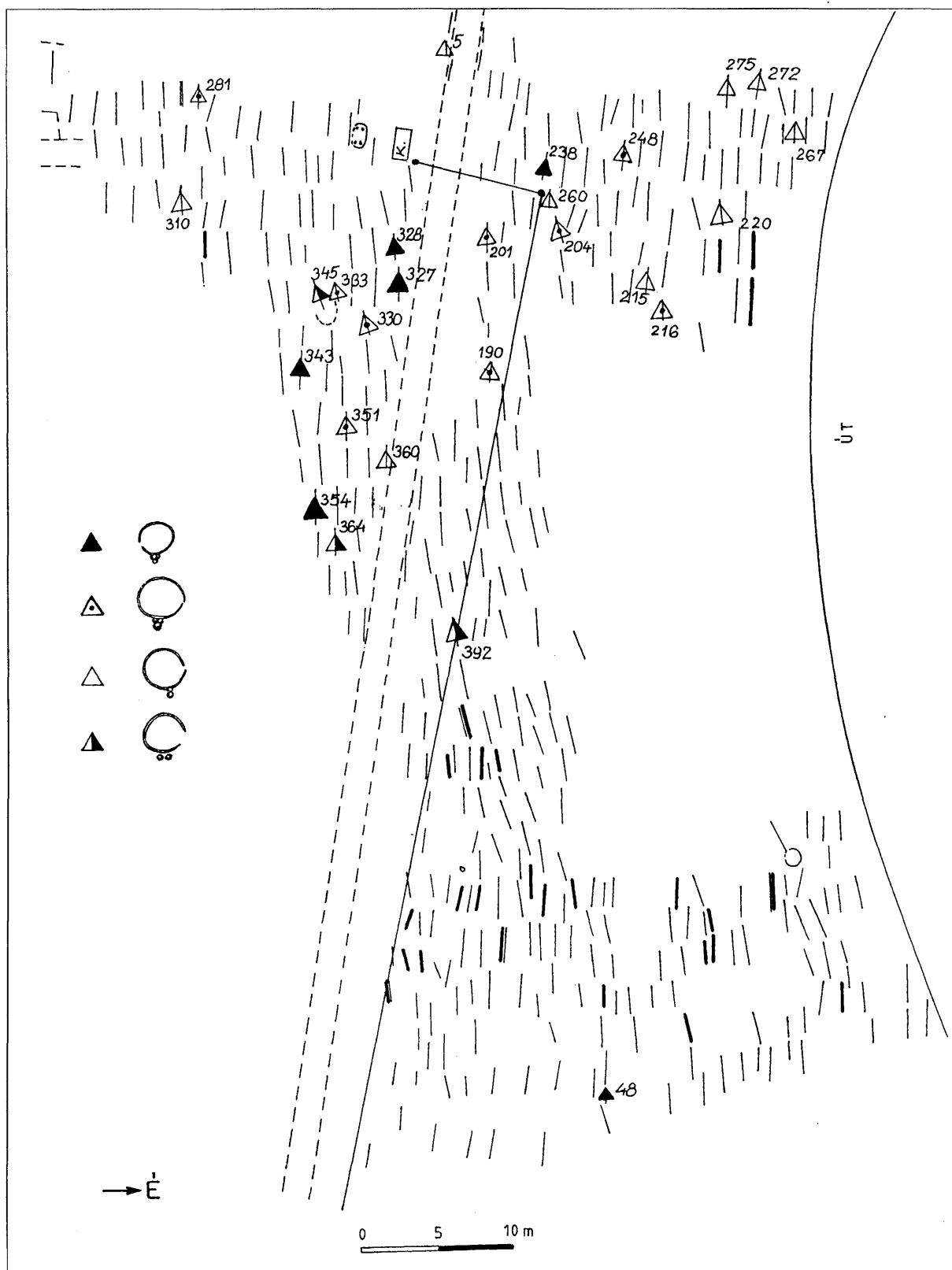
Figure 7. Ornamental earrings made up of two hemispheres, with ends shaped like S, spirals or twists, and compounded with grain decorations

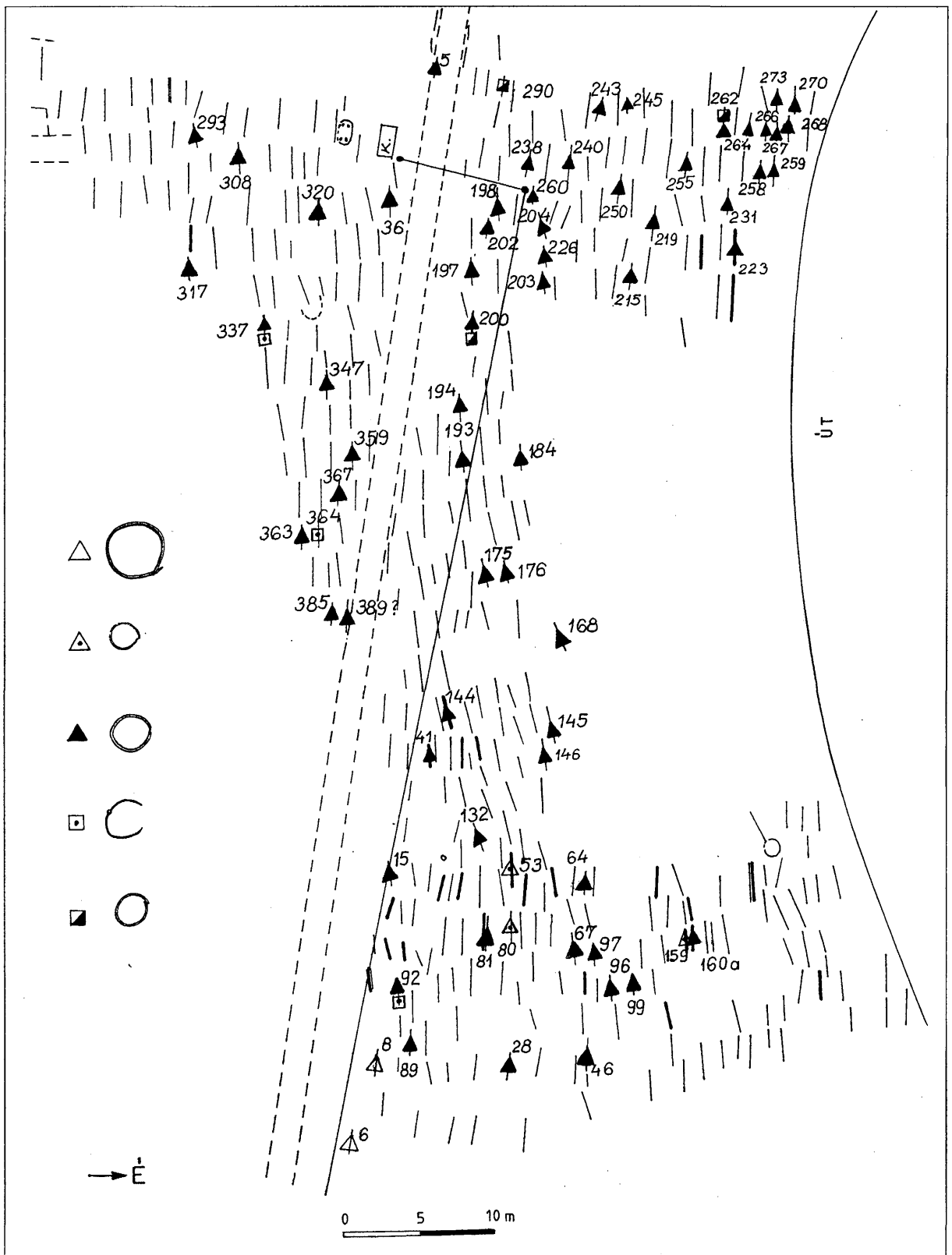
8. ábra. A gyöngycsüngős fülbevalók
 Figure 8. Earrings with beaded pendants

9. ábra. A kisméretű, két félgömbből összeállított fülbevalók
 Figure 9. Small sized earrings made up of two hemispheres

10. ábra. A granulátumokkal díszített fülbevalók
 Figure 10. Earrings decorated with grains

11. ábra. A díszítetlen, a csavart huzalkarikájú és a kis gyűrűtaggal díszített fülbevalók
 Figure 11. Plain earrings, those with twisted wire rings, and those decorated with small rings

A BERHIDÁN ÉS FELSŐZSIDEN A XIX. SZÁZADBAN TALÁLT PECSÉTEK (II. GÉZA ÉS III. ISTVÁN KIRÁLYUNK PECSÉTNYOMÓI?)

Bár sem az Árpád-kori, sem a későbbi királyi pecséteinkről a mai napig nem készült részletes, összefüggő feldolgozás (corpus), ennek ellenére ma már több-kevesebb részletességgel - néhány kivételtől eltekintve¹ - ismerjük Árpád-kori uralkodóink pecséthasználatát. Legjobb tudomásom szerint azonban nem maradt fenn eredetiben egyetlen Árpád-kori, sőt későbbi középkori királyi pecsétnyomók sem. Az egyedüli Mohács előtti magyar királyi pecsétnyomó - I. Károlyé (1308-1342) - ismertetője szerint újkori hamisítvány.² Pedig a XIX. században még léteztek ilyen pecsétnyomók - vagy legalábbis másolataik - s ezek közgyűjteménybe is bekerültek. A továbbiakban ezeket az esetlegesen királyi pecsétnyomóknak tartható tárgyakat szeretném ismertetni.

A berhidai pecsétnyomó

A Veszprém vármegyei Berhidán 1810/1811-ben, szántás közben találtak rá II. Géza király (1141-1162) pecsétnyomójára, amely a helybéli földesurak, a Késmárky testvérek tulajdonába jutott. Az 1809-es nemesi insurrectio hőseinek dekorálására, Pápara utazó József nádor útközben mindenütt érdeklődött arról is, hogy milyen régiségeket találtak a környéken. Ekkor hívták fel a figyelmét a Berhidán előkerült "Attila pénzére", mire a nádor nyomban utasította a kíséretében lévő Bésán István királyi tanácsost, Veszprém vármegye első alispánját, hogy járjon utána a dolognak. Így azután a pecsétet a Késmárky testvérek a nádornak ajándékozták, aki azt a Nemzeti Múzeumnak adományozta.³ A pecsét további sorsa bizonytalan.⁴ Ismerjük viszont leírását és rézbe metszett ábráját (1. ábra) Horvát Istvántól, a "Tudományos Gyűjtemény" 1835-ös évfolyamából,

továbbá fennmaradt egy korabeli lenyomata a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattárában. Utóbbi lenyomat 1925-ben a Veszprém Vármegyei Levéltárból került a múzeumba.⁵ A 26,3 x 39,9 cm-es papírlapon lévő, papírfelzetes pecsét méhviaszból készült, s valószínűleg fenyőgyantát (kolofóniumot) is tartalmaz. 1996-ban Koncz Pál múzeumi restaurátor restaurálta. A megmaradt lenyomat alapján a Horvát által közölt metszet igen pontosnak mondható. (2-6. ábra)

A pecsét előkerülésének pontos idejét nem ismerjük. Horvát szerint 1810-ben találták, a lenyomatát őrző, Veszprémben fennmaradt papiroson viszont "Hoc Sigillum in hocce Comitatu Wesprimiensi, Possessione Berhida est e terra efozum Ao. 1811." olvasható. Ismert viszont korabeli feljegyzésből a nádor pápai utazásának időpontja: "Nádor Ispány Fő Herczeg József Ur Pápán ezen Holnapnak 9^{dikén} (1811. június 9. - R.P.) iffiabb Gróf Zichy Ferencz⁶ Felkelő Lovas Sereg Ezredes Kapitányának a' Leopold Rendje Comendatori Keresztjét mellére függesztette, Baráth Istvány⁷ Káplárt Ezüst Érdem pénzzel, Fodor Istvány⁸ Köz vitézt pedig nyoltz aranyakkal meg ajándékozott".⁹ Szintén ismert Bésán István első alispánválasztásának időpontja, 1810. május 7-e.¹⁰ Elfogadható tehát, hogy a pecsétet, amelynek létezéséről ezek szerint a nádor 1811 júniusában értesült, az előző évben - talán az őszi szántáskor (?) - találhatták.

A pecsétről Horvát István 1835-ben az alábbi leírást adta: "a' Pecsétnyomó tömege Ön és Tzín vegyest, s' egy helyen kisedet fületskével bír, hogy pészételekor tudhassa a' pészételező, mellyik a' Pészétnék fölső része. Maga a' Pészét Rajza előtünteti II. Geisa Királyt, fejedelmi székből ülve, fiatal koronás fővel, palástosan, hosszúra lefüggő hegyes dolmány ujjal és kereszttekkel fölékesítte-

tett, olyan Stólával, vagy is Scapuláréval, millyent a' napkeleti Tsászárók is szoktak viselni. A' Király mellén egy keresztetske látszik, 's ugyan ő jobb kezében liliomos Királyi Páltzát, vagy is talán Lántsát, bal kezében pedig keresztet Világtekét tart. Hátul a' Petsétnyomón sok kalapácsütés látható, mellyek által a' kor együgyűsége szerént a' viaszban a' kinyomást eszközlötték. Hogy ez a' Petsétnyomó a' királyi nagy, méltóságos (maiestaticum) és privilegiális petsétet állítja elő. II. Geisa időszakából, azt, ha nem érteném is, mindenki észreveheti. A' Körülrát, kipótolván a' rövidítéseket ez: " + GEISA DEI GRATIA HVNGARIE. DALMATIE. ADQVE CROVATIE REX".¹¹ A veszprémi lenyomat alapján a pecsét átmérője 11 cm volt.¹²

Horvát leírásából, a közölt ábráról, s a fennmaradt pecsétlenyomatról is egyértelműen megállapítható, hogy itt egy szokásos XII. századi magyar királyi nagypecséttel - vagy legalábbis annak többé-kevésbé pontos másolatával - van dolgunk.

A Veszprémvármegyei Múzeum szervezésekor kibocsátott ú.n. "Alispáni kérdőpontok"-nak - ezek az illető helység történetére, régiségeire, régészeti lelőhelyeire, stb. vonatkoztak - a berhidai előljáróság (Szász ?, Kenyeres István) által kitöltött példányán (1903. május 29.) a következőket olvashatjuk: "Zsigmond király pecsétnyomója állítólag a Kánya domb körül találtatott meg, mely szintén állítólag a megyei levéltár vagy múzeumba küldetett be".¹³ Feltehetően a II. Géza-féle pecsét torzult a kései emlékezetben Zsigmond király (1387-1437) pecsétjére. A feljegyzés értéke azonban az, hogy megőrizte a lelőhely - Kánya domb - pontos megnevezését.

A berhidai pecsétnyomóról megemlékezett Szentpétery Imre is "Magyar oklevéltan"-ában (1930.): "II. Géza kir. nagy pecsétjének érc tipariuma is megmaradt (ha ugyan valódi!) a pecsételéskor alkalmazott kalapácsütések nyomaival. (Leírása: Tudom. Gyűjtemény, 1835.IX.4-5.f.)".¹⁴

1933-ban Rhé Gyula veszprémi múzeumigazgató ismertette röviden a pecsétet a "Veszprémi Hírlap"-ban. Rhé - úgy tűnik - nem ismerte Horvát István tanulmányát, ellenben ő megemlékezett a megyei levéltárban megőrzött lenyomatáról (ezt őrzik ma a Laczkó Dezső Múzeum). Együttal felhívta a figyelmet arra is, hogy, ha a tárgy esetleg hamisítvány "... mint régi hamisítványnak is meg van a jelentősége"¹⁵. Említést tett még a berhidai pecsétről Dornyay Béla Bakony kalauza (1927)¹⁶ és a Veszprém megyei régészeti topográfia (1969) is.¹⁷

Németh Gábor, a Magyar Nemzeti Múzeum pecsétnyomó-gyűjteményét bemutató tanulmánya szerint (1988) e pecsét hamisnak bizonyult.¹⁸

A felsőzsidai pecsétnyomó

A berhidai pecsétnyomónak volt egy némileg rokon darabja is.

Horvát István már idézett 1835-ös tanulmányában olvashatjuk, hogy Felsőzsidán (Zala m., a községet, amely 1943-ban egyesült Alsózsidával, azóta Várvolgynek hívják), a győri káptalan szántóföldjén egy asszony II. Géza és III. István (1162-1172) király pecsétnyomójára talált.

"Egy kerék formájú fehér márvány darabon nagyon vésetve mind a' két Petsétnyomó. Fölül II. Geisáé látszik; hátul vagyis alul III. Istváné; mind a' kettő elég mély bevéséssel készült. A' koronás fő erányában és a' Körülrátatnak azon része fölött, hol a' Keresztnél szokás szerént a' Körülrát kezdetik, a' kerék fehér márvány karimájába mind fölül, mind alul két lyuk furatott-bé, hogy a' petsételő azonnal észrevehesse, mellyik a' Petsétnek felső része". A győri káptalan által a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott pecsétnyomó két pecsétábráját Horvát szintén bemutatta rézmetszetben (7. ábra).¹⁹ Sajnos a rajzról nem derül ki a pecsétnyomó alakja, s a pecsétképek egymáshoz való viszonya sem. Ezekről miután ennek a pecsétnek is bizonytalan a sorsa²⁰ - csak Horvát leírása áll a rendelkezésünkre.

Szentpétery Imre "Magyar oklevéltan"-ában erről a pecsétről is megemlékezett: "ellenben azt a fehérmárvány tömböt, mely egyik felén II. Géza, a másikon III. István pecsétjének kivésott formáját mutatja, semmikép sem tekinthetjük az eredeti tipariumnak (leírása . Tud. Gyűjtem. 1835.IX.7.), mert a pecsétkép is, a körirat is - bár csekély - de észrevehető eltéréseket mutat a reánk maradt eredeti pecsétektől, s a két király pecsétjének egy darabba való kivésése is mutatja, hogy csak valami későbbi utázzattal van dolgunk. Bár kő tipariumok olykor előfordulnak a középkorban (olv. EWALD, Siegelkunde, 126.), a márványnak ily célra való használata is szokatlan. FEJÉRPATAKY (A kir. cancell. 73.) azt hiszi, hogy e kőbevésott pecsétminták a cancelláriában ellenőrzési célokat szolgáltak".²¹

A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattárában, a Berhidán talált II. Géza pecsét lenyomata mellett - mindenféle magyarázat nélkül - rátaláltam III. István király pecsétjének egy vörös

színű, pecsétviasz lenyomatára (8-10. ábra).²² A pecsét átmérője 11.3 cm. E lenyomat valószínűleg a XIX. századból származik, s összevetve a Horvát István tanulmány felsőzsidai pecsétnyomójának III. István-féle pecsétképével szinte bizonyos, hogy azt a felsőzsidai tipariummal készítették. (Azonos a két pecsétkép ábrája, a felirat szavainak elhelyezkedése, a felirat betűtípusai, sőt még a pecsét szegélyének sérülése is a DALMACIE szónál.) Már csak azért is valószínű a felsőzsidai tipariumtól való eredeztetés, mert ellenkező esetben a XIX. században egy másik (új) pecsétnyomót kellett volna készíttetni, hiszen III. Istvántól további pecsétnyomó nem állt rendelkezésre.

II. Géza és III. István király viasz pecsétjei

Bár a magyarországi oklevéltudás éppen a XII. század közepén indult meg fokozottabb mértékben, s így II. Géza és III. István királyunktól már elég sok oklevél maradt fenn, ezen oklevelek pecsétjei - sérülékeny voltuknál fogva - többnyire elpusztultak.²³ Ennek ellenére mindkét uralkodónktól maradt fenn eredeti pecsét is. Az ezekről készített rajzok és fényképek azonban nem mindig felelnek meg a modern tudományosság illetve tanulmányozhatóság feltételeinek.

II. Géza király pecsétjei

1., 1146, Fulco hospes végrendeletén (Pannonhalma, Bencés Főapátsági Levéltár - Capsa 6.B.). 10,5 cm átmérőjű, természetes színű viasz. Egyharmad része hiányzik, felülete repedezett. Felirata letört vagy olvashatatlan, ábrázolása kivehető.²⁴

2., 1152, Margit úrnő végrendeletén (Pannonhalma, Bencés Főapátsági Levéltár - Capsa 38.A.). Sérült, repedezett, ragasztott. Felirata részben letört. Ábrázolása kivehető.²⁵ (11-12. ábra)

3., 1158, a garamszentbenedeki bencés apátság részére írt adománylevelén (Esztergomi Prímási és Főkáptalani Levéltár - Lad.11., fasc.1., nr.5.). 9,5 cm átmérőjű. Szélei töredezetek, köriratának nagyobb része hiányzik. Ábrázolása kivehető.²⁶ (13-14. ábra)

II. Géza királynak arany- és ólom bullája is ismeretes, ezekkel itt - eltérő ábrázolásuk miatt - nem foglalkozom.²⁷

III. István király pecsétjei

1., 1162, a király oklevelén, amelyben Farkas soproni várszolgát a várnépi szolgálat alól felszabadította és birtokot adományozott neki. (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára - Dl.1.). Átmérője 12 cm. Széle sérült. Felirata nagyobb részt, ábrázolása egészen kivehető. A pecsétmezőben két helyen a király gyűrűs pecsétjének lenyomata.²⁸ A pecsét ma már nincs meg. Feltehetően a II. világháború során veszett vagy pusztult el.²⁹ (15-16. ábra)

2., 1172, Konrád királyi jobbagynak a pannonhalmi bencés apátság részére tett adománylevelén (Pannonhalma, Bencés Főapátsági Levéltár - Capsa 9.N.). Teljesen ép. Felirata és ábrázolása egyaránt jól kivehető.³⁰(17. ábra)

Összevetve II. Géza király 1152-ből és 1158-ból megmaradt - Pannonhalmán és Esztergomban őrzött - pecsétjeit, azokat szemlátomást egy és ugyanazon tipáriummal nyomták. A Berhidán talált pecsétnek viszont mind az ábrázolása, mind a felirata - jóllehet csak kis mértékben - eltért e két előbbi pecsétől. A viasz pecsétteken a király jobbáiban tartott jogarának lilimos vége hozzáér a pecsétképet a felirattól elválasztó gyöngysorke-rethez, a berhidai pecséten ellenben nem, itt a jogar csúcsa a képmezőben végződik. A király a viasz pecsétteken lilimos-, a berhidai pecséten viszont keresztelékkel díszített abroncskoronát visel. Eltérést mutatnak a király öltözetének és trónusának egyes részletei is. A feliratok összehasonlítása - ezek a viasz pecsétteken erősen sérültek - csak részint lehetséges. Mindenesetre úgy tűnik, hogy eltérő formájú a körirat kezdő keresztje, valamint a REX szó R és X betűjének a formája is.

A felsőzsidai II. Géza pecsét pedig még erőteljesebben eltér mind a viasz pecsétektől, mind pedig a berhidai pecsétől. A király ezen nem lilimos, hanem három keresztelékkel díszített koronát visel. Eltérő formájú a korona csüngője (pendilium), az öltözet és a trónus részletei. A jogar és az országalma tengelye erősen befelé hajlik. A viasz pecsétteken és a berhidai pecséten ezek csaknem függőlegesek.

Komoly eltérések észlelhetők a feliratban is. A berhidai pecséten az országnevek T-betűvel (DALMATIE, CROVATIE), a felsőzsidai C-vel (DALMACIE, CROVACIE) szerepelnek. Eltérő az ADQVE szó Q-jának formája és a HVNGARIAE szó "AR" ligatúrája. A DEI szó D-betűje ugyan mindkettőn unciális típusú de megformálásuk különböző.

III. István király két viasz pecsétje (1162, 1172) ugyancsak egyazon tiparium lenyomata lehet. A felsőzsidai III. István pecsét ellenben számos eltérést mutat ezektől. A király alakja még elég tűrhetően utánozza a viasz pecsétek uralkodó képét, bár kisebb-nagyobb eltérések itt is akadnak. Lényegesen különbözik azonban a felsőzsidai pecsét felirata a két hiteles királyi viasz pecsét feliratától. A STEFANUS szó F-betűjének felső szára a viasz pecséteken felfelé hajlik, a zsidai pecséten vízszintes, a szóvégi S-betű a viasz pecséteken fordított (negatív) állású, a felsőzsidin normál helyzetű. A D(e)I GRA(cia) formula D és G betűi is erősen eltérő formájúak. Géza király nevét a viasz pecséteken Y-nal, a zsidin I-betűvel írták. Dalmácia és Horvátország neve között a viasz pecséteken AC, a zsidai pecséten viszont ATQ(ve) kötőszó szerepel.

A felsőzsidai III. István pecsét felirata összességében antiqua típusú, gyönyörű unciális N és E betűkkel. III. Istvántól kezdve indul nálunk a korai gótikus íráskorszak, egyre több unciális betűvel, s ezek közül éppen a fent említett betűk a legjellegzetesebbek. Az elmondottak alapján epigráfiai szempontból nem tartható hamisítványnak - pontosabban mondva nem III. István korában készítettnek - a felsőzsidai pecsétnyomó.³¹

A berhidai és a felsőzsidai pecsétek azonban valószínűleg ennek ellenére sem tekinthetők eredeti királyi pecsétnyomóknak. A berhidai pecsétnyomót - a hátlapján már Horvát István által megfigyelt kalapácsütések tanúsága szerint - a valóságban is huzamosabb ideig használhatták pecsételésre (hamis pecsét készítésére?). Ezzel szemben a felsőzsidai pecsétnél - bár ennek formáját csak leírásból ismerjük - kérdéses, hogy az ilyen kivitelben egyáltalában alkalmas volt-e a gyakorlatban

pecsételés céljára. Alighanem valamilyen egykorú vagy legalábbis közel egykorú másolatoknak, hamisítványoknak kell tartanunk ezeket. Századok elmúltával már nem sok érdek fűződhetett volna hamisításukhoz. Készítésük oka már sosem fog kiderülni. Ezzel kapcsolatban mindenképpen szeretnék utalni két momentumra:

1., A XII. század közepén megszorodtak a magánszemélyek kezdeményezésére, uralkodói jóváhagyással kiadott és uralkodói pecséttel ellátott oklevelek.³² Ezen magánszemélyek némelyike pedig - amennyiben valószínűnek tartotta, hogy akaratnyilvánítása nem fog a király tetszésére találni - érdekelt lehetett a pecsét meghamisításában.

2., Ugyancsak ebben a korszakban került sor a királyi családon belüli hatalmi villongások, trónviszályok egyik jelentős mozzanatára, II. Géza, majd az őt követő fia, III. István király és II. Géza testvéreinek - a hatalomból magukat kismizmizettnak érző - II. László (1162-1163) és IV. István (1163-1165) ellenkirály beháborújára. A Bizánc-tól is támogatott II. Lászlónak és IV. Istvánnak pedig szintén érdeke volt, hogy birtokában legyenek a törvényes királyok pecséteinek, vagy, hogy ezeknek híján azokról hamisítványokat készíttessenek. A III. István és IV. István közötti egyik jelentős - az utóbbi vereségével járó - ütközetre épenséggel a Berhidától nem túl messze eső Székesfehérvár mellett került sor 1163. június 19-én.³³

E két különös pecsétnyomó, ha nem is tekinthető valódi királyi tipariumnak - ennek egyebek mellett már anyaguk, (ólom és kő) is eleve ellentmondani látszik - mégiscsak sajátos emlékei az Árpád-kori magyar szfragsztikának. Nem kívánom túlbecsülni jelentőségüket, de megfeledeznünk sem kell róluk.³⁴

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

LDM = Laczkó Dezső (korábban Bakonyi) Múzeum, Veszprém

LDM A = Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattára, Veszprém

VML = Veszprém Megyei Levéltár

BARTONIEK 1924-25 = BARTONIEK E.: Az Árpádok ércpecsétjei. Turul 38. 1924-1925. 12-16.

BELITZKY 1938 = BELITZKY J.: Sopron vármegye története. I. Budapest 1938

DORNYAY 1927 = DORNYAY B.: Bakony. Részletes magyar útikalauzok. II. Dunántúl 5. Budapest 1927

FALLENBÜCHL 1988 = FALLENBÜCHL Z.: Magyarország főméltóságai. 1526-1848. Budapest 1988

FALLENBÜCHL 1994 = FALLENBÜCHL Z.: Magyarország főispánjai. 1526-1848. Budapest 1994

FEJÉR 1829 = FEJÉR G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. II. Buda 1829

- FEJÉRPATAKY 1885 = FEJÉRPATAKY L.: A királyi kancellária az Árpád-korban. Budapest 1885
- FEJÉRPATAKY 1892 = FEJÉRPATAKY L.: Három királyi pecsét. Turul 10. 1892. 133-138.
- HORVÁT 1835 = HORVÁT I.: II. Geisa és III. István Magyar Királyoknak Petsétnyomóikról és Petséteikről. Tudományos Gyűjtemény 1835. 9. 3-9.
- HORVÁTH 1964 = HORVÁTH Z.: Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron 1964
- GYÖRFFY 1994 = GYÖRFFY G.: Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Budapest 1994
- KASSICS 1840 = KISfaludi KASSICS I.: Érdemkoszorúk. Bécs 1840
- KIS 1905 = KIS E.: Pápa az 1809-iki francia háború idején. In: KAPOSSY L.: Pápa város egyetemes leírása. Pápa 1905. 84-87.
- KOMJÁTHY 1966 = KOMJÁTHY M.: I. Károly király állítólagos pecsétnyomója. Levéltári Közlemények 32. 1966. 207-226.
- KRISTÓ-MAKK 1988 = KRISTÓ Gy.-MAKK F.: Az Árpád-házi uralkodók. Budapest 1988
- KUBINYI 1975 = KUBINYI A.: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. Levéltári Közlemények 46. 1975. 59-121.
- KUMOROVITZ 1993 = KUMOROVITZ L. B.: A magyar pecsétáshasználat története a középkorban. Bibliotheca Humanitas Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványai. Budapest 1994
- LUKINICH 1926 = LUKINICH I.: Hunkár Antal emlékiratai. Hadtörténelmi Közlemények 27. 1926. 92-108., 229-248., 352-380.
- Magyar nemzet története. II. = MARCZALI H.: Magyarország története az Árpádok korában (1038-1301). In: A magyar nemzet története. II. Szerk.: Szilágyi S., Budapest 1896
- MARCZALI = MARCZALI H.: Magyarország története napjainkig. I. In: MÁRKI S.-MARCZALI H.: Egyetemes és hazai történelem. V. Budapest é.n.
- MM = Magyar művelődéstörténet. I-V. Szerk.: Domanovszky S.-Balanyi Gy.-Szentpétery I.-Mályusz E.-Varjú E., Budapest é.n.
- Mons Sacer 1996 = Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve. I-III. Szerk.: Takács I. Pannonhalma 1996
- MRT 2 = ÉRI I.-KELEMEN M.-NÉMETH P.-TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája. 2. A veszprémi járás. Budapest 1966
- NAGY Mo. családai = NAGY I.: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I-XII. + pótlék. Pest 1857-1868
- NAGY 1889, 1891 = NAGY I.: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I-II. Sopron 1889, 1891
- NÉMETH 1988 = NÉMETH G.: A Magyar Nemzeti Múzeum pecsétnyomó-gyűjteménye. Történeti Múzeumi Közlemények 1987-1988. 37-51.
- PAULER 1893 = PAULER Gy.: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I-II. Budapest 1893
- PRT I. = ERDÉLYI L.: A Pannonhalmi Főapátság története. I. A megalapítás és a terjeszkedés kora 996-1243. A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I. Budapest 1902
- R. KISS 1909, 1911 = R. KISS I.: Az utolsó nemesi felkelés. I-II. Budapest 1909, 1911
- RHÉ 1933 = RHÉ Gy.: Veszprémi középkori fémpecsétek. Veszprémi Hírlap XLI. évf. 52.sz. (1933. dec. 24.) 5-6.
- SZENTPÉTERY 1923 = SZENTPÉTERY I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1001-1270. Budapest 1923
- SZENTPÉTERY 1930 = SZENTPÉTERY I.: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve. Szerk.: Hóman B. II. kötet 3.füzet. Budapest 1930
- ¹ Árpád-házi királyaink közül nem ismerjük I. István (997-1038), Aba Sámuel (1041-1044), I. Géza (1074-1077), II. István (1116-1131), II. László (1162-1163) és IV. István (1163-1165) pecsétjeit.
- ² KOMJÁTHY 1966
- ³ HORVÁT 1835. 4-5. ábrával
- ⁴ A pecsét további sorsáról felvilágosítást kérő, Kolba Judit és Lovag Zsuzsa kolléganőkhöz (Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.) 1996. márc. 4-én írt levelem azóta is megválaszolatlan maradt. A Horvát Istvánról kandidátusi disszertációt készítő Soós István történész kollégának (MTA Történettudományi Intézete, Bp.) ezen irányú kutatása ellenére sem sikerült semmilyen további információt találnia a Nádori levéltár "Acta Musei" (MOL N.24.) 1810, 1811 és 1830-as évekbeli anyagában. (Soós István hozzászólás 1996. márc. 31-i és ápr.14-i levelei.) Segítségét ismételten nagyon köszönöm.
- ⁵ LDM Régészeti Adattár 18 152.
- ⁶ Vásonkeői gr. Zichy Ferenc (Pozsony, 1774. szept. 20.-Pozsony, 1861. aug. 15.). 1809: a Veszprém vármegyei insurgents lovasezred parancsnoka, ezredes. A hétszemélyes tábla bírója, cs. kir. kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, 1825-1836: Bihar vm. főispánja, 1830-1837: főlovászmester, 1838-1848: főajtónállómester. KASSICS 1840. 200.; NAGY Mo. családai XII. 375., 390.; KIS 1905. 87.; R. KISS 1911. 124., 127., 131., stb.; FALLENBÜCHL 1988. 82., 90.; FALLENBÜCHL 1994.70.
- ⁷ Baráth János fia István felkelő tizedes, pápai polgár volt. A győri csatában (1809. jún. 14.) kapitányát, gr. Zichy Károlyt megmentette a francia fogságtól és a visszavonulás során is mellette maradt: KIS 1905.

- 87.; R. KISS 1911. 129., 134. A Veszprém vármegyei insurgens lovasezrednél szolgált egy másik Baráth István is, de ő a devecesteri járásba való volt: R. KISS 1911. 137. A Gyarmatnál (1809. jún. 12.) kitűnt - rendfokozat megnevezése nélkül szereplő - B.I. talán az utóbbival azonos: R. KISS 1911. 128.
- ⁸ Fodor Istvánból is kettő szolgált ezen ezredben. Az egyik pápai volt, s Simoga György állította. A pénzjutalmat ő is egy társa fogságból való kiszabadításáért kapta: KIS 1905. 87.; R. KISS 1911. 134. A másik a cseszneki járásból került ki: R. KISS 1911. 139.
- ⁹ VML, Megyei közgyűlési jegyzőkönyv mutatója 1811. év 123. old. - A kitüntetési aktus bővebb ismertetése: KISS 1905. 87.
- ¹⁰ VML, Megyei közgyűlési jegyzőkönyv mutatója 1810. év 9. old. Ez vélhetően újraválasztás lehetett, mert Hunkár Antal emlékirataiban már 1809. júniusában is szerepelt ezen hivatalában. LUKINICH 1926. 244.
- ¹¹ HORVÁT 1835. 5.
- ¹² FEJÉRPATAKY 1892. 134. II. Géza király viasz pecsétjét 11,2 cm átmérőjűnek mondja.
- ¹³ LDM Régészeti Adattár 67/445. (Berhida)
- ¹⁴ SZENTPÉTERY 1930. 70-71. 8. jegyzet
- ¹⁵ RHÉ 1933
- ¹⁶ DORNYAY 1927. 143. Nr.194.
- ¹⁷ MRT 2. 73., 14/32.lh
- ¹⁸ NÉMETH 1988. 38.
- ¹⁹ HORVÁT 1835. 7-8. ábrával
- ²⁰ Ezen pecsétnyomó sorsáról is hiába tudakozódtam. (V.ö. 4. jegyzet)
- ²¹ SZENTPÉTERY 1930. 70-71. 8. jegyzet - A keszthelyi Balatoni Múzeum adattárában semmilyen a pecséttel kapcsolatos anyag nem található (Müller Róbert régész, múzeumigazgató tudakozódomra írt 1996. márc. 7-i levele). Segítségét ezúton is köszönöm.
- ²² LDM Régészeti Adattár 18 152. - Ezt a pecsétlenyomatot 1996-ban szintén Koncz Pál kollégám restaurálta.
- ²³ II. Géza és III. István uralkodásának eseménytörténetéről: PAULER 1893. 323-415. - életrajzuk: KRISTÓ-MAKK 1988. 183-205. - okleveleikről: SZENTPÉTERY 1923. 24-40. Nr. 68-124. - a korszak királyi kancelláriájáról: KUBINYI 1975
- ²⁴ PRT. I. 81. (oklevél fotó pecsét nélkül), 597-598. Nr. 9. - Mons Sacer 1996. I. 547-548. - GYÖRFFY 1994. 54. Nr. 20.
- ²⁵ PRT. I. 83. (oklevél fotó pecséttel), 601-602. Nr. 13. - Mons Sacer 1996. I. 548-549.(oklevél és pecsét fotó) Érdemes a két pecsétfotót – 1902 és 1996 – összehasonlítani. Az elmúlt 94 esztendő erősen megviselte ezen emléket. - GYÖRFFY 1994. 58. Nr. 24.
- ²⁶ Magyar nemzet története II. 290. (Knauz Nándor reprodukciója utáni rajza), 678. - ugyanez: MARCZALI 120. 43. ábra - ugyanezen pecsét általam közölt fotója alapján Knauz reprodukciója igen pontosnak minősíthető. A pecsét fényképét Hegedüs Andrásnak, a Primási és Főkáptalani Levéltár (Esztergom) igazgatójának ezúton is megköszönöm.
- ²⁷ Magyar nemzet története II. 277. (ábra), 687.; MARCZALI 120. 42. ábra; BARTONIEK 1924-25. 13. 1. ábra; MM.I. 123.(fotó), 622.; KUMOROVITZ 1993. 48.
- ²⁸ FEJÉR 1829. II. 164-165.; HORVÁT 1835. 8-9.; NAGY 1889. 2-3. Nr.2.; Magyar nemzet története. II. 305. Malachovszky Nándor rajza, 648.; BELITZKY 1938. 291.; MM. I. 125. (fotó), 622.; HORVÁTH 1964. 21.; GYÖRFFY 1994. 65. Nr. 29.
- ²⁹ Turbuly Éva levéltárigazgató (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára) levelemre adott felvilágosítása (1999. okt. 28.). Segítségét ezúton is köszönöm.
- ³⁰ PRT. I. 85.(oklevél fotó pecséttel), 604-605.Nr.16.; GYÖRFFY 1994.76.Nr.38.
- ³¹ Várady Zoltán régész, epigráfus kolléga (Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd) kérdéseimre írt válaszlevele alapján (1997.febr.14.) Baráti segítségét ismételtelen köszönöm.
- ³² KUMOROVITZ 1993. 43-46.
- ³³ PAULER 1893. 386.; KRISTÓ-MAKK 1988. 202., 211.
- ³⁴ A fotókat Koncz Pál (2.,3.,4.,8.), Oszkó Zsuzsa (5., 9., 11., 12., 16., 17.), az esztergomi Primási és Főkáptalani Levéltár (14.), a rajzokat Koncz Pál (6., 10.) készítette. Segítségüket ismételtelen megköszönöm.

SEALS FOUND IN BERHIDA AND FELSŐZSID IN THE 19TH CENTURY (SEALS OF KINGS GÉZA II AND ISTVÁN III ?)

In 1810/1811 in Berhida (Veszprém county), the lead seal of king Géza II (1141-1162) was discovered, and around 1835 in Felsőzsid (Zala county, now Várvolgy), a carved marble seal of kings Géza II and István III (1162-1172) was found. Both seals became part of the

collection of the Hungarian National Museum, and their further fate is uncertain. A contemporary impression (1811) of the Berhida seal, provided with a Latin explanation, has survived in the Veszprém Museum „Laczkó Dezső”. In the same place, a red sealing wax

impression of king István III's seal is also to be found, which in all probability was produced from the István III seal of the Felsőzsid seal, most likely in the 19th century.

Wax seals of Géza II and István III obviously all originate from an identical typarium. Both the figures and inscriptions of the Berhida and Felsőzsid seals,

however, – although only in details - differ from those of the wax seals. On the basis of epigraphic examination, however, they could be of the period, or at least, close to the period. They are most probably to be regarded as one-time forgeries or copies.

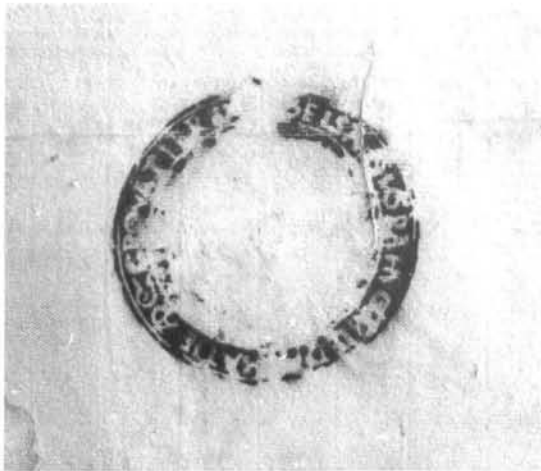
They are in any case peculiar relics of Hungarian Árpád period sphragistics.

1. ábra. II. Géza király Berhidán talált pecsétje.
Rézmetszet, 1835. (HORVÁT 1835)
Figure 1. Seal of king Géza II, found in Berhida, cop-
perplate, 1835. (HORVÁT 1835)

2. ábra. A berhidai pecsét papírfelzetes lenyomata a
latin magyarázó szöveggel, 1811-ből, restaurálás
után (LDM A 18 152)
Figure 2. Impression of the Berhida seal on paper
rubric with explanatory text in Latin, 1811, restored.
(LDM Archaeological Documentation 18 152)

3. ábra. A berhidai pecsét próbanyomata a latin mag-
yarázó szöveg hátulsó lapján, 1811-ből
(LDM A 18 152)
Figure 3. Pilot impression of the Berhida seal on the back
of the Latin explanatory text, 1811 (LDM Archaeological
Documentation 18 152)

4. ábra. A berhidai pecsét papírfelzetes lenyomata, 1811-
ből, restaurálás előtt (LDM A 18 152)
Figure 4. Impression of the Berhida seal on paper rubric,
1811, before restoration (LDM Archaeological
Documentation 18 152)

5. ábra. A berhidai pecsét papírfelzetes lenyomata.
Restaurálás után (LDM A 18 152)
Figure 5. As Figure 4. Restored (LDM Archaeological
Documentation 18 152)

6. ábra. A berhidai pecsét. Koncz Pál restaurátor a lenyomatról készített rajza, 1996
Figure 6. The Berhida seal. Drawing of the impression by
the restorer Pál Koncz, 1996

*A Feltűntetés és Tekintetes GYÖRI KÁPTALAN Hazafiai Figyelme
Emlékeztőnek hálából szentelt*
Horvát István.

7. ábra. II. Géza és III. István király Felsőzsiden talált pecsétje. Rézmetszet, 1835 (HORVÁT 1835)
Figure 7. The seal of kings Géza II and István III found in Felsőzsida. Copperplate, 1835 (HORVÁT 1835)

8. ábra. Nagy valószínűséggel a felsőszi pecsétnyomó III. István pecsétjével készített XIX. századi viasz lenyomat. Restaurálás előtt (LDM A 18 152.)

Figure 8. Most likely a 19th century wax impression produced with the seal of István III from the Felsőszid seal. Before restoration (LDM Archaeological Documentation 18 152)

9. ábra. Ugyanaz, mint a 8. ábra, restaurálás után (LDM A 18 152)

Figure 9. As Figure 8. Restored (LDM Archaeological Documentation 18 152)

10. ábra. Koncz Pál restaurátor rajza a fenti pecsétlenyomatról, 1996

Figure 10. Drawing of the above seal impression by restored Pál Koncz, 1996

11. ábra. II. Géza király pecsétje, 1152, 1902-es állapot
(PRT. I. 83.)

Figure 11. Seal of king Géza II, 1152, 1902 condition
(PRT. I. 83.)

12. ábra. II. Géza király pecsétje 1152, 1996-os állapot
(Mons Sacer 1996. I. 549.)

Figure 12. The above seal. 1996 condition (Mons Sacer
1996. I. 549.)

13. ábra. II. Géza király pecsétje, 1158. Knauz Nándor
reprodukciója után, 1896
(Magyar nemzet története. II. 29o.)

Figure 13. Seal of king Géza II, 1158. Based on repro-
duction by Nándor Knauz, 1896. (History of the
Hungarian nation. II. 29.)

14. ábra. A 13. ábra pecsétje, 1996-os állapot
Figure 14. Photograph of the above seal. 1996 condi-
tion

15. ábra. III. István király pecsétje, 1162. Malachovszky Nándor rajza, 1896.

(Magyar nemzet története. II. 305.)

Figure 15. Seal of king István III, 1162. Drawing by Nándor Malachovszky, 1896.

(History of the Hungarian nation. II. 305.)

16. ábra. A 15. ábra pecsétjének fényképe, 1940 körüli állapot (MM. I. 125.)

Figure 16. Photograph of the above seal. Condition around 1940. (MM. I. 125.)

17. ábra. III. István király pecsétje, 1172, 1902-es állapot (PRT. I. 85.)

Figure 17. Seal of king István III. 1172, 1902 condition. (PRT. I. 85.)

A VESZPRÉMI LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUM NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNYÉNEK TÜRELEMŰVEGEI - ÜVEGBE ZÁRT JELLEGZETES SZAKRÁLIS ÁBRÁZOLÁSTÍPUSOK

A néprajzi gyűjteményeknek jellegzetes tárgyegyüttesét képezik a türeleművegek vagy rabmunkák néven ismeretes tárgycsoportok. Nevük a készítés módjára és a készítés körülményeire egyaránt utal. Az aprólékos munkával készített tárgyak összeállítása hosszú időt és nem kevés türelmet igényelt alkotóitól, amelyre több esetben a börtönbüntetésüket töltőknek nyílt leginkább lehetőségük, innen ered a rabmunka megnevezés. Időigényes tevékenységre képesek voltak a munkát végezni nem tudó betegek, vagy az állatokat őrző pásztorok is. Ugyanakkor e tárgycsoportban olyan alkotások is nagyszámban megtalálhatók, amelyeket bányászok készítettek. Ezek készítőikről kapták nevüket: bányász türeleművegek, "Bergmännische Geduldflaschen". A türeleműveg névvel jelölt tárgycsoportban nagyszámban található olyan üvegbe zárt vallásos ábrázolások, amelyek Krisztus kínszenvedését idézik fel

A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében huszonegy darab türeleműveg található. Közülük egy az egeraljai helytörténeti kiállításban látható, mint Egeraljáról származó alkotás, míg húsz darabot Veszprémben őrzünk ugyan, de ezek kiállításban nem szerepelnek. E tárgyegyüttesben egyetlen türeleműveg képviseli a bányász türeleművegeket, egy pedig az egyéb ábrázolásokat. Az összes többi, beleértve az egeraljait is, szakrális típusú ábrázolás, a szakrális tárgyaknak egy sajátos típusát jelentik. Egy részük - szám szerint 14 - hutapalackba, más részük - szám szerint 7 - gyári, hengeres gyógyszeres üvegbe vagy hengeres ecetes üvegbe zárt alkotás. Nagyságukat az üvegek nagysága határozta meg. A legmagasabb 37 cm-es, a legkisebb pedig 13,5 cm-es. Egyébként a nagyobb

üvegek 22-27 cm, míg a kisebbek 14-19 cm magasságúak. A hutapalackok közül valók többnyire a magasabbak, míg a gyári gyógyszeres üvegek általában az alacsonyabbak.

Tárgyleírások

I. Ltsz.: P. 369

27 cm magas hutapalackba elhelyezett három emeletes ábrázolás, az egyetlen bányász türeleműveg. A földszinten, azaz a legalsó szinten a szennet fejtő bányászok láthatók, míg az I. emeleten a tárnából felszállók csoportját ábrázolták. A legfelső szinten, azaz a II. emeleten egy templombelső helyezkedik el. Látható itt az oltár a feszülettel és két angyallal, az orgona a kántorral és a fűjtatást végző gyermekekkel, valamint a templomi padok a bennük ülőkkel, míg néhányan pedig az oltár előtt térdelnek. Valamennyi figura faragott és festett. Piros, fehér, zöld és arany színeket használt az alkotója. (1. ábra) Bár bányász üvegről van szó, azonban ez azok közé a különleges alkotások közé tartozik, amelyek esetében a bányász élet megjelenítése mellett készítője szakrális ábrázolást is elhelyezett az üvegben kialakított legfelső szinten. Ennek a típusnak ismertek párhuzamai, német nyelvterületről. A Niederösterreichisches Landesmuseum őrzi azt a négy emeletre tagolt, 26 cm magas türeleműveget, amelyben három szinten a bányászéletből vett jelenetek láthatók, míg a negyedik, legfelső emeleten bábukkal megjelenítve maga a hét Szentség, egy-egy cselekvésmozzanattal vagy öltözettel jelképezve. Az üveget 1800-ban Körnöcbányán készítették.¹ Hasonló gondolatot fogalmazott meg alkotója a XIX. század második

felében készített, 36,5 cm nagyságú türelem-üvegben. A három emeletre tagolt belsőben kettő a bányászérettel foglalkozik, míg a felső, harmadik szinten szakrális jelenet látható: középpontban Nepomuki Szent János áll, rajta kívül egy pap, két ministráns és 12 hívó figuráját őrzi az üveg, a gyónási titok megtartásáért vértanúhalált szenvedett szent példáját idézve meg. Az egymás fölé helyezett szinteket boltívben végződő épületeszlopok tartják. Az üveg Göbölös Gyula magángyűjteményének egyik darabja.²

2. *Ltsz.: P. 371*

1905-ben készült ez a hutapalackba zárt szakrális ábrázolás, amely templombelsőt láttat oltárral és templomi zászlókkal. Az oltár előtt térdel a pap, aki az áldozatot mutatja be, a kelyhet a feszület felé emelve. Mögötte két fehér karinges ministráns látható. Az oltár középpontjában a feszület áll, míg mögéje oltárképként Szent Mátyás, a Júdás helyére került 12. apostol képét helyezték. A feszület fölött aranyozott örökmécses függ. A papírból való oltárkép kivételével a figurák és a korpusz mind fából faragottak, festettek (zöld, barna, fehér). Az oltár lépcsőjét papírral vonták be, amelyen a kövezetet négyzethálóval jelölték. Az üveg 24 cm magas. (2. ábra)

3. *Ltsz.: P. 372*

Jutas-pusztán Berzsák Dezső készítette 1909-ben a 24 cm-es hutapalackba zárt türelemmunkát, amely a feszületet és Krisztus kínzatosi jelvényeit (Arma Christi) ábrázolja. Fafaragványt és kivágott, színes papírképeket használt az alkotó. Felragasztott papírképen látható a korpusz, továbbá a feszület két oldalán egy-egy angyal képe, akik gyümölcsöket tartanak. A feszületet tartó talapzat alatt, mintegy egy szinttel lejjebb, karján a Gyermekkel, kezében jogarral áll Mária, arany színű papírból kivágva és felragasztva. A kép az ipolytölgyesi kegyképnek ponyvanyomtatványokon terjesztett változata. Előtte színes gyöngyfüzerek lógnak. Az alkotó piros, fehér, zöld és arany színeket alkalmazott. Az alakos ábrázolások között található két katona, akik Krisztus sírjának őrzőire emlékeztetnek. (3. ábra)

4. *Ltsz.: P. 373*

Kisméretű, csupán 17 cm magas hutapalack, benne templombelső ábrázolásával. Papírból alakította ki alkotója az oltárt, amelynek közepén

szentségfülke áll monstranciával. Fölötte a Zelli Mária kegyképének papírból kivágott másolata, amint szétterülő palástjában karján tartja az Istengyermekeket. A háttérrel csillogó, sötétkék papír alkotja, amelyből kiemelkedik a kék-vörös palástos, arany színű Mária kép. Az oltár ugyancsak arany színű papírral bevont. (4. ábra)

5. *Ltsz.: P. 374*

1909-ben készült a 24 cm magas, hutapalackba elhelyezett összeállítás. A keresztet és a kínzatosi jelvényeket sárga, zöld, piros és fekete színűre festett fadarabkákból állították össze. A korpuszt viszont papírból vágta ki a készítő és felragasztotta a keresztre. A feszület tövében két oldalról egy-egy vörös nadrágos fehér zubbonyos lándzsás katona áll őrt. Alakjukat alkotójuk ugyancsak apró fadarabokból állította össze. (5. ábra)

6. *Ltsz.: P. 375*

A Mezőszilas melletti Szunyog-pusztán szolgáló Eppinger János juhász készítette 1909-ben a fenti számon nyilvántartásba vett türelemművet. A hutapalackba zárt alkotás két szinten helyezkedik el. Fent áll a feszület két lámpás között. Tőle jobbra Keresztelő Szent János látható a Báránnal (Agnus Dei), balra pedig egy gyermeket keresztelő pap, amint a vizet egy kagylóból a gyermek fejére önti. Ezt a szintet két faoszlop közé elhelyezett gyöngyfüzerek zárják le. Alatta három golyó látható: középen egy nagy, két oldalán pedig egy-egy kisebb.

A kereszt, a lámpások, az oszlopok fából összeállítottak és festettek, míg a korpusz, Keresztelő Szent János és a pap színes papírképek. A feszület tetejére gyöngyből megformált keresztet, a feszület elé pedig fából kifaragott offereket helyezett el az alkotó. Piros, zöld, kék és fehér színeket használt. Az egész alkotás 26 cm nagyságú. (6. ábra)

7. *Ltsz.: P. 376*

1884-ben Pámmer József juhász készítette, s 1909-ben Fokszabadiból került be a veszprémi múzeum gyűjteményébe. Festetlen, apró fadarabokból állította össze a feszületet és a kínzatosi jelvényeket az alkotó, felirattal is ellátva munkáját, amelyet egy 24 cm magas hutapalackba helyezett el. (7. ábra)

8. *Ltsz.: P. 377*

Hasonlóan az előzőhöz, festetlen fadarabokból összeállított feszület a kízzatási jelvényekkel. 1905-ben készült, a veszprémi múzeumba azonban csak 1931-ben került be Bándról. Az egész egy 22 cm magas hutapalackba zárt alkotás.

9. *Ltsz.: P. 378.*

Az összeállítás, amely egy 21 cm magas hutapalackba került, a Golgotát jelképezi. Két fadaraból összerótt keresztre papírból kivágott korpuszt ragasztott az alkotó, a feszület tövébe pedig fehérre festett, fából kifaragott koponyát és két lábszárcsontot helyezett el. A feszület mellé kerültek a kízzatási jelvények, továbbá az őrt álló két katona is. Ezek valamennyien apró, festett fadarabokból összeállítottak. 1903-ban készült és 1936-ban ajándékként került a Néprajzi Gyűjteménybe. (8. ábra)

10. *Ltsz.: P. 379*

Az előzőhöz hasonlóan, 1936-ban ajándékként jutott hozzá a veszprémi múzeum az 1915-ben készült, 19,5 cm magas hutapalackba zárt alkotáshoz. Zöld és piros színre festett fadarabokból összeállított a kereszt a kízzatási jelvényekkel együtt, a korpusz viszont színes, felragasztott papírkép. A feszület tövében, akár a szabadtéri szakrális emlékek esetében, egy fülke (Mária-ház) áll, beleragasztva a papírból kivágott, színes Mária kép. (9. ábra)

11. *Ltsz.: P. 380*

Egy 17 cm magas gyógyszeres palackba festetlen fadarabokból összeállított kereszt került a kízzatási jelvényekkel, kerítéssel körül véve. Az üveg nyakát egy falakattal zárta le alkotója. 1904-ben készült a türeleműveg, amelyet az előzőekhez hasonlóan 1936-ban ajándékoztak a veszprémi múzeumnak. (10. ábra)

12. *Ltsz.: P. 381*

Ugyancsak 1936-ban került a Néprajzi Gyűjteménybe az 1914-ben készült, 15 cm-es gyógyszeres palackba zárt alkotás, amely egy vörös bársony párnával leborított XIX. századi, asztal formájú bútordarab. Ez a változat teljesen egyedülálló a gyűjteményben, azonban hozzá hasonló Túrkevéről ismerünk 1885-ből. Utóbbi Bodnár József munkája.³ (11. ábra)

13. *Ltsz.: P. 382*

1910-ben készült, 14,5 cm magas hutapalackba elhelyezett türeleműmunka. Apró fadarabokból összeállított a kereszt és a kízzatási jelvények, amelyeket keresztbe összeillesztett fatalpra helyezett el az alkotó pásztorember. A talpon olvasható a felirat: Zájecz György 1910. Veszprém. Január 8. - amely az alkotót és a készítés idejét örökítette meg. (12. ábra)

14. *Ltsz.: P. 384*

15 cm magas hutaüvegben apró fadarabokból összerakott kereszt és a kízzatási jelvények állnak. A keresztben papírból felragasztott korpusz függ. Ez a türeleműveg 1911-ben Súr-Csatáron készült. (13. ábra)

15. *Ltsz.: P. 386*

1927-ben Csajágon készítette, feltehetően pásztorember azt a 20 cm magas hutapalackba zárt kompozíciót, amelyet apró fadarabokból rakott össze. A feszületet ábrázolja a kízzatási jelvényekkel és két őrálló katonával, akik a korabeli katonai viseletnek megfelelően vörös nadrágot és fehér zubbonyt viselnek. Utóbbiak a fő alakok, míg a korpusz egészen aprócska, s mára sajnos ez is megrongálódott. (14. ábra)

16. *Ltsz.: P. 387*

Tata vidékéről, ajándékként került a veszprémi múzeumba az a 16 cm magas, hasáb alakú palackba zárt türeleműmunka, amelyet fából és papírból készített alkotója. A kereszt és a kízzatási jelvények fából valók, a korpusz papírból kivágott és felragasztott. A kereszt tövében jobbra áll Mária, balra pedig János evangélista. A kereszt tövében térdel Mária Magdolna, aki felfogja Jézus lecseppenő véréét, mintha egy archaikus imádság illusztrációja lenne.⁴ A feszület tövében látható személyek ugyancsak papírból kivágott, felragasztott színes képek. (15. ábra)

17. *Ltsz.: 69.3.120.*

Bakonybélben Vida Imre készítette 1909-ben a 35 cm magas üvegbe zárt kálváriát. 1969-ben itt vásárolta meg a veszprémi múzeumnak Ballassa M. Iván 200 Ft-ért Vajda Ferencről. A türeleműveg érdekessége, hogy a kereszt tövében jelképes ábrázolás, stilizált leányfej, valamint kettő helyett három katona áll ugyanitt (az egyik már eldőlt!). Hasonló összeállítást helyezett el

Egeralján a helytörténeti gyűjteményben Szalóky Károly 1967-ben (Ltsz.: 82. 2. 250 és 19,8 cm magas). (16. ábra)

18. Ltsz.: 91.44.1.

A devecseri Somogyi István (szül. 1910.) 1930-ban festetlen puhafa darabokból ragasztotta össze a keresztet és Krisztus kízzatási jelvényeit, amelyet egy 13,5 cm magas gyógyszeres üvegbe zárt be, de az üveg dugóját nem rögzítette. A türelemüveget 1991-ben Rieger Péter (Devecser, Csaplár u. 27.) ajándékozta a veszprémi múzeum Néprajzi Gyűjteményének. (17. ábra)

19. Ltsz.: 93.6.1.

Hengeres, 15,6 cm magas gyári üvegpalack, amelybe fehér fa keresztet és barnára festett kízzatási jelvényeket helyezett el az alkotó, aki betegsége, kórházi ápolása idején készítette a türelemüveget 1936-ban. A korpuszt papírból vágta ki és a keresztre ragasztotta. Feliratot is elhelyezett az üvegben: "Emlék kórházból. 1936. XII. H. 29. H. L. " A munkát Veszprémben, Mészáros Gyulától vásárolta a Néprajzi Gyűjteménynek e sorok írója 1992-ben 1.000 Ft-ért. (18. ábra)

20. Ltsz.: 94.6.7.

A Néprajzi Gyűjtemény legnagyobb méretű és legszűfoltabb türelemüvege, amelyet Veszprémben Major Jánosnétól 10.000 Ft-ért vásárolt jelen sorok írója 1994-ben. A hutapalack 37,2 cm magas, s benne színesre festett fadarabokból össze-rótt és papírképekkel kiegészített kálvária látható. A fából készített feszület tövében áll a papírképen ábrázolt köpenyes Mária. A feszület bal oldalán elhelyezett képen Mária látható a gyermek Jézussal, a jobb oldalon pedig Jézus a gyermekekkel. A kereszt tövében térdel Bűnbánó Magdolna. Az egész kompozíciót zöldre mázolt lándzsás kerítéssel vette körül alkotója, Szabadkai József. Ő készítette Nagykanizsa környékén, ahol 1930-40 körül juhászokdott. Minden biztonnyal ajándéknak szánta, ugyanis Pápán használták ezt a türelempalackot, amit ajándékképpen kaptak, s nem elképzelhetetlen, hogy közvetlenül az alkotótól. Előfordult olyan eset is, hogy valaki elkészítettett egy ilyen ajándékot és tovább adta. Ez az alkotás Pápán került elő. Érdekes ezen üveg lezárásának megoldása: pirosra festett széles fadugót alkalmazott a készítő, amelynek széleit ékrovással díszítette. (19. ábra) Hasonló megoldás látható a veszprémi Gizella Királyné Egyházművészeti Múzeum egyik türelempalackján is.

21. Ltsz.: 94.7.1.

Hengeres, hosszú nyakú, fadugóval lezárt, 28,5 cm magas gyári üvegpalackba helyezte el felsőszentmártoni Kovacevics Pál juhász az apró, gyertyákkal és feszülettel ellátott, fadarabokból elkészített oltárt, amely előtt imára emelt kézzel egy kazulás pap térdel két ministránssal. 1942-ben Pápateszéren volt juhász az alkotó, itt készítette a türelemüveget ajándékba Döbröntére, Kemenczky József molnármesternek (1896-1969.), aki maga is pápateszéri volt. Ő és felesége Wolf Anna (Bakonyszentlászló 1896-Döbrönte 1979.), majd pedig gyermekeik az 1980-as évekig használták e tárgyat döbrönteik házukban. Veszprémben, ifj. Kemenczky Józseftől vásárolta meg a Néprajzi Gyűjteménynek e sorok írója 1990-ben 3.000 Ft-ért. (20. ábra)

A türelemüvegek elterjedtsége, eredete

Tekintettel arra, hogy az ábrázolások döntő többsége vallásos témájú és önálló csoportot alkot a türelemmunkák egészében, figyelmünk csak e sajátos együttesre irányul. Párhuzamaikat mind a hazai, mind az európai emléanyagban megtaláljuk.

A szakrális ábrázolásokat őrző palackok még további csoportokat alkotnak. Az egyik a kálváriát vagy Golgotát jeleníti meg, míg a másik ennek a liturgiai megfelelőjét, az áldozatot az oltár előtt bemutató papot.

A Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményének húsz türelemüvegéből kálváriát ábrázol 16 db, közülük öt esetben a feszületből és az Arma Christiből álló kompozíciót a Golgota-ábrázolások alakjaival (Mária, János, Bűnbánó Magdolna,) vagy jelképes ábrázolású színes papírképekkel is kiegészítették, míg három esetben templombelsőket ábrázolnak oltárral és az Úrfelmutatás jelenetével. Egyetlen esetben viszont egyedülálló módon a hívek seregét helyezték el a templomban.

Ezekkel az ábrázolásokkal legközelebbi rokonságot a veszprémi Gizella Királyné Egyházművészeti Múzeum türelempalackjai mutatják, szám szerint négy darab. Az egyik (Ltsz.: 74.787) templombelsőket ábrázol, bolthajtásos szentéjjel, aprólékosan kiképzett oltárral, rajta lévő feszülettel, gyertyákkal és oltárképként egy Mária-Hilf képpel. Az oltár előtt az Úrfelmutatást végző pap és két ministráns helyezkedik el. Ez a leggazda-

gabb és legaprólékosabban elkészített ábrázolás. Két türeleműveg kálváriát, a feszületet és a kízzatási jelvényeket jeleníti meg (Ltsz.: 89.575), mindkettő a kereszt tövébe elhelyezett mellék-alakokkal: egyik esetében Mária és János, másikkal pedig Mária, János, Mária Magdolna. Utóbbi gazdagabban díszített és zsúfoltabb alkotás az előzőnél. Ennek az úrkúti Wolf János volt az alkotója, aki emléktárgyként készítette a türeleműmunkát a tótvázsonyi Auerbach Teréziának. A szerényebb alkotást pedig a felirat szerint Tóth László állította össze.

Egyedülálló ábrázolás a negyedik türeleműveg, amelybe csak egy üres keresztet helyezett el alkotója, a kereszt tövébe pedig egy szemfedővel letakart üres, nyitott koporsót tett. A keresztre került az INRI felírtas tábla és egy töviskorona, köréje pedig a kízzatási jelvények. A keresztre írta fel az alkotó a készítés évszámát is: 1934.⁵ A kálváriának ez a jelképekkel való megjelenítése fejlett elvonatkoztató képességről árulkodik.

Az országos anyaggal összevetve e tárgyegyütttest, elmondható, hogy annak döntő többségével is rokonságot mutat.

Malonyay Dezső a magyar népművészetet bemutató kötetéhez gyűjtve az anyagot, a XX. század elején maga is találkozott a türeleművegekkel és ezek alkotóival, akik döntően a pásztorok közül kerültek ki. A "kanalas orvosság" üvegeit használták e célra, amelybe a feszületet és Krisztus kízzatási jelvényeit "amilyeneket Jézus kízzatása és keresztre feszítettése alkalmával használtak Isten-atyánk hóhérai" apró fadarabokból összerakva helyezték el. Mellettük az oltár ábrázolása is előfordult.⁶

Hasonlót tapasztalt Madarassy László a Palóc-földön, ahol Berze Jani juhászbojtár gyógyszeres palackok felhasználásával készítette a türeleművegeket, amelyeket a búcsúsoknak adott el. Valamennyi a feszületet, az Arma Christit és az Úr koporsóját ábrázolta apró festett fadarabokból összerakva. Ezeket a kompozíciókat itt "Krisztus kízzatása"-nek nevezték.⁷

Hasonló türeleművegek, mint pásztorűmunkák, Vas megyéből is ismertek, mind a kálvária-ábrázolások, mind a templombelsők és oltár-megjelenítések. Vannak közöttük egészen kiemelkedő, különösen gazdag változatok, mint pl. a P. J. által készített és Szűz Máriának ajánlott, hosszú felírtással ellátott alkotás, amelyet Szombathelyen a Savaria Múzeumban őriznek.⁸ Pével Ágoston ezeket a műmunkákat "berakásos üveg"-nek nevezte el.⁹

Ismeretesek a türeleműmunkák Somogyból, Baranyából és Tolnából, de az Alföld egészéről is, főleg a római katolikus közösségekből. Többségük ezeknek is a feszületet és a kízzatási jelvényeket ábrázolja, a Golgotát jelképezi.¹⁰

A Néprajzi Múzeumban őrzött türeleművegek között (kb. 30 db összesen!) jelentékeny csoportot alkotnak ugyancsak a kízzatási eszközöket és a golgotai feszületet ábrázolók, amelyek Túrkevéről, Gyuláról, Egercschiből, továbbá Zala megyéből származnak¹¹. E gyűjtemény legrégebb darabja Dunaföldváron készült, felírata szerint 1784-ben Joseph Vellisch által és egy oltárt ábrázol feszülettel valamint az Istenanyával.¹²

Figyelemreméltóan gazdag vallásos ábrázolású türeleművegekben a Kiskun Múzeum. Közöttük olyan egyedülálló alkotás is megtalálható, amelyben négy jelenetben ábrázolta az alkotó Jézus életét: 1. Születés. 2. Keresztre feszítés a kízzatási eszközökkel. 3. Az Úr sírja. 4. Krisztus feltámadása.¹³

Nagyon finoman kidolgozott, vallásos témájú türeleművegeket őriznek Miskolcon is a Herman Ottó Múzeumban, valamint Egerben a Dobó István Múzeumban és a balassagyarmati Palóc Múzeumban.¹⁴

Az európai múzeumokban - elsősorban a német és az osztrák múzeumi gyűjteményekben - őrzött szakrális néprajzi anyagban ugyancsak megtalálhatók az üvegbe zárt vallásos ábrázolások. Így a már említett hét szentség megjelenítése, valamint olyanok, amelyekben a fájdalmas Krisztus, a tisztelt szentek képei vagy a feszülettel együtt megjelenő kálvária-hegy látható. Egy ilyen üveget őriznek többek között Münchenben, amely a XX. század elején készült és a selmecbányai Kálvária-hegyet jeleníti meg ("Kálvária-hegy-üveg") hegyi ásványokkal és mohával díszítve. Legrégebbi viszont egy ugyancsak müncheni, de magángyűjteményben lévő, vallásos motívumokat őrző türeleműveg 1761-ből.¹⁵ Ugyancsak Münchenben őrzik azt a XIX. század első felében készült és Skandináviából származó türeleműveget, amelyben a feszület, a két lator és Krisztus kízzatási jelvényei találhatók, azt igazolva, hogy milyen széles körben elterjedt ez az ábrázolástípus.¹⁶

Az osztrák gyűjteményekben szintén megtalálható a feszületet és a kízzatási jelvényeket bezáró türeleműpalack, közöttük olyan, nálunk ismeretlen ábrázolásokkal is, ahol a keresztre a töviskoronás Krisztusfő került, valamint a dárdával

átdöfött Jézus Szíve. Ezeket a munkákat az osztrák kutatók a keresztábrázolások közé sorolják.¹⁷

Történetét tekintve az üvegebe zárt plasztika Európa-szerte kedvelt szobadísz volt a XVI. századtól. Egy-egy ilyen palackba valamely életképet, hajót, vadaskertet, stb. helyeztek el. E dísz tárgyak közép-európai elterjedésében a német játékiparnak van elévülhetetlen érdeme.¹⁸ Berchtesgadenben 1535-től készítettek miniatűr dísz tárgyakat és kegytárgyakat háziipari keretek között a fafeldolgozásra specializálódott mesteremberek, míg Oberammergauban a XV. századtól. A reformáció térhódításának eredményeként kezdtek széleskörűen apró kegytárgyakat, fészuleteket gyártani. Mindkét központban elsősorban kiterjedt játékkészítéssel foglalkoztak, azonban a XIX. századtól az olcsóbb játékok konkurenciája miatt az apró kegytárgyak, emléktárgyak, passiójátékok készítésére tértek át.¹⁹ Többnyire különböző jeleneteket fogalmaztak meg a passióból, amelyek az ilyenjellegű ábrázolások terjedéséhez nagyban hozzájárultak, de a türelemüvegek készítésénél is előképként szolgálhattak.

Hagyatéki leltárak arról tanúskodnak, hogy mind a világi, mind a szakrális ábrázolású türelemüvegek ("üvegeben foglalt kis oltár, azon kis képecske") a XVIII. században megjelentek és használatosak voltak a magyar tárgykultúrában, bár maguk a tárgyi emlékek csak kis számban maradtak meg ebből a korból: így a már említett vallásos ábrázolású türelempalack 1784-ből, valamint bányászpalack 1791-ből.²⁰ A templombelstöt, az oltárt megjelenítő összeállításokat követték a kálváriát, a kízzatási jelvényeket tömörítő türelemüvegek, amelyek témájuk azonossága mellett nagyon változatos ábrázolásokat produkáltak az alkotók tehetségének és az előképek sokféleségének megfelelően.

A türelemüveg-beli ábrázolások előképei

A türelempalackok döntő többségében a Golgota képi megjelenítése látható, de szinte elmaradhatatlan kellékek a kízzatási jelvények, mintegy 15-30 elem, amelyek a kízzatási eszközöket és a szenvedés-történettel kapcsolatos egyéb tárgyakat, jelképeket (pl. kakas) tartalmazzák. Verebélyi Kincső megállapította, hogy ezeknek jelegyüttessé formálódása több évszázad alatt ment végbe, amelyben szerepet játszott az adott kor értelmezése is.²¹

Az Arma Christi kultusza a középkorba nyúlik vissza. A kízzatási eszközöket a győzelmes Krisztus felségjeleiként ábrázolták, de látványuk a fájdalom feletti elmélkedésre is készítette a híveket.²² Az ikonográfiában és a szakrális folklórban évszázadokon át kivételes helyet foglalt el az Arma Christi kultusza - állapította meg nagyszámú adat birtokában Bálint Sándor. Összefüggött vele a passió szemléltetésének és megelevenítésének igénye, gyakorlata. Tisztelete a Santa Croce di Gerusalemme római templomához kötődik, amit a kor passiómisztikája támogatott. Magyar nyelvterületen is, hasonlóan Német- és Csehországhoz, már a XIV. században gyökeret ceszített. (Első magyar nyelvű méltatására az Érsekújvári-kódexben került sor 1530-ban.)²³ A kízzoeszközök és a kálvária képi megfogalmazása változatos formákban jelent meg Európa-szerte.²⁴ E tárgyak, e jelvényegyüttes tiszteletét, kultuszának kibontakozását és széleskörű elterjedését egész Európában a bűnbánati felvonulások, a szentföldi kegytárgyak megtalálása, a passiójátékok, misztériumdrámák és a hitbuzgalmi irodalmi olvasmányok egyaránt elősegítették. Utóbbi területen kiemelkedő jelentőségű volt Martin Cochen kapucinus "Das grosse Leben Christi" címmel 1677-ben megjelent népkönyve, amelyhez néhány évtized múlva a magyar olvasók is hozzájuthattak, ugyanis egy nagyszombati klarissza apáca átdolgozta azt magyarra és kiadta.²⁵ Ugyanakkor a sokszorosított grafika is nagymértékben hozzájárult²⁶ és meggyorsította a témában megszületett ábrázolások elterjedését. A XVIII. században az egyéni ájtatossági formák előtérbe kerülésével, a magánáhitat szentképein megjelenő ábrázolásokkal, a nagyheti, s különösen a nagypénteki ájtatossági formákkal, bűnbánat tartással és a húsvéti körmenetekkel ezek a képi megjelenítések általánosan elterjedtek, különösen kedveltek lettek.²⁷ Jacobus de Man XVII. század végi, majd Melchior Haffner XVIII. századi rézmetszetén ábrázolt kízzatási eszközök²⁸ mintha előképként szolgáltak volna a népi vallásosságban kedvelt képi megjelenítéseknek. Antwerpen és Augsburg nyomdáinak sokszorosított szentképei egész Európát elárasztották, a vallásos ponyvanyomtatványok ének- és imalapjaira is bőven jutott belőlük, amelyekhez azután búcsúokban, vásárookban nem volt nehéz hozzájutni.²⁹ A rézmetszeteket, fametszeteket felváltó és a XIX. századtól egyre olcsóbbá váló litográfia, színnyomatok, képtípusok tömege

terjedését tették lehetővé.³⁰ Német nyomdák nagy számban készítették olyan, a szenvedéstörténettel kapcsolatos ábrázolásokat is, amelyeket magyar felirattal láttak el.³¹ A XVIII. században a kínzatás jelvényeinek változatos megjelenítésére többféle ábrázolástípus szolgált, ugyanígy a Golgotát a feszülettel és a tövében megjelenő szentekkel (Mária, János, Mária Magdolna) ugyancsak gyakran választották témaként és ezeket szívesen terjesztették.³² Jellegzetes képtípus volt az, ahol Krisztus lecseppenő vérént angyalok, esetleg Bűnbánó Magdolna fogja fel, amelynek az archaikus imádságtípusok között is megtalálható az előképe, s amely imádság a XX. század közepéig különösen kedvelt, széles körben ismert, használt volt, s a magyar változatokon kívül európai megfelelőit ugyancsak megtalálta Erdélyi Zsuzsanna.³³ A XIX. században, de még a XX. század elején is készítették olyan szentképeket, amelyeken a kínzatás eszközei láthatók, bár többségük megfogalmazása erősen eltért már a korábbi századokétól.³⁴ Ez a barokk téma a populáris kultúrában a XX. századig megőrződött a szakrális ábrázolásokon. Népszerűségéhez a XIX. századtól hozzájárult a vásári képmutogatók tevékenysége is, akik a szenvedéstörténetet dramatizált formában adták elő. (Ez a hollandoknál, németeknél, dél-szlávoknál és a latin népekénél egyaránt ismert volt.) Ennek eredménye lett a "Jézus Krisztus keserves kínszenvedése" c. ábrázolás, a szenvedéstörténet összefoglalt előadása.³⁵ E században a képi megjelenítések közül különösen két ábrázolástípus figyelemre méltó, amelyek a türelemüvegek kompozícióinak szinte közvetlen előképeit nyújthatták. Az egyik egy 1810-ben készült tollrajz a "szenvedő Krisztus fegyverzete"-vel, a másik pedig egy 1870-ben előállított többszínnyomat "Leiden Christi" felírással.³⁶ Ennek a képtípusnak széleskörű elterjedését biztosította A. Planc és Fiának bécsi nyomdája, ahonnan három nyelvű felírással (magyar, német, lengyel) került ki nagyszámban ez a változat, amelyből a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteménye is őriz két példányt. Mindkét megnevezett kép a kínzatás eszközeit vonultatja fel jellegzetes elrendezésben a kereszt, ill. a feszület körül. Az utóbbi (1870. évi) képtípus rendkívül gyakori volt a házbeli szakrális tárgyak között, búcsúkon, vásári és házaló szentképárúsoknál egyaránt beszerezhetők. Ez az ábrázolás jelenik meg plasztikus formában a türelemüvegekben, egy-egy alkalommal némi

kiegészítéssel (három alakos Golgota, a Szent Sír, ört álló katonák vagy kegyhelyek, Mária képei) téve gazdagabbá a mondanivalót, az alkotó tehetségének, ügyességének függvényében. A kínzatói eszközök, a passió attribútumai Krisztus kereszthalálára, áldozatára való emlékezés és emlékeztetés a legnépszerűbb tematikája maradt a XX. század elejéig a könyvatos képeknek, amelyek a paraszti vallásosság képi megfogalmazásai között a fő helyet foglalták el.³⁷

Olyanok ezek az alkotások, mintha színpadi jeleneteket örökítettek volna meg. Nem túlzás azt mondani, hogy bennük a "theatrum sacrum" populáris változatai őrződtek meg, az alkotók figyelemreméltó elvonatkoztató képességéről tanúskodva, amely a befogadónak is sajátja volt. Megértették ezeket a jelképes alkotásokat, sőt, hitbuzgalmi jelentőségükkel is tisztában voltak és igényelték e színpadszerű, s a maguk módján látványosnak is mondható megfogalmazásokat. E szent színház típusú alkotások gyökerei a barokkig nyúlnak, hisz a színpadias megjelenítésformák segítségével a hívek számára a hittételek, hitigazságok jobb megértését, szemléltetését oldották meg.³⁸ Allegorikus jelentéstartalommal telítve, pontos megfigyeléseket rögzítve, realiztikus formákat megvalósítva jelentek meg az ilyen típusú munkák, színpadias kifejezésformákat alkalmazva.³⁹ Ebbe a szent színházba tartozott többek mellett a nagyheti passiójáték is, amelynek képi megfelelői a Golgota, az Arma Christi és a kálváriák voltak, s ez a forma, ez a megjelenítési mód látható egyszerűbb változatokban a türelemüvegekben. Végül is a palackba zárt belső kicsi tér a valóság látszatát kelti, s a tárgyak jelképes és valóságos jelentésükkel események sorát idézik fel színpadszerűen. Ugyanez a törekvés öltött testet az oltárral megjelenített templombelsőket esetében, az áldozatot bemutató pappal. A húsvéti ünnepkör hagyományai a hozzákötődő passiójátékokkal, körmenetekkel és a Szent Sír állításokkal egyik legfőbb típusát alkották a szent színháznak⁴⁰, ezért nem véletlen, hogy képi megfogalmazásai nagyszámú változatokban őrződtek meg a populáris kultúrában is, a magánáhitatot szolgálva, ugyanis a felvilágosodással felszámolódtak a theatrum sacrum-ok, de a barokk hagyományok alapján a népi vallásosságban a XIX. században és azon túl is továbbéltek.⁴¹ Közvetlen mintákat jelentettek még e türelemüveg ábrázolásoknak a XVIII. századtól elterjedt feszület- és kálvária-állítások. Krisztus

keresztalála és a megváltás összetett érzelmeket váltott ki alkotóiból és szemlélőiből egyaránt, amelyről a recens néprajzi adatok nemcsak tudósítanak, hanem tanúskodnak is.

A türelemüvegek alkotói

A Laczkó Dezső Múzeum húsz türelemüvege esetében tizenkettőben ismert a származási hely és a készítés ideje, amely az 1884-1942 közötti esztendőket jelenti. Hét esetben az I. világháború előtt, két esetben pedig a két világháború között készültek ezek a szakrális tárgyak. Kilenc esetben az alkotókat is tudjuk, akik két esettől eltekintve pásztoemberek, főként juhászok voltak. Jutas-pusztáról (Veszprém mellett) Berzsák Dezső, Szúnyog-pusztáról (Mezőszilas mellett) Eppinger János, Veszprémből Zájecz György, Bakonybélből Vida Imre, Devecserből Somogyi István, Nagykanizsáról Szabadkai József, Pápateszéről Kovacsevics Pál. Közülük Vida Imre és Somogyi István nem tartozott a juhászok közé. A H. L. névkezdő betűkről pedig nem tudjuk, kit takarnak. A veszprémi Gizella Királyné Múzeum türelemüvegei közül kettőnek ismerjük a készítőjét. Az egyik Tóth László juhász volt, míg az úrkúti Wolf János foglalkozása ismeretlen. Szentgálon is készítették türelemüveget, amelyre még jól emlékszik Tamás Károlyné Kiss-Tóth Vilma, - habár készítőjének nevét nem tudja - felidézve e tárgy helyét, amely, megbecsültségét hangsúlyozva, a sublót közepén volt. A kővágó-őrsi Sümegi Józsefné, aki maga is juhász családból származik és férje ugyancsak juhász, még a nevét sem hallotta e tárgytípusnak, igaz, evangélikusok lévén, ez nem is lehet meglepő. Azonban még római katolikus családoknál sem emlékezett ilyen tárgyféleségek meglétére.

A türelemüvegek készítésének indítékaira az esetek többségében csupán feltevéseink vannak. Ismerünk viszont több olyan adatot, amelyek rávilágítanak egy-egy türelemüveg megszületésének körülményeire. Az alkotók részben barátságból, ajándékba, a megajándékozottnak örömet szerezve, részben pedig saját maguk gyönyörűségére készítettek türelempalackot. Ugyanakkor ismertek a kegytárgyakként készített türelemüvegek is, amelyeket búcsújáró helyeken árusítottak. Ilyen türelemüveg készítő juhászt mutatott be Madarassy László 1934-ben Berze Jani juhászbojtár személyében a csónakkúti (Szarvaskó

mellett) tanyáról, aki 2 pengőért árusította a "Krisztus kínszenvedésének" nevezett alkotásait a búcsúsoknak.⁴²

Azok a juhászok, akik türelemüveg készítésébe fogtak, nemcsak különös tehetséggel, hanem erős vallásos érzelmekkel is rendelkeztek, amelyek indíttatást adtak e nagy precizitást és türelmet igénylő munkához. A kifaragandók mintájául a vallásos ponyvanyomtatványok, szentképek, templomi szobrok szolgálták és a búcsújáró helyeken látott kegyképek, azaz "a templomi környezet ábrázolásait vitték át faragványaikra".⁴³ Voltak különlegesen vallásos, szent életre törekvő pásztoemberek, akik közül a türelemüvegek készítőinek java része is kikerült. Tóth Mihály somogyi juhász, Patkó Bandinak a híres betyárnak unokája mondta el 1940-1950 között Manga Jánosnak a szentképek és a búcsújáró helyek ihlette pásztoemberek szakrális tárgyalkotó művészetének indítékait: „Voltak olyan pásztorok, akik szent életükkel tűntek ki, leginkább a juhászok és gulyások között. Ők csak az erdőben voltak és hogy Máriát és az angyalokat láthassák, kifaragták maguknak olyan csodakönyvekből, amiket olvastak. Ezeket a könyveket a búcsúkról hozták magukkal, leginkább a horvátországi Bisztriceről, ahová az öreg pásztorok évente egyszer eljártak. A pásztorok Felsősegedre is jártak búcsúra, ahol - amint mondják - valamikor egy öreg jámbor juhász legeltetés közben a hársfa tetején többször látta Mária képét... Az ilyen szentes emberek... csak keresztet, templomot, angyalt, virágokat és szarvasokat faragtak.”⁴⁴ A megnevezett búcsújáró helyeken kívül Homokkomáromot, Andocsot, Csatkát, Sümegyet keresték fel pásztorok és pásztorcsaládok rendszeresen.

A pászto művészeti emlékanyagot megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy gyakori rajtuk díszítményként szakrális ábrázolás. Többnyire Máriát a gyermek Jézussal, gyakran a Zelli Madonnát, a sümegi Fájdalmas Anyát, a megfeszített Üdvözítőt vagy valamely szent képmását karcolták rá a tükrösre, gyűjtőtartóra, képkeretre vagy a pásztorbotra. Spanyolozott, karcolt, szakrális ábrázolásokkal ékített gyűjtőtartókat, tükrösöket készített a Mezőszilas melletti Szúnyog-pusztán Zöld Náci juhász, amelyről a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményének pászto művészeti emlékanyaga tanúskodik. Mindez igazolja a szakrális képeknek a pásztorok közötti kedveltségét. Tehát aki nem türelemüveget készített, az is megtalálta a módját vallásos érzelmi gondolatai megfogalmazásának.

Mindezekén túl a türelemüvegeket készítették még fogadalomból, pl. betegségéből való felgyógyulás vagy börtönből való szabadulás után, de az egyéni ügyesség bizonyítékeként is. Napjainkban, úgy néz ki, utóbbi az erősebb motiváció.

A türelemüvegek egy részét rabmunkának nevezik, utalva a készítőre és a készítés körülményeire. Pl. a Kiskun Múzeum gyűjteményében található az az egészen egyedülálló türelemmunka, amelyet egy halált okozó bicskázásért életfogytiglanra ítélt legény készített húga barátnőjének. Az Országos Börtönügyi Múzeum ugyancsak hírt adott rabok által készített türelemüvegekről, sőt, a készítés módját, s a használt szerszámokat is bemutatta.⁴⁵

A türelemüvegek elkészítése nemcsak ügyességet, időt, türelmet kívánt, hanem ennél többet. A jelenséget alkotáslélektani szempontból is vizsgálták, megállapítva, hogy ezzel a feladattal csak fejlett térszemléletű és konstruktív elme tud megbirkózni, ugyanis az apró térelemekben az egész konstrukciót látni kell. Az alkotó valójában előre gyártott elemekből építkezik ilyenkor, s ez az átlagosnál nagyobb kezűgyesség is hozzájárul a hatás eléréséhez.⁴⁶

Ezekhez a munkákhoz néhány házilag készített szerszámot használtak az alkotók: csipeszt, drótkampót vagy meghajlított esernyő drótot és fapálcikát. A kompozíciót apró elemekből rakták össze, amelyeket faragással, kivágással formáltak meg. A fából készültet apró ékekkel látták el. Amikor minden rész készen volt, még az üvegen kívül, összerakták a kompozíciót, hogy teljességében láthassák. Ezt követően szétszedték, majd az egyes részeket egyenként, a drótkampó s a csipesz segítségével beengedték a palackba. A drótkampó vagy az esernyődrótból készített csipetű mindkét végét laposra verték, hogy alkalmasabbá tegyék a részecskék fogására. A részeket az üvegben ékeltek össze vagy a csapokat itt ragasztották egybe, az előre rájuk kent enyv segítségével. Először mindig a fő, utána pedig a mellékalakokat állították össze. Amikor minden a helyére került, akkor helyezték az üveg szájába a dugót, úgy, hogy az kivehetetlen legyen. Ezt úgy oldották meg, hogy az átfúrt dugóba cernát húztak, s ennek egyik végét ráhurkolták a dugóba tett ékre. Az üvegbe tett dugón úgy húzták meg ezek után a cernát, hogy az ék elhelyezkedhessen a dugó szájába, miután a cerna hurkot lerántották róla.⁴⁷

Madarassy Lászlónak a türelemüvegeket készítő Berze Jani azt is elmondta, hogy a feszüle-

tet és a kínzatos jelvényeket hány darabból állította össze. Mindösszesen 36 db apró farészecske kellett hozzá, amiből 9 db a feszület, 7 db az Üdvözítő, 14 db a megfeszítés és a kínzatos szerszámai, 2 db az Úrkoporsó, 2 db a kakas, 2 db a galambok.⁴⁸

Ismeretes olyan türelemüveg is, ahol a teljes kompozíció összecuszkható, s az üvegbe helyezés után egy kihúzható fonal segítségével pedig szétnyitható.⁴⁹

Türelemüveget készítő bányászok mondták el, hogy az elkészített és üvegen kívül összerakott kompozíciót szétszedése után a drótkampó és csipesz segítségével mindig úgy helyezték az üvegbe, hogy az üveget előtte elfektették. A fekvő helyzetben egymásba és egymáshoz illesztett részecskék megszilárdultak, így a kész alkotás az üveg felállítása után nem hullhatott szét.

E különösen nagy munkát igénylő alkotások nem véletlenül voltak rendkívül megbecsültek, óvott és megőrzött emléktárgyak, amelyek ugyanakkor vallásos ábrázolásaikkal hitbuzgalmi illusztrációt is jelentettek, azaz, a hitbeli ismeretek gyarapítását, elmélyítését szolgálták. Ezért a ház legmegbecsültebb helyére kerültek, a szakrális tér középpontjába, a fő helyen álló sublót tetejére, annak is a közepére. Ismeretes olyan adat, hogy a szakrális ábrázolásegységűttest őrző türelemüveget a házba vitele előtt megszenteltették és úgy helyezték a sublóra. Ereklénynek tekintették és úgy is bántak vele.⁵⁰

A türelemüvegek készítése napjainkban sem halt el. Példa erre az apátfalvai Meleg Mihály, aki az 1970-es években bekövetkezett haláláig, valójában egész életében, közel ötven esztendőn keresztül készített türelemüvegeket emlékként, ajándékba. Tudományát az I. világháborút követően sajátította el, s tevékenységével már nagy betegen hagyott csak fel.⁵¹ E munkák készítésének technikája nem változott, csupán az üvegek lettek mások és a beléjük kerülő kompozíciók egyszerűbbek. A székelyföldi Torján (Kovászna megye) Erdő Béla készít a mai napig türelemüvegeket, amelyeket 1.800 Ft-ért árusít. Ezek többnyire 0,5 l-es pálinkásüvegek, amelyeknek belsejében kereszt alakú fatalpba erősítve helyezi el a keresztet, papírból kivágott és felragasztott korpusszal, amely nem egyszer ortodox ábrázolás. A feszület mellé, a kereszt talpába vékony falapból kivágva a kínzatos jelvényeket rögzíti. Az üveg hagyományos dugóját már nem készíti el. Az üveg száját fémből való csavaros fedéllel

zárja be. Készítményei iránt nagy a kereslet, s az igényeket folyamatos munkával tudja csak kielégíteni.⁵²

Budapesten Makky György művészettörténész és restaurátor készít türelemüvegeket. Ezek komoly előtanulmányokról árulkodó kompozíciók. Igazán nem vethetők össze eme alkotások a pásztorok által készített XIX. századi és XX. század eleji türelemüvegekkel. Ez már egy tanult ember tevékenysége önmaga kedvtelésére és mások gyönyörködtetésére.⁵³

Pápán ma is él Szabó Károly asztalosmester, aki a közelmúltban ugyancsak készített türelemüvegeket mélyen vallásos asszonyok számára, többnyire ajándékba. A feszület mindig szerepelt ezekben az üvegekben, de előfordult, hogy a kereszt tövébe Máriát, Jánost és Mária Magdolnát is elhelyezte.⁵⁴ Kovács Ágoston, aki Budafokon lakik, gyermekkorában figyelt fel a türelemüve-

gekre és ifjú kora óta készíti is azokat. Nagyszámú munka került ki keze alól. Többnyire kálváriákat helyez el az üvegekben, de üvegebe zárt életképeket is készít, korai hagyományokat felelevenítve.

Összevetve a régi és a mai türelemüvegeket, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a XIX. század végén és a XX. század elején készítetteteket az aprólékos megmunkálás és az ábrázoltakkal jó összhangban lévő háttér alkalmazása jellemezte. A hutapalackok és a vaskosabb gyári üvegek illettek igazán azokhoz a kompozíciókhoz, amelyeket beléjük helyeztek. Méreteiket tekintve arányosnak mondhatók. Napjainkhoz közeledve szerényebbek és szegényesebbek lettek a hasonló típusú, parasztinak mondható alkotások, mintha jelképeivé váltak volna a jelennek az idővel és a türelemmel való takarékoságának.

JEGYZET

RÖVIDÍTÉSEK

- BAÑULS 1994 = BANULS, J. A. F.: *Semana Santa fiesta y rito de Sevilla*. Sevilla 1994
- BÁLINT 1976 = BÁLINT S.: *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Budapest 1976
- K. CSILLÉRY 1982 = CSILLÉRY K., K.: *Türelemüveg*. *Magyar Néprajzi Lexikon V.* Budapest 1982. 383-384.
- DABÓCZI 1996 = DABÓCZI D.: *Parasztüvegek*. Vas megye népművészete. Szerk. Gráfik I. Szombathely 1996. 255-266.
- ERDÉLYI 1976 = ERDÉLYI Zs.: *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok. Budapest 1976
- ERDÉLYI 1997 = ERDÉLYI Zs.: *Az archaikus népi imádságok interetnikus kapcsolatai*. Népi vallásosság a Kárpát-medencében II. Szerk. S. Lackovits E. Veszprém-Debrecen 1997. 16-25.
- FAZEKAS 1982 = FAZEKAS I.: *Egy 19. századi türelemüveg a Kiskun Múzeum gyűjteményében*. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk. Módy Gy. Debrecen 1982. 883-891.
- FELFÖLDI 1990 = FELFÖLDI L.: *A vallásos népelet és a szokások tárgyai*. Csongrád megye népművészete. Szerk. Juhász A. Budapest 1990. 519-579.
- FITZ-HUBER 1995 = FITZ, O. - HUBER, P.: *Bergmännische Geduldflaschen*. Wien 1995

- GÖBÖLYÖS 1993 = GÖBÖLYÖS Gy.: *Palackba zárt üzenet*. Az üveg népművészete. Új Horizont 21. 1993/5-6. 80-86.
- GULYÁS 1987 = GULYÁS É.: *A vallásos élet tárgyai*. Szolnok megye népművészete. Szerk. Szabó L. Budapest 1987. 185-199.
- HORVÁTH 1996 = HORVÁTH S.: *A népi vallásosság*. Vas megye népművészete. Szerk. Gráfik I. Szombathely 1996. 280-294.
- ISTVÁN 1980 = ISTVÁN E.: *A türelemüvegek*. *Élet és Tudomány* 48. 11. 28. 1980. 1519-1522.
- ISTVÁN 1982 = ISTVÁN E.: *"Készítette a türelem"*. *Magyarországi türelemüvegek 1784-1973*. Kiállításvezető. Miskolc 1982
- JÁNOSI 1935 = JÁNOSI Gy.: *Barokk hitélet Magyarországon a 18. század közepén a jezsuiták működése nyomán*. Pannonhalma 1935
- KRESZ 1969 = KRESZ M.: *A Kerámia Gyűjtemény gyarapodása*. Néprajzi Értesítő 1969. 78-89.
- LENGYEL 1989-90 = LENGYEL L.: *A theatrum sacrum a magyarországi barokk művészetben*. *Agria* 25-26. 1989-1990. 585-655.
- MADARASSY 1934 = MADARASSY L.: *Művészkedő magyar pásztorok*. Budapest 1934
- MALONYAY 1911 = MALONYAY D.: *A magyar nép művészete III. A balatonvidéki magyar pásztornép művészete*. Budapest 1911
- MANGA 1943 = MANGA J.: *Pásztorművészet*. *A Balatonkörnyék népművészete*. Szerk. Dománovszky Gy. BIB h. n. 1943. 45-65.

MANGA 1954 = MANGA J.: Egy dunántúli faragó pásztor. Budapest 1954

MOSKOVCSKY 1996 = MOSKOVCSKY É.: Házipari fajtékók Európában. Játék+Rend+Szerek. A Magyar Játéktársaság Közleményei 3. Vesz-zóparipánk. Szerk. Kriston V. J. Kecskemét-Budapest 1996. 24-36.

MUSETTI 1980 = MUSETTI, R.: I riti della Settimana Santa a Taranto. Taranto 1980

PLATTHY-RÓNAI 1989 = PLATTHY Gy.: -RÓNAI B.: Népművészet. Budapest 1989

SZILÁRDFY 1984 = SZILÁRDFY Z.: Barokk szentképek Magyarországon. Budapest 1984

SZILÁRDFY 1989 = SZILÁRDFY Z.: "Variációk egy barokk témára" - ikonográfiai kutatás. Ars Decorativa-Iparművészet 9. 1989. 61-93.

SZILÁRDFY 1995 = SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei I. Devotio Hungarorum 2. 1995

SZILÁRDFY 1997 = SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei II. Devotio Hungarorum 4. 1997

SCHWARZMANN-DIETRICH 1990 = SCHWARZMANN, F. K.-DIETRICH, G.: Segen und Heil. Aus dem christlichen Hausschatz. Katalog des NÖ Landesmuseums. H. n. 1990

VARGA 1973 = VARGA ZS.: A népi vallásosság tárgyainak gyarapodása. Néprajzi Értesítő 1973. 152-165.

VEREBÉLYI 1993 = VEREBÉLYI K.: A hagyomány képei. Debrecen 1993

¹ FITZ-HUBER 1995. 51. Farbtafel 3. 67., Abb. 11. 5.

² FITZ-HUBER 1995. 63., Abb. 44.

³ ISTVÁN 1980. 11., 28. 1522.

⁴ V.ö. ERDÉLYI 1976. 353-489., 573-598.

⁵ A négy türeleműveg megtekintésének és leírásának lehetőségét Csóka Karola múzeumvezetőnek köszönöm.

⁶ MALONYAY 1911. 186.

⁷ MADARASSY 1934. 115-116.

⁸ HORVÁTH 1996. 281-284., 290-291.

⁹ HORVÁTH 1996. 291.

¹⁰ GULYÁS 1987. 199., FELFÖLDI 1990. 556-557.

¹¹ ISTVÁN 1980. 1522.

¹² KRESZ 1969. 88.

¹³ FAZEKAS 1982. 883-890.

¹⁴ ISTVÁN 1982. 1.

¹⁵ FITZ-HUBER 1995. 45., 71. Farbtafel 7., 7.

¹⁶ Staatliche Zweigmuseen in Bayern. München 1990. 57. Utóbbi adatot Rainer Pál kollégámnak köszönöm.

¹⁷ SCHWARZMANN-DIETRICH 1990

¹⁸ K. CSILLÉRY 1982. 383.

¹⁹ MOSKOVCSKY 1996. 25-27.

²⁰ DABÓCZI 1996. 264.; K. CSILLÉRY 1982. 383-384.

²¹ VEREBÉLYI 1993. 72., 74.

²² VEREBÉLYI 1993. 74.

²³ BÁLINT 1976. 224., 226-227.

²⁴ SZILÁRDFY 1989. 62-63.

²⁵ SZILÁRDFY 1989. 62.

²⁶ SZILÁRDFY 1989. 62.

²⁷ JÁNOSI 1935. 37-39., 42-43.; VEREBÉLYI 1993. 75.; BÁLINT 1976. 221-265. A latin népeknél még ma is mintha ezek a képi megfogalmazások elevenednének meg a bűnbánati körmenetekkel, amelyek hasonló formában a XVIII. században nálunk is léteztek. BAÑULS 1994. 11-111.; MUSETTI 1980

²⁸ SZILÁRDFY 1989. 7. 64., 32., 33. képek

²⁹ SZILÁRDFY 1995. 7-8.; SZILÁRDFY 1984. 12., 14.

³⁰ SZILÁRDFY 1984. 39-40.

³¹ SZILÁRDFY 1997. 8-9.

³² SZILÁRDFY 1995. 89. 148. 151-152. 157. 170. 258. 264. 266. 267. képek.

³³ ERDÉLYI 1997. 21-23.

³⁴ SZILÁRDFY 1997. 75-82., 84-90., 95. 192-193. képek.

³⁵ VEREBÉLYI 1993. 76.; BÁLINT 1976. 231-232.

³⁶ SZILÁRDFY 1997. 199., 688. kép

³⁷ VARGA 1973. 156., 11. ábra.

³⁸ LENGYEL 1989-90. 588-589.

³⁹ LENGYEL 1989-90. 589.

⁴⁰ LENGYEL 1989-90. 621-623., 639.

⁴¹ LENGYEL 1989-90. 649.

⁴² MADARASSY 1934. 115.

⁴³ MANGA 1943. 64-65.

⁴⁴ Egyébként azt tartották, hogy aki tizenkétszer felkeresi Bisztrícét vagy Homokkomáromot és nem vétkezik, annak halálakor az angyalok jelennek meg a lelkéért. MANGA 1954. 25.

⁴⁵ FAZEKAS 1982. 885., 889.

⁴⁶ PLATTHY-RÓNAI 1989. 33.

⁴⁷ MALONYAY 1911. 186.

⁴⁸ MADARASSY 1934. 115-116.

⁴⁹ K. CSILLÉRY 1982. 383.

⁵⁰ FAZEKAS 1982. 885.

⁵¹ GÖBÖLYÖS 1993. 81-83.

⁵² Sepsiszentgyörgyről Kakas Zoltán szíves közlése.

⁵³ Gulyásné Vajkai Zsófia néprajzkutató szíves közlése.

⁵⁴ Gáncs Lajos agrármérnök (Veszprém) szíves közlése. Édesanyja két ilyen türeleműveget is őrzött.

A kutatás és feldolgozás az OTKA-T 026586 sz. támogatással készült.

PATIENCE FLASKS FROM THE ETHNOGRAPHIC COLLECTION
OF THE VESZPRÉM MUSEUM „LACZKÓ DEZSŐ” – TYPES OF CHARACTERISTIC SACRAL
REPRESENTATIONS ENCLOSED IN FLASK

A characteristic group of objects within the ethnographic collection is formed by the series of articles known as patience flasks or slave work, which are the results of activities requiring extraordinary skill.

Of the twenty patience flasks in the Museum „Laczkó Dezső”, sixteen were made between 1890 and 1940, and came into the Ethnographic Collection. One patience work, although it was made at the beginning of the 20th century, only became part of the collection in 1969, and three were obtained in the 1990s.

As far as is known at present, patience works were made in Hungary from the 18th century. Information on them is available in Western Europe from the 16th century. The greatest effect on their production was exercised by the play production centres of Berchtesgaden and Oberammergau, where besides the plays, devotional articles were also produced.

Of the patience flasks kept in the Dezső Laczkó Museum, there is only one in which a piece of 19th century furniture is enclosed. A single miner's flask is kept in the collection, but on one level of this there is also a sacral representation – a church full of the faithful. The other eighteen flasks are creations of completely religious character. Some of them, sixteen of the flasks, represent Calvary: in five cases the crucifix and the instruments of torture of Christ (*Arma Christi* = the suffering of Christ), completed by known Saints who were present at Golgotha (Mary, John, Mary Magdalene), or by symbolic, coloured paper pictures, and the others show the crucifix and the instruments of torture. In three of the patience flasks, a church interior has been placed by the creator, with an altar and the elevation of the Host. The closest relationship with these representations is shown by four patience flasks in the Queen Gisella Museum of Ecclesiastical Art (Veszprém), but parallels may be found throughout the Hungarian language region, and even amongst Austrian and German patience works with religious representations.

The Golgotha picture, the crucifix and the instruments of torture of Christ, and symbols placed in the patience flasks consist of 15-30 elements. The formation of these into an ensemble of signs occurred over several centuries.

This representation may be followed back to the cult of *Arma Christi*, rooted in the Middle Ages, which is connected with the desire and practice of illustration

and revitalisation of the passion. The veneration of this is linked to the Santa Croce di Gerusalemme church in Rome. It appeared as pictorial compositions in various forms throughout Europe. The broad development and expansion of this cult was promoted by processions of repentance, passion plays, devotional reading materials, and later by the appearance of mass-made graphics. Being placed with the sacred images of private devotion, and complemented by the Good Friday forms of worship, and combined with penitence, these pictorial representations became particularly popular. Trashy religious publications distributed this type of representation to a broad public, and the late 19th century form of this, made by the Planc printers in Vienna, may have provided a forerunner for the patience works. Things seen in pilgrimage shrines and churches also contributed to these.

These creations resemble theatrical scenes. In them are composed popular variations of the theatrum sacrum, which has roots in the Baroque. The sacred theatre, formed in the Baroque, was preserved in folk religiosity until the 20th century.

Of the twenty patience flasks in the Museum „Laczkó Dezső”, the place of origin is known for twelve, and the artist for nine. Seven of them were shepherds: Dezső Berzsák, János Eppinger, György Zájecz, Imre Vida, István Somogyi, József Szabadkai, and Pál Kovacsevics. The shepherds who made the patience flasks were not only possessed of particular talent, but also of strong religious feelings. Several of them regularly made pilgrimages to various shrines (Bisztrice, Felsősegeds, Andocs, Homokkomárom, Csatka, Sümeg).

These patience flasks bear witness to considerable abstractive capability, developed space perception, constructiveness, and particular patience and skill. Home-made tools were used in their production: tweezers, wire hooks, bent umbrella wire, wooden sticks, and glue as adhesive. They were made in fulfilment of a pledge, or as gifts; the flask-works bottles or medicine flasks in which the compositions were placed were sealed with irremovable stoppers.

The patience works were esteemed objects of peasant culture. There are very few who still produce them today, but there are still some, such as Béla Erdő in Torja and György Makky in Budapest.

1. ábra. Bányász türelemüveg szakrális ábrázolású részlettel. XIX. század. Ltsz.: P. 369
 Figure 1. Miner's patience flask with detail of sacral figures. 19th century. Inv. No. P. 369

2. ábra. Oltáros türelemüveg, 1905. Ltsz.: P. 371
 Figure 2. Altar patience flask, 1905. Inv. No. P. 371

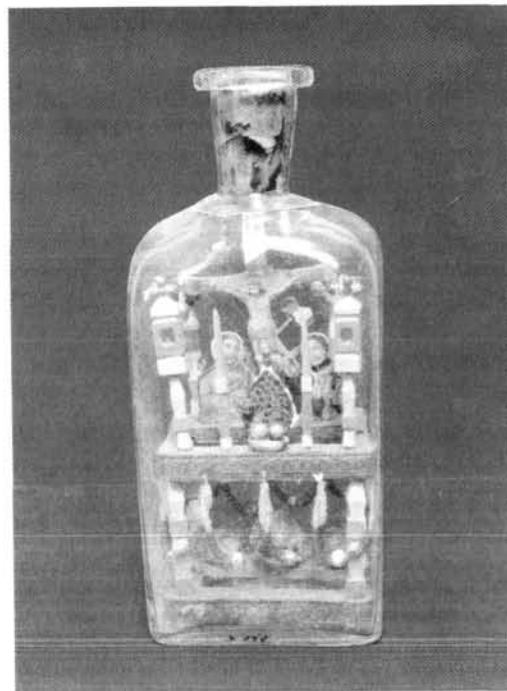
3. ábra. Türelemüveg az Arma Christivel, 1909. Berzsák Dezső munkája Jutaspuszta. Ltsz.: P. 372
 Figure 3. Patience flask with Arma Christi, 1909. Work of Dezső Berzsák, Jutaspuszta. Inv. No. P. 372

4. ábra. Oltáros türelemüveg 1920 k. Ltsz.: P. 373
 Figure 4. Altar patience flask, around 1920. Inv. No. P. 373

5. ábra. Türelemüveg a kínzatósi jelvényekkel, 1909.
Ltsz.: P. 374
Figure 5. Patience flask with the symbols of torture,
1909. Inv. No. P. 374

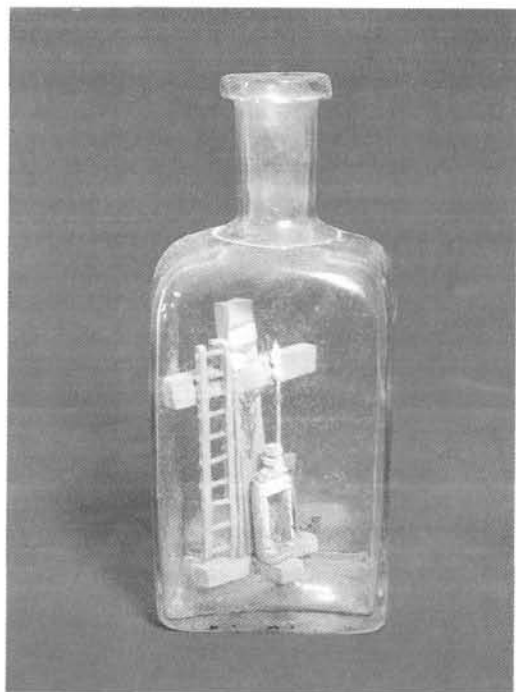
6. ábra. Türelemüveg feszülettel és a keresztség jelképeivel.
Eppinger János munkája, Szunyogpuszta. Ltsz.: P. 375
Figure 6. Patience flask with crucifix and symbols of baptism.
Work of János Eppinger, Szunyogpuszta. Inv. No. P. 375

7. ábra. Türelemüveg a kínzatósi jelvényekkel. Fokszabadi,
Pámmer József munkája, 1909. Ltsz.: P. 376
Figure 7. Patience flask with the symbols of torture.
Fokszabadi, work of József Pámmer, 1909. Inv. No. P. 376

8. ábra. Golgotás türelemüveg 1903-ból.
Ltsz.: P. 378
Figure 8. Patience flask with Golgotha scene, 1903.
Inv. No. P. 378

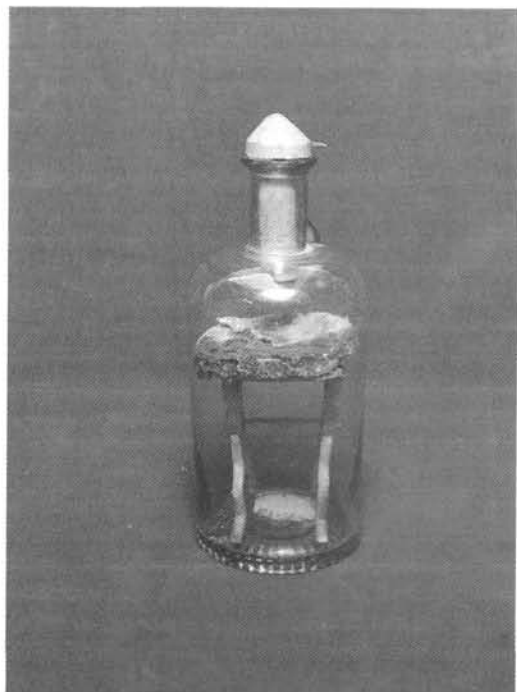
9. ábra. Türelemüveg a kínzás eszközeivel, 1915.
Ltsz.: P. 379

Figure 9. Patience flask with the instruments of torture, 1915. Inv. No. P. 379

10. ábra. Türelemüveg Arma Christivel, 1904.
Ltsz.: P. 380

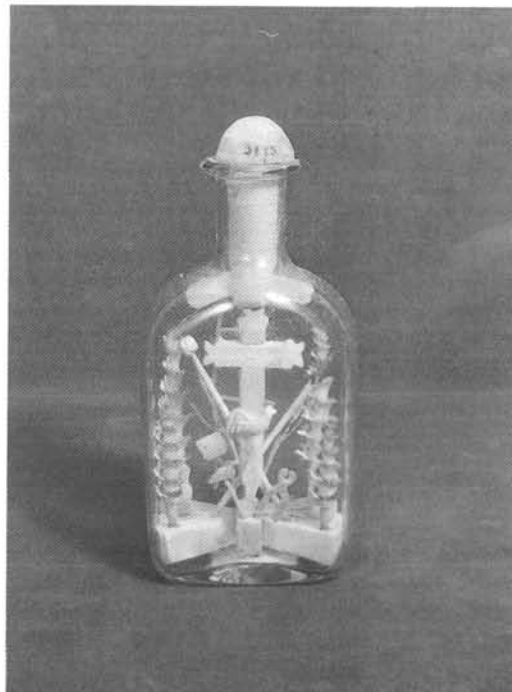
Figure 10. Patience flask with Arma Christi, 1904.
Inv. No. P. 380

11. ábra. Türelempalack asztallal, 1914. Ltsz.: P. 381

Figure 11. Patience flask with a table, 1914.

Inv. No. P. 381

12. ábra. Türelemüveg a kínzásai jelvényekkel, 1910.

Zájecz György munkája, Veszprém. Ltsz.: P. 382
Figure 12. Patience flask with the symbols of torture,
1910. Work of György Zájecz, Veszprém. Inv. No. P. 382

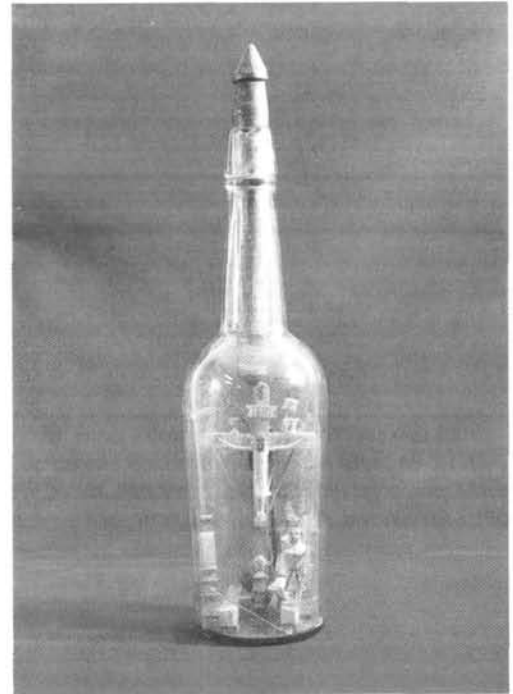
13. ábra. Türelempalack a kínzás eszközeivel. Súr-Csatár, 1911. Ltsz.: P. 384
 Figure 13. Patience flask with the instruments of torture. Súr-Csatár, 1911. Inv. No. P. 384

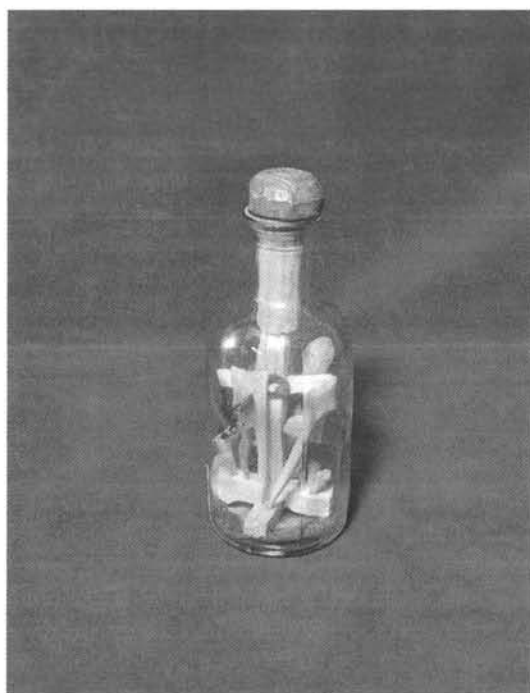
14. ábra. Türelemüveg Arma Christivel, Csajág, 1927. Ltsz.: P. 386
 Figure 14. Patience flask with Arma Christi, Csajág, 1927. Inv. No. P. 386

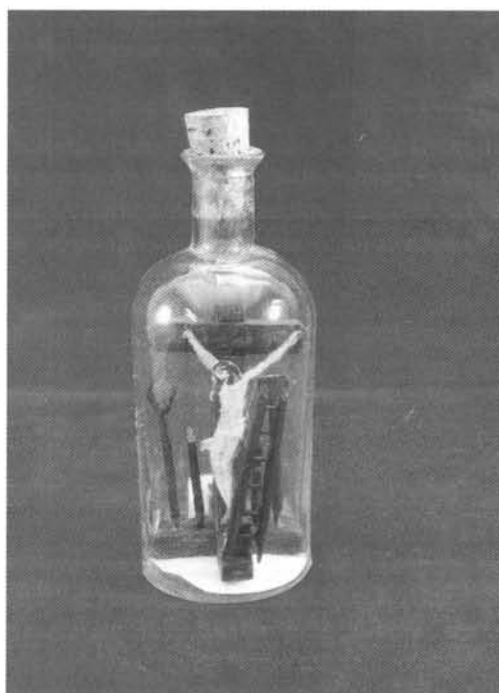
15. ábra. Golgotás türelempalack Tata-vidékéről, 1920-30. k. Ltsz.: P. 387
 Figure 15. Patience flask with Golgotha scene, from the Tata region, around 1920-30. Inv. No. P. 387

16. ábra. Türelemüveg kálváriával. Vida Imre készítette Bakonybélben, 1909. Ltsz.: 69.3.120.
 Figure 16. Patience flask with Calvary scene. Made by Imre Vida in Bakonybél, 1909. Inv. No. 69.3.120.

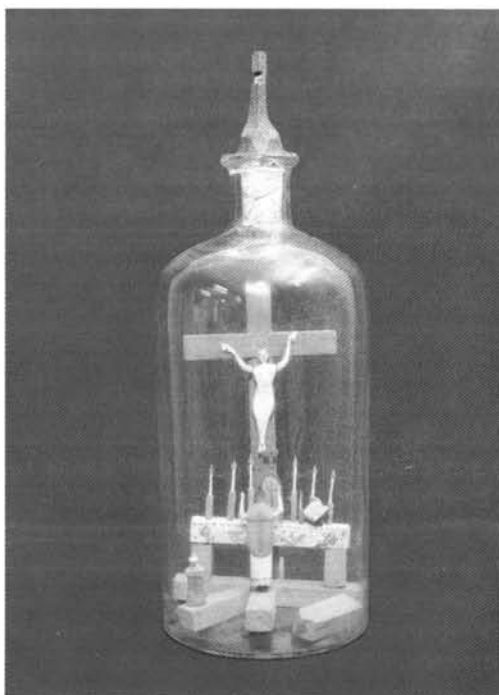
17. ábra. Türelműveg kínzatósi jelvényekkel, 1930. Devecser, Somogyi István munkája. Ltsz.: 91.44.1.
 Figure 17. Patience flask with symbols of torture, 1930. Devecser, work of István Somogyi. Inv. No. 91.44.1.

18. ábra. Türelmpalack kínzatósi eszközökkel, 1936. Ltsz.: 93.6.1.
 Figure 18. Patience flask with instruments of torture, 1936. Inv. No. 93.6.1.

19. ábra. Türelműveg több alakos kálváriával 1930-40 k. Szabadkai József munkája Nagykanizsa-vidéke vagy Pápa. Ltsz.: 94.6.7.
 Figure 19. Patience flask with Calvary scene including several figures, around 1930-40. Work of József Szabadkai, Nagykanizsa area or Pápa. Inv. No. 94.6.7.

20. ábra. Oltáros türelmpalack. Kovacevics Pál készítette. Pápateszér, 1942. Ltsz.: 94.7.1.
 Figure 20. Altar patience flask. Made by Pál Kovacevics. Pápateszér, 1942. Inv. No. 94.7.1.

LÁDÁK A LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUM NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNYÉBEN I.

A Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében található 50 ládáról egyértelműen megállapítható, hogy elsődlegesen szobai tárolóeszközként funkcionáltak. Célom a Veszprém megyei ládák átfogóbb megismeréséhez vezető út első lépéseként a gyűjtemény azon ládáinak részletes ismertetése, bemutatása, amelyek állapotából stflusok, valamint főbb jellemvonások határozhatók meg. (Azaz a sérült, utólagosan egyszínűre mázolt, felismerhetetlenségig lekopott festésű ládákat ezen tanulmányban nem ismertetem.) A leírásokban a láda meghatározása és leltári száma (1.), majd részletes bemutatása (2.) olvasható. Ezt követi a pontos méretek közlése (3.), a megszerzés körülményei és a tárgy múltjáról szerzett egyéb információk (4.), a helyi, népi elnevezés (5.), a gyűjtés helyének ismertetése (6.). Amennyiben valamelyik adat hiányzik, annak oka, hogy az sem a leltárkönyvben, sem a tárgyleíró kartonon nem található meg. Tanulmányom helyzetfelmérésre, valamint gyűjteményünk számbavételére törekszik.

A ládák két nagyobb, különálló egységet képeznek, az ácsolt ládák és az asztalos készítette ládák csoportját. Utóbbi a puhafa és a keményfa ládák alcsoportjából áll. E csoportosításban közlöm a ládák leírását.

Ácsolt ládák

1. Ácsolt láda, 74.22.1. (1. ábra)
2. Bükkfából készült. Ácsolt szerkezetű, az oldalankénti három deszka a sarokszlopba csapolt, a tető három deszkája a félkör alakú oromba. Teteje koporsó alakú, két oldalán szélesebb, felül egy keskenyebb deszkából ácsolt. Az oromdeszkák összetartotta tető a végek legfelső deszkájából kiálló csapon forog. Az oromrész félkör alakja két oldalán csúcsosra faragott. A tető elülső deszkáján lyuk van, ebbe illeszkedik

a láda elülső, felső oldaldeszkájához szögelt lapos lakatpántvas. A láda díszítését a deszkák alján található karcolt két párhuzamos egyenes adja.

3. H.: 100 cm, Sz.: 50 cm, M.: 90 cm
4. A XIX. század elején kézzel készült, de a készítő és a készítés körülményei ismeretlenek. Az előző tulajdonos nagyanyjának volt a hozománya, aki 1952-ben halt meg 91 évesen. A ruhaneműjét tartotta benne, később pedig kitétték a kamrába, a gabonátároló helyre, tojást és gabonát tartottak benne. Itt állt 1974-ig.
5. Elnevezése: *skrinya*.
6. Öskü

1. Ácsolt láda, 53.18.2. (2. ábra)
2. Bükkfából készült. Ácsolt szerkezetű, azaz oldalanként két, illetve három deszka a sarokszlopba csapolt, a tető három deszkája a félkör alakú oromba. Teteje koporsó alakú, két oldalán szélesebb, felül egy keskenyebb deszkából ácsolt. Az oromdeszkák összetartotta tető a végek legfelső deszkájából kiálló csapon forog. Az oromrész félkör alakja két oldalán csúcsosra faragott. Az elülső oldal legfelső deszkáján kulcslyuk van ovális kulcspajzssal. A láda díszítését a deszkák karcolt geometrikus alakzatai adják, amelyet a feketére való festés színesít.

3. H.: 116 cm, Sz.: 54 cm, M.: 86 cm
4. A felsőörsi Justh elkobzott javaiból. Szobadísz volt.
- 5.
6. Felsőörs

1. Ácsolt láda, 81.1.1. (3. ábra)
2. Bükkfából készült. Ácsolt szerkezetű, azaz oldalanként hat deszka a sarokszlopba csapolt, a tető hat deszkája a félkör alakú oromba. Teteje koporsó alakú, két oldalán szélesebb, teteje elöl két, középen egy, hátul három deszkából

ácsolt. Az oromdeszkák összetartotta tető a vég-
gek legfelső deszkájából kiálló csapon forog.
Az oromrész félkör alakja két oldalán csúcsos-
ra faragott. A tető elülső deszkáján lyuk van,
ebbe illeszkedik a láda elülső felső oldaldesz-
kájához szögelt lapos lakatpántvas. A láda dí-
szítését a deszkák vésett és karcolt, geometri-
kus díszítése adja.

3. H.: 99 cm, Sz.: 63 cm, M.: 108 cm
4. Bakonyánában használt láda.
- 5.
6. Veszprém

1. Ácsolt láda, 2000.8.1. (4. ábra)
2. Bükkfából készült. Ácsolt szerkezetű, azaz ol-
dalanként három deszka a sarokoszlopba csa-
polt, a tető három deszkája a félkör alakú
oromba. Teteje koporsó alakú, két oldalán
szélesebb, felül egy keskenyebb deszkából
ácsolt. Az oromdeszkák összetartotta tető a vé-
gek legfelső deszkájából kiálló csapon forog.
Az oromrész félkör alakja két oldalán csúcsos-
ra faragott. A láda díszítését a deszkák alján
található karcolt két párhuzamos egyenes adja.
3. H.: 95 cm, Sz.: 55 cm, M.: 80 cm

1. Ácsolt láda, 74.21.1. (5. ábra)
2. Bükkfából készült. Ácsolt szerkezetű, azaz ol-
dalanként három deszka a sarokoszlopba csa-
polt, a tető három deszkája a félkör alakú
oromba. Teteje koporsó alakú, két oldalán
szélesebb, felül egy keskenyebb deszkából
ácsolt. Az oromdeszkák összetartotta tető a vé-
gek legfelső deszkájából kiálló csapon forog.
Az oromrész félkör alakja két oldalán csúcsos-
ra faragott. A tető elülső deszkáján lyuk van,
ebbe illeszkedik a láda elülső, felső oldaldesz-
kájához szögelt lapos lakatpántvas. A láda dí-
szítését az elülső oldal deszkáinak geometrikus
mintájú, karcolt díszei adják, a deszkaaljak föl-
lötti párhuzamos egyenesek és az ezekre illesz-
kedő koncentrikus félkörívek.
3. H.: 83,5 cm, Sz.: 46 cm, M.: 63,5 cm
- 4.
- 5.
6. Öskü

Az ismertetett ácsolt ládák forma - és mintakin-
cse nem jogosít arra, hogy ebből a Veszprém me-
gyei ácsolt ládákra messzemenő következtetéseket
vonjunk le, hiszen keletkezési körülményeikről
semmilyen biztos adatunk nincsen.

A 81.1.1. leltári számú láda a felvidéki ácsolt
ládákkal mutat hasonlóságot, az 53.18.2. leltári
számú láda pedig a baranyai ácsolt ládákkal. (Az
elsőként említett láda szlovák családé volt, a má-
sodik pedig a felsőörsi Justh család elkobzott ja-
vaként érkezett a gyűjteménybe, így ennek szár-
mazási helye ismeretlen.)

A 74.22.1., 2000.8.1., valamint a 74.21.1. leltári
számú ládák formai és méretbeni hasonlóságot
mutatnak. Valószínűség szerint ezek a Veszprém
megyére jellemző ácsolt ládák. E ládák a magyar-
ság körében már csak a kamrában, illetve a kony-
hában voltak használatosak a XX. században. A
megyében élő szlovákok még a szobában tartották
őket, s ruhát tároltak bennük.

Aasztalos készítette ládák

Puhafa ládák

E csoportba a puhafából, általában fenyőfából
készült, elsősorban festett díszítésű ládák tartoz-
nak. Gyakran azonban a festés mellett más díszíté-
si módokat is alkalmaztak: faragással, vésséssel,
különböző szegélylécek, valamint peremléc felszö-
gélésével, esztergált féloszlopok elhelyezésével
ékítették a ládákat.

Komáromi típusú ládák

1. Láda, 65.24.1. (6. ábra)
2. Puhafa, festett láda. Tetejének és aljának eleje pe-
remléccel ellátott. Négyzetes-hasáb lábakon áll.
A láda egésze sötétbarnára festett, csak az elülső
oldala ékített virágokkal. A virágkozás folytonos,
nem különül el mezőkre. Két hasonló virágcsor-
kor fog közre egy harmadikat. A szélsőkben két
piros tulipán és kisebb rózsák képeznek egy
csokrot. A középső négy nagyobb virágból áll. A
virágkozás alatt a láda hosszában egyenletesen el-
osztva pirossal festett évszám: 1860. A láda elül-
ső oldalán trapéz alakú kulcspajzs található. Lá-
dafiás, kétoldalt kovácsoltvas fogantyúval ellátott
láda. A tető a láda hátsó lapjához hosszú, ková-
csoltvas pántokkal rögzített.
3. H.: 150 cm, Sz.: 70 cm, M.: 80 cm

1. Láda, 65.27.1. (7. ábra)
2. Puhafa, sötétbarnára festett fiókos láda, elülső
oldalán festett virágokkal. A láda tetejét és alját
elől peremléc szegélyezi. Négyzetes-hasáb lá-

bakon áll. Elülső oldalát a széleken egy-egy sárgára, pirosra, kékre festett, esztergályozott féluszlop díszíti. A láda elülső oldalának nem fiókos része vízszintesen elhelyezett díszléccel különül el a fiókostól. A láda elülső lapján a virágzás folytonos, nem tagolt mezőkre. Egy-egy csokorban két rózsát apró zöld levelek és apró, piros tulipánok koszorúznak. A láda elülső lapján középen fent ovális alakú kulcspajzs, alatta piros, ívesen elhelyezett évszám: 1864. A láda elülső lapjának nem fiókos részére festett két virágcsokor a láda középső, függőleges tengelyére nézve szimmetrikus. A ládafiókon középen kör alakú kulcspajzs, mellette kétoldalt karika fogantyú. A fogantyúk alatt U-alakban piros virágos, zöld leveles koszorúk. A láda titkos fiókos, kétoldalt kovácsoltvas fogantyú segíti mozdítását. A ládatető hosszú, kovácsoltvas pántokkal rögzített a hátlaphoz.

3. H.: 150 cm, Sz.: 80 cm, M.: 100 cm
4. Ajándék BIB

1. Láda, 75.6.9.
2. Puhafa, festett láda. A láda tetejét peremléccel szegélyezi. A láda egésze sötétbarnára festett. Négyzetes-hasáb lábakon áll. A láda elülső lapján két, mezőbe nem foglalt virágcsokor díszíti a láda közepén vízszintesen elhelyezett, pirossal festett feliratot: *BÚZÁS 1868 LIDI*. A virágcsokrok mintegy fölébe hajolnak a feliratnak, piros, foltszerű nagy virágokból állnak, zöld levelek díszítik. A láda közepén ovális kulcspajzs. A ládának volt titkos fiókja, két oldalán kovácsoltvas fogantyúk segítik az emelést. A láda teteje kovácsoltvas pántokkal illeszkedik a hátsó oldalhoz.
3. H.: 102 cm, Sz.: 54 cm, M.: 62 cm
4. A használat helye Mezőlak.
- 5.
6. Dáka

1. Láda, 55.75.1. (8. ábra)
2. Puhafa, festett láda. Teteje és alja peremszegéllyel díszített. A láda esztergált pogácsalábakon áll. Egész felülete sötétkékre festett, az elülső oldalon két, pirosra festett profilléccel szegélyezett mező. A mezők belsejében kisebb, téglalap alakú, festett, díszléc keret. A mezőkben, a lécek határolta felületen piros, sárga, zöld virágok, fehér vonalkázással. A mezők két oldalán fennmaradó teret egy-egy nagyobb, a középsőt meg egy kisebb virágszál, illetve inda

tölti ki. A ládának volt titkos fiókja, fogantyúja hiányzik. Tetőrögzítése nincsen, a nyomokból kovácsoltvas rögzítésre lehet következtetni.

3. H.: 88 cm, Sz.: 47 cm, M.: 42 cm,
4. 1950-ben a felsőörsi Justh család elkobzott javaiból került a gyűjteménybe.
- 5.
6. Felsőörs

1. Láda, 54.124.11. (9. ábra)
2. Puhafa, festett láda. Tetején és alján peremszegéllyel ellátott, lába nincs. Az elülső oldalon két lant alakú, fehérre festett vésett keretű mező. Ezekben egy-egy virágcsokor vázában. A csokrokban fehér, négyszirmú, valamint piros, foltszerű virágok vannak. A mezők két oldalán fennmaradó teret egy-egy nagyobb, a középsőt meg egy kisebb virágszál, illetve inda tölti ki. Belső fiókja nincsen. A láda két oldalán kovácsoltvas fogantyúk. A tető zsannérral rögzített a hátlaphoz.
3. H.: 100 cm, Sz.: 55 cm, M.: 49 cm
4. Kamrában állt gyűjtéskor, limlomot tartottak benne.
- 5.
6. Nagyvázsony

1. Láda, 69.3.138. (10. ábra)
2. Puhafa, világosbarna alapszínű láda. Fedelén és alján peremszegéllyel ellátott, lába nincsen. Elülső oldalán két lant formájú mező, amelyek kerete vésett és fehérre festett. A mezők belsejében sötétkék alapon festett virágcsokrok találhatóak. A mezők tetejében fehér színű évszám: 18 - 28. A kulcspajzs hiányzik, titkos fiókjáról csak a nyomai tanúskodnak. Két oldalán kovácsoltvas fogantyúk, a tető kovácsoltvas pántokkal rögzített.
3. H.: 101 cm, Sz.: 55 cm, M.: 47 cm
- 4.
- 5.
6. Bakonybél

1. Láda 96.18.2. (11. ábra)
2. Fenyőfából készült, lábazat nélküli festett láda. Teteje és alja peremszegéllyel díszített. Sötétkék alapozású láda, elülső oldalán két festett mezővel. A mezők kerete vésett és festett, négyzet formájú. A mezőkben egy-egy, egymással szembe forduló, fehér olaszorsón ülő galamb van. Szájukból sárga, piros, fehér színű, kerekded, foltszerű virágok nőnek ki. A

mezők két oldalán fennmaradó teret egy-egy nagyobb, a középsőt meg egy kisebb fehér cseres virág tölti ki. A kulcspajzs hiányzik. Kovácsoltvas fogantyúk találhatóak a láda két oldalán, belsejében ládafia. A tető zsanérral rögzített, rövid, kovácsoltvas pántok nyomai látszanak.

3. H.: 99 cm, Sz.: 57 cm, M.: 47 cm

4.

5.

6. Vöröstó

1. Láda 59.29.1. (12. ábra)

2. Fenyőfából készült, lábazat nélküli festett láda, peremszegélye hiányzik. Alapjában barnára festett, elülső oldalán két festett mezővel. A mezők kerete dupla, vésett és festett, négyzet formájú. A belső kereten a fehér színű pöttyözés annak merevségét oldja fel. A külső keret sárga színű. A mezőkben egy-egy, egymással szembe forduló, fehér olaszorsón ülő galamb van. Szájukból sárga, piros, fehér színű, kerekded, foltszerű virágok nőnek ki. A mezők belsejében felül fehér színű felirat olvasható: *ANNO 1828*. A mezők két oldalán fennmaradó teret egy-egy nagyobb, a középsőt meg egy kisebb fehér cseres virág tölti ki. A kulcspajzs hiányzik. Kétoldalt kovácsoltvas fogantyúk, belül ládafia található. A tetejét nem rögzítették.

3. H.: 93 cm, Sz.: 54 cm, M.: 47 cm

4.

5.

6. Szentgál

1. Láda, 62.34.1. (13. ábra)

2. Puhafa, festett láda. Tetején peremszegéllyel ellátott, lábak nélküli. Az elülső oldalon két lant formájú, fehérén csíkozott keretű mező. Bennük egy-egy virágcsokor vázában, a csokron pedig egy-egy galamb. Belső fiókja nincsen. Oldalt fogantyús. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített a hátlaphoz.

3. H.: 100 cm, Sz.: 55 cm, M.: 49 cm

1. Láda, 69.3.139. (14. ábra)

2. Puhafa, barna alapszínű, festett láda. Fedelén és alján peremszegéllyel ellátott, lába nincsen. Elülső oldala virágosra festett, azonban az eredeti festésnek csak kontúrjai látszanak. Az elülső oldalon két kivésett, kifaragott tulipánformára festettek rá, s festettek a két motívum

közé is. A mezőkön belül a soklevelű tulipán is vésett. Kulcspajzsa hiányzik. Kétoldalt valaha fogantyúkkal látták el, belül ládafia található. Teteje pótolta kovácsoltvas pántokkal rögzített.

3. H.: 99 cm, Sz.: 59 cm, M.: 52 cm

4.

5. Elnevezése: faragott láda

6. Bakonybél

1. Láda, 69.8.139. (15. ábra)

2. Puhafa, sötétbarnára festett láda. Teteje, alja eleje peremléccel ellátott. Lába nincsen. Az elülső oldal széleit függőlegesen elhelyezett esztergált féloszlopok díszítik. A láda elülső lapján két nagy, vésett tulipánmotívum van. Köztük, a láda szélén vésett, nagy hagymás növények. A véstést festés díszítette. Valaha kovácsoltvas fogantyúi voltak, már csak az egyik ép. Belsejében ládafia. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített.

3. H.: 105 cm, Sz.: 60 cm, M.: 55 cm

4.

5.

6. Bakonybél

1. Láda, B 46. (16. ábra)

2. Fenyőből készített festett láda. Alját elől és tetejét perem szegélyezi, lába nincs. Az elülső oldalt szélein függőlegesen, hasábokon álló esztergált féloszlopok díszítik, amelyek teteje sárga, piros és zöld színűre festett. A láda elejét az aljától 15 cm-re vízszintesen elhelyezett díszléc osztja két részre. A láda egésze barna színűre festett, elején két különálló, szimmetrikusan elhelyezett mező van. Ezek vésett, geometrikus mintákkal keretezettek. A mezők közepében vésett körben, vésett rozetta. A vésett részek közti teret sárga, zöld, piros, fehér, koszorúszerűen elhelyezett virágok töltik ki. Oldalán kovácsoltvas fogantyúk, belül ládafia van. A tető a hátlaphoz új, már pótlólag beépített zsanérokra rögzített, valaha hosszú, kovácsoltvas pántjai lehettek.

3. H.: 108 cm, Sz.: 62 cm, M.: 60 cm

1. Láda, 65.35.1. (17. ábra)

2. Puhafa, festett, faragott láda. A láda alját elől és a tetejét perem szegélyezi, lába nincs. Az elülső oldalt szélein függőlegesen, hasábokon álló esztergált féloszlopok díszítik, amelyek teteje sárga, piros, az aljuk kék színűre festett. A láda elejét az aljától 15 cm-re vízszintesen

elhelyezett díszléc osztja két részre, amelyet váltakozva piros és sárga, festett virágok díszítenek. A láda egésze kék színűre festett, elején két különálló, szimmetrikusan elhelyezett mező található. Ezek vésett, geometrikus mintákkal keretezettek. A mezők közepében vésett tulipán. A vésett részek közti teret sárga, zöld, piros, fehér virágok töltik ki. Oldalán kovácsoltvas fogantyúk vannak, titkos fiókos. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített a hátlaphoz.

3. H.: 108 cm, Sz.: 62 cm, M.: 60 cm

1. Láda, 89.27.24. (18. ábra)

2. Puhafa, festett, fiókos láda. A láda alját és tetejét perem szegélyezi, lába nincs. Az elülső oldalt szélein függőlegesen, hasábokon álló esztergált féloszlopok díszítik, amelyek teteje sárga, piros és zöld színűre festett. A láda elejét vízszintesen elhelyezett díszléc osztja két részre, a díszléc alatt fiók. A láda egésze barna színűre festett, elején két különálló, szimmetrikusan elhelyezett mező. Ezek vésett, geometrikus mintákkal keretezettek. A mezők belsejében zöld levelű koszorú, alján egy piros, tetején két piros virággal. A koszorú közepén fehérrel festett évszám: 18 - 65. Az elülső oldalt elején fent ovális kulcspajzs, alatta függőlegesen szoroson egymásra helyezett foltszerű virágfejek, sárga, piros váltásban, kétoldalt zöld levelecskékkel. Az elülső oldalt szélein szintén függőlegesen, de szellősen egymásra tett piros, sárga, piros virágok. A láda fiókján két festett mező van, koszorúformában elhelyezett virágocskákkal. A ládafiók közepén kerek kulcspajzs, mellette karika-fogantyúk találhatóak. Ezek arany színűre festettek. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített, oldalain kovácsoltvas fogantyúk. Ládafiás.

3. H.: 117 cm, Sz.: 63 cm, M.: 67 cm

4. Használat helye Öskü

5.

6. Veszprém

1. Láda, 59.30.1. (19. ábra)

2. Fenyőből készített festett, fiókos láda. A láda alját elől és a tetejét perem szegélyezi. A láda elejét vízszintesen elhelyezett díszléc osztja két részre, a díszléc alatt fiók. A láda egésze barna színűre festett, elején két különálló, szimmetrikusan elhelyezett mező van. Ezek vésett, geo-

metrikus mintákkal keretezettek. A vésett részek közötti felületen, foltszerű, piros, fehér virágok láthatóak. A láda fiókján a kerek kulcspajzs és a fogantyúk díszesek. A láda kétoldalt fogantyús, volt benne ládaafia. Tetejét kovácsoltvas pántokkal rögzítették hátlapjához. A láda félig restaurált.

3. H.: 115 cm, Sz.: 63 cm, M.: 65 cm

4.

5.

6. Szentgál

1. Láda, 64.110.1. (20. ábra)

2. Puhafa, festett láda. Teteje peremléccel díszített, alja hiányzik. Elülső oldalát kétoldalt esztergált, festett féloszlop ékesíti. Közöttük két téglalap alakú mező, amely díszesen festett és különböző színű téglalapokra, négyzetekre felosztott. A mező közepén világos, sárgásfehér alapon olaszorsóból kinövő piros, sárga és fehér színű virágcsokor. A kulcspajzs helye alatt festett címer évszámmal: 1857. Oldalain kovácsoltvas fogantyúk, belsejében ládaafia. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített a hátlaphoz.

3. H.: 112 cm, Sz.: 63 cm, M.: 112 cm

4.

5.

6. Tihany

1. Láda, 74.19.2. (21. ábra)

2. Barna színű, vésett, faragott díszítésű láda. Tetejét peremléc szegélyezi, ez az alsó részről hiányzik. Elülső oldalát két mező díszíti. Egy-egy mezőt két, hagyma alakú, hosszú szárú, felül átlósan karcolt, négyzetben végződő, vésett dísz határol. A hagymában stilizált tulipán van. A mezőn belül két egymáshoz érő és felül kihajló, dús levelű, háromszirmú tulipán látható. Fogantyújára és ládafiára csak nyomok utalnak. Tetőrögzítése nincs.

3. H.: 98 cm, Sz.: 55 cm, M.: 49 cm

4. Az 1800-as évek második felében készült, Mekota András nagyanyjának a hozománya volt, aki 78 évesen, 1932-ben halt meg. 1945-ig ruhát tartottak benne, ezután a kamrába tették, ahol gabonát tároltak benne.

5.

6. Öskü

Gyűjteményünkben az összes komáromi stílusperiódus megtalálható.

Ismeretlen készítésű ládák

Az alábbiakban azokat a puhafa, festett ládákat ismertetem, amelyek egyértelműen nem komáromiak, készítési helyük ismeretlen, bármilyen, akár megyei asztalos is készíthette azokat.

1. Láda, 2000.8.2. (22. ábra)
2. Festett, puhafa láda. Sötétkék színű, alja és teteje peremléccel szegélyezett, trapéz alakú lábakon áll. Az elülső oldalon két mező látható. Ezek kerete dupla, vésett szegélyű. A mezők közepében egy-egy vésett és sárgára, pirosra festett virágmotívum látható. A mezők között és az elülső oldal szélein hosszanti, de vízszintesen farkasfogásra faragott, világoskékre festett díszléc húzódik. Oldalain kovácsoltvas fogantyúk vannak. Belsejében ládafia. Teteje 10 cm-es kovácsoltvas pánttal rögzül, amelynek vége csontvéghez hasonló.
3. H.: 100 cm, Sz.: 58 cm, M.: 55 cm,
 1. Láda, 62.24.1. (23. ábra)
 2. Puhafa, festett láda. Halványzöldre festett, a festés már megkopott. A láda teteje és alja peremszegéllyel díszített, nincsen lába. A láda elülső oldalán két barokkos, vésett, faragott keretű mező látható. Ezekben piros, festett felirat, *SZŐDI ERZSÉBET*, a másik mezőben *ANNO 1792*. A mezők között felül ovális kulcspajzs helye látszik. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített a hátlaphoz. Benne ládafia.
 3. H.: 102 cm, Sz.: 56 cm, M.: 49 cm
 - 4.
 - 5.
 6. Felsődörgicse
1. Láda, 69.3.140.
2. Puhafából készült, egységes barna színű láda. Négyzetes-hasáb lábakon áll, a teteje és alja peremléccel szegélyezett. A lábaktól, azok szélességében hosszanti irányban többszörösen vésett díszszegélyléc fut fel a láda tetejéig. Vízszintesen, az aljától 15 cm-re díszléc osztja ketté az elülső oldalt. A láda elülső lapján fent közepén kulcslyuk van, kör alakú véséssel mélyítve. Fogantyú nélküli. Benne ládafia van.
3. H.: 114 cm, Sz.: 60 cm, M.: 70 cm
- 4.
- 5.

6. Neve sublót.
7. Bakonybél

1. Láda, 88.4.19.
 2. Puhafa, sötétbarnára festett, sublót formájú láda. Teteje és alja peremléccel díszített, négyzetes-hasáb lábakon áll. A láda elülső oldalának szélein hosszában barázdált, 4 cm széles díszléc látható. Közepén vízszintesen elhelyezett barázdált díszléc osztja két részre a teret. A láda két oldalán fogantyúk, benne ládafia.
 3. H.: 107 cm, Sz.: 60 cm, M.: 72 cm
 - 4.
 - 5.
 6. Bánd
1. Láda, 86.9.14.
 2. Puhafa, sötétbarnára festett láda. Teteje, alja peremléccel díszített. Lábai ívesen faragottak. Elülső oldalán alul vízszintesen elhelyezett és kétoldalt függőlegesen, hosszában barázdált díszléc látható. Kulcspajzsa négyzet alakú, amelynek sarkai ívesen kivágtak. Fogantyúja és titkosfiókja hiányzik. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített a hátlaphoz.
 3. H.: 164 cm, Sz.: 56 cm, M.: 54 cm
 - 4.
 - 5.
 6. Kispirit

Nagyvázsonyi, Nagyvázsony környéki ládák

Gyűjteményünkben a puhafából készített ládák többsége a különböző komáromi stíluskorszakok főbb jegyeit mutatja. Néhányuk azonban ettől kifejezetten eltérő festéssel díszített. Feltételezhető, hogy ezek ugyanazon asztalosközpont termékei.

A Néprajzi Múzeumban végzett kutatásaim során bukkantam a 60.74.30. leltári számmal ellátott nagyvázsonyi ládára, amelynek tárgyleíró kartonjára K. Csilléry Klára az alábbiakat írta: „...ezt a menyasszonyi ládát helybeli asztalos készítette és festette...”. Mivel gyűjteményünk 94.31.1., B 45. 2000.8.3. leltári számú ládája a Néprajzi Múzeumban talált ládával formájában és festési módjában teljesen megegyezik, minden bizonnyal ezeket a ládákat nagyvázsonyi (vagy Nagyvázsony környéki) asztalos készítette és festette. Stílusbeli azonosság alapján a 2000.8.4., valamint 54.124.3. ládákat is ugyanazon asztalosközpont készítette.

1. Láda 94.31.1. (24. ábra)
2. Fenyőfából készült festett láda. A két keskenyebb oldal hosszában húzódó deszkalábokon áll, amelyhez elől befele ívelő szélű deszkaláb csatlakozik. A ládát alul és fölül kiálló perem szegi. Elején közepén fent kulcslyuk van, a kulcspajzs hiányzik. Kívül a láda sárgára festett, rajta ferde sötétkék csíkozás. Az előrészen két piros keretű, téglalap alakú mező található. Ezekben sötétkék alapon, piros karikában svasztika motívum látható, piros, rózsaszín, fehér színben. A két mező között feketével alapozott rész van. Ezen nagyjából szív alakú, piros és sárga keretes motívum látható, amelynek belsejében fehér alapon feketével festve az évszám: 1900. A motívum fölött koronaszerű díszítmény. A láda tetején is lehetett mező, de erősen megkopott már. Az oldalakon az előlaphoz hasonló díszítés látható. A láda belsejében ládafia, oldalán kovácsoltvas fogantyúk vannak. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzül a hátlaphoz.
3. H.: 120 cm, Sz.: 66 cm, M.: 64 cm
- 4.
- 5.
6. Veszprém

1. Láda, B 45.
2. Fenyőfából készült festett láda. A két keskenyebb oldal hosszában húzódó deszkalábon áll, amelyhez elől befele ívelő szélű deszkaláb csatlakozik. Jobb oldali lába hiányzik. A ládát alul és felül kiálló perem szegi. Elején közepén fent kulcslyuk van, a kulcspajzs hiányzik. Kívül a láda sárgára festett, rajta ferde sötétkék csíkozás. Az előrészen két piros keretű, téglalap alakú mező található. Ezekben sötétkék alapon, piros karikában svasztika motívum látható, piros, rózsaszín, fehér színben. A két mező között feketével alapozott rész van. Ezen nagyjából szív alakú, piros és sárga keretes motívum látható. A motívum fölött koronaszerű díszítmény. Az oldalakon az előlaphoz hasonló díszítés látható. A láda belsejében ládafia van, két kihúzható kis fiókkal, oldalán kovácsoltvas fogantyúk. Teteje hosszú, kovácsoltvas pántokkal rögzített.
3. H.: 117 cm, Sz.: 58 cm, M.: 62 cm
- 4.
- 5.
6. Szentgál

1. Láda, 2000.8.3.
2. Fenyőfa, festett láda. A ládát fölül kiálló perem szegi. Elején közepén fent kulcslyuk, kulcspajzs nélkül. A lábazat hiányzik, és a láda alját valaha körülvevő perem is. Kívül a láda sárgára festett, rajta ferde sötétkék csíkozás. Az előrészen két piros keretű, téglalap alakú mező található. Ezekben sötétkék alapon, piros karikában svasztika motívum látható, piros, rózsaszín, fehér színben. A két mező között feketével alapozott rész van. Ezen nagyjából szív alakú, piros és sárga keretes motívum látható, amelyen valószínűleg festett írás volt, de már lekopott. A motívum fölött koronaszerű díszítmény. Az oldalakon az előlaphoz hasonló díszítés látható. A láda titkos fiókos, fogantyúi nincsenek. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített a hátlaphoz.
3. H.: 116 cm, Sz.: 63 cm, M.: 49 cm
- 4.
- 5.
- 6.

1. Láda 2000.8.4. (25. ábra)
2. Festett, fenyőfa láda. Lábrésze hiányzik, a láda teteje peremléccel szegélyezett. A láda okkersárga alapon vörösesbarna csíkozású. Az előrészen két festett, téglalap alakú mező. Ezekben négyágú csillag, zöld és sárga színű. A mezőt sötét csík szegélyezi. Ezen belül és kívül pöttyök sárgállanak. A két mező között világossárga alapú címerforma, benne zöld festékekkel: *Wolf János*, alatta 1912. A tetőt kovácsoltvas pántok tartják.
3. H.: 111 cm, Sz.: 55 cm, M.: 49 cm
- 4.
- 5.
- 6.

1. Láda, 54.124.3. (26. ábra)
2. Puhafából készült festett láda. Tetejét és alját peremléc díszíti. Az első lapján festett motívumok láthatók. Egyetlen mezőben három nagy motívum különül el. A mező kerete piros. A mezőn kívüli rész sárga, barna, ferde csíkozású. A mező belül sötét, talán kék alapozású. Középen fehér és piros színű csillag található, kettős szegélyű körben. Mellette kétoldalt szintén körbe helyezett, felismerhetetlen motívum. A csillagmotívum a kulcslyuk alatt helyezkedik el, kulcspajzs nem látható. A mező felső részén évszám van: 1853. Oldalain kovácsoltvas pántokkal rögzített.

csoltvas fogantyúk, belsejében ládafia nyomai látszanak. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített a hátlaphoz.

3. H.: 114 cm, Sz.: 62 cm, M.: 56 cm
4. A gyűjtéskor a kamrában volt, limlomot tartottak benne.
- 5.
6. Nagyvázsony

Keményfa ládák

Gyűjteményünk keményfa, faberakásos ládáinak motívumai teljességgel megegyeznek a más szobabútorokon található díszítésekkel. A tapasztalatok alapján két nagyobb asztalosközpont feltelelezhető, amelyek a jellegzetes motívumkics alapján különíthetők el.

A szentgáli asztalosok által kedvelt, gyakran használt motívum volt az öt virágból álló virágcsokor. Gyűjteményünkben az 57.26.1. és a 55.38.31. leltári számmal ellátott ládákon ismerhető fel e motívum. A másik nagyobb asztalosközpont, a nagyvázsonyi vagy pulai központú, a csillagmotívumot, a madáralakot, valamint a copfos, gírladinos motívumokat használta. 76.17.7., 67.3.39., 76.7.3. leltári számmal ellátott ládáink ezekkel a motívumokkal díszítettek.

1. Láda, 58.37.1. (27. ábra)
2. Keményfából készült, hasáb alakú láda. Lába hiányzik. Elülső oldalán vésett, keskeny négyzetes keretben egy-egy vésett, faragott rozetta. Oldalain vasfogantyúk vannak. Belsejében ládafiányomok látszanak. Teteje nincsen, a tetőrögzítést kovácsoltvas pántokkal oldhatták meg.
3. H.: 103 cm, Sz.: 56 cm, M.: 46 cm
- 4.
- 5.
6. Szentgál

1. Láda, 80.33.1.
2. Csapolt keményfa, sötétbarna láda. Láb nélküli, tetején peremléccel díszített. Elülső oldalán vésett szélű mezők vannak. Ezek téglalap formájúak. A mezők fölött vésett felirat látható: *Tamas Susanna 1800*. Elülső oldalán közepén vágott sarkú téglalap formájú kulcspajzs található. A ládatesten festéknyomok láthatók. Oldalain vasfogantyúk vannak, belsejében ládafia nyomai látszanak. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített a hátlaphoz.

3. H.: 106 cm, Sz.: 53 cm, M.: 48 cm
4. A XVIII. század végén feltehetőleg helyi mester készítette Tamás Zsuzsannának, aki 1880-ban ment férjhez Szentgálra. Ő használta haláláig. Több tulajdonosa is volt, legutóbb Takács Sándor szentgáli lakos, aki a kamrában, majd az eresz alatt tartotta, szerszámokat tárolva benne.

- 5.
6. Szentgál

1. Láda, 2000.8.5.
2. Keményfa, faragott, valaha faberakásos láda. Alját peremléccel szegélyezi. Lába nincs. Elülső oldalán két téglalap alakú mező van, amelyeket vésett szél határol. A mezőkben egy-egy vésett madáralak látható. A mezők között kulcsluk. Fogantyúja nincsen. Belső, titkos fiókjának csak darabjai vannak meg. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített a hátlaphoz.
3. H.: 110 cm, Sz.: 59 cm, M.: 45 cm

1. Láda 57.26.1. (28. ábra)
2. Alul fiókos, faberakásos láda. A láda teteje peremléccel díszített. A rövidebb oldalak alatt hosszában deszkalap húzódik, amelyhez a láda négy sarkában ferdehasáb lábak illeszkednek. Az elülső oldalon a nem fiókos és a fiókos részen két - két mező látható. A mezők szegélyét világos színű berakott fa adja, a négy sarkában sötét kis négyzetekkel. A világos fában indaszerűen sötét hullámocskák futnak. A fiók mezőin más dísz nincs is. Azonban a fenti mezőkben faberakásos virágcsokrok virítanak. A bal oldali mező felső sarkaiban *N V*, az alsó sarkokban *I 8*, a jobb oldali mező felső sarkaiban *S U*, alatta *3 3* olvasható. Az elülső lapon felül közepén kör alakú, réz kulcspajzs van. A fióklap közepén és a fióklap mezőinek közepében egy-egy kör alakú pajzs, karika fogantyúval. A láda két oldalán a fogantyúk nyoma látszik. Belsejében ládafia. Tetejét kovácsoltvas pántok rögzítik a hátlaphoz.
3. H.: 114 cm, Sz.: 61 cm, M.: 79 cm
- 4.
5. Szentgál

1. Láda, 76.7.3. (29. ábra)
2. Keményfa láda, faberakásos díszítéssel. Teteje peremléccel díszített. A láda lábazata állított deszka, amely elöl ívesen metszett. Elülső oldalán két téglalap alakú mező van. Ezek felső

részében copf jellegű dísz látható, amelyet girlandok koszorúznak. A mezők közepén két madáralak áll egymásnak háttal. Alattuk évszám: 18 - 39. A két mező széle közepén ívesen befelé hajlik, ebbe a térbe illeszkedik a két fából összerakott hatágú csillag. Fölötte ovális kulcspajzs. Fogantyúja nincsen, ládafiának a nyomai látszanak. Teteje zsanérral rögzített a hátlaphoz.

3. H.: 112 cm, Sz.: 56 cm, M.: 50 cm
4. Az eladó felvidéki kitelepített. Márkón egy be rendezett házat kaptak, ahonnan a ládát tovább vitték új lakhelyükre. Gyűjtéskor a láda már a kamrában állott, rongyot tartottak benne.
- 5.
- 6.
7. Devecser

1. Láda, 76.17.7. (30. ábra)
2. Faberakásos, keményfa láda. Teteje, alja peremszegéllyel díszített. A láda U-alakú deszka lába a keskenyebb oldalak alatt húzódik. A láda elülső oldalán és tetején két-két mezőben, négyágú csillag motívum található. A mezőket világos, keskeny berakás határolja, a sarkokban kicsi, négyzet alakú fa sötétlik. A csillag formájú motívumok sötét és világosabb fa kombinációjából állnak össze. A ládatető díszítése megegyezik az elülső oldalával. Az elülső oldal közepén felül ovális kulcspajzs látható. Nincs fogantyúja, ládafiás. Teteje kovácsoltvas pánttal rögzített a hátlaphoz.
3. H.: 112 cm, Sz.: 57 cm, M.: 55 cm
- 4.
- 5.
6. Városlőd

1. Láda, 67.3.39. (31. ábra)
2. Keményfa, fiókos láda, faberakásos díszítéssel. A láda elülső oldala és teteje világos színű faberakással ékített. A láda tetejét, alját körben peremléc szegélyezi, ugyanilyen peremléc fut körbe a ládán fiókja felett. A láda négyzetes hasáb lábakon áll. Elülső oldalán két téglalap alakú mező látszik. Ezek kerete a sarkainál két-két fából átlósan, sakktáblaszerűen összerakott. A mezők tetején copf jellegű dísz van, amelyet girlandok koszorúznak. A mezők közepén két négyágú, áganként kétféle fából rakott csillagot láthatunk. Felettük évszám olvasható: 18 - 29.

A két mező széle a közepén ívesen kihajlik, ebbe a térbe illeszkedik a két fából összerakott hatágú csillag. E fölött ovális kulcspajzs. A láda tetején az elülső oldalhoz hasonló a díszítés, csak a mezők belsejében nincsen dísz. A láda fiókján két lapos, téglalap alakú mező található karika-fogantyúval. A mezők között téglalap alakú kulcspajzs.

3. H.: 119 cm, Sz.: 62 cm, M.: 47 cm
- 4.
- 5.
6. Pula

1. Láda, 55.38.31. (32. ábra)
2. Keményfa láda faberakásos díszítéssel. Teteje és alja peremszegéllyel díszített. A láda lábazatául az oldalak alatt vízszintesen elhelyezett két deszka szolgál. Elülső oldalán két téglalap alakú mező van. Ezek keretét keskeny csík adja, amely világos fa benne sötét hullámos díszekkel. A keret sarkaiban sötét fából négyzetes berakások láthatók. A mező közepén öt virágból álló csokor tölti ki a teret. A mező belső sarkaiban helyezték el a nevet és az évszámot, felül: *N es. IZS(ZS ligálva)O - ZS(ZS ligálva)O - FIE.* alul: *I 8 - 3 2.* A betűk és az évszám világos fából berakottak. Rombusz alakú, feketére festett a kulcspajzs. A láda oldalain kovácsoltvas fogantyúk vannak. Teteje kovácsoltvas pántokkal rögzített a hátlaphoz.
3. H.: 109 cm, Sz.: 56 cm, M.: 50 cm
- 4.
- 5.
6. Szentgál

Összegzés

Tanulmányom a Laczkó Dezső Múzeum ácsolt és asztalos készítette ládáit vette sorra.

A bemutatott ládák többsége komáromi, de a helyi asztalosok ládái is szép számban képviseltetik magukat.

A Veszprém megyei ládák további vizsgálatához a térség más múzeumában őrzött ládák elemzése, valamint a hajdani asztalosközpontokban végzett feltáró gyűjtés szükséges.

Munkámhoz nyújtott segítségéért ezúton mondok hálás köszönetet H. Csukás Györgyinek és S. Lackovits Emőkének.

BIB = Balatoni Intéző Bizottság

Ltsz = leltári szám

CHESTS FROM THE ETHNOGRAPHIC COLLECTION OF THE VESZPRÉM
MUSEUM „LACZKÓ DEZSŐ” I.

The name of hope chests is accounted for in the first place by their function. As a dowry, besides a bed, the bride used to bring a chest into the house of the groom. It was a highly esteemed article of furniture, and after the wedding, the trousseau was placed in it.

The chest was the pride of the first house in the best room, and an effort was made to position it in accordance with its rank. Beginning in the 1900s, the chest was ousted from the main room, and its place was taken by a commode and later by a wardrobe.

The chest was used for one of several functions. It generally served for the storage of clothes, mostly underwear; later rarely-used clothes were kept in it, possibly the clothing of family members who had passed away. When the place of the chest in the main room was taken by the commode and the wardrobe, its function also changed. It was used in the larder as a food chest, mostly for flour or grain. In the attic or vineyard cellar, it served for the storage of bric-a-brac or old rags.

A total of 50 hope chests are to be found in the collection. Distinguishing the two basic types, there are 5 carpenter's chests, and 45 chests produced by cabinet-makers.

The carpenter's chests in the museum are of the general type of carpenter's chests produced in Transdanubia; they show the same peculiarities of form and decoration.

Wooden inlaid chests are characteristic chests of the Bakony and the Balaton Uplands. In fact, marquetry was outstandingly varied here and flourished throughout the country. In Hungary, it was only in the Balaton Uplands that the inlaid chest became generally fashionable in folk art.

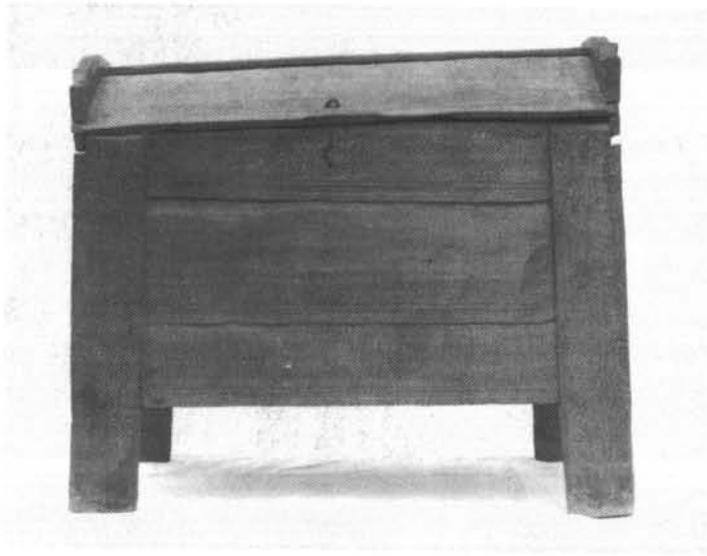
The painted, engraved and carved chests in the collection are all uniform. If they are not all Komárom chests, they are at least patterned according to this taste.

The hope chest collection of the museum has gradually increased, although not according to a deliberate attempt. The places of origin of the chests encompass the whole county.

Parents would obtain a hope chest in basically two ways. Either they would have a named one prepared by a local cabinet-maker – monograms on the chests bear witness to this – or they would buy one ready made in the market. This review of the collection has provided opportunity for the hope chests used in this region to be presented.

The changes which occurred in the function of the hope chests reflect the renewal of the culture of the home. Examination of the individual chest types provides a feeling for a bygone world of taste and form.

When analysing the hope chests, we must not forget their essential function. „Wherever they were, or are, to be found, they remind us all of that period, those people, and those customs.”

1. ábra. Ácsolt láda, Ltsz.: 74.22.1.
Figure 1. Carpenter's chest. Inv. No.: 74.22.1.

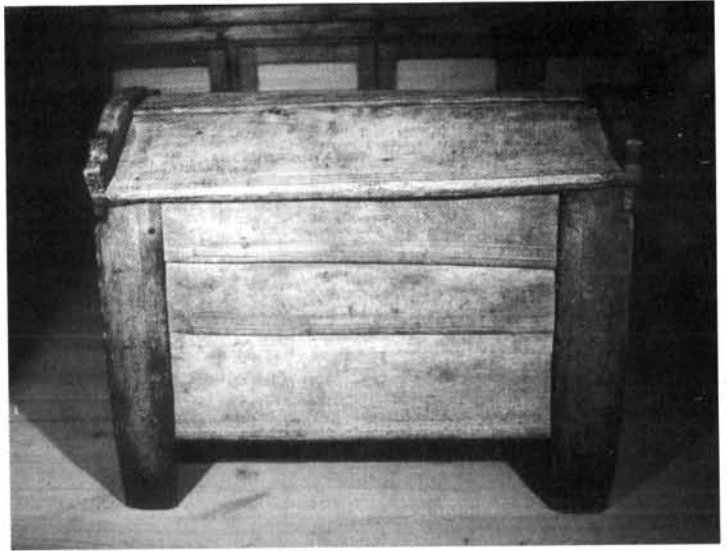

2. ábra. Ácsolt láda, Ltsz.: 53.18.2.
Figure 2. Carpenter's chest. Inv. No.: 53.18.2.

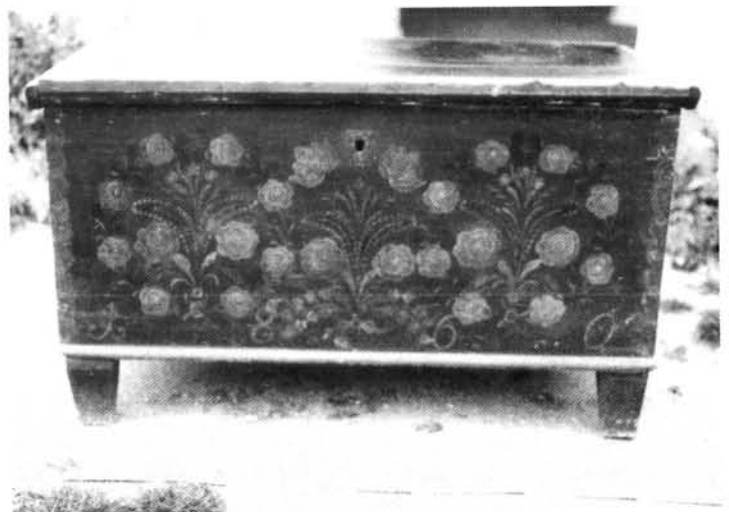

3. ábra. Ácsolt láda, Ltsz.: 81.1.1.
Figure 3. Carpenter's chest. Inv. No.: 81.1.1.

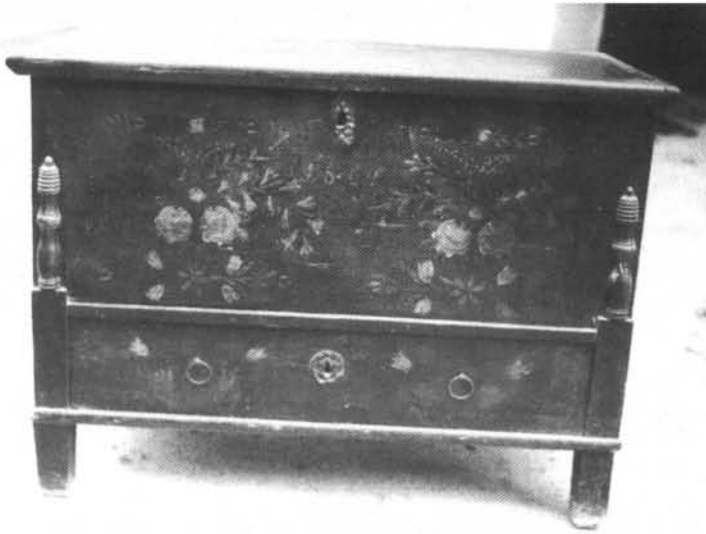
4. ábra. Ácsolt láda, Ltsz.: 2000.8.1.
Figure 4. Carpenter's chest. Inv. No.: 2000.8.1.

5. ábra. Ácsolt láda, Ltsz.: 74.21.1.
Figure 5. Carpenter's chest.
Inv. No.: 74.21.1.

6. ábra. Festett láda, Ltsz.: 65.24.1.
Figure 6. Chest with tulip design.
Inv. No.: 65.24.1.

7. ábra. Festett láda, Ltsz.: 65.27.1.
 Figure 7. Chest with tulip design.
 Inv. No.: 65.27.1.

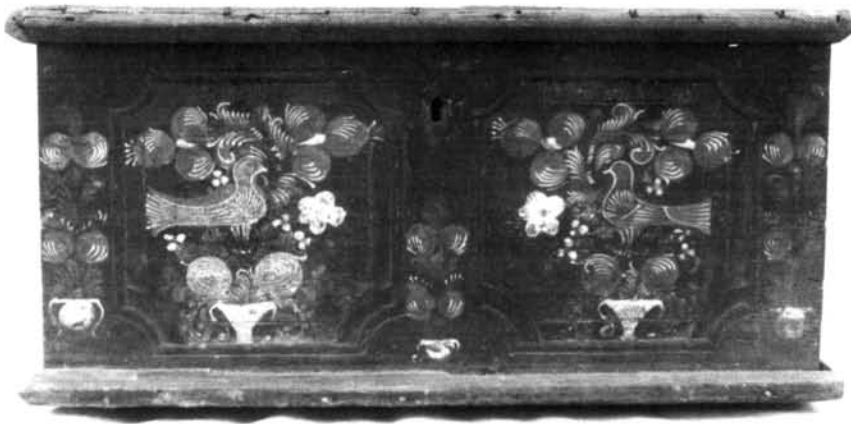

8. ábra. Festett láda,
 Ltsz.: 55.75.1.
 Figure 8. Chest with tulip
 design. Inv. No.: 55.75.1.

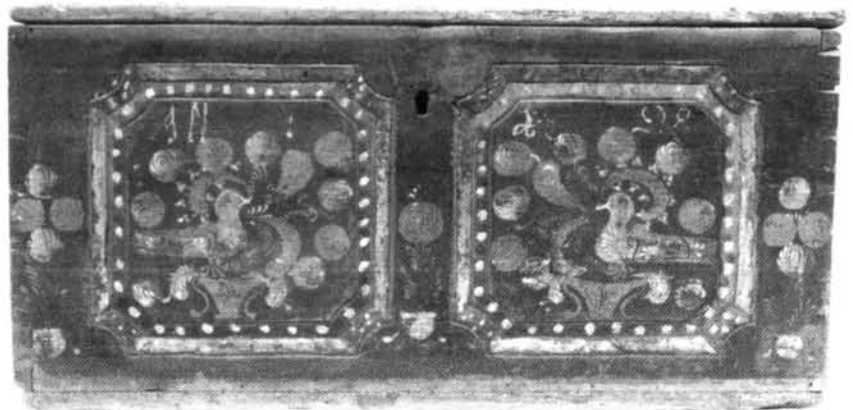
9. ábra. Festett láda,
 Ltsz.: 54.124.11.
 Figure 9. Chest with tulip
 design. Inv. No.: 54.124.11.

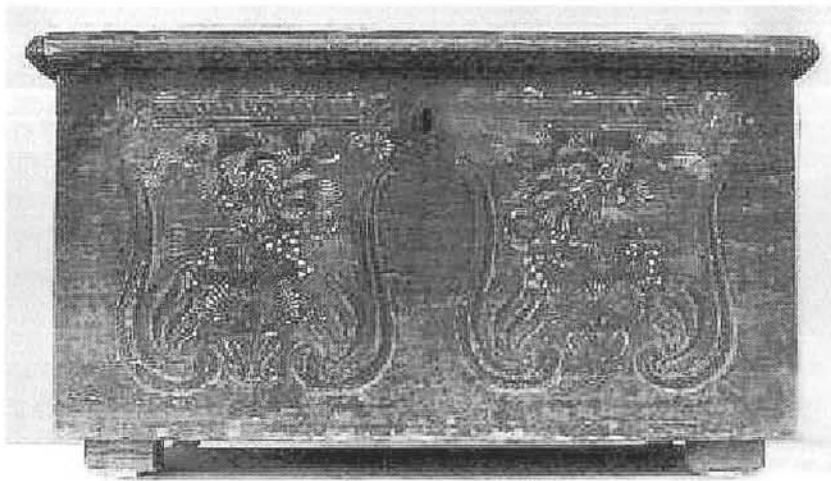
10. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 69.3.138.
Figure 10. Chest with tulip
design. Inv. No.: 69.3.138.

11. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 96.18.2.
Figure 11. Chest with tulip
design. Inv. No.: 96.18.2.

12. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 59.29.1.
Figure 12. Chest with tulip
design. Inv. No.: 59.29.1.

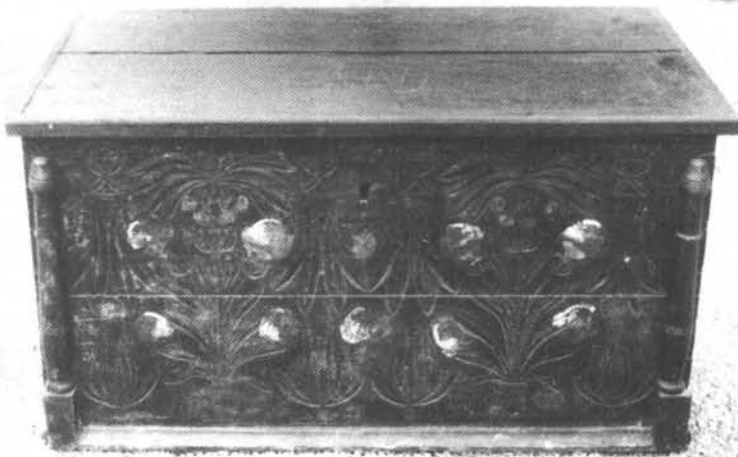

13. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 62.34.1.
Figure 13. Chest with tulip
design. Inv. No.: 62.34.1.

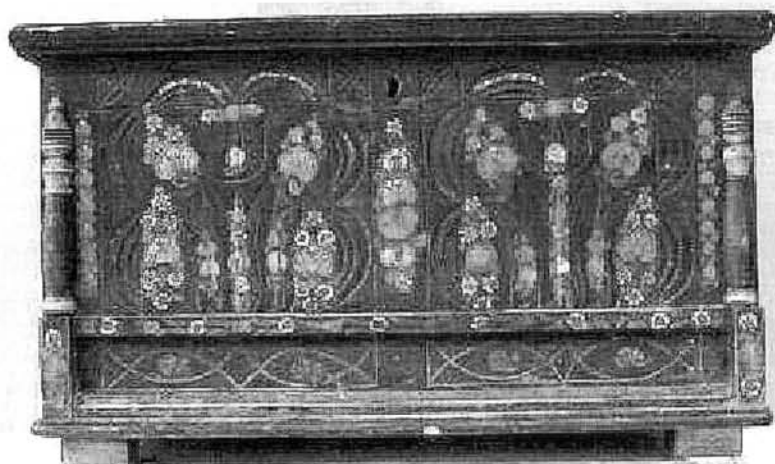
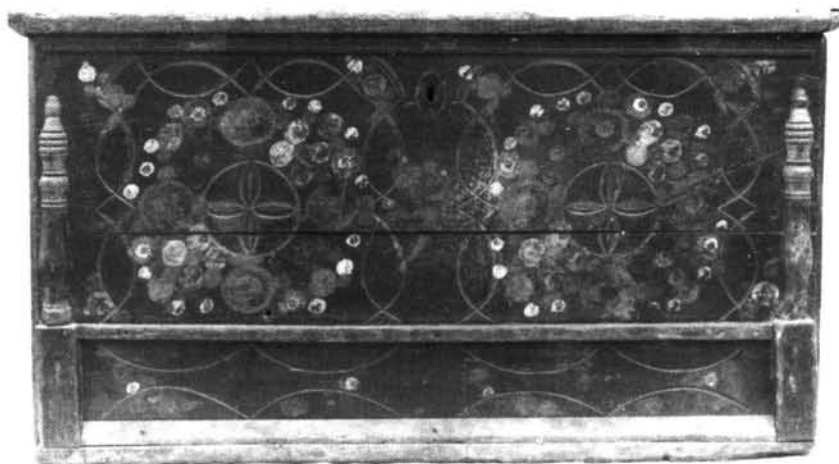

14. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 69.3.139.
Figure 14. Chest with tulip
design. Inv. No.: 69.3.139.

15. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 69.8.139.
Figure 15. Chest with tulip
design. Inv. No.: 69.8.139.

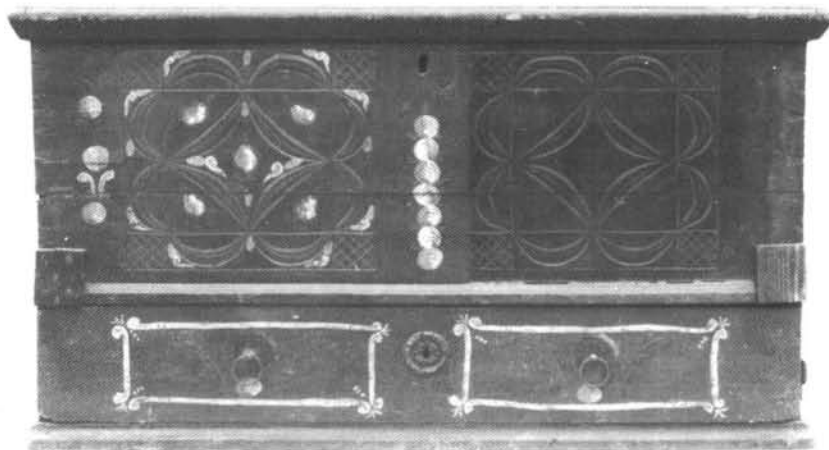
16. ábra. Festett láda,
Ltsz.: B 46
Figure 16. Chest with tulip
design. Inv. No.: B 46

17. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 65.35.1.
Figure 17. Chest with tulip design.
Inv. No.: 65.35.1.

18. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 89.27.24.
Figure 18. Chest with tulip
design. Inv. No.: 89.27.24.

19. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 59.30.1.
Figure 19. Chest with tulip
design. Inv. No.: 59.30.1.

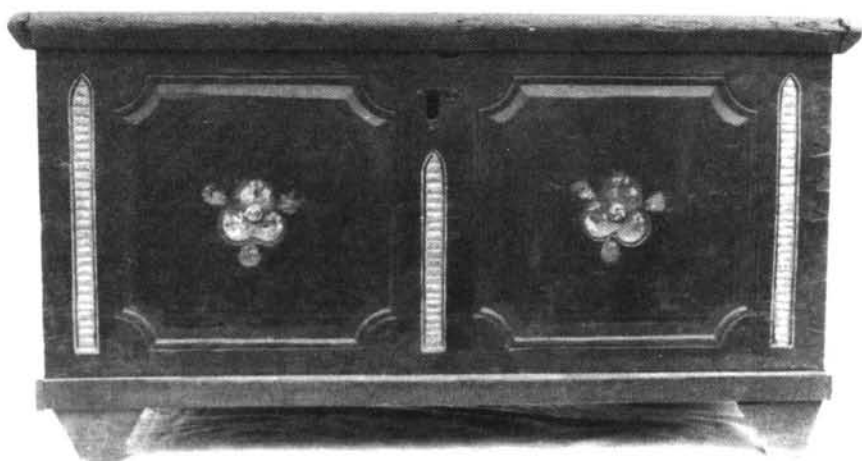

20. ábra. Festett láda, Ltsz.: 64.110.1.
Figure 20. Chest with tulip design. Inv. No.: 64.110.1.

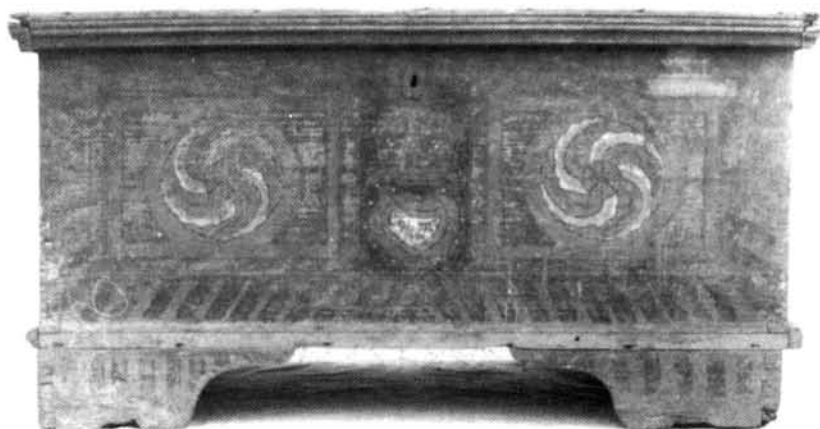
21. ábra. Faragott láda,
Ltsz.: 74.19.2.
Figure 21. Inlaid chest.
Inv. No.: 74.19.2.

22. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 2000.8.2.
Figure 22. Chest with tulip
design. Inv. No.: 2000.8.2.

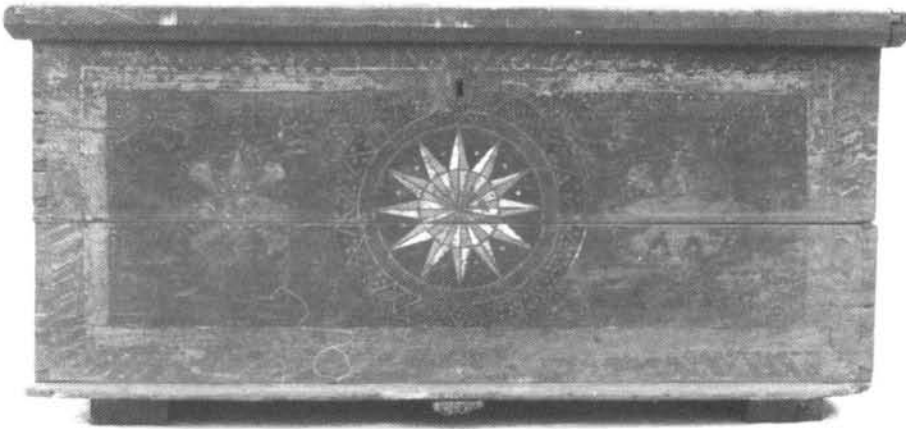
23. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 62.24.1.
Figure 23. Chest with tulip design.
Inv. No.: 62.24.1.

24. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 94.31.1.
Figure 24. Chest with tulip
design. Inv. No.: 94.31.1.

25. ábra. Festett láda, Ltsz.: 2000.8.4.
Figure 25. Chest with tulip design. Inv. No.: 2000.8.4.

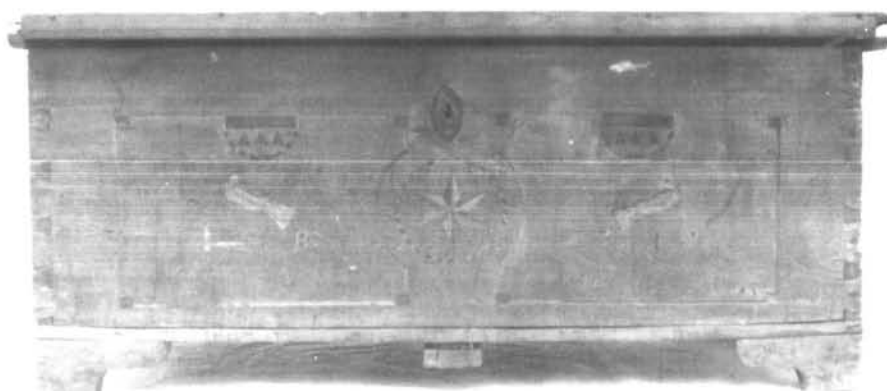

26. ábra. Festett láda,
Ltsz.: 54.124.3.
Figure 26. Chest with tulip
design. Inv. No.: 54.124.3.

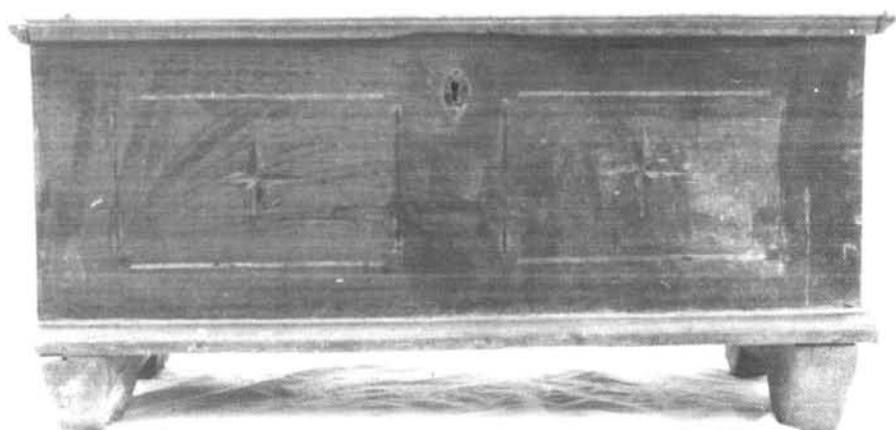
27. ábra. Faragott láda,
Ltsz.: 58.37.1.
Figure 27. Inlaid chest.
Inv. No.: 58.37.1.

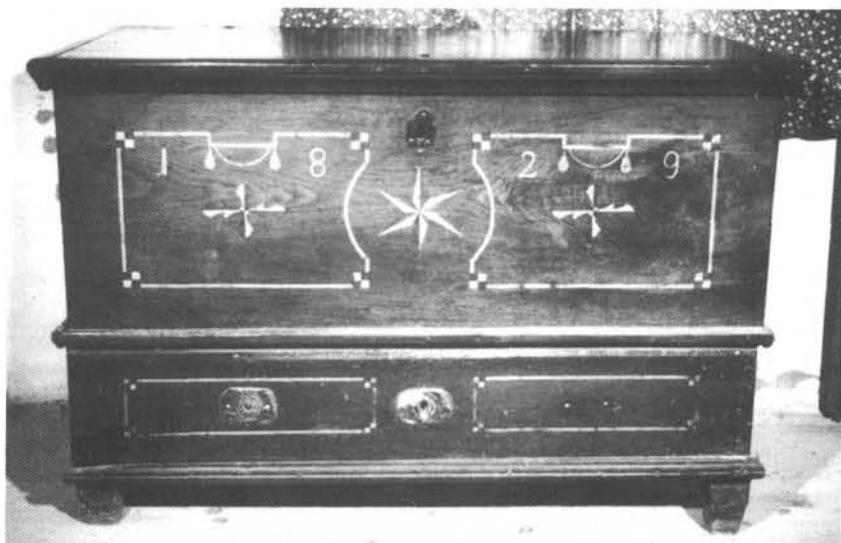
28. ábra. Faberakásos láda,
Ltsz.: 57.26.1.
Figure 28. Inlaid chest.
Inv. No.: 57.26.1.

29. ábra. Faberakásos láda,
Ltsz.: 76.7.3.
Figure 29. Inlaid chest.
Inv. No.: 76.7.3.

30. ábra. Faberakásos láda,
Ltsz.: 76.17.7.
Figure 30. Inlaid chest. Inv.
No.: 76.17.7.

31. ábra. Faberakásos láda, Ltsz.: 67.3.39.
Figure 31. Inlaid chest. Inv. No.: 67.3.39.

32. ábra. Faberakásos láda, Ltsz.: 55.38.31.
Figure 32. Inlaid chest. Inv. No.: 55.38.31.

KAZINCZY FERENC LEVELE PÁPAY SÁMUELHEZ. EGY IRODALMI KIBÉKÍTÉS TÖRTÉNETE

A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Irodalmi Dokumentumtára Kazinczy Ferenc egyetlen levelét őrzi.¹ A páratlan értékű relikvia Darnay Kálmán, a vaskereskedőből autodidakta módon muzeológussá lett sümegi múzeumalapító hányatott sorsú kéziratgyűjteményéből került át - feltehetőleg Keszthelyen keresztül - Veszprémbe.² Sajnos, az erre vonatkozó adataink meglehetősen hiányosak. 1901-ben Pápay Sámuel levéltárával gyarapodott Darnay gyűjteménye.³ Ennek gazdag anyagából emelték ki témáját tekintve Kazinczy levelét és sorolták Kisfaludy Sándor kéziratjai, levelezése és családi iratai közé. A 26-os szám alatt leltárba vett kézirathoz ezt a tartalmi meghatározást írták: Kazinczy Ferenc kibékülése Kisfaludy Sándorral.⁴ Később elfelejtődött, valójában kihez írta levelét Kazinczy. A veszprémi átletltározáskor Pápay Sámuel sejtették a címzettben és nem is tévedtek. Darnay, majd a múzeum munkatársai figyelmét bizonyára elkerülte Kazinczy levelezésének sajtó alá rendezése. A Kazinczy Ferenc összes művei sorozatban a levelezés kiadása 1890-ben indult meg, s a 17. kötetben 1907-ben közzétették ezt a levelet. Nem az eredeti alapján közölték, hanem Kazinczy másolatát használták, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őrzött.⁵ A levelezést feldolgozó Váczy Jánosnak, ezek szerint, nem lehetett tudomása az eredeti kéziratról, amely ekkor már a Darnay gyűjteményt gazdagította. A másolaton Kazinczy megörökítette a címzett nevét, így az átletltározást végző veszprémi muzeológus feltevése igaznak bizonyult.

A másolat az eredetivel szinte teljesen megegyező szövegű.⁶ Az 1907. évi kiadáskor csupán a Kazinczy aláírását követő utóiratot hagyták el. A rövid, mindössze kétmondatos megjegyzést a téma szempontjából érdektelennek minősíthették. A publikációkor nem tarthatták fontosnak a levél értelmezését. Váczy, a különben rendkívül ala-

pos bevezető tanulmányában többször utalt rá és idézett is belőle, de nem részletezte a háttérinformációkat.⁷ Persze ez nem is volt feladata, filológusi érdemeit ez nem csökkentti.

Kazinczy 1821. augusztus 20-án Pápay Sámuelhez írt levele (1-2. ábra) nem csupán neves szerzője okán érdemes a filológiai vizsgálatra. Közel két évszázad távlatából bepillantást nyerhetünk általa egy különösen izgalmas, a reformkort előkészítő korszak, a XIX. század második évtizedének irodalmi, nyelvészeti küzdelmeibe. A magánlevél személyes jellegén felülemelkedve országos tendenciákra vet fényt és fontos adalékokat tartalmaz vidékünk korabeli műveltségi viszonyaira vonatkozóan. Kazinczyt, a tudóst, az elvi harcokat vállaló, "vészt támasztó", oktató, rokon- és ellenszenvet egyértelműen kinyilatkoztató embert is közelebb hozza hozzánk. A kisebb nyelvészeti tanulmánnyal dúsított levele – mint általában a levelezése - kétségtelenül az akkortájt csekély publikációs fórumot pótolta számára.⁸ Bár közvetlenül címzettjéhez szólt, mondanóját a veszprémi és a tágabb környékbeli értelmiségi rétegnek szánta. Tudatában volt annak, hogy levele sokakhoz eljut, az abban foglaltakról beszélgetni, vitatkozni fognak, írásának mindenképpen visszhangja támad.⁹

Az eredeti levelet teljes terjedelmében, szöveghűen közöljük:

Széphalom, augusztus 20. d. 1821.

Édes barátom,

Soha te még nekem tiszteletesebb nem valál mint utolsó leveledben;¹⁰ tiszteletes magáért a 'Takács' szeretéséért is. Ha ő visszajöhetne közzénk, azon órára emlékeztetném, mellyet Győrben töltöttem nála, és a mellyben neki azt mondám, hogy a te

lelked tiszta, mint az a' láng, melly előttünk égett.¹¹ Teljesítem a'mit parancsolsz, s Himfyhez¹² megírom leveletem, vagy még ma, vagy ha már arra nem érnék, első postával; s nem egyedül azért, mert te kívánod, hanem minekutána jobb szerencsével biztatsz mint a'melley engem a'nevetni-szerető Pap¹³ által ért, tulajdon mozdulásomból. Rég olta óhajtottam hogy ez a' kedvetlenség vegyen szebb szint magára, s a'hidegség változzék forrósággá. Nem való az, hogy a'megbékélt barát nem barát, s Himfy nem azon két emberünk mellé való, a'kinek én szeretetét keresni soha nem fogom, mert sem mint Írót sem mint Embert nem becsülhetem.

Hiszek szavaidnak, s Takácsot örömet nézem annak a'nemes-lelkű halandónak, a'kinek ötet te fested. Hiszem hogy őt mások vevék némelley hamis lépésekre. Hiszem azt is, hogy erőszaktól és fortélyoskodástól ember, a'mint írod, tisztább soha nem volt; s ámbár Értekezése, mellyet a'Tud.Gyűjt. számára íra le Verseghy,¹⁴ mind erőszakkal, mind ravasz fordulatokkal tömve van, inkább hiszem hogy azt a'zavart lélekkel, zavart elmével írt's Recensense által is neveltségnek ismert Értekezést ez a' bonus homo (Anal.Gram.) rakta tele a' maga portékáskájival, mint hogy Takács nem volt az, a'minek ötet te festéd. De tegyük fel, mind azt írta legyen maga Takács: ő nekem még is az marad, a'minek ötet minapi levelem szerint mindég tartottam. Meg vala tévedve, meg vala tévesztve,'s hamis és igazságtalan lépései a' jónak szeretéséből eredtenek. Elhité magával, a' mit te sem tudsz levetkezni, hogy különbözéseinkre 's élességeinkre bennünket, 's kivált engemet a'ki mind abban mind ebben többet tevék és teszek mint ezerek mások, a' magunk-szeretete 's a' fény áhítása szédít; hogy én magam mellet, a'mint Értekezése mondja, senkit sem tűrök; és hogy élességeim nem a'vélt Szépnek, vélt Jónak, vélt Igaznak forró szeretéséből erednek, hanem irigykedésből, bosszúból. E' szempontból tekintve bánatásít régen megbocsátottam, s' örültem hogy azoknak egy részét annak tulajdoníthatám, a'kinek idegenségét dicséret gyanánt veszem. Ez az ő bánatása nekem legalább alkalmat nyújta némelley gaz vádak alól teljesen kitisztulni, 's úgy hiszem, Füredi Vida nem szóllott volna ha meg tudta volna álmodni, mi következik. Mala mens, malus animus!¹⁵

Midőn én Győrben meglátogatám a' Mi Takácsunkat, az vala áhításom, hogy egygyüttlétünk oltsa el benne kevélységem felől felkapott kép-

zeletét, mert én úgy hiszem, hogy a'ki engem megpillant, ezt többé meg nem tarthatja, de lászon egyszersmind olly tüzesnek, olly hajthatatlannak, a'milyen vagyok. Tettetni és szinlelni semmit sem tudó' s tudni nem akaró lelkem ör nélkül volt, midőn nála felléptem. Megrázkódott nevem' hallására. Ha vétek, mondám, dolgainknak ereszkedvén, miért nem czáfoltatom-meg? van e arra szükség, hogy orgyilkosok által verdestessem? Azt felelé, hogy ők engem tisztelnek, 's ennek bizonyására felolvasá Horvát Endrének¹⁶ egy Hozzá-intézett levelét, melly mellet lehetetlen vala elfojtanom a' mosolygást. Így, Épen e' hangon referála a' Bassanói Herczeg¹⁷ a' világ' kormányzójának. Láttam a' felállani akaró Magyar Tudós Parancsolgató Társaság'¹⁸ embrüocskáját ebben a' rendes levélben, mint kevés napokkal elébb Pesten a' Verseghy által munkába vett Egység-Bábelét abban, a'mit nekem az alku 's kölcsönös feláldozások által ajánlottak, azt kérdvén töllem egyszersmind, hogy nekem ki ada hatalmat a' mások dolgozásait megítélni. Meg nem foghatám, miként szállhat efféle gondolat a' Magyar Adelung¹⁹ agyába, noha tudtam, hogy abba még rendesebbek is elférnek, 's láttam, hogy dolgait egy darabig per fas et nefas²⁰ el is vitte. Azt reményli ő, látván, hogy egy darabig per fas et nefas előment, és némelleyeket a'vele ellenkező felel be is tudott pókhálózni, hogy ezek az ő dolgai el nem akadnak; de nem látja hogy minden ravaszúsága 's erőszakoskodásai mellett sem találja még eddig csak egy Írót is, a'ki úgy declináljon²¹ és conjugáljon²², mint ő akarja, és hogy az ő chrómája²³ miatt azokat, a' görögököt, törökököt, örömköt mondjon, nem még egyet is, a'ki vele azt óhajtsa, hogy bennünket az uralkodás kényszerítsen a' józan ész' követésére, melly vagy nem józan, vagy ha az, bizonyosan részeg, midőn Bírónak akar ismertetni a' Nyelvben, melly nem tudomány' tárgya, hanem Mesterségé. Ő ellenelek is szórja hideg mennyköveit, tisztelt Veszprémiek, 's benneteket is Nyelvrontóknak 's Herostratos-nak²⁴ kiáltoz, 's kínjában a'boldog Isteneket hívja segédül; meg nem gondolván, hogy a 'Szigvárt' fordítójával²⁵ és velem senki sem érdemlene inkább együtt neveztetni, ha ő is én is tűrhetnék a' szomszédságot, mint ő. Mert van e kegyetlenebb Nyelvrontó, mint az a'ki a Paradigmákat²⁶ rontota-el, és így a' beszédet minden sorban eltarkítja? Van e badarabb beszéd, mint a' mellyen az ő Aglajája²⁷ beszél? 's

nem magyartalan e az ollyik ember, és a' kihez tartozik e ház, és az ezek a' könyvek az uré? Neki nem magyartalan a' ded; de az ádáz, kamat, sőt maga az eszmélet és a' feled is magyartalanok, az az nem magyarok. Vallyon az ő Aglajája nyelvén merne e szólni a' szónok és a Curió?²⁸ 's megértené e Örzsike?

Takács felől szóllván, nem lehetne nem szóllanom arról, a'ki öbelé belészívta magát, mint a' nadály. De ő ártani keveset fog. A' Nyelv és Literatura' emberei szabadok, 's nem ismernek sem autoritást²⁹, sem praescriptiót³⁰, s alku és kölcsönös feláldozások miatt a' jónak isméréstől soha el nem térnek. Potior iis semper videbitur periculosa libertas quieto servitio;³¹ ők a' Nyelv' Urai, 's az áll meg, a' mit az Idő öutának sanctionál.³²

Midőn nálunk a' hajnal felhasadozott, vastag köd fogta el egünket, 's tartóztatá a' felvirradást. Az én tüzem nem türte a' késedelmet; vést támogatottam, mert a' ködöt csak fergeteg verheti el. Mózes szent haragjában öszvetőré táblájit, Alcibiád³³ feldőjté a' hamis Istenek' szobraikat. Ez kevélység volt e, vagy csak tűz? Tudva van a' mit tettem, 's nem mentem sem magamat, sem tettemet, de szabad elmondanom Cátóval,³⁴ a'ki felől, méltán vagy nem? azt mondják, hogy nem türhető a' Scipio³⁵ ragyogását: Qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, facile aliorum lubidini malefacta condonabam.³⁶ Az én kevélységem a' Scipióknak nem rongálni szereti fényeket, hanem az által osztózik abban, hogy vallja, hirdeti. A' Maradék nem szívemet fogja vádolni, hanem ízlésemet. Ha Magyar Bodmernek³⁷ kiált, azt megtiszteltetésül veszem, - Éljen szerencsésen, édes barátom, és ha Himfy elfogadja jobbomat, tekintsd azt a' te diadalmadnak, tekintsd halotti áldozatként a' Takács' sírja mellett.

örök híved

Kazinczy Ferencz

Jövő postán azokra, a' mik most elmaradtak. báró Malonyainak Ujhelyi pompája miatt késett-el válaszom.³⁸

Kazinczy – mint említettük - Széphalomról barátjának, Pápay Sámuel vármegyei táblabírónak és uradalmi fiskálisnak küldte levelét. A felsőörsi születésű, Kazinczynál 11 esztendővel fiatalabb tudós Egerben jogot végzett, majd liceumában négy éven át magyar nyelvet és iro-

dalmat tanított. 1800-ban Pápán telepedett le, rá két évre Esterházy Miklós uradalmainak ügyésze lett. Feladatai és ismeretségi köre gyakran szólították a megyeszékhelyre. Első, jelentős munkájára is a megyétől kapott megbízatást. Kézikönyvet s közigazgatási műszótárt készített a hivatalos nyelv magyarosítására, amely *Észrevételek a magyar nyelvnek igazgatására és törvénykezésre való alkalmaztatásáról; az oda tartozó kifejezések gyűjteményével* címmel 1807-ben Veszprémben jelent meg. Pápay, nyelvújítási nézeteit tekintve a dunántúli ortológusok közé tartozott, a mérsékelt nyelvújítást vallotta és képviselte.³⁹ Írói nevét *A magyar literatura esmérete* című könyve tette országosan ismertté. Ennek anyagát még egri tanársága idején gyűjtötte, de kiadásától Révai Miklós hasonló jellegű feldolgozása miatt eltekintett. Mivel Révai kötete halála miatt kéziratban maradt, Pápay ezt, saját művével kiegészítve, egybevetve akarta közreadni. A felmerülő akadályok miatt azonban ettől el kellett tekintenie. Önálló munkája, mint azt maga is megfogalmazta, hiányt pótol: első magyar nyelvű irodalomtörténetünk

nyelvközpontú rendszerezéssel. A Pápán, 1808. március 6-án befejezett mű első, terjedelmesebb része valójában nyelvtan és stilisztika, a második rész a kizárólag magyar nyelvű alkotásokat tárgyaló irodalomtörténet.⁴⁰ Pápay külön érdeme a kortárs magyar irodalom bemutatása. Elismeréssel ír Kazinczyról, a tudós íróról: "Megjegyzést érdemel itt különösen Kazinczy Ferencz Abauji Táblabíró, az a'kinek főképpen köszönheti a' Magyar Literatura, hogy igazabb ízléssel kezdette venni gyarapodását..."⁴¹

Pápay munkája a Magyar Minerva sorozat negyedik köteteként jelent meg, a sorozat szerkesztése Takács József nevéhez fűződik. A teológiát végzett Takács, Festetics László nevelője, Festetics György mecénatúrájával alapította meg a Magyar Minerva könyvkiadói vállalkozást a kortárs magyar írók összefogására.⁴² A magyar helyesírás egységes használatában állapodtak meg, a dunántúli irányvonalat tartották mérvadónak. Takács buzdította Pápayt az irodalomtörténeti összefoglaló mű sajtó alá rendezésére, a korábban összegyűjtött anyag revíziójára és kibővítésére. "Keresztanyasága alatt",⁴³ immár Festetics György mecénatúrája nélkül jelent meg a kötet még 1808-ban. A két férfiú barátságát ez a könyvkiadás mélyíthette el. "Ember nem lehet méltóbb a' legforróbb baráti szeretetre, mint Ó

vala, de csak annak, ki őt úgy tudta esmérni, mint én" - írta róla Kazinczynak 1821. július 20-án Pápáról.⁴⁴ Takácsot a veszprémi káptalan ügyészeként, majd kormányzójaként ismerhette meg, miután Egerből visszaköltözött a szülőföldjére. Takács 1799-től töltötte be ezeket a tisztségeket, mígnem 1808-ban birtokot vett Téten és két év múlva oda telepedett át. Győr megye táblabírájává, később főjegyzőjévé választották, de nem szakított az irodalommal, verselgetett és kivette részét az egyre viharosabb fordulatokat vevő nyelvújítási küzdelmekből. Ott lehetett az egyértelműen Kazinczy-ellenes Mondolat, a nyelvújítást gúnyoló pamflet megszületésénél Somogyi Gedeon mellett, elvi támaszt adhatott neki. Am Kazinczy nem őt, hanem Kisfaludy Sándort gyanította a háttérben, s Takácsot 1815. áprilisi győri látogatása során maga próbálta meggyőzni nyelvújítási nézeteiről és az egyénisége megítélése felőli balítéleteiről. Tudjuk, ez nem sikerült neki. Hat év múltán, Takács halálát követően is felidézte ennek a számára is kissé kínos találkozásnak az emlékét. Haragja akkor fordult igazán Takács ellen, amikor 1818-ban Füredi Vida álneven A recensiókról címmel írás jelent meg a Tudományos Gyűjteményben. Az értekezést Kazinczy stílusa és citátumai miatt Takácsnak tulajdonította, annak ellenére, hogy tudta, "Verseghy Ferencz tulajdon kezével írta-le". Úgy vélte, "Takács nem akara az Értekezés Írójának ismertetni" és az ő és az olvasók megtévesztésére írta alá a tanulmányt költött névvel.⁴⁵

Kazinczy alapján jól sejtette, hogy a dunántúli írók többé-kevésbé mind részesei voltak az ellene irányult támadásnak. Viszont hiába okolta Takácsot, mint szellemi központot, fő mozgatót, nem ő állt közvetlenül Verseghy mögött. Egyébként sem Takács, sem barátai nem tiltakoztak eléggé Kazinczy feltevése ellen, s ez megerősítette feltevését. Csak jóval később, 1907-ben derült fény az értekezés valós szerzőjére. Így derült ki és vált érthetővé Takácsék hallgatása. Ugyanis az értekezés fő gondolatai Kisfaludy Sándortól eredtek. Viszota Gyula az Akadémia Levéltárában megtalálta a tanulmány kéziratát.⁴⁶ Kisfaludyt barátai hallgatásukkal védelmezték, meg akarták óvni Kazinczy haragjának erősödésétől. Kazinczy, tévhitében élve, sohasem bocsátott meg Takácsnak, még halála után sem enyhült meg igazán iránta. Megtévesztett embernek tartotta, aki ráadásul rosszul ítélte meg őt, mi több, kevélységgel vádolta. Őszintének

sem hitte közeledését, iránta érzett tiszteletének hangoztatását. Takács halálának híreről a Magyar Kurir friss számából értesült 1821. májusában, mint beszámolt arról Pápay Sámuelnek május 27-én írt levelében. A hír alig rendítette meg. Takácsot nem sorolta barátai közé. Felidéződött benne győri, majd téti látogatásának emléke. Kazinczy akkor hajlott a kibékülésre, de az, ellentétes nézeteik miatt meghíusult. Egyikük sem engedett, a "szelid gyűlölség" összecsapássá fajult. Az irodalmi vezér abban látta Takács "baját", hogy erőnek erejével egyezsége akarta bírni a nyelvújítás ügyében Kazinczyval ellentétes nézeteket vallókat. "Tudományok körül nincs helyén a vokok szedése s az alku s a kölcsönös feláldozások a köz javáért" - vallotta Takácsot elítélően. A vélemények ütköztetését kívánta, gyűlölet nélkül. A "gyalázatos" Recensió megjelenése után ezért azonnal levelet akart írni Takácsnak, engesztelő lépéséről mégis lemondott. "Ha Takács élne, még megtenném nála a próbát" - fogalmazott Pápayhoz küldött levelében.⁴⁷ Erdemeit ugyan elismerte, de soha nem bocsátott meg neki. Pápay kérésére sem változtatta meg a róla alkotott véleményét. Hiába érvelt a barát, hogy Takácsot csak a nyelv dolgában ismerte meg, lelkiekben nem kerülhettek közel egymáshoz. "Takács a Bölcsök számából vala, kik nem tudnak, ingerelve is, rosszak lenni" - jellemezte Kazinczy számára. Ugyanakkor hibáját sem hallgatta el: "Egész gyengéje, a nyelv dolgában, az vala, hogy őt a Verseghizmus szelleme igen megszállotta, a mit én sok exorcizálással⁴⁸ sem tudtam belőle egészen kiűzni". Pápay békítő szándéka, józan ítélőképessége nyilvánul meg ebben a mondatban, amelyet 1821. július 20-án vetett papírra.

Takács halála szolgáltatott alkalmat arra is Pápaynak, hogy újabb kísérletet tegyen Kisfaludy Sándor és Kazinczy sok év utáni összebékítésére. Levelében beszámolt a két Kisfaludy Almanach-készítési terveiről, Sándor színműveiről, s finom diplomáciával írt arról, hogy mindketten tisztelettel emlegették őt. Kisfaludy Sándor engesztelődést mutatott Kazinczy iránt. A nemes gesztusról büszkén adott hírt Pápay, s egyben kérte barátját, írjon egyenesen Kisfaludynak. Kazinczynak kissé a szemére hányta, ő nem tette volna meg ezt az engesztelő lépést. Védelmébe vette Kisfaludy Himfyjét, amely a haragot még 1809-ben kiobbantotta köztük. Kazinczy akkori recenziója nagy sértődést váltott ki

Kisfaludyban, a cikk sokéves szakítást idézett elő kettőjük kapcsolatában. Pápayt megelőzően Ruszek József keszthelyi plébános is próbálkozott közvetíteni közöttük, de minden törekvése meghiúsult. Pápay szinte felszólította Kazinczyt: "Illó, kezet fognotok, közkincsünk, a nemzeti nyelv ügyében s túrnötök egymást, ha mindenben meg nem egyezhettek is. Ez az egyesség úgy is, soha, vagy igen későn készülhet meg, s akkor sem léssen tökéletes."⁴⁹

Kazinczyt szíven üthette, vagy legalábbis elgondolkoztathatta Pápay levele. Nem válaszolt azonnal, bizonyára érlelte mondandóját. Döntése sem lehetett könnyű, mert bizonyos szempontból elvei módosítására, illetve azok újbóli indoklására kényszerült. Érezte, késedelmes válaszáért mentegetőznie illik, erre utal utóirata. Pedig egy hónapra rá már levelet intézett Pápayhoz, hogy döntése felől ne hagyja kétségek között barátját. Takácsról és Verseghyről ugyan nem változtatta meg a véleményét, sőt Verseghyt ismét élesen bírálta és a veszprémieket is ellene akarta fordítani. Viszont Pápay diadalának, a Takács sírja melletti halotti áldozatnak tekintette Kisfaludy Sándor kibékülési szándékát. Kazinczy 12 év után végre békejobbot nyújtott, s ez vitathatatlanul Pápay okos közvetítésének köszönhető. Megszívlelte Pápay kérését, s ígéretet tett egy Kisfaludynak szóló békülő levél mielőbbi megírására. "S nem egyedül azért mert te kívánod, hanem (...) tulajdon mozdulásomból" - fűzte hozzá öngazolásul. Békülési szándékának őszinteségéről vallanak ezen sorai: "Rég olta óhajtottam hogy ez a kedvetlenség vegyen szebb szint magára, s a hidegség változzék forrósággá. Nem való az, hogy a megbékélt barát nem barát, s Himfy nem azon két emberünk mellé való, a kinek én szeretetét keresni soha nem fogom, mert sem mint Író sem mint Embert nem becsülhetem." Az immár 62 esztendő, a nyelvújítási harcokat két évvel korábban nevezetes tanulmányával lezáró, energiáit többnyire fordításaiban kiélő bölcs Kazinczy szól hozzánk. Az az ember, akinek irodalmi vezérsége még zavartalannak látszik, s életének még utolsó szép, tekintélyének még felhőtlen korszakát éli. Leveléből kitűnik, mennyire tisztában van saját értékeivel, a nyelvújítási harcokban betöltött szerepével, az autonom szépirodalmiság megteremtésében elért eredményeivel. Egyéniségének megítélését, tetteinek mérlegelését az utókorra bízta. Azzal a nem titkolt reménnyel fordul a "Maradékhoz", az őt követő nemzedékekhez,

hogy nem kisebb alakhoz, mint Johann Jakob Bodmerhez fogják hasonlítani, aki évtizedekig tartó irodalmi vitáival a német irodalom XIX. századi felvirágzását készítette elő. Tudja, ez mentséget ad számára, magyarázza kevélynek tűnő jellemét, ellentmondást alig tűrő személyiségét.⁵⁰ Mintha ezen sorai nem is közvetlenül barátjához, a levél címzettjéhez szólnának, hanem kinyilatkoztatásul a jövőhöz. Nyilvánvalóvá teszi, hogy Kazinczy barátságai - nyitott és őszintének tűnő érzései ellenére - inkább elvi jellegűek, a nyelv és irodalom terén szerveződők, a személyességet kissé háttérbe szorítók lehetnek.⁵¹ A Pápay Sámuelhez fűződő kapcsolata sem lehetett kivétel ez alól. Pápay azonban hatni tudott az irodalmi vezéregyéniségre, Kazinczy értékelte és elfogadta közvetítői szerepét. Az uradalmi fiskális jó érzékkel a legmegfelelőbb pillanatot és szituációt használta fel az ellenségeskedő felek kibékítésére, nem csorbítva ezzel Kazinczy tekintélyét.

Egyetérthetünk azzal a kánonizált megállapítással, hogy Kazinczy fő műve mintegy hatezer tételt kitevő levelezése. Ennek egyik kiemelkedő darabja Pápay Sámuelhez 1821. augusztus 20-án írt levele éppen fontos témája okán. Kazinczy e napon négy barátjához küldött levelet: Gróf Dessewffy Józsefhez, Döbrentei Gáborhoz, Pápay Sámuelhez és végül Kisfaludy Sándorhoz. A Dessewffyhez szóló inkább személyes jellegű, gazdálkodási gondjait vetíti elének;⁵² a Döbrentének intézett hosszú levélből megtudjuk, hogy Döbrentei javasolta Kazinczynek, Takács halálhíréről értesülve írjon levelet Pápaynak;⁵³ az aznap harmadik, ugyancsak terjedelmes, Pápayhoz címzett levél az előzőknél kissé elvibb jellegű, fontosabb tartalmú; s végül a negyedik, a híres kibékülő levél Kisfaludy Sándornak. Meglehetősen rövid, fennkölt, ám őszinte, barátságot óhajtó. "Én tisztelettel, szeretettel, bizakodással járulok elődbe, nagy díszre honomnak, s kérem barátságodat. Kevélykedni fogok a Maradék előtt, ha azt megnyerendem, mint lelkes testvéredével, mellyet most kevélykedve bírok" - fogalmazott Kazinczy.⁵⁴ Kisfaludy Sándor elfogadta a felé nyújtott békejobbot. Válaszát hosszán érlelhette, csak ez év október 20-án küldte el Sümegről. Bár irodalmi nézetein, elvein nem változtatott Kazinczy kedvéért, nyelvújítási eszméit sem adta fel, mégis kibékült vele. "Bocsáss meg, hogy ennyit, és illy nyílt szívvel írok. Vegyed annak jeléül, hogy érdemeidet megesmértem, és

becsülni tudom. - Szeressük és becsüljük egymást, a mennyire egymást érdemesnek tartjuk. - Legyünk békével! - S még egyszer Neked nyújtván kezemet, szívből óhajtom: Élly boldogul!" - zárta levelét.⁵⁵

A két régi ellenfél összebékítése Pápay Sámuel maradandó érdeme. Kazinczy ekkor még nem sejthette, hogy irodalmi vezérségét hamarosan a másik Kisfaludyval, Károllyal lesz kénytelen megosztani...⁵⁶

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- DARNAY 1995 = DARNAY L.: A sümegi és a keszthelyi Darnay Múzeum. Darnay Kálmán 1864-1945. Tanulmányok. Múzeumi Füzetek 4. Sümeg 1995. 41-50.
- HARMATH 1974 = HARMATH I.: Széphalom-Veszprém. Veszprém Megyei Művelődésügyi Szemle 1974/7. 114-123.
- HARMATH-KATSÁNYI 1984 = HARMATH I. – KATSÁNYI S.: Veszprém megye irodalmi hagyományai. 4. kiadás. Veszprém 1984
- HUNGLER 1986 = HUNGLER J.: Utószó. Pápay Sámuel: A magyar literatura esmérete. Reprint. Veszprém 1986
- Kazinczy levelezése XVII. k. = Kazinczy Ferencz összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. XVII. kötet. 1820. január 1. - 1821. Deczember 31. Közzéteszi: Váczy J. Budapest 1907
- PÁPAY 1808 = PÁPAY S.: A magyar literatura esmérete. Veszprém 1808
- TARNAI 1965 = TARNAI A.: A tudományos irodalom. A magyar irodalom története III. kötet. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk.: Pándi P., Budapest 1965. 200-205.
- TAXNER-TÓTH 1987 = TAXNER-TÓTH E.: Kazinczy és kora (1750-1817). Budapest 1987
- SZAUDEK 1965 = SZAUDEK J.: Kazinczy Ferenc (1759-1831). A magyar irodalom története III. kötet. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk.: Pándi P., Budapest 1965
- UMIL = Új Magyar Irodalmi Lexikon 3. kötet. Főszerk.: Péter L., Budapest 1994
- VÁCZY 1907 = VÁCZY J.: Bevezetés. Kazinczy Ferencz összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. XVII. kötet. Budapest 1907. XXX-XLII.

¹ Leltári száma: 88.11.4. Az Irodalmi Dokumentumtár őrzi még Kazinczy négy alkalmi versét (Ltsz.: 88.11.1.), Mein Glaube című versét (Ltsz.: 88.11.2.) és Goethe: Prometheus című versének fordítását (Ltsz.: 88.11.3.). Kéziratai 1915. június 7-én kerültek a Veszprémvármegyei Múzeumgyűjteményébe a veszprémi Dr. Perényi József ajándékként.

² Erről lásd DARNAY 1995. 41-50.

³ Darnay múzeum Sümegen. Balatonvidék V. évf. (1901) 39. 4-5. Ehhez még HAÁSZ G.: Egy dunántúli kultúrkinccs emlékezete. A sümegi Darnay Múzeum (1877-1945) Szakdolgozat. ELTE BTK 1996

⁴ Kisfaludy Sándor kéziratai, levelezése és családi iratai. Leltárkönyv. Balatoni Múzeum Történeti Dokumentációs Gyűjtemény Ltsz.: 72.68.26. Ezúton köszönöm meg a keszthelyi Balatoni Múzeum ifjú történészének, Haász Gabriellának minden segítségét.

⁵ Kazinczy levelezése XVII. k. 520-523.

⁶ Kazinczy - jellemzően - a levél másolatát erősen stilizálta, mivel azt eredendően az utókornak szánhatta. Így a másolat irodalmibb nyelvezetű az eredetnél. Ugyancsak az átörökítés szándékát véljük a másolatba foglalt magyarázó szavak, egyéb adatok miatt.

⁷ Kazinczy levelezése XVII. k. Bevezetés XVII-XVIII.

⁸ TAXNER-TÓTH 1987. 75.

⁹ Levelei terjesztéséről be is számoltak neki barátai. Így 1821. május 27-én Pápayhoz írt levelét a címzett Döbrentének is megmutatta, aki következő levelében reagált rá Kazinczynak. Kazinczy levelezése XVII. k. 477.

¹⁰ Pápay Sámuel levele Kazinczynak. Pápa, 1821. július 20. Kazinczy levelezése XVII. k. 498-501.

¹¹ Kazinczy 1815. áprilisi győri látogatására utal. Kazinczy levelezése XVII. k. 521. Kazinczy a levélmásolatába illesztette be ezt a dátumot.

¹² Kisfaludy Sándort érti Himfy alatt. Kisfaludy névtelenül jelentette meg a Himfy szerelmei című verseskötetét 1801-ben Budán.

¹³ Ruszek József keszthelyi plébánost emlegeti Kazinczy, aki 1816-17-ben hiába próbált közvetíteni Kazinczy és Kisfaludy Sándor között. SZAUDEK 1965 331. Kazinczy a levélmásolatában zárójelben a Pap mellé írta Ruszek nevét.

¹⁴ VERSEGHY F.: Értekezés a Recenziókról. Tudományos Gyűjtemény 1818./VI. 3-36. Erre vonatkozóan lásd Kazinczy megjegyzését. Kazinczy levele Pápay Sámuelhez. 1821. május 27. Kazinczy levelezése XVII. k. 451.

¹⁵ Rossz gondolat, gonosz szándék!

- ¹⁶ Pázmándi Horváth Endre tети plébános, költő (1778-1839).
- ¹⁷ Hugues Bernard Marette utalhat Kazinczy, a nagy műveltségű és becsületes francia diplomatára, aki 1811-től Bassano olasz tartomány hercege volt.
- ¹⁸ Kazinczy a felállítandó Magyar Tudós Társaság terveit gúnyolta. E leendő társaság működésére Pápay Sámuel is három évi jövedelmét ajánlotta fel. UMIL 1994. 1575.
- ¹⁹ Verseghyt érti alatta, aki 1793-ban Johan Christoph Adelung német nyelvész nézetei alapján megszerkesztette latin nyelvű Proludiumát a nyelvtudományi racionalizmusról.
- ²⁰ Tisztességgel és tisztességtelenül
- ²¹ Ragozza a főnevet
- ²² Ragozza az igét
- ²³ A toldalék illesztése
- ²⁴ Az ephesosi Herostratost idézi, aki felgyújtotta az Artemis templomot, hogy e halhatatlan tettel nevét megörökítse. Herostratosi tettnek neveztek minden közügy rovására elkövetett cselekedetet.
- ²⁵ Johann Martin Miller: Siegwart, eine Kloster-geschichte című nagyhatású regényét (Lipcse, 1776) Barczafalvi Szabó Dávid sárospataki református tanár 1787-ben Szigvart Klastromi története címmel új magyar szavak felhasználásával és tárával fordította le. Kazinczy a fordítás nyelvezetében a túlzó purizmus paródiáját sejtette.
- ²⁶ Ragozási mintákat
- ²⁷ Verseghy Magyar Aglája című, 1806-ban Budán megjelent verseskötetéről van szó.
- ²⁸ Gaius Scribonius Curio (Kr.e. 84-49) kiváló római szónokot hozhatta példaként Kazinczy.
- ²⁹ Tekintély; levélmásolatában az auctoritás terminológiát használja.
- ³⁰ Előírás
- ³¹ Nekik a veszélyes szabadság mindig drágább volt a nyugalmas szolgáznál.
- ³² Törvényesnek, helyesnek elismer.
- ³³ Híres athéni hadvezér (Kr.e. 450-404)
- ³⁴ Marcus Porcius Cato római censor (Kr.e. 234-149), író, a latin próza megalapítója, társalgásában nyers, de találó élceket szóró kemény ember.
- ³⁵ Római hadvezér (Kr.e. 225-183), aki utolsó éveit a görög irodalom tanulmányozásával töltötte.
- ³⁶ Mivel magamnak és lelkenek sem bocsátottam meg soha egy vétket sem, nem könnyen bocsátanám meg mások helytelen vágyból elkövetett rossz tetteit. A latin fordítások Sonnevend Gergely levéltáros munkái. Szíves segítségét ezúton köszönöm meg.
- ³⁷ Johann Jakob Bodmer svájci német költő és író (1698-1783), egyik alapítója a Die Diskurse der Maler című hetilapnak, amelyben először kezdte esztétikai elveit közölni, amelyeket utóbb számos cikkben és bírálatban fejtegetett. A Gottscheddel való, évtizedekig tartó irodalmi vitája a német irodalom XIX. századi felvirágzását készítette elő.
- ³⁸ Malonyai János főispáni beiktatási ünnepségére utal Kazinczy. Erről részletesen ír Döbrentei Gábornak 1821. augusztus 20-án. Kazinczy levelezése XVII. k. 517-518.
- ³⁹ Pápayról összefoglalóan: UMIL 1994. 1575. (Fülöp G.); HARMATH-KATSÁNYI 1984. 265. A korszak megyei műveltségi viszonyairól: HARMATH 1974. 114-123.
- ⁴⁰ TARNAI 1965. 201-202.; HUNGLER 1986. Utószó.
- ⁴¹ PÁPAY 1808. 411.
- ⁴² Péteri Takáts Józsefről: UMIL 1994. 1616-1617. (Nagy I.); HARMATH-KATSÁNYI 1984. 239.
- ⁴³ PÁPAY 1808. VI-VII.
- ⁴⁴ Kazinczy levelezése XVII. k. 498.
- ⁴⁵ Kazinczy levele Pápay Sámuelhez. Széphalom, 1821. május 27. Kazinczy levelezése XVII. k. 451. Kazinczy megjegyzése a Recenziókhöz.
- ⁴⁶ VÁCZY 1907. XIV. A szerző megjegyzése bevezető tanulmányához.
- ⁴⁷ Kazinczy levelezése XVII. k. 451-453.
- ⁴⁸ Ördögüzés, megszabadítás a gonosz szellem hatása alól.
- ⁴⁹ Kazinczy levelezése XVII. k. 498-500.
- ⁵⁰ Kazinczy levelezése XVII. k. 520-523.
- ⁵¹ TAXNER-TÓTH 1987. 74-76.
- ⁵² Kazinczy levelezése XVII. k. 514-516.
- ⁵³ Kazinczy levelezése XVII. k. 516-520.
- ⁵⁴ Kazinczy levelezése XVII. k. 523.
- ⁵⁵ Kazinczy levelezése XVII. k. 548-552.
- ⁵⁶ SZAUDER 1965. 284.

KAZINCZY'S LETTER TO SÁMUEL PÁPAY. STORY OF A LITERARY RECONCILIATION

In this study, one of the letters of Ferenc Kazinczy, the leading personality of the struggles for language reform, is published and analysed. The original manuscript came from the collection of Kálmán Darnay, the founder of Museum Sümeg, and through many vicissitudes arrived in the Literary Document

Store of the Veszprém Museum „Laczkó Dezső” Museum. Kazinczy's letter to an unknown friend is dated 20 August 1821. As later turned out, the lines were intended for the Veszprém County attorney and County Court judge, Sámuel Pápay. Pápay had a lively interest in the state of the Hungarian language and

literature. Although in the fight for language reform, he became an opponent of Kazinczy, their friendship was not broken. Pápay's point of view and sober arguments had an effect on Kazinczy. The background to the published letter was that Pápay, after the death of his friend József Takács, hoped for an opportunity to reconcile Sándor Kisfaludy, the highly respected leader of the writers of Transdanubia, and Kazinczy, thus to resolve the conflict between them which had lasted for more than a decade. The long, four-page reply is truly a short study, and for Kazinczy served as a publication forum, such as was not available at that time. In it speaks the scholarly writer, wishing to instruct and take on conflicts of principle, who once more defends his language reform views to his opponents - although the fight has officially come to

an end. He excuses his own character traits, criticised by many, and leaves the judgement of values to posterity. In his judgement of Takács, the Kazinczy is seen who expresses his opinion, with no regard to authority or sensitivity, thus causing serious wounds. His own personal likes and dislikes are expressed in his letter, which spoke not only to the recipient, but also to the intelligentsia of Veszprém and district, providing numerous special additions to our knowledge of the literary public life of this region in the second decade of the 19th century.

In the end, Pápay achieved his goal: we are informed in the last line of the letter, that Kazinczy offered the right hand of peace to Sándor Kisfaludy „as a funeral sacrifice by the grave of Takács.”

Képhalony, Augustus 20 d. 1831.

462.

26. Édes barátom;

Óhha se még nekem bizalmasabb nem válnék mint inkább keveseknek; kifogásos magán,
és a Tábor igazságát is. Ha a vezéreknek lennének, azon órára emlékeztetnek,
mellyet főben költöztetnek nála, és a melyben nekem azt mondám, hogy a se több
kifogás, mint az a lény, mely először ígért. Feljövtem a mit parancsolt, és Kinyi
hez megírom levelemet, vagy még ma, vagy ha ma más erre nem érkezik, első postá
sával; és nem egyedül írom, mert se kívánok, hanem mindegyiknek jobb szerencsével
bíztatok mint a mely engem a nevem: igazság Pap által írt, tulajdon módjával
ból. Még olta elhajtatom hogy az a belverletnek legyen igaból ígért magára, és a
hidegnyel változék jószágga. Nem való az hogy a megbékelt barát nem barát, és
Kinyi nem azon két emberünk mellé való, a kinek én igazságot kérek: voln az
fogom, mert nem mint Kinyi nem én de nem deccitkatom.

Ígért igazságnak; és Táborot örömezt ^{annak} népem a nemer lelki halandónak, a kinek
őket se jöved. Ígém hogy az mind az velet nemully kamit lépévekre. Ígém az is
hogy erőtől és fortélyoskodástól ember, és kint írod; kifogásos voln nem volt;

1. ábra. A levél első oldalának részlete
Figure 1. Detail from the first page of the letter

örök hűed
Kazinczy Jereusz

2. ábra. Kazinczy aláírása
Figure 2. Kazinczy's signature

OTTHON ÉS KÜLVILÁG.
MAGÁNÉLET ÉS NYILVÁNOSSÁG EGY VESZPRÉMI
POLGÁR SZEMÉVEL
(DOKUMENTUMOK A LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUM
ADATTÁRÁBÓL)

1860. január 10-én, egy keddi napon Francsics Károly nyugtalan álmából felébredt. „*Te cudar komisz élet*” – gondolta, – „*hát nem elég hogy ébrenléünkben minden percünk gyötrellem, hanem még álmaink is kinoznak bennünket?*” [...] „*Álmodtam hogy Veszprémből el kelle vándorolnom mint borbély legény, vagyonomat feleségemet itt kelle hagynom, s midőn elhagyatva, minden nélkül kiértem a városból, oly keservesen sírtam! hogy zöpögésem felriaszta.*”¹

A naplójának panaszkodó Francsics Károlynak, Veszprém város borbélymester polgárának azonban nem ez volt az utolsó rossz éjszakája. 1862-ben a következőket írta: „*Augusztus 14re Csötörtökre verradóra ugy 4 és 5 óra közt álmodtam, hogy az ördögök el akartak vinni. Melynek következtében álmomban akkora lármát csaptam, hogy feleségem felriadván ágyából, ijedve jött ágyamhoz, és többszöri rám kiáltozása s rázása által is alig bírt belém lelket verni. [...] – Mi lett, hogy oly neszt csinálsz? kérdé tőlem feleségem mintegy bosszusan: csaknem halálra ijeszted az embert [...] – Az ördögök akartak álmomban elvinni feleségem, felelék én is bosszusan: minek hívtál közülök vissza? már javában vittek is.*”

Ezeket a gondolatokat választottam tanulmányom mottójául, talán kiderül, hogy miért. Főhősünk, Francsics Károly, aki az 1850-es években sikeres életpályát befutó, és némi vagyonhoz jutott tisztos polgárnak számított, Veszprémben élt. A látszólag sikeres életpálya mögött azonban naplójának tanúsága szerint az 1860-as években már a teljes kudarc élménye húzódott meg. Tanulmányom azt a célt tűzte maga elé, hogy kiderítse, vajon miért is érezte rosszul magát egy veszprémi kispolgár az 1860-as években, a kiegyezés rendszerváltó évtizedében? Vörös Károly, aki

Francsics kéziratát az 1960-as, 1970-es években gondozta, és akit a társadalom-történetírás egyik hazai nagy alakjának tekinthetünk, elsősorban a polgári átalakulás áldozatának tekintette Francsicsot. Az általa felvázolt képben Francsics a feudalizmus gyermeke, aki már nem tud alkalmazkodni a kapitalizmus teremtette új körülményekhez, és aki, mivel képtelen válaszolni a kor kihívásaira, szükségképpen „kihullik a polgárosodás rostáján”. A Francsics-féle életutat Vörös Károly egy generáció tipikus kudarctörténeteként határozta meg. A hősünket éjszaka kínozó álmokat pedig e kudarcok vetületének értelmezte.²

Érdeemes azonban a Francsics féle szövegeket újra elolvasni, hiszen a napló mélyértelmezése – a szükségyszerű gazdaságtörténeti összefüggések mellett – számos más, elsősorban a mentalitásra, gondolkodásmódra vonatkozó példákra is felhívhatja a figyelmet. Ahhoz azonban, hogy Francsics álmát kellőképpen értelmezni tudjuk, de egyben elkerüljük az álomfejtés ingoványos területét, érdemes behatolni azokra a társadalomtörténészek és antropológusok által feltárt terepekre – melyek bár lehet, hogy éppen olyan ingoványosak, mint a pszichoanalízis lápvilága – az általunk megszabott határon belül tanulságokkal szolgálhatnak.³

Tanulmányomban négy fontosabb „terepet” próbálok bejárni: az otthon, a külvilág, a magánélet és a nyilvánosság mezejét. Ezekkel kapcsolatban a következő kérdésekre próbálok választ kapni: 1. Milyen életkörülmények, a polgári életmód milyen típusú anyagi kultúrája jellemzi Francsics életét, és ezek hogyan befolyásolják az egyén környezetváltó magatartását? 2. Hogyan hat rá az őt körülvevő környezetet? 3. Az egyén szempontjából milyen távolságtartó magatartások és társadalmi küszöbök határozzák meg a személyes kap-

csolatrendszer kiépítését, és ez hogyan hat az egyéni életútra? 4. Az egyén a társadalmi nyilvánosság és a magánélet különböző területein miként van otthon? Milyen eszközei vannak egy kispolgárnak arra, hogy a társadalmi nyilvánosság mezején létezését bizonyítsa?

A 42 évesen naplórírásba fogó Francsics az 1850-es években kezdte el összefüggő visszaemlékezések formájában megírni élete első négy évtizedét. Mikor ezzel végzett, a napi eseményeket megörökítő feljegyzésekből, naplószerű vázlataiból elkészítette élettörténetének szemelvényes válogatását az 1873-as évig. Vörös Károly kutatásait felhasználva bevezetőként vázolom Francsics rövid élettörténetét: A vasi kismemesi eredetű családból származó Francsics 1804. november 30-án született Pápán. Szíjgyártó mester apja a fiát kezdetben a pápai kollégiumban szeretne volna taníttatni, de Francsicsot korhely életmódja miatt végül borbélyinasnak adták. Főhősünk 1820-ban szabadult fel, és hét évig tartó vándorútja során borbélylegényként dolgozott Szombathely, Czell, Győr, Pozsony, Pest, Érsekújvár és Nyitra műhelyeiben. 1823-ban vetődött Veszprémbe. Itt továbbra is borbélylegényként szolgált. Veszprémben ismerkedett meg egy csizmadia lányával, a kicsit testi hibás Jákói Zsófiával. Negyedszázadon át szorgalmasan borotválta mesterének vendégeit, leszokott a legényélettel együtt járó ivásról, takarékoskodni kezdett, és Jákóiék Horgos utcai házában, ahol lakott, virágokat nevelt. Önállóságára az ötvenes években került sor. Mestere visszavonulása után, Francsics hozzájutott a borbélyműhelyhez és a műhely feletti emeletes házhoz. Ekkor, a már önállóvá lett Francsics, feleségül vette a korosodó Jákói Zsófiát, majd szinte hozományként – az adósságok vállalása mellett – átvette anyósának almádi szőlőjét is. 1859-ben Francsics egy belvárosi kétemeletes lakóház, almádi szőlő, széles vendéggörrel rendelkező borbélyműhely tulajdonosa volt. A nyakába vett vagyon azonban súlyos tehernek bizonyult. A házon és a szőlőn lévő adósságok kifizetése nagy erőpróbát jelentett számára. Mindezek mellett a Veszprémet is sújtó gazdasági válság is kihatott életmódjának alakulására. A gazdasági hanyatlást családi tragédiák sora követte. Gyereke nem született, ezért unokaöccseit vette pártfogásba. Mindkettőt taníttatta. A borbélymesterségre kismélt unokaöcs utód azonban súlyosan megbetegedett és meghalt. 1871-ben feleségét temette el. Francsics kilenc évvel élte túl a hűséges élettársat, és 1880. július 4-én a veszprémi kórház betegágyán fejezte be életét szegényen és magányosan.⁴

Az „otthon levés”, a környezet emberi mértékre szabása alapvető emberi szükségletünk. Így van ez Francsics Károly esetében is. Francsics véleménye azonban saját otthonáról folyamatosan két szélsőséges elképzelés között ingadozott. Az elképzelések által megrajzolható skála egyik pólusán egy belvárosi lakóház boldog tulajdonosa, a másikon egy mindennapi gondokkal küzdő szegény ember sztereotip képe állt. Míg naplójának egyik oldalán büszkén írja, hogy a „*veszprémi piarcon egy kis keskeny kétemeletes háza van*”, addig másik alkalommal már arra panaszkodik, hogy minek is adott neki az Isten „*kétemeletes házat 14-15 ablakkal?*”⁵

Otthonának anyagi kultúrája e két pólus meghatározása után következőképp jellemezhető. Az *utca*, ahol Francsics él, részben a rátarti és kellemetlen szomszédok lakóhelye; máskor a hitelt adó, a baráti társaságot nyújtó közösség. A *háznak* (mely egyébként ma is áll Veszprém belvárosában) két bejárata volt. Az egyik bejárat a borbélyműhelybe, a másik a ház lakóterébe vezetett. Francsics, ha munkája nem volt éppen, gyakran állt kinn a műhelyajtóban, és figyelte a piactéren zajló eseményeket. A kétemeletes lakóház *földszintjén* volt a műhely, melyet Francsics büszkén nevez „*a mi borbélyságunknak*”, „*mesterségemnek*”. Itt vártak rá kedvenc borotvái, és a kevésbé kedves kuncsaftok, inasok, segítők. A földszinten volt még egy úgynevezett „*alsó konyha*”, benne egy székkel és „*felesége tűzhelyével*”. Innen nyílt egy tornác a lakóházat hátulról érintő másik utcára. A földszinten tartották a tűzifát is, amit Francsics aprított fel téli mindennapi tevékenységként. A földszintről lehetett a *pincébe* lejutni, amit – a kamrához és a *padláshoz* hasonlóan – Francsics egyszer a bőség tárházaként, máskor a szűkösség és anyagi romlás szegényes helyeként jellemez. „*Panaszunk nem lehet*” – írja egyszer – „*mert mindig bővelkedik pincénk káposzta s krumplival, ... pallásunk bőven kenyérnek valóval*”... „*kamoránk ... mindenféle konyhára valóval*”. Máskor ezzel ellentétben az üres kamrára és a pince rossz lépcsőire panaszkodik, melyeken „*alig lehet lejárni*”.

Az *első emeleten* lévő kamrában, mely néha bővelkedett, néha szükölködött a „*mindenféle konyhára valóval*” egy „*kaszab asztal*”, egy „*liszteláda rozslisztnek*”, és polcok, a polcokon pedig élelmiszer és pálinkásüvegek álltak. A kamra ajtaja egy folyosóra, az ablaka a hátsó utcára nyílt.

Az első emeleten volt még egy lakoszoba, két ablakkal a Fő utcára, az ablakon ablakdeszkák. Itt volt továbbá az ebédlő vagy „hátulsó szoba”, melyet néha Francsics igencsak „szűknek” érzett. Ezen egy hátsó utcára néző ablak volt. „Közel az ablakhoz” Francsics „szokott faszéke” illetve a naplóírásnál igénybe vett „bőrszéke” állt. Íráskor az ablakdeszkára tette „ketyegő zsebóráját”. Az ebédlőnek és konyhának is használt helyiségben egy asztal, hat szék és egy fekete bőrkanapé állt, melyen Francsics és felesége gyakran olvasgatta a Polgári Kaszinóból kölcsönzött könyveket.

A második emeleti szobákhoz lépcső vezetett fel. A „nagyobbik szobának”, mely az 1860-as években szalonként és hálószobaként is funkcionált, két ablaka volt. Az „egyik ablakunkba könyökölve néztünk ki feleségemmel az utcára” – írja gyakran Francsics. Az ablakon görbülő függönyök voltak, melyek Francsics szerint szinte „lehullanak, szakadnak”, az ablaknál egy szalmaszék állt a belső ablakdeszkák előtt. A szobában az ágyak nem egymás mellett helyezkedtek el. Francsics felesége gyakran – amíg szeme a sok varrástól teljesen tönkre nem ment – ült és kötögetett a szobában álló díványán, melynek „fölső-zöld borítéka alól” Francsics szerint már „kivigyorog a vászon”. A dívány mellett egy fésülködő tükör helyezkedett el egy kanapéval egyetemben. A szoba közepén öt szalmaszék állt egy asztal körül, melyek 1854 körül készült „filigrán munkák” voltak, de 1862-ben már ezeket is divatjamúlt „rongy szalmaszéknek” nevezte Francsics. Az utcára néző két ablak között állt egy „ismétlőóra”, mely óránként jelezte az időt. Ez a szerkezet, a piactéren álló vigyázótorny, és a városi templomok harangjaival együttesen alapvetően határozta meg hősünk napi időbeosztását. A napló tanúsága szerint az óra központi szerepet töltött be Francsics életében. A ház és a szoba higiéniai viszonyairól árulkodik az a leírás, melyben egy korareggeli felkeléstről számol be: „Fél ötkor keltem fel ma. Egész éjjel kínoztak balhák, büdös férgek, meg tudja ördög, mi mindenféle alkotmányai az Istennek. Alig nyitottam ki szemeimet gyötrelmes alvásomból felébredve, azonnal kínozott öregmama, a macskák nyíákolása, a disznók ordítása és minden, amire csak néztem a házban. Fél hatkor kelt fel Sófi, de azért 6 óraker mégis reggeliztünk ám. Melynek végezte után ágymat vetettük, miközben midőn ágymatról lepedőmet lehúztam, s azon egy egész hosszú sor büdös férgemet megpillantottam., mondám Sófinak: – De barátom! Ha még soká meg nem szabadulunk

ebből a féregfészekből, csakugyan megesznek bennünket az Istennek mindenféle alkotmányai.” (1853. szeptember 2.)

A második emeleten volt még egy kisebb szoba is egy utcára néző ablakkal. Francsics a mindennapi eseményeket rögzítő vázlatos feljegyzéseit, a szőlő, szántóföld, a műhely és a ház gazdálkodásával kapcsolatos könyvelést, valamint az ünnepek rítusaihoz köthető dalokat, nótákat itt vetette papírra gyertyafény mellett. Ebben a kishálószobában állt egy „schubláda”, két szék és egy íróasztal, az íróasztalon Francsics szavaival „író-tollam” és „firkáim”. Az iratok, feljegyzések és a „Daloskönyv” a kis almárium fiókjában lapultak. A hálószoba és a kishálószoba egy közös folyósóra nyílt, melynek ablaka a hátsó utcára nézett.

A háztartáshoz szorosan hozzátartozott még két, a város határában fekvő kisebb szántóföldi parcella összesen körülbelül 12 kataszteri hold területtel, melyen Francsics rozst termesztett. Valószínűleg a város Séd-völgyi kertjeiben állt egy disznóól, mely hol négy disznót is látott, hol csak egy-két malacot. Francsics birtokolt még Almádiban egy 3 holdas szőlőt egy „keservesen összerakott pincével” és nádtetes „présházzal”, valamint egy szerény nyaralóként funkcionáló „hajlékkal”. Ez utóbbiban egy „takaréktűzhely”, egy kisasztal, valamint padok és székek álltak. A szőlővel kapcsolatban Francsics hol minden hiúságtól mentesen azzal büszkélkedik naplójának, hogy „az enyimmnél szebb-tisztább-gazdagabb szőlő jelenleg egész Almádiban nincs”, máskor ezzel ellentétben „rongy és hitvány szőlőjét” említi.

A háztartás létszáma ebben az időszakban 8 fő volt. Francsics Károlyon és feleségén kívül még a házban élt egy szolgálólány, egy vénlány szakácsné, két borbélysegéd, egy borbélyinas és az emeleti szobában egy lakó albérletben.⁶

Mit is jelenthet ez az ambivalens viszony az otthonhoz? Francsics, a Pápáról származó, de Szombathely, Celldömölk, Győr, Pozsony, Pest, Érsekújvár, Nyitra és Sümeg lakóhelyet is kipróbáló borbélylegény, 23 évesen minden vagyon nélkül érkezett Veszprémbe. 1860-ban már belvárosi polgár volt és kétemeletes lakóházzal, almádi szőlővel, Veszprém határában lévő szántófölddel, és ekkor még prosperáló borbélyműhellyel rendelkezett. 1860-ban már közel negyven éve élt Veszprémbe, mégsem érezte otthon magát.

Ha az egyén, jelen esetben Francsics Károly, környezetváltásra határozta el magát, sarkítva két lehetőség közül választhatott: vagy „megindít egy

szüntelen tudakozódási folyamatot”, és megpróbálta megismerni az új lakóhelyén élők háttértudásának azon szeleteit, melyekre szüksége volt a mindennapi kommunikációhoz; vagy „megkereste a visszautat”. Ha eljutott oda, hogy a jelentések magától értetődőek lettek számára, és biztosan mozgott az új közeg jelentéshálójában, melybe „beköltözött”, akkor otthonra lelt.

A külső szemlélő szemével nézve Franciscs negyvenévnvi szakadatlan munkával ugyan, de otthont teremtett. Naplójának mélyolvasásakor azonban kiderül, hogy ez nem így van. Álmában újra útra kelt, mint vándorlegény. Bár a „megszokás” stratégiáját választotta, mégis inkább a viszszaút, a „szökés” gondolata foglalkoztatta.

Ezek után már csak az a kérdés, mi az oka annak, hogy negyven év alatt sem tudott gyökeret eresztetni? Franciscs részéről megvolt a hajlandóság az új közegben való beilleszkedéshez. Valószínű tehát, hogy a környezet volt az, amely nem szándékozott őt befogadni.

A külvilág

Ahhoz, hogy megtudjuk miként is nézett ki az 1860-as években Veszprém; milyen volt az a tágabb környezet, ahol Franciscs lakott, célszerű kétféle térképet használni. Az egyik az 1857-es kül- és belterületi kataszteri térkép, a hozzá kapcsolódó veszprémi lakóház-tulajdonosok névjegyzékével együtt, melynek segítségével rekonstruálni tudjuk Veszprém „fizikai környezetét” (ezt mutatja az 1. ábra). A másik segítség a Franciscs naplójából megszerkeszthető mentális térkép, mely a város helyeinek hivatkozási gyakoriságából állt össze. A Franciscs által említett vonatkozási pontokat, a mentális térképek szerkesztési elveinek megfelelően, a következő kategóriákba sorolhatjuk: utcák, területek, határvonalak, határátkelők, csomópontok és jelképek (ezt mutatja a 2. ábra).⁷

A két térkép közös olvasata számomra a következő. A vár (3. ábra) a világi és egyházi hatalom legitim tere volt. Ez a tér a székesegyház (4. ábra), a püspöki rezidencia, a kanonokok háza, a ferences kolostor, a piarista rendház és a papnövendékek szemináriumára révén „szent helynek” számított, aminek szimbolikus középpontjában a 18. században épített Szentháromság-szobor állt. Ebben a szakrális térben volt a világi hatalmat szimbolizáló megyeháza (5. ábra), a vármegyei börtön és a főispáni lak is.

A vár alatt – a szimbolikus és fizikai értelemben vett hierarchiának megfelelően – lent helyezkedett el a város központjának számító piactér (6. ábra). Ez a tér a vár szent jellegével ellentétben a város profán központjának számított. Itt állt a megye és a városi elit által alapított Úri Kaszinó, a Veszprém város közönségének tulajdonában lévő takarékpénztár, mögötte a szintén a városhoz tartozó vígyázótorony és fecskendőház (7. ábra), valamint a városi elit; birtokosok, orvosok, gyógyszerészek, gazdag és kevésbé gazdag kereskedők kisebb-nagyobb lakóházai, boltjai (8. ábra).

A kézművesek által lakott utcák ebből a térből ágaztak le. Az északi irányban a Séd völgyébe lehúzódó utcában szappanosok, mészárosok, szíjgyártók, vargák és cipészek, esztergályosok, bádigosok valamint puskaművesek műhelyei és lakóházai voltak (9. ábra). Az északkeleti irányban szintén a Séd-völgyébe lejtő Rozmaring utcában szabók, kesztyűsök és vargák; a délnyugati irányban a vár alá ereszkedő Horgos utcában asztalosok, csizmadiák, kereskedők laktak. A város központjából, a piactérről, a „Fő utca” vezetett ki, melyben Franciscs lakóháza állt. Ez a Babocsay téren érte el a Polgári Kaszinó épületét, a Kapuváry házat, és a Korona, korábban Stinglinek nevezett szállót. Erről a térről vezet a Palotai és a Szabadi utca a vásártérre. A vásártéren működő gabonapiac a Balaton déli oldalán megépült vasút megépítéséig volt jelentős. Az 1860-as években már csak halvány emléke derengett a korábbi gazdagságának.

Hogy a Franciscs által megélt "társadalmi tereket" életközeli helyzetben írhattam le, célszerű volt a Laczkó Dezső Múzeum fényképtárának archív fotóit is áttekintennem, melyekkel a századfordulós Veszprémet kívánom bemutatni.

Magánélet

Ha az egyén kapcsolattartási viszonyrendszerét próbáljuk jellemezni, akkor azt az egyén társadalmilag meghatározott távolságtartó magatartásával tehetjük meg. Arthur Imhof munkájának felhasználásával ezek a következők: fizikai távolság; szociális távolság; életkori távolság; származási távolság; hierarchikus távolság és szereptávolság. Ezek a társadalmi magatartási formák az egyén életében párhuzamosan vannak jelen, és az életutat változó mértékben tudják befolyásolni.⁸

A távolságtartó magatartásoknak két mutatója van. Az egyik a *kiterjedés*, a másik a kapcsolatok

intenzitása. A kiterjedés-mutató a naplóban említett személyek számából állt össze, míg az intenzitás-mutató a személyek említési gyakoriságából (a textusok száma, amiben az adott személy szerepel).⁹ A hat távolságtartó magatartást vizsgáló elemzés egy olyan, nagyjából állandó névsorral dolgozott, ami a napló 1860 és 1870 közötti részéből állt össze. A pontos számok helyett azonban egy 1-5-ig terjedő skálát használtam szemléltetésre. A skála 5-ös értéke a kiterjedés-mutatóban 142 főnek feleltethető meg, ugyanez az intenzitás-mutatóban 453 szövegegységnek.

A *fizikai távolságtartás*, vagyis a szomszédsági viszony az EGO szempontjából szemlélve azt mutatja, hogy Francsics elsősorban a belvároson kívül élő személyekkel tartotta a kapcsolatot. Ezeknek a személyeknek a zöme kuncaftjaiból került ki. Főleg azokból, akik a műhelybe jártak borotvtátni. A kapcsolat intenzitása azt mutatja, hogy főhősünk csak közvetlen szomszédaival volt igazán jóban.

<i>kiterjedés</i>	EGO	<i>intenzitás</i>
*	szomszéd közeli	***
**	szomszéd távoli	*
*	szomszédos utcák lakói	*
*	vár	*
*	távolabbi utcák lakói	*
*****	külvárosi lakók	***
*	város környéki lakók	*
*	távoli hely lakói	*

A *szociális távolságtartó* magatartás ennél már összetettebb képet mutat. A társadalmi kapcsolatok intenzitása a rokon csoportba tartozó személyek között volt a legnagyobb. Ugyanebben a társadalmi kapcsolathálóban a résztvevők száma viszont az ismerős-hitelező csoportban volt a legtöbb. A szociális távolságtartó magatartás kiterjedése tehát a rokoni kapcsolatok szűk körét, de magas intenzitását; illetve az ismerős-hitelező személyek nagy számát, de kisebb jelentőségét mutatja.

<i>kiterjedés</i>	EGO	<i>intenzitás</i>
*	rokonok	*****
*	inasok-cselédek-lakók	*
**	ismerős-barát	*
***	ismerős-hitelező	**
**	hivatalos kapcsolat	*
**	idegenek	*

Az *életkori távolságtartó* magatartást mutató tábla Francsics életútjának öregkori szakaszára enged bepillantást. EGO ekkor már elmúlt 50 éves. Életének pályáíve már lefelé szállt. Elfogytak mellőle a generációs társak (sokan meghaltak), a kevés életben levővel azonban intenzív kapcsolatokat ápolt.

<i>kiterjedés</i>	EGO	<i>intenzitás</i>
**	öreg	*****
*****	középkorúak	***
*	ifjak	*
*	gyerekek	*

Az öregségről a következőket vallotta naplójának Francsics: „*Haj mily ronda egy vén ember itt e földön! [...] Bizon pedig ronda vagy te barátom akárki vagy, ha bár király vagy is!... habár mindennap tejben, vagy a legfinomabb borban fürdesz is, ha a világ minden legdrágább szagos olaját rád kenyed is, ha selyembe bársonyba öltözől is, amint életed 50ik évét elhagytad; büdös vagy – ronda vagy. Továbbra pedig mennél vénebb leszel, annál rondább leszel.*” (1863. április 4.)

A *származási távolságtartó magatartás* igen behatárolt keretek között jellemezte Francsicsot. Közvetlen rokona senki nem élt már ekkor. Affinális rokonainak száma is csekély volt. Ez a tábla emiatt nem tartalmazza a rokoni körön kívül eső személyeket.

<i>kiterjedés</i>	EGO	<i>intenzitás</i>
*	házastárs	**
*	unokaöcs-unokahúg	*

Az életkori és származási távolságot jól példázza a következő naplórészlet: „*Volt életemnek egy kora, melyben reszkettem minden kis gyermekért, mikor ha én azt t.i. ölembe nem ragadhattam, vagy legalább kezénél meg nem foghattam. Akkor azt szemeimmel öleltem, képzeletimben csókoltam, nyalta faltam, szóval: a bódulásig szerettem minden kisgyermeket. / S mindamelllett a nagy vonzalmam – gyermekekhez való ragaszkodásom mellett is – Isten nekem életemben reménységemen s vágyaimon fölül mindent adott csak gyermekeket nem! / Egykor ugyan – már nem tudom mikor – két szép egészséges férfi gyermekek jutottak birtikomba, más embertársom után, kikhez testvéri – később szülői vonzalommal ragaszkodtam. Sofimmel – később mint feleségemmel együtt, talán egy mérték-*

ben szerettük e kedves két gyermekeket. Ők is inkább szaladtak Károly bácsijokhoz és Zsófi nényökhöz, mint szülőikhez, Nem tudom mi belső ösztön, szánkba teendő falatjainkat adatá velünk e két kedves gyermekeknek, s mi válhatatlan „4” levénk. Mind a négyen határtalan szerettük egymást. [...] / A két fiu most már nagy, egyik Károly – ez az én kedvencem – borbély legény (de jeles). Másik a Miska – Pápán a ref. Collegiomba jár a 9ik oskolába (kitünő jó deák). Ez feleségem kedvence.” (1862. november 1.)

A hierarchikus távolságtartó magatartás a kor társadalmi képletére világít rá úgy, hogy közben kijelöli egy veszprémi kispolgár helyét is egy vidéki kisváros társadalmában.

kiterjedés		intenzitás
*	egyházi, világi méltóságok	*
*	megyei, városi előljárók	*
*	megyei, városi tisztviselők	*
	EGO	
**	kereskedő, boltos, iparos	**
*	kereskedő,... feleségek	*
**	napszámos, zsidó	*
*	segéd, inas, cseléd	*

Néhány idézet a Francsics szemszögéből nézve hierarchikusan alárendelt szereplőkről:

„Ugy déli 11 és 12 közt egy szegény – napszám után élő – kertész jött hozzám, s jelenté, hogy velem négy szemközti beszédje volna. (1863. április 10.)

„Tegnap este vacsora előtt egyszercsak beállt hozzám Jancsi inasom, s egész alázatossággal jelenté: hogy ő ennek a holdnapnak utolján fürdőbe menend. / Magamban jót nevetve gondolám: „no, ha a mai korban még borbély inasok is fürdőbe utzanak; akkor nem tudom mit szóljak a mai világhoz...” / De még a fiúnak se tudtam egyebet szólni: „jól van.” / Igaz, hogy a fiu tele van scrofuliosus nyvalyával, no de mégis, egy szegény szüléktől származott borbélyinasnak fürdőbe utzani, – csupa nevetség! de még az a doktor is bolond ám, – nem hiába zsidó – aki ilyenféle embereknek fürdőt rendel vagy javasol.” (1870. május 8.)

A szereptávolság talán a legjelentősebb a személyes életutak kialakításában. A házasság, gyerekszületés, halál alapvetően határozza meg az egyéni életutakat és a mindennapi életvilágokat.

kiterjedés	EGO	intenzitás
**	idősebb házások / özvegyek	****
*****	középkorú házások	***
*	nem házas felnőttek	*
*	felnövekvőben lévők	*

A házasságról és a halálról következőképp vélekedik Francsics hatvan éves fejjel:

„Fél 4kor lefeküdtem, és el is aludtam mindjárt, még pedig jól, mely jó álmamból feleségem ébreszte fel. Szegény Sófim!.. hozzám jött, rám dült ágyomban, megcsókolá homlokomat, számat, többször egyszernél.. én.. mint egy darab fa – fekve maradtam. HATVAN ESZTENDŐ RÖHÖGÖTT RÁNK!!!” (1863. december 24.)

„Most már napról napra öregszem – vénülök. – Utjártamban már icegek-bicegek, botlom. De iceg-biceg és botlik ám át még vezető sorsom is! még pedig nagyokat botlik!.. Mihez járul még, hogy vagy két hó óta oly fertelmesen köhögök és pöködök, hogy magam magamat utálok!.. Hát még mikor egy egy pökésem után feleségemet halom susogva mondani: „ejha!” Ez aztán jólesik... ilyenkor aztán ah de kedves ez a vénülő élet!.. És én folytonos köhögésem által napról napra rondábbá – s utálatosabbá válok. Én, aki ezelőtt undorodtam mikor előttem valaki köhögött és pökött. S ime most magam is benn vagyok abban a ronda nyavalyában, mely valóban nem lehet kellemes semmiféle tiszta gyomru ember előtt.” (1868. szeptember 4.)

„Este lett, s így nap nap után lejár... csak lejár... anélkül, hogy legkisebb élvezetünk volna itt az életben. Egyszercsak itt lesz az élet végperce... bukfenc lesz... mely véget vet minden szenvedésnek és örömmek. Amen (1868. március 28.)

Nyilvánosság

Ha a társadalmi nyilvánosság működését az egyén szintjén próbáljuk bemutatni, célszerű egy olyan eseményt kiválasztani, amely a város minden lakosa számára többé-kevésbé esemény, vagy amiről előbb-utóbb mindenki tudomást szerez. Francsics számos ilyet örökített meg naplójában: országos szinten az októberi diploma közvéleményre gyakorolt hatását, az Országgyűlés adófizetést megtagadó határozatát, Széchenyi István és Teleky László öngyilkosságát, a kiegyezést, I. Ferenc József koronázását; megyei szinten a vármegegyezéseket, báró Fiáth Ferenc főispánná választását és kinevezését, a megépítendő vasútál-

lomás körüli vitákat; városi szinten Ranolder János katolikus püspök beszédét, az új zsinagóga felszentelését, a lutheránus püspök beiktatását, a református templomban tartott gyászünnepélyeket, a polgári és az úri kaszinó rendezvényeit.

Jelen tanulmányban az 1869-es képviselőválasztás eseményein keresztül mutatom be egy vidéki kisváros társadalmi nyilvánosságát. Az esemény elsősorban az aktív résztvevők, választásra jogosultak, képviselőjelöltek számára maradt a legjelentősebb, míg a rajtuk kívülálló személyeket valószínűleg csak a választás néhány napja tartotta izgalomban. Ez a felerősödés és eltűnés mutatható ki akkor is, ha azt vizsgáljuk, „kinek milyen mértékben és kinek mennyi ideig volt esemény az esemény”¹⁰ Idézzük fel a választás tevékeny részeseinek, az akkori Veszprém megyei főispánnak, báró Fiáth Ferencnek szavaival az 1869-es képviselőválasztás napjait: „A koronázás után, melyben mint főispán részt vettem, s a magyar parlamentáris és miniszteriális kormányformának törvényes helyreállításával, a Deák-pártnak voltam tevékeny tagja. És most már, a parlamentáris többség kormánya, azaz a párt-kormányok lévén kitett bizalmi közege, az 1869-ik évi e megyében megejtett képviselői választáskor érvényesítettem befolyásomat, még pedig sikerrel. A képviselők többsége ekkor már Deákpartiakból választatott. / Megnyertük gróf Eszterházy Pált nagy nehezen. Megbukott általa az ugodai választó kerületben Nagy Ignác, a bal párt híve. Fölléptettük a központban (Veszprém) Késmárky Józsefet kívánsága ellen is; s ez lett a legizgatottabb választás, mert Nagy Károly, a bal párt híve, sok pénzzel dolgozott. Reggeli 9-től másnap reggeli 4 óráig tartott a választás; elvittük mind a két részről a betegeket is szavazni, karon vagy kocsin, – és csak egyetlen egy szótöbbséggel ugyan, de győztünk. [...] Veszprém vármegyéből küldött hét képviselőből – öt volt Deákpartti: a pápai kerületből Trefort Ágoston, a devecekeriből gróf Zichy Manó; a zircziből Ányos István; az ugodiból gróf Eszterházy Pál; a veszprémiből Késmárky József.”¹¹

Vizsgáljuk meg most mindezt Francsics Károly szemszögéből. Bár a választás napja 1869. március 17-én volt kitűzve a kampány már február elején, a báli és farsangi szezon kellős közepén megindult. Főhősünk naplójában először február 1-én foglalkozik a Veszprém kibontakozó választási küzdelemmel. Francsics az utcán zajló eseményeket műhelyének ajtajában állva figyelte: „Nálunk is tehát Veszprém, tegnap délután a 'balpárt', a

Koronához címzett vendéglőben értekezletet tartott, afelett, hogy kit válasszanak követül? ... Csendesen, minden nesz nélkül oszlott szét a néhány száz főből álló gyülekezet. Ugyannyira csendesen, hogy még ma sem hallani egy szót se, hogy mi lett az eredménye a nagyszerű gyülekezetnek. / Nem úgy tett a 'jobb vagy Deák párt'. Ez ma délelőtt a 'Naphoz' címzett vendéglőben tartá értekezletét. Szinte csendesen, minden nesz nélkül. Egyszerre azonban déli 3 negyed 12-re jött egy néptömeg – olyan 4 vagy 5 száz főből álló – két zászlóval, melyeknek elseje akkora volt, hogy hátul ketten vitték a nemzeti uszált, nehogy a nagy sarat türiülje. A zászló közepére volt nagy bötükkal festve: „Éljen Késmárky József!”. Nevetséges dolog biz ez... a tisztelt 2ik alispány ur még ki sincs valósággal közösen kiáltva: máris így tisztelegnek neki. / A népcsoport a nap vendéglőből indult ki, és a megyeházba ment, honnund a követjelölt Késmárkyt lakására késérvén; azon az uton melyen jött, zenezóval visszament a 'Napba'.” Két nappal később, február 3-án déli 12 óra tájban Francsics éppen kedvenc időtöltésével foglalkozott, naplóját írta dolgozó szobájában, amikor a vásártér felől „nagy éljen! kiáltások és népszibongás” hallatszott be hozzá. „Egy néptömeg feketedett felém, mely az egész tért elborítá.” (1867. február 1.)

Bár Francsics nem volt aktív részese a helyi politikai nyilvánosságnak, de nem is volt passzív szemlélője. Ugyanis a helyi nyilvános események nem csak a „public place”-ekre korlátozódtak.¹² Francsics példája is bizonyítja, hogy bármely „nyilvános” viselkedés a magánélet számára is kommunikatív érvényű, és viszont, bármely magánéleti cselekmény „nyilvános” lehet, ha egy „mindenki számára adott közös környezetben” történik. Ennek a közös környezetnek nem kell feltétlenül fizikai értelemben vett térnek lenni, hisz Francsics a fizikai környezetről alkotott mentális térképét használta általában viselkedése hátteréül. Szinte valamennyi általa „megélt” eseményt műhelye ajtajában vagy szobájának ablakánál állva figyelte meg. A Francsics által a városról kialakított mentális térkép, és több más médium segítségével aktív részesevé válhatott az eseményeknek. Az óriási méretű zászlók az ablakokban, a feliratok, a sok embert megmozgató – nappal felszalagozott, éjjel fáklyákkal kivilágított – felvonulások, a hangos éljen kiáltások, a cigányzene, az ünnepi alkalmakra tartogatott ágyúörgések mind-mind lehetővé tették, hogy a szemlélő figyeljen az eseményekre. Francsics a figyellel párhuzamosan ál-

landó hírvivője és hírszerzője is volt a követválasztás történéseinek. Amellett, hogy figyelt, híreket gyűjtött, feleségének is mindenről folyamatosan beszámolt. A látvány, hangok, zajok, hírek tették lehetővé, hogy ez „a rejtett nyilvánosság” végül is működni tudjon, és az otthon tartózkodók is bekapcsolódjanak az eseményekbe. Ezek a médiumok nem csak üzenetközvetítést vagy csak információcserét biztosítottak, hanem a „mindennapi környezetteremtés” a „világban való élés” módjait teremtették meg. Francsics tehát egy olyan aktív szereplő volt, aki nyíltan vállalta a politikai vitákat, ha az a családi vagy baráti körön belül zajlott, és olyan aktív szemlélő, aki mindenképp részese volt a politika nyílt csatáinak. Azt is elmondhatjuk, hogy kritikus szemlélője volt ezeknek az eseményeknek. Bár kitarított '48-as eszméi mellett, magát a politikát és a politizálást a mindennapi élet problémái mögé utasította. Hozzá kell tenni, hogy teljesen más volt politikai hozzáállása a kiegyezés előtti időszakban és a kiegyezés után. 1867 előtt a „mindenki számára adott közös környezet” – melyben a „rejtett nyilvánosság” működött – politikai értelemben egységes volt. A közös ellenségnek számító osztrák kormányzat szolidáris egységgé szervezte az aktív résztvevőket és a szemlélőket. 1867 után viszont ez a politikai mező szétterjedt. A hatalomért folytatott nyílt küzdelemben a korábban „mindenki számára adott közös környezet” így válhatott pártok, iparosok és értelmiségiek, magánemberek, barátok, apák és fiúk, férjek és feleségek politikai csataterévé.

Következtetések

Térjünk vissza most a mottónkban elhangzotakhoz, Francsics rémálmaihoz. Miután több terepen is bemutattam főhősünket – amely terepeken létezését megpróbálta bizonyítani – kiderült, hogy nem csak a kapitalizmus térhódítása, a polgárosodás okolható Francsics kudarcaiért. Természetesen nagyobb léptékű gazdasági hatásokkal is magyarázható, hogy egy háztartást az 1860-as években nehezebb eltartani, mint korábban, vagy a szakálldivat változásával, melyet Francsics is folyamatosan korholt, egy borbélyműhely bevételei csökkennek. Vagy a vasút, ami a Balaton déli és nem az északi partján épült meg – tönkreteszi a helyi gabonapiacot, amelynek következményeként a potenciális kuncsaftok elpártolnak mind a várostól, mind Francsicsától. Az is biztos, hogy az 1860-as

években egy szőlőbirtok ráfizeteses vállalkozás, és a rossz hiteligazdálkodás következményeként számos háztartásban romolhat az anyagi helyzet, melynek jeleként silányul a ruházzkodás, beszűkülnek az étkezési lehetőségek, és le kell mondani az élet kellemes dolgairól, a pipázásról, dohányzásról, később már a bagózásról és a borivásról is, ahogy azt Francsics is megtette.

De a nagyobb léptékű hatások mellett az egyén szempontjából más tényezőknek is jelentősége lehet. Például, hogy egy „kivülről jött ember” nem bír gyökeret eresztetni egy új közösségben. „Rossz helyen” szeretné kialakítani otthonát. Úgy próbál élni egy társadalmilag „felértékelt térben”, hogy nincsenek meg a megfelelő anyagi eszközei. Francsics ilyen értelemben egy „felesleges ember” ott, ahol lakik. Bár sem a kortársak, sem a mai társadalomtörténészek nem definiálhatják „polgárnak” Francsicsot, egy naplóíró ember magát polgárnak valló önbecsülését etikátlan lenne megtagadni.

A tanulmány elején mottóul választott két idézet tehát a „felesleges ember” metaforikus képét mintázza. A város elhagyását megjelenítő „valószerű” álmokép és az ördögök általi elragadtatás „álomszerű” valósága esetén azonban két ellentétes hatás, tapasztalat közös nevezőre hozott kinyilatkoztatásával állunk szemben. A napló, ez az önvalómásra gerjesztő médium (de azt is mondhatnánk, ez a pszichoanalitikus orvosság) alakítja mindkét álmoképet megélt–megírt tapasztalattá és kinyilatkoztatássá. A „valószerű”, vándorlást megjelenítő álmok azt az érzést jeleníti meg, melyben Francsics rájön arra, hogy egész életét „felesleges” küzdelmekkel élte le. A feleséggel, a szomszédokkal és a kuncsaftokkal folytatott harcban Francsics elfáradt, megcsömörlött. Rádöbben arra, hogy jobb lenne újrakezdenie az életét a kompromisszum vállalása helyett. Az ördögöktől elragadtatott álmokép is ezt a tapasztalatot erősíti fel. Itt azonban már nem arról van szó már, hogy Francsics menni szeretne, de nincs elég bátorsága az első lépést megtenni. Ilyen „első lépésre” csak egyszer vállalkozott, amikor az 1848/49-es szabadságharc kitört, és elindult, hogy fölveteti magát a honvédség kötelékébe. Bátorsága azonban csak a szomszédos településig tartott, vacsoráját már otthon fogyasztotta. Az álomban megjelenő ördög Francsicsot minden aktív cselekedetétől megfosztja. 1849-ben még elindul és visszafordul, 1860-ban álomban elindul, de felébredve megijed a saját vágyaitól, és azért sír, nehogy mindez való-

sággá váljon. 1862-ben viszont már beletörődik abba, hogy egyszerűen öreg, lusta megváltoztatni az életét, passzívan elviselné már azt is, ha a mindennapi gondok tengeréből valaki egyszerűen kiragadná. Az sem érdeklí már, hogy az álomkép nem mást jelenít meg, mint hogy a közösség is ki akarja őt lökni, ezt a passzív, a naplóban önsajnálattól sem mentesen "semmirekellőnek" nevezett tagját. Francsics 1849-ben megy, 1860-ban menne, 1862-ben viszont már viszik. Mindez természetesen számos egyéb, az alacsonyabb látószögből megrajzolható okkal magyarázható. Kiderül, hogy egy embernek nem csak anyagi viszonyainak romlása miatt lehetnek kínzó álmai. A társadalmilag meghatározott rosszullét magyarázható a magánélet köreinek beszűkülésével, vagy másképpen fogalmazva a magány kiteljesedésével. A Francsics

által kiépített kapcsolatháló az 1860-as évekre elérték kiterjedésük maximumát. A betegség, az öregedés, a társadalmi presztízs csökkenése, a generációs társak elvesztése, a családi tragédiák viszont fokozatosan „kikoptatták” Francsicsot a köz- és lényegében a magánéletből is. Megkezdődött az életút hanyatló, „visszahajló” korszaka, a „társadalmi halál” utáni vegetálás.

Az alacsonyabb látószög azonban a politika futballpálya nagyságú terepét is gombfoci méretűvé teheti, ha az egyén szemszögéből próbáljuk például a nyilvánosság rejtett dimenzióit feltárni. Ekkor derül ki, hogy itt is húzódtak frontvonalak.

Ezek a hatások együttesen vezethettek el oda, hogy a rendszerváltás diadalittas környezetében, a kormány és az ellenzék, vagy a balpárt és a jobbpárt tömegdemonstrációján valaki „rosszul lett”.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

ASz = Agrártörténeti Szemle
 EöKMK, Helytörténet = Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Helytörténeti gyűjtemény, Veszprém
 Janus = Janus, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs kiadványa
 LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
 LDM A = LDM Adattár
 LDM R = LDM Adattár
 LDM C = LDM Céhtörténeti adattár
 LDM M = LDM Műemléki adattár
 LDM TF = LDM Történeti Fényképtár
 Ltsz = leltári szám
 MOL Térképtár = Magyar Országos Levéltár, Térképtár, Budapest
 OSzK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
 VeML = Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém
 Veszprém 1877 = Veszprém [napilap] 1877. december 19. 3. évf. 49. sz. 1. old. Tárcsa
 Veszprémvármegye 1902 = Veszprémvármegye [napilap]: 1848. március 15-1849. tele. 1902. március 30-tól április 20-ig 3 folytatásban
 Veszprémi Hírlap 1902-1903 = Veszprémi Hírlap [napilap]: 1848. december 25-től 1849. tele. X. évf. 1902. XII. 25., 52. sz. XI. évf. 1903. I. 4., 1. számtól XI. évf. 1903. IX. 20., 38. számig 22 folytatásban
 VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
 B. HORVÁTH é.n. = B. HORVÁTH A.: Veszprém belvárosi rekonstrukció III. ütem. Műemléki vizsgálat 1-3. rész. LDM M 44. doboz, Ltsz.: 17145-92, 17146-92, 17147-92

BENDA 1984 = BENDA Gy.: Egy zala megyei köznemesi család és gazdasága a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka). ASz 26. 1984. 1-2.
 BUKSZ = BUKSZ, Budapesti Könyvszemle
 CSÉFALVAY 1990 = CSÉFALVAY Z.: Térképek a fejünkben. Budapest 1990
 FIÁTH 1878 = FIÁTH F.: Életem és élményeim. Budapest 1878
 FRANCICS 1973 = FRANCICS K.: Kis kamorámban gyertyát gyűjték. Válogatta és sajtó alá rendezte Vörös Károly. Budapest 1973
 GEERTZ 1988 = GEERTZ, C.: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Vári A. szerk.: Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Budapest 1988
 GERŐ 1992 = GERŐ A.: Március 15. Nemzeti szabadságünnepeink kalandos történetéből. Fényképműkiállítás. Legújabbkori Történeti Múzeum Fényképtára – Múcsarnok, Budapest 1992
 GINZBURG 1991 = GINZBURG, C.: A sajtó és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe. Budapest 1991
 GYÁNI 1983 = GYÁNI G.: Hatalom kicsiben és nagyban. A patriarchalizmus történeti változatai. Világosság 1983. 425-432.
 GYÁNI 1990 = GYÁNI G.: A városi mikroterek társadalomtörténete. Tér és Társadalom. 1990. 1.
 GYÁNI G. 1998 = GYÁNI G.: Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten. Budapest 1999
 HOGYA 1987 = HOGYA Gy.: Őt nemzedék a könyvkötészet szolgálatában. A Georgiak Veszprémében. Veszprém 1987

- HUDI 1984 = HUDI J.: Parasztmozgalmak Veszprém megyében 1848/1849-ben. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából, Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém 1984
- HUNGLER 1988 = HUNGLER J.: Veszprém településtörténete. EöKMK, Veszprém 1988
- IMHOF 1992 = IMHOF, A. E.: Elvesztett világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen... Budapest 1992
- K. HORVÁTH 1999 = K. HORVÁTH Zs.: A lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig. Az 1848-49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. In: Hudi J. – Tóth G. P. szerk.: Emlékezet, kultusz, történelem. Veszprém 1999
- KAM 1991 = A mentális környezet. A csíkszeredai KOMMUNIKÁCIÓS ANTROPOLÓGIAI MUNKACSOPORT tanulmányai. In: Niedermüller P. szerk.: Janus 8. 1991/ősz
- LACKÓ 1986 = LACKÓ M.: Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei. Budapest 1986
- LACKÓ 1997a = LACKÓ M.: Széchenyi clájul. 2000. 1997. május 44-53.
- LACKÓ 1997b = LACKÓ M.: Széchenyi-értelmezések: lélektan és szövegten. BUKSZ 1997. ősz 303-315.
- LACKÓ 1999 = LACKÓ M.: Individuális és kollektív biográfia. Századvég. Új Folyam 12. 1999. tavasz
- LEACH 1996 = LEACH, E.: Szociálandropológia. Budapest 1996
- LEPETIT 1995 = LEPETIT, B.: Építészet, földrajz, történelem. A lépték használata. Actas 1995. 4. 157-185.
- MACFARLANE 1977a = MACFARLANE, A. – HARRISON, S. – JARDINE, C.: Reconstructing Historical Communities. Cambridge University Press, Cambridge-London-New York-Melbourne 1977
- MACFARLANE 1977b = MACFARLANE, A.: The Family Life of Ralph Josselin. A Seventeenth-Century Clergymen. An Essay in Historical Anthropology. New York-London 1977
- MAWDSLEY-MUNCK 1996 = MAWDSLEY, E. – MUNCK, T.: Számítógép a történettudományban. Kalauz kezdőknek. Budapest 1996
- MÉREI 1996 = MÉREI F.: Közösségek rejtett hálózata. Budapest 1996
- NAGY 1948a = NAGY L.: Veszprém az 1848-49-diki év telén, tavaszán, nyarán és őszén. Bakony-Baltoni Kalendárium. Veszprém 1948
- NAGY 1948b = NAGY L.: Így fogadta Veszprém a felszabadító honvédeket. Bakony-Baltoni Kalendárium. Veszprém 1948
- REDFIELD 1957 = REDFIELD, R. R.: The Little Community. Chicago 1957 reprint 1962 és 1965
- REDFIELD 1960 = REDFIELD, R. R.: Peasant Society and Culture. Chicago 1960
- REVEL 1996 = REVEL, J.: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. Actas 1996. 4. 217-237.
- SCHILDMAYER 1995 = SCHILDMAYER F.: Balatonalmádi története a polgári korban. In: Balatonalmádi és Vörösberény története. Szerk.: Lichtneckert A. Balatonalmádi 1995
- TÓTH 1989 = TÓTH Z.: Szekszárd társadalma a századfordulón. Budapest 1989
- VÖRÖS 1962a = VÖRÖS K.: Szombathely 1821-22-ben egy borbélylegény szemével. Vasi Szemle. Szombathely 1962
- VÖRÖS 1962b = VÖRÖS K.: Egy borbélylegény napjai Győrben 1823-ban. Arrabona 4. 1962
- VÖRÖS 1963 = VÖRÖS K.: Franciscs Károly veszprémi borbélymester pályafutása. VMMK 1. 1963. 259-269.
- VÖRÖS 1966 = VÖRÖS K.: Pest-Budai hétköznapiak. Budapest 1966
- VÖRÖS 1967 = VÖRÖS K.: Inasélet Pápán a XIX. század első negyedében. VMMK 6. 1967
- VÖRÖS 1973 = VÖRÖS K.: Utószó. Franciscs Károly Kis kamorámban gyertyát gyújték. Budapest 1973

¹ Franciscs Károly naplói: OSzK, Quart. Hung. 1550. 1., 3-6. kötet Véghegyi Dezső veszprémi alispán (1840-1897) amatőr történetíró és forráskiadó hagyatékából (Vörös Károly átiratában 1-1. példány a LDM A. és az EöKMK Helytörténeti gyűjteményében, valamint mikrofilmen VeML. A 2. kötet, amelyet Vörös Károly sem ismert már a család birtokában maradt. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Schildmayer Ferencnek, akinek közreműködésével a lappangó kötet fénymásolatát (LDM A) használhattam. Forráskiadások: Veszprémvármegye 1902.; Veszprémi Hírlap 1902-1903.; NAGY 1948a., NAGY 1948b.; FRANCISCS 1973. Szakirodalom: VÖRÖS 1962a.; VÖRÖS 1962b.; VÖRÖS 1963.; VÖRÖS 1966.; VÖRÖS 1967. Mivel a naplót Vörös Károly csak szemelvényes válogatásban adta ki, az egységes hivatkozás miatt nem oldalszámra és lapszámra hivatkozom, hanem az adott textus dátumát adom meg. Életrajzi adatok: VeML, Veszprém város tjkv., 1879. dec. 6., 1880. júl. 24.; vö. még: HUNGLER 1988. 235.

² VÖRÖS 1963. 259-269.; VÖRÖS 1973.

³ A történeti tanulmányokban használt antropológiai módszerek közül kiemelt jelentőségűnek tartom: REDFIELD 1957., 1960.; GEERTZ 1988. Nagy hasznát vettem a tanulmány elkészítésében MACFARLANE 1977a., 1977b.; GINZBURG 1991.; IMHOF 1992.; REVEL 1996.; K. HORVÁTH 1999.

⁴ Vö. még HOGYA 1987., 12.; HUDI 1984.; HUNGLER 1988.; SCHILDMAYER 1995., 448. Köszönettel tartozom Vörös Hajnalkának, aki a Franciscsra vonatkozó levéltári adatokat rendelkezésemre bocsátotta, és Hudi Józsefnek, aki segítette a korszak dokumentumainak értelmezésénél.

⁵ Inventáriumokra vonatkozó kutatásoknál meg kell említeni Benda Gyula munkásságát. BENDA 1984. Módszertanilag Macfarlane munkáját volt leghasznosabb használnom: MACFARLANE 1977b.

⁶ Az otthon anyagi kultúrájának „inventárium” az 1860-1870. közötti évek naplórészleteiből állt össze. A naplószövegek pontos dátumára csak indokolt esetben hivatkoztam, elkerülendő a tanulmány szövegének leterhelését.

⁷ MOL, VeML és LDM térképei és névjegyzékei alapján dolgoztam. A napló 1860 és 1870 közötti részleteit ezekre a térképekre vetítettem rá. MOL, Térképtár, S 79 Kataszteri gyűjtemény, térképek, 298. tétel Veszprém térkép 1857. Térképtár, S 79 Kataszteri gyűjtemény, iratok, 1096. csomó. „Original Parzellen Protocoll der Gemeinde Veszprém 1857. Verfasst Eduard Schuffenhauer”. V.ö. még B. HORVÁTH é.n., LDM M 44. doboz, Ltsz.: 17.145-92, 17.146-92, 17.147-92; Veszprém bel- és külterületének kataszteri térképe, 1857. [fényképmásolat a MOL-ban őrzött eredetiről], LDM R 7. mappa Ltsz.: 15578, 15579; Veszprém város iparosainak megkezdett, de be nem fejezett összeírása, céhekre és ipari termelésre vonatkozó adatok, 1848. LDM C Ltsz.: 70.1175.1-3. adattári szám: 202.; Kézbesítési ív az 1857. évi 2k fertályra tartozásban maradt adó intőjegyzékről. VeML, 1857/48. szám.; Veszprém város lakóházainak összeírása, 1898. VeML, XXII/108. Veszprém Város Mérnöki Hivatalának iratai. III. Tárgyi rendbe csoportosított iratok. I. és II. negyed összeírása, 1898. Felhasznált szakirodalom: CSÉFALVAY 1990.; KAM

KAM 1991.; GYÁNI 1983. 425-432.; GYÁNI 1990.; GYÁNI 1998.; LEPETIT 1995. 157-185.

⁸ IMHOF 1992. Ehhez hasonló és követendő módszerrel használt TÓTH 1989.; V.ö. még MAWDSLEY–MUNCK 1996.; LEACH 1996.; LACKÓ 1999.

⁹ A két mutató közötti összefüggésre példa: a Franciscshoz közel álló rokon személyek száma kevés, de ugyanezen személyek naplóban történt említési gyakorisága nagy volt.

¹⁰ Az elemzésnél nagy hasznát vettem KAM 1991.; GERŐ 1992.

¹¹ FIÁTH 1878. és Veszprém 1877

¹² A „mindenki számára adott közös környezet”, „rejtett nyilvánosság”, „mindennapi környezetteremtés”, „felértékelt tér”, „mikrotér” fogalmakat a mentális környezetről szóló füzetből vettem át. KAM 1991

¹³ Itt szeretném megköszönni lektorom K. Horváth Zsolt építő kritikáját, amelyben arra buzdított, hogy Franciscs álmainak elemzését is elvégezzem. Továbbá szeretném megköszönni Gyáni Gábor biztatását, amelyben „tudatosította” korábbi „vélekedéseimet”, hogy létezik egy „tudományág”, a pszichohistória, amellyel esetleg érdemes lenne foglalkozni és felhívta a figyelmemet Lackó Mihály munkáira (LACKÓ 1986., 1997a., 1997b). Sajnos területi okokból az elemzésből most csak ennyire futotta.

HOME AND THE OUTSIDE WORLD. PRIVATE AND PUBLIC LIFE THROUGH THE EYES OF A VESZPRÉM BARBER

On January 10th 1860, a Tuesday, Károly Franciscs awoke from an uneasy dream. „What a vile, nasty life” – he thought – „I dreamt that I had to leave Veszprém as a journeyman barber, abandoning my fortune and my wife, but as soon as I came abandoned with nothing to the edge of the city, I wept so bitterly!” The description of this dream serves as the motto of my study. Why does a barber feel bad in the city of Veszprém in 1860?

In my study, I have analysed the manuscripts of a master barber, who started the keeping a diary at the age of 42. I have dealt with four important areas: the fields of the home, the outside world, private life and the public. With regard to these, I tried to find answers to the following questions: 1. Which conditions of life and what type of material culture of the bourgeois lifestyle characterised Franciscs’s life, and how do these influence the environment-changing behaviour of the individual? 2. How was the individual affected by the environment surrounding him? 3. From the point of view of the individual, which withdrawn attitudes and society barriers determined the development of a system of personal relationships, and how did this affect the course of the individual’s life? 4. How was the individual at home in

the various areas of society public life and in private life? Which means were available to the petty bourgeois, to guarantee his existence in the field of society public life?

In the 1850s, Franciscs began to write about the first four decades of his life, in the form of connected recollections. When he finished this, he produced a selection from his life history until 1873, based on diaries and notes recording everyday events.

After I had introduced our hero in various fields, it turned out that not only the expansion of capitalism and spread of bourgeois customs can be blamed Franciscs’s failures. Naturally, larger scale economic influences are also an explanation why a household is more difficult to maintain in the 1860s than it was earlier, and the change in the fashion in beards, which Franciscs constantly reproved, is a reason why the income of a barber’s shop is reduced. Or the railway, which was built on the south shore of Lake Balaton and not the north, ruins the local corn market, and as a result, potential customers desert both the city and Franciscs. It is also certain that in the 1860s, a vineyard was a losing concern, and as a result of bad credit-economy, the financial situation of numerous households worsened. As a sign of this,

clothing deteriorated, eating habits became meagre, and the pleasant things of life had to be given up – pipe smoking, tobacco, and later cigarettes and wine – which Franciscs also did.

But besides the larger scale influences, other factors may be significant from the point of view of the individual. For example, a „man from outside” cannot put down roots in a new community. He would like to make his home „in the wrong place.” He tries to live in an „upmarket area” in terms of society in a way for which he does not have sufficient material means. In this respect, Franciscs was „superfluous” in the place where he lived. Although neither his contemporaries nor today’s social historians can define Franciscs as „bourgeois,” it would be unethical to deny the self appraisal of a journal keeper, who declares himself bourgeois.

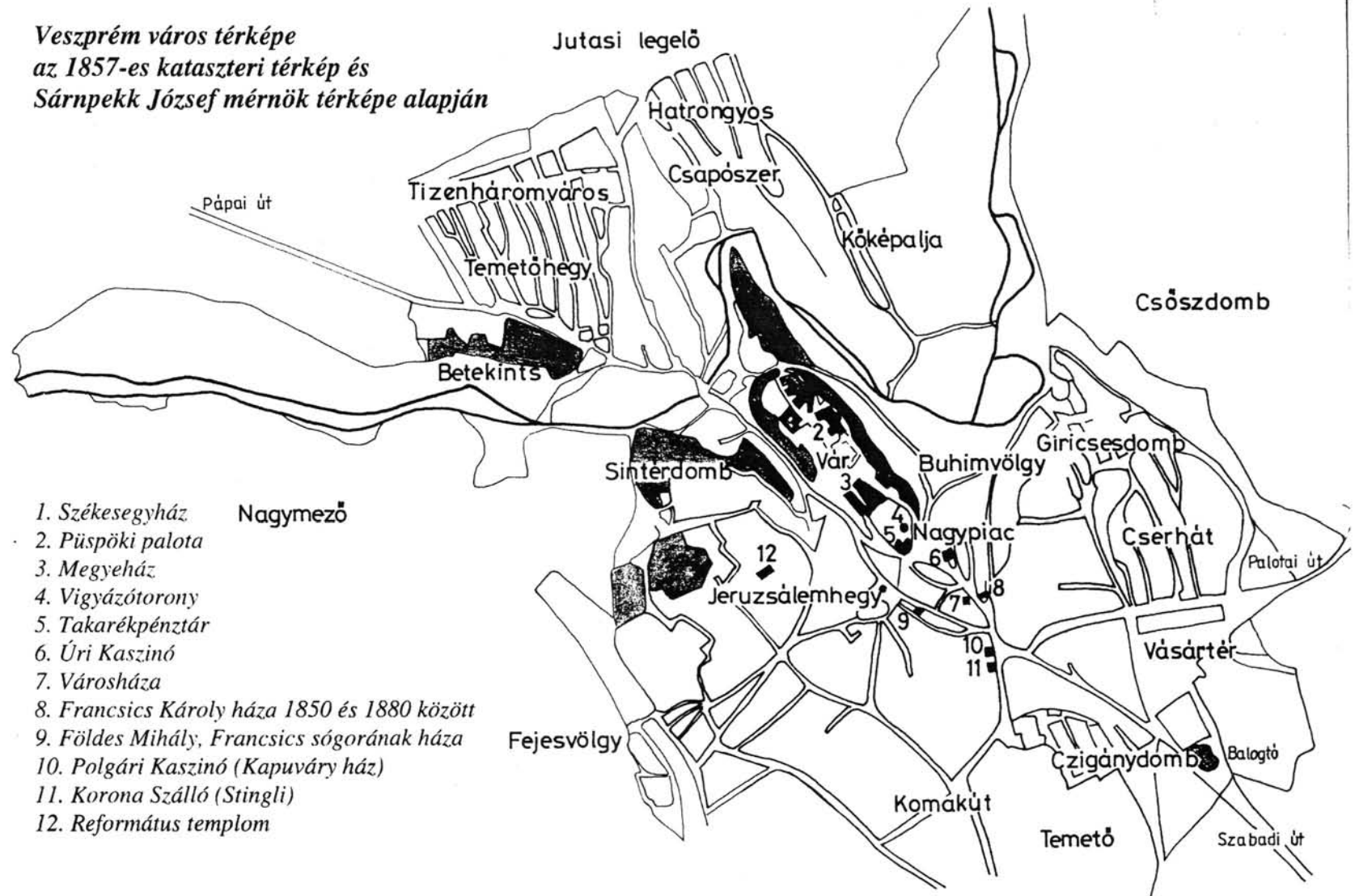
It is also clear from the lower viewpoint, that it is not only due to the deterioration of his financial situation that a man may have bad dreams. The bad feeling determined by society may be explained by the restriction of the circle of private life, or put another way, by the extension of loneliness. The networks of relationships built up by Franciscs attained their maximum

extent in the 1860s. Sickness, getting older, lessening prestige in society, loss of contemporaries of his own generation, family tragedies gradually „wore Franciscs out” of public life. The declining, „bending backwards” period of his life had begun.

The lower viewpoint used in the study even makes the football-pitch sized field of politics into the size of a button-football table, if for example, we try to open up the dimensions hidden from the public from the point of view of the individual. It then turns out that front lines have been drawn here too. The Austrian government, reckoned as a common enemy, had organised the active participants and observers into a solidary unit. After 1867, however, this political field broke up. In the open struggle for power, the previous „common environment provided for all” became a political battlefield for parties, industrialists and intellectuals, private individuals, friends, fathers and sons, husbands and wives.

All these influences may have led to the fact that, in the triumphant environment of the 1867 change of system, Franciscs experienced the mass demonstration of the government and opposition, or right and left parties, as a disgusted man.

*Veszprém város térképe
az 1857-es kataszteri térkép és
Sárnpekk József mérnök térképe alapján*

1. ábra. Veszprém város térképe az 1857-es kataszteri térkép és Sárnpekk József térképe után
Figure 1. Map of the city of Veszprém, based on the 1857 survey map and József Sárnpekk's map

Franciscs Károly mentális térképe (1850-1865)

Jelmagyarázat

út (emlétesi gyakoriság)

- Fő utca, Horgos utca, Szabadi utca
- Buhim utca, Palotai utca, Szabadi út
- Hosszú utca, Rozmaring utca, Palotai út
- Iskola utca, Kórház utca, Kereszt utca

határ (emlétesi gyakoriság)

- Séd patak, Balogtó, Szántóföldek széle
- Palotai dombok, szántóföldek

határátkelő

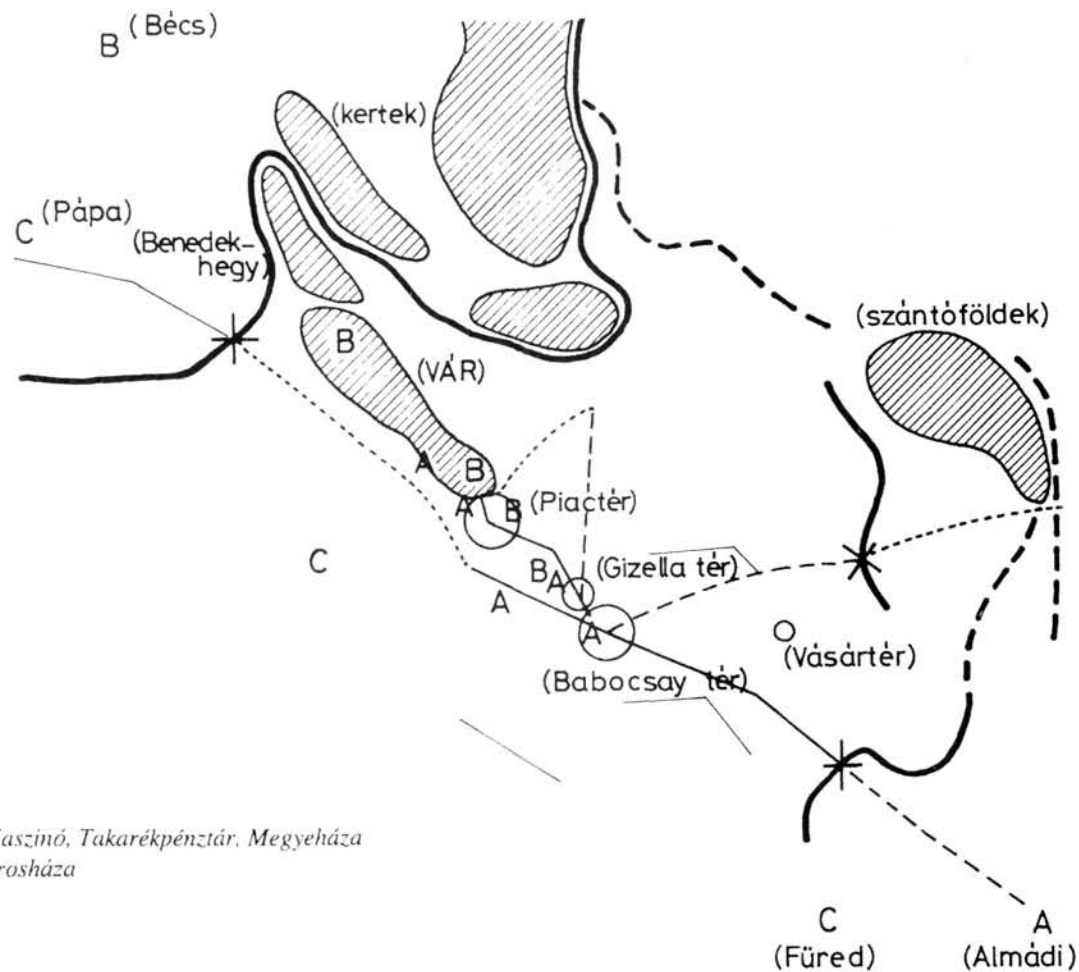
- ✕ Séd patak fahídja
- ✕ Séd patak kőhidja
- Balogtó
- Utolsó ház sarka

csomópont (emlétesi gyakoriság)

- Piac tér, Babocsay tér
- Gizella tér
- Vásártér

jelkép (jelenlét gyakoriságának említése)

- A Franciscs háza, Földesék háza, Polgári Kaszinó, Takarékpénztár, Megyeháza
- B Úri Kaszinó, Őrtorony, Székesegyház, Városháza
- C Református templom

2. ábra. Franciscs Károly mentális térképe
Figure 2. Károly Franciscs's mental map

3. ábra. A vár, előtte a Benedek-hegy, 1890 körül (LDM TF 2693)
Figure 3. The castle, with Benedek Hill in front, around 1890 (LDM TF 2693)

4. ábra. A Szent Mihály Székesegyház az 1907-es átépítés előtt, Becske Adolf fényképe (LDM M)
Figure 4. St. Michael's Cathedral before the 1907 reconstruction. Photograph by Adolf Becske (LDM M)

5. ábra. A régi vármegye háza az átépítés előtt, épült a XIX. század első felében (LDM TF 7646)
Figure 5. The old county hall, built in the first half of the 19th century, before reconstruction (LDM TF 7646)

6. ábra. A Piac tér az Úri Kaszinó épületével a Vigyázótornyból szemlélve (LDM M 4204 -3)
Figure 6. The Piac tér with the Úri Kaszinó building, seen from the Watchtower (LDM M 4204-3)

7. ábra. . A Piac tér a Vigyázótoronnyal és a takarékpénztár épületével (LDM M 4265)
Figure 7. The Piac tér and the Watchtower, with the savings bank building (LDM M 4265)

4. ábra. A Fő utca és a Gizella (ma Szabadság) tér, ebben az utcában állt Franciscs Károly háza (LDM M 4204-2)
Figure 4. The Fő utca and Gizella tér (now Szabadság tér). Károly Franciscs's house is in this street. (LDM M 4204-2)

9. ábra. Bauer Károly veszprémi mészáros és kuncsafjai az 1890-es években (LDM TF 81 148)
Figure 9. Károly Bauer, Veszprém butcher, and his customers in the 1890s. (LDM TF 81 148)

ADALÉKOK A NEMZETTUDAT MÚZEUMI DOKUMENTUMAIHOZ A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁG ISKOLAI OKTATÁSÁBAN

Magyarország történetében a vesztes első világháborúval, a forradalmakkal és a trianoni békediktátummal drámai változás következett be, amely nemcsak materiális veszteségekben volt mérhető, hanem súlyos társadalmi gondokban, s egyre veszélyesebb politikai gondolkodásban és gyakorlatban is kifejeződött.¹

A bel- és külpolitikai viszonyok alakulása 1919. augusztus 1-je után sürgetővé tette a társadalmi rendszer konszolidációját, amelyben kiemelt szerep jutott a közoktatás-politikának. Első lépésként a tanácsköztársaság összes, az iskoláztatásra vonatkozó intézkedésének hatályon kívül helyezésére került sor, s vizsgálatot rendeltek el a tanszemélyzet bolsevizmus alatti magatartásával kapcsolatban.²

Huszár Károly és Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszterek már a "kereszténymemzeti" gondolat jegyében fogalmazták meg a rendszer művelődéspolitikai irányelveit.

A magyar újnacionalizmus, amelynek gyökerei a századfordulig nyúlnak vissza, 1919 és 1921 között leplezetlen nyersséggel öltött testet. A legelső intézkedések közé tartozott a vallásoktatás tárgyában 1919. szeptember 15-én kiadott 5008/1919. VKM sz. rendelet. A kötelező vallásoktatás visszaállításával³ a kurzus nem pusztán a korábbi valláserkölcsi nevelési alapok megszilárdítását kívánta elérni, hanem a hitoktatás minőségileg és szervezetenként új mechanizmusát tette a nevelés gerincévé.⁴

A nemzetnevelési program lényege a baloldali szemlélettel egységesen szembenálló, a különböző kultúrpolitikai koncepciók átmeneti kompromisszumaként a nacionalizmus mesterséges szítása⁵, a militarista gondolat népszerűsítése lett, ami már az 1920-21. években intézményes formákat öltött.

A trianoni békeszerződés traumát okozott, mivel Magyarország lakóinak száma 18 millióról 7,6 millióra, területe 282000 km²-ről 93000 km²-re csökkent. A 16929 népiskolából 6435, a 229 középiskolából mindössze 109 maradt meg. Elcsatolt területre került a kolozsvári és a pozsonyi egyetem⁶. A nemzetiségek mellett 3 millió magyar lakos vált ki az országból, s elvesztek azok a területek és városok, amelyeknek a monarchia idején kiemelkedő gazdasági, és kulturális szerepük volt.

Érthető, hogy nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót.⁷

Az 1920. évi 154490/1920. VKM VII/a. sz. miniszteri rendelet a hazafias szellemnek az iskolák útján való ápolását és erősítését írta elő. 1920. október 27-én a "nemzeti imáról" szóló rendelet is megjelent:

*"Hiszek egy Istenben
Hiszek egy hazában,
Hiszek egy isteni örök igazságban,
Hiszek Magyarországot feltámasztásában.
Ámen."*

Ez a Magyar Hiszekegy a Területvédő Ligák Szövetségének imája volt, amit minden alsó- és középfokú tanintézetben minden nap a tanítás megkezdésekor és az utolsó óra végén a tanárok kötelesek voltak a tanulókkal együttesen elmondani.⁸

A nevelés nemzeti szellemiségének erősítését szolgálta az is, hogy a tankönyvekben, füzetborítókön az irredentizmus és a szomszédok elleni uszítás jelszavai: a Magyar Hiszekegy, "Nem, nem, soha!", "Csonka Magyarország nem ország, Egész Magyarország mennyország!" állandósultak. A Laczkó Dezső Múzeum adattárában őrzött,

a Veszprém vármegye elemi iskoláiból származó füzetek, atlaszok, fotók e szellemiség korszakot végigkísérő tárgyi bizonyítékai.⁹

A militarizmus kultúrpolitikai érvényesítését célozta az 1921-ben hozott rendelet a cserkészmozgalom támogatására és az 1921. LIII. tv., amely a testnevelésről rendelkezett.¹⁰

Az 1919. szeptember 21-én harmadik alkalommal megalakult Magyar Cserkészszövetség alapszabályai a magyar cserkészmozgalomban a "nemzeti eszme" szolgálatának elsődlegességét és az Istenhez való hűséget hangsúlyozták. A cserkészetet számításba vették mindazok, akik a magyar serdülő ifjúság (elsősorban fiúk) katonai előképzését, "keresztény-nemzeti" nevelését előkészítették, nem utolsósorban a katonai kormányzat, a Hadügyminisztérium.¹¹

Az újjászervezett cserkészmozgalom életében a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak és az iskolának kitüntetett szerep jutott. A VKM a minisztériumon keresztül, az iskolahálózaton és a pedagógus karon át egyaránt döntően befolyásolhatta a mozgalom anyagi és erkölcsi támogatását. A tankerületek már 1921. decemberében megkapták az utasítást a cserkészcsapatok szervezésére, s a körrendeletben a cserkészotthonok létrehozását is sürgették.¹²

A veszprémi kegyesrendi gimnázium már ez évben megalakította a 126. Szt. Imre cserkészcsapatát, amelynek 20 éves jubileumi krónikája a mozgalom lényegének hű példája.¹³

A trianoni békeparancs a magyar hadsereg majdnem teljes lefegyverzését írta elő, és tiltotta az általános hadkötelezettséget. E kiszolgáltatott helyzet enyhítését is célozta a törvény, amikor a fiatalok eredményesebb fizikai felkészítését, a kötelező testnevelés idejének meghosszabbítását írták elő. Azzal, hogy az iskolát elhagyó fiatalok - férfiak esetében 21 éves korig - számára is kötelezővé tették a testnevelés meghatározott formáit, megalapozták a leventemozgalom elindítását.¹⁴

A szervezett testgyakorlásban való részvételt mindenütt szigorúan ellenőrizték, s aki a leventeegyesületen belül a rendeletnek nem tett eleget, azt 1 millió koronáig terjedő pénzbírsággal sújthatták. Dr. Komjáthy László, Veszprém város polgármesterének 1926. május 29-én kiadott felhívása a törvény szigorának bizonyítéka. A hirdetés szövege a mozgalom célkitűzését is magába foglalja, amikor a fiatalokat a "nemes célért és hazáért hevílni tudó lélek és a küzdelmeket játszi könnyedséggel bíró edzett test megszerzésére" buzdítja.¹⁵

A nemzettudat új tartalma

Az iskolapolitikát is átható neonacionalizmus a bethleni konszolidáció idején Klebelsberg Kuno kultuszminiszter (1922-1931) jóvoltából mérsékelt formában nyilvánult meg.¹⁶ A revíziós propagandában a békés művelődési verseny, Magyarország kultúrfölényének szuggesztív gondolata került előtérbe.¹⁷ Klebelsberg kultúrnationalizmusa új tartalmú nacionalizmust takart. Azt vallotta, hogy a súlyos politikai és gazdasági helyzetbe taszított, európai tekintélyében mélyre süllyedt ország számára egy újszerű nemzeti érzés kibontakoztatása szükséges. Ennek alapja az a felismerés, miszerint a magyarság ezer esztendő kultúrájával felette áll a trianoni békeszerződés nyomán létrejött szomszédos országok új államalkotó népeinek.¹⁸

Az ország felemelkedésének, az új európai tekintélyszerzésnek egyik nagyon fontos tényezőjévé az új tartalmú nemzettudat minél szélesebb rétegekre történő kiterjesztésében látta.

Klebelsberg "nemzetnevelési" programját a közoktatáspolitikai területén a művelődési intézményrendszer megreformálásával és az új körülményeknek megfelelő továbbfejlesztésével kívánta megvalósítani. A tartalmi változást a tudomány területén végbement gyors fejlődés is ösztönözte. Az általa elindított iskolareform az oktatási-nevelési intézményrendszer egészét érintette.

Klebelsberg 1925-ben új, modern, a korszerű európai reformpedagógiai törekvések minden pozitívumát érvényesítő tantervet vezetett be a hatosztályos elemi népiskolákba. Az új tantervet áthatotta az a törekvés, hogy "a népiskola alsó négy osztályában a nemzet minden tagja megkapja azokat az ismereti és érzelmi elemeket, amelyekből később a nemzeti összetartozás érzése, a nemzeti feladatok ismerete, a közös munkában való részvétel kifejlődhetik... Minden tantárgy, de különösen a magyar nyelv, történelem, földrajz tanításában lehetünk nagy hatással a gyermekekre".¹⁹ Az iskolai műveltség fogalmának és tartalmának elsősorban a nemzeti tárgyakon, a történelmen, a földrajzon keresztül történő átértékelése a tankönyvekben hamarosan megjelent.

A Nagy-Magyarország credójával való azonosulás nemcsak a tanórák, de az iskolai kiállítások hangulatát is áthatotta. Ezek elmaradhatatlan része a főhelyre kitett térkép a megcsönkített ország határainak kiemelésével, amelyet revíziós jelszavakkal vettek körbe. A vaszari római katolikus

elemi iskola tanügyi kiállításáról 1930-ban készült fénykép jól dokumentálja ezt a hangulatot.²⁰

Klebelsberg miniszternek is része volt annak az 1927-ben hozott törvénynek a létrejöttében, amely "március tizenötödikének nemzeti ünneppé nyilvánításáról" szólt. Ennek nyomán rendelkezés jelent meg az ezen a napon az iskolákban tartandó "nyilvános ifjúsági ünnepségről". Ekkor kapott törvényi kötelezést a századforduló óta már sok helyütt megtartott spontán ünnep.²¹ Iskolában ilyenkor magyar ruhában mentek a tanulók.

Klebelsberg Kuno mindent megtett azért, hogy a reális nemzeti önismereten és józan nemzeti önértékelésen alapuló nemzeti önbecslést erősítse. Ezért jelentette meg 1929. január 28-án a nemzeti zászlókultusz elmélyítéséről szóló, 640-05-85. sz. rendeletét is, amelyben a következőképpen határozott: "Elrendelem, hogy az ország összes állami, községi, társulati, magán- és izraelita elemi, nép- és polgári iskoláiban, a felső mezőgazdasági iskolákban, a vezetésem és rendelkezésem alatt álló középiskolákban, továbbá a tanító-, tanítónő-, kisdédvő- képző intézetekben és felső kereskedelmi iskolákban a tanítás közben kínáló alkalmakon kívül évenként egyszer - legmegfelelőbbnek mutatkozik az évmegnyitó ünnepély - az iskola igazgatója vagy valamely tanára (tanítója) hazafias beszéd keretében hívja fel az ifjúság figyelmét a nemzeti zászlónknak a nemzet életében való jelentőségére. Ugyanezen alkalommal az egész ifjúság tisztelgő menetben vonuljon el a nemzeti zászló előtt. Elrendelem azt is, hogy az ifjúság, bárhol találkozzék a nemzeti lobogó alatt felvonuló katonasággal, tiszteletadás jeléül álljon meg, forduljon arccal a nemzeti lobogó felé és a fiutanolók vegyék le kalapjukat."²²

A "keresztény-nemzeti" gondolatot szolgáló kultúrpolitika eszmerendszerét, a neonacionalizmust Klebelsberg az erős európai gondolkodású és műveltségű polgári értelmiségi középosztály kialakításában is fontos eszköznek tekintette. Ez az eszköz azonban korlátozó és kirekesztő is volt, amely a nevelésfilozófiában és oktatáspolitikában egyaránt kifejeződött. Az individualizmussal szemben a kollektívizmus került az egyének fölé emelt nemzet mítoszának erősítésével.

A kor egyik vezető kultúrfilozófusa, Kornis Gyula a kollektívizmus gondolatát propagálta, rámutatva, hogy a "kollektív nemzeti akarat" az egyéni akarat és jellemfejlés eredménye, ha az egyén tudatának alapjául az erkölcsi indítású engedelmesség szolgál. A kor igénye nem a virtus,

hanem a türelem, a kitartás, az engedelmesség, a pontosság, a fegyelem és a szolidaritás.²³

Az új oktatáspolitikai elvek gyakorlati alkalmazásában a pedagógusokra óriási feladatot várt. A nemzet jövőjének sorsát kezükben tartó tanítóknak szigorú feltételekhez kellett igazodniuk, ha azt akarták, hogy álláshoz jussanak, vagy, hogy megmaradjanak pozíciójukban. Szigorú elvárás volt a szakmai-ideológiai továbbképzéseken, rendezvényeken való részvétel, a leventék oktatását pedig egyenesen a tanítói állással együttjáró kötelezettségnek tekintették. Ezt a pályázati hirdetéseknel feltételként, követelményként tüntették fel. Az állás megszerzésénél elengedhetetlen volt a tanító bemutatkozása az iskolaszék egyházi és világi elnökénél, valamint az összes iskolaszéki tagnál. Ha a többséget sikerült biztosítani arról, hogy a gyermekek nevelését feddhetetlen jellemű, hazafias érzelmű, valláserkölcs alapon megbízható tanító végzi majd, az állásra jó eséllyel lehetett számítani.²⁴

A művelődéspolitikai elvek módosulása

A 30-as évektől a kultúrpolitikában is változások következtek be, amelyek a politikai rendszer arculatán történt túlnyomórészt szélsőjobboldali irányú változásokat követték. A nemzetnevelés átfogó és agresszív programja fordulatot hozott²⁵, amelynek kulturális területű kidolgozásában és érvényesítésében Hóman Bálint (1932-1938; és 1939-1942), az új kultuszminiszter jelentős szerepet játszott.

A totális állam sajátos eszközei között hangsúlyos szerepet kapott a kultúrpropaganda, a társadalom közvetlen ideológiai megdolgozása, az oktatási intézmények "nemzeti érdekű" megreformálása.

Az iskolapolitika új vonásai elsősorban az oktatás szellemében és az állami ellenőrzés fokozásában jelentkeztek. Az oktatás, az ismeretközlés és az erkölcsi, világnézeti és jellemnevelés arányaiban figyelemre méltó változások következtek be. A tananyagban továbbra is központi helyet kapott az 1919-től állandóan hangsúlyozott valláserkölcs nevelés. Az 1868/1935. sz. eln. VKM rendelet alapján minden más imádság elhagyásával új - az irredenta szellemiséget elhagyó - szöveget vezettek be tanítás előttre és utánra, azzal a felekezeti különbséggel, hogy a katolikus tanulók az ima előtt és után keresztet vetnek. Ezek szövegét pon-

tosította a 108470/1938. VKM-rendelet, amely szerint a tanítás előtti imádságzóveg a buzgó és figyelmes tanulással, a hűséggel, a felebarátsággal, s természetesen az isteni segítség és áldás kérésével volt kapcsolatban. A tanítás utáni imádság hálaadó jellegű lett, s a tanulók áldást kértek szüleikre és tanítóikra.

Istentisztelettel és iskolai ünnepéllyel kellett megemlékezniük a diákoknak október 6-ról, amelyet a 9964/1939. VKM sz. rendelet nemzeti gyásznaprá nyilvánított.

A szintén kiemelt helyen szereplő nemzetismeret gyűjtőfogalmába a magyar nyelv és irodalom, a művészet, a történelem, az újonnan bevezetett gazdasági és társadalmi ismeretek, a föld- és néprajz került.²⁶ A korszak hangsúlyozottan "nemzeti műveltséget" adó intézménytípusa a középiskola lett.

1935-ben a tanügyigazgatási törvény (VI. tc.) bevezetésének az iskolai nevelő- és oktatómunka totális ellenőrzése volt a célja. A törvény által létrehozott szervezet Hóman szerint elsősorban a nevelésügyet és a nagy nemzetpolitikai eszmék (nemzeti egység gondolata, fajszeretet, nemzethűség) megvalósítását szolgálta.²⁷

A kor uralkodó eszméje, az állam, illetve a kultuskormányzat által képviselt ideológiai felfogás mind nyíltabban és markánsabban öltött testet a harmincas évek iskolai dokumentumaiban²⁸, tanterveiben²⁹, s az iskolai nevelőmunkát is érintő mozgalmi tevékenységben. 1941-ben a népiskolák 7-8. osztályában az "állampolgári kötelezettségek"

elnevezésű tantárgyat vezették be annak tudatosítására, hogy a "nemzeti eszmények" megvalósítása érdekében a jó állampolgár részéről fenntartás nélküli kötelezettségeljesítést várnak el.

A totalitárius nevelési törekvések a politikai-katonai cél, a revans érdekében igyekeztek mozgósítani. Az iskola militarizálása egyre nyíltabb formát öltött. Német példára hivatkozva gyarapították az iskolákban - az elemi népiskolától az egyetemekig - a tornaórák számát azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az iskolák katonai szolgálatra alkalmas fizikumú ifjúságot neveljenek.

Megnőtt az iskolán kívüli diákmozgalmak, a cserkészlet, mindenekelőtt a leventemozgalom állami támogatása. A leventeképzés célja az volt, hogy "az ifjúságot a hagyományos katonai éretnyekben való nevelés útján a haza védelmének magasztos feladatára testben és lélekben előkészítse."³⁰

Az ifjúság egységes, katonás szellemű nevelését a leventeintézmény hosszantartóan biztosította: a képzést a 1939. II. tc. 12 éves kortól 23 éves korig évente 10 hónapra, heti négy órában mindenki számára kötelezően előírta.

A Trianon utáni Magyarország sajátos bel- és külpolitikai viszonyaiból, gazdasági és társadalmi helyzetéből olyan kultúrpolitika formálódott a két évtized folyamán, amely a korszak végére egy eltorzult, antidemokratikus közoktatási rendszerben öltött testet, ahol az iskolai nevelés a politikai és ideológiai törekvéseket tükrözve a nemzettudat deformálódásának elősegítője lett.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
LDM A = A Laczkó Dezső Múzeum Adattára

BALOGH - IZSÁK - GERGELY - FÖGLEIN 1986 =
BALOGH S. - IZSÁK L. - GERGELY J. -
FÖGLEIN G.: Magyarország története. 1918-
1975. Budapest 1986

FODOR 1982 = V. FODOR Zs.: Adalékok Veszprém
megye falusi elemi oktatásához a dualizmus és az
ellenforradalmi korszak idejéből. VMMK 16.
1982. 245-270.

GERGELY 1989 = GERGELY F.: A magyar cserkészlet
története 1910-1948. Budapest 1989

JÓBORÚ 1973 = JÓBORÚ M.: A köznevelés a Horthy-
korszakban. Alap- és középfokú oktatás. Budapest
1973.

KELEMEN é.n. = KELEMEN E.: Ezeréves a magyar
iskola. Lapok a neveléstörténetről. Pedagógusok
kiskönyvtára.

KELEMEN - SETÉNYI 1994 = KELEMEN E. - SETÉ-
NYI J.: Az oktatási törvénykezés változásai. Ha-
zai és nemzetközi áttekintés. Budapest 1994

KORNIS 1927 = KORNIS Gy.: Magyarország közok-
tatástügye a világháború óta. Budapest 1927

KORNIS 1928 = KORNIS Gy.: Nemzeti szellem a kul-
turpolitikában. Kultúra és politika. Budapest 1928

KOVÁTS 1989 = KOVÁTS Gy-né: Kultúra és politika
Kornis Gyula közoktatáspolitikai tevékenységé-
ben. Győr 1989

MÉSZÁROS 1996 = MÉSZÁROS I.: Felekezeti népis-
kolai tantervek (1868-1948). Országos Közokta-
tási Intézet 1996

Mt 1978 = Magyarország története. 1918-1945. I-II.
Szerk.: Hajdú T. – Tilkowszky L., Budapest 1978

SZALATSY-FERENCZI 1936 = SZALATSY R. –
FERENCZI I.: Népiskolai egységes vezérkönyvek
14. Történelem, polgári jogok és kötelességek.
Budapest 1936

¹ Mt 1978. I. 360-372.

² FODOR 1982. 256.

³ A tankötelezettségről szóló 1921. XXX. tc. - amely a
6 év elemi és 3 év ismétlő népiskolára vonatkozott -
kötelezőnek írta elő vasár- és ünnepnapokon az is-
tentisztelet látogatását.

⁴ Mt 1978. II. 863.

⁵ A kor meghatározó eszmei irányzata az iskolapolitika
tekintetében is a liberalizmussal, a polgári progresz-
szó radikális muszával és a konzervativizmussal egya-
ránt szembeforduló, forradalom- és Trianonellenes,
irredenta, antiszemita és antidemokratikus naciona-
lizmus volt. KELEMEN é.n. 34.

⁶ KORNIS 1927.37.

⁷ BALOGH - IZSÁK - GERGELY - FÖGLEIN 1986.
54.

⁸ Mt 1978. II. 864. A Magyar Hiszekegyet a VKM az
1920. évi 114233. V. sz. rendeletével írta elő. Ezt
egészítette ki a 140.844/1921. sz. VKM-rendelet,
amely szerint Papp -Váry Elemérné Hiszekegyét az
iskolai énektanítás keretében megtanítva az ünnepé-
lyeken Szabados Béla dallama szerint kell énekelni.

⁹ Miután a tankönyvekhez és az iskolaszerekhez a leg-
olcsóbban a Hangya Szövetkezethél lehetett hozzá-
jutni, ezért gyűjteményünkben is a "Hangya" Szövet-
kezeti Irkák vannak túlsúlyban. Borítójukon a népi
díszítőmotívumokból összeállított keretben magyar
faluközpont templommal, vagy székely kapu képe
látható kék, zöld, lila, barna színváltozatokban. A lap
utolsó harmadában a Hiszekegy három sora olvas-
ható. A vonalas vagy kockás füzetek hátlapján a
szorzótábla fölött különféle vallási és nacionalista
hangvétel tanácsok, illetve versidézetek találhatók,
többnyire Kiss Menyhért tollából. A hátlapok jobb
alsó sarkába a "Csonka Magyarország nem ország,
Egész Magyarország mennyország" szöveget nyom-
ták:

"Tanács: Szeresd kenyértermő édes magyar földünk.
Magyarok Istenét, aki Úr fölöttünk,
Ki adott kezünkbe győzedelmes kardot,
Ki ezer éven át karjaiban tartott ..." Osváth Gábor
hatodik osztályos, tótvázsonyi tanuló 1935-ből való
számтанfüzete, LDM A 91352.1., illetve:
„Ne csüggedj! Egy nemzet veszthet háborút, csatát,
Csalfa, változó a hadiszerepese;
Ma itt van, holnap más néphez csap át,
Hogy csillagát vagy balsorsát jelentsé.

Akkor borul a mi napunk homályba,

S ragad búsan halálba az út,

Ha nincs jó gazdája, katonája

S nép, mely honért élni-halni tud..."

- Osváth Gábor hatodik osztályos, tótvázsonyi tanuló
1935-ből való magyar nyelvtan füzete LDM A
91.352.1.

¹⁰ Mt 1978. II. 864.

¹¹ GERGELY 1989. 45.

¹² GERGELY 1989. 58.

¹³ A veszprémi kegyesrendi gimnázium 126. Szt. Imre
cserkészcsapatának 20 évi krónikája. 1921-1941.
Veszprém, 1941. LDM A TD 85.108.1.

¹⁴ 1000 éves a magyar iskola 996-1996. 87. A testne-
velés kulturpolitikai, nemzetnevelési, katonai-előké-
szítő fontosságát jelzi, hogy számos rendelet foglal-
kozott e kérdéskörrel, így az 1925. évi 1467. eln. sz.,
a VKM 57964/928. sz., a VKM 820-05-54/1929. sz.
és a VKM 2495/932. eln. sz. rendeletek.

¹⁵ Hirdetés Veszprém r. t. város polgármesterétől.
Veszprém, 1926. május 29. LDM A 66.1089.

¹⁶ Klebelsberg szerint a neonacionalizmus fő feladata
"egy új magyar eszménynek, egy új magyar embertí-
pusnak a kimunkálása, aki keveset beszél és szóno-
kol, de annál többet dolgozik és alkot"; KOVÁTS
1989.18.

¹⁷ Klebelsberg azt vallotta, hogy "a trianoni béke kö-
vetkeztében lefegyverzett Magyarországon a
kultúrtaárca voltaképpen honvédelmi tárca is. Honvé-
delmi tárca olyan értelemben, hogy most elsősorban
a szellem, a művelődés fegyverével kell védenünk
hazánkat, s ezekkel az eszközökkel kell mindig újból
és újból bebizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy
a magyar viszontagságos életének második ezer esz-
tendejében is életképes, erős és hogy bántani nagy
történelmi igazságtalanság. 1000 éves a magyar is-
kola 996-1996. 90.

¹⁸ Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete. A Gróf
Klebelsberg Kuno Alapítvány füzetek 1. 1994. 42.

¹⁹ JÓBORÚ 1973. 112.

²⁰ A vaszari római katolikus elemi iskola 1930-ban ké-
szült kiállítás fotója. LDM Fotónegatívár V/6171.

²¹ Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete. Szeged 1995.
61.

²² 1000 éves a magyar iskola 996-1996. 87.

²³ KORNIS 1928. 18-22.

²⁴ FODOR 1982. 259.

²⁵ Gömbös Gyula azt hangsúlyozta kormányfői prog-
rambeszédében: "A kultúrpolitikának szervesen bele
kell illeszkednie a nemzet életébe. Nem tanítani, ha-
nem nevelni kell - népi-nemzeti alapokon". Ez a for-
dulat tükröződik Kornis Gyula új felfogásában és
Hóman Bálint kultuszminiszter kultúrpolitikai néze-
teiben." Ez a politika a nemzeti öncélúság, a keresz-
tény erkölcsiség és a magyar fajvédelem gondolatán
épült" - összegezte ars poeticá-ját a harmincas évek
végén.; KELEMEN é.n. 34.

²⁶ Mt 1978. 871.; MÉSZÁROS 1996. 42-52.

²⁷ KELEMEN-SETÉNYI, 1994. 45.

²⁸ Sok füzetborító hátoldalára Trianon agresszív, harcos kritikáját nyomtatták: "1920. június 4. Ezen a napon mondották ki a francia Trianonban, a versaillesi park csodaszép palotájában a magyar nemzet halálos ítéletét a győztes hatalmak, amelyet tizennyolc különböző nemzet fiai írtak alá, azok, melyek a győztesekkel szövetségben állottak. Ezen a napon meg lón pecsételve az ezeréves Magyarhaza sorsa -: de ezen a napon egyszermind égő üszköt dobtak bele az európai béke könnyen lobbanó irattárába! A felelőség azoknak a népeknek a lelkiismeretét terheli, kiknek fiai ezt a borzalmas katasztrófát föl idézték! A magyar nemzetnek 282870 négyzetkilométernyi kiterjedésű területéből csak 32,2 % marad meg a birtokában: azaz 91114 négyzetkilométer. Romániának egyedül több terület jut, mint a mekkora a nekünk hagyott csonka országrész. 73 vármegyéből maradt nekünk 14. Romániának 36,4 %, a Cseh-szlovák köztársaságnak 22,2 %, a jugoszláv népeknek 7,4 % és az osztrákoknak 1,8 % jut a földarabolt Magyarországból. Fiume és kerülete a maga 21 négyzetkilométernyi területével nem mint nagy terület, hanem mint kereskedelmileg és közgazdaságilag fontos és pótolhatatlan veszteség szerepel a szomorú számok listáján. A történelem legkegyetlenebb békéje elrabol a magyar nemzettől 10 millió és 783 ezer embert! Nekünk nem marad több, mint 7 millió 482 ezer, ilyen vérlázító esetre a világ teremtése óta nem volt példa." Osváth Lajos harmadik osztályos iparostanonc 1937-ből származó Gyakorlat füzet. LDM A 91.353.3.

²⁹ A Történelem, polgári jogok és kötelességek című, 1936-ban kiadott, tanítók számára írt vezérkönyvben (SZALATSY - FERENCZI 1936. 259-290., LDM A TD 2000.32.1.) az alábbi módszertani útmutatók találhatóak arra, hogy miként kell tanítani a népiskolák 6. osztályaiban a trianoni békeszerződést és annak következményeit: "Március hó 1. hete, 2. óra. Szemléltetési eszközök: Gróf Apponyi Albert arcképe, az elszakított területek szobrai, térkép. Tárgyalás: Trianoni évfordulók. Ezen a napon minden évben egész csonka hazánk területén megkondulnak a harangok, hogy mindenkinek eszébe jusson e rettentő nap emléke. Ilyenkor a harangok bánatos zúgása az egész világnak hírül adja, hogy a magyar nép sohasem fog belenyugodni az igazságtalan s reákenyszerített békeszerződésbe. Nem! Nem! Soha! Kiáltások velem együtt ti is: "Nem! Nem!" Soha!" Országzászlók. Gyászunk jeléül s örök emlékeztetőül Budapesten, a Szabadság-téren, felállították az elszakított területek: Észak, Kelet, Dél és Nyugat szobrait, amelyet minden év június 4-én megkoszorúznak. (Szemléltetés és a szobrok jelentésének megfigyeltetése s megismertetése.) A négy szobor közti téren azóta felállították a félárbocra eresztett "Ország-

zászlót" is. Vajjon mit jelenthet ez? - A félárbocra eresztett zászló hazánk igazságtalan megcsonkítását jelképezi. - Vajjon mikor húzzák fel újra az árbo-csúcsára a magyar lobogót? - Amikor visszaszer-ezük ezeréves határainkat. - Ez a szomorúan lengő magyar országzászló, ma már az ország majdnem minden részében felállított társával egyetemben - mire figyelmeztet minket? - Arra, hogyha előtte elme-gyünk, mindig gondoljunk szerencsétlen hazánkra s igyekezzünk minden erőnkkel a mielőbbi feltámadást előkészíteni. - Hol van a legközelebbi országzászló? - Hogyan adjuk meg a tiszteletet az országzászló előtt? - Kalapunkat megemeljük, a nők pedig felé fordított fejüket meghajtják. - Az országzászló iránti tisztelet egyik megnyilvánulási formája az is, hogy vásár- és ünnepnapokon díszőrséget állanak előtte a cserkészek és a leventék. Begyakorlás vezérszavak alakjában. A trianoni békeszerződés. Gróf Apponyi Albert rá-mutatott a békeszerződés igazságtalan voltára. 1920. június 4. Trianon.

Az elszakított területek szobrai. Országzászlók.

I. törv.-cikk. Magyarország továbbra is királyság. II. törv.-cikk. Magyarország kormányzója Horthy Miklós. Feladat és előkészület. Írd le a vezérszavakat és azt, hogy a mi községünkben évenként hogyan gyászolják meg a békeszerződés aláírásának napját. Olvassátok el a "Mit veszítettünk" című olvasmányt. Érdeklődjétek, hogy tőlünk milyen messze van a trianoni határ?"

A vezérkönyv 4 külön órában foglalkozik e témával, amely az összefoglaló órákon is megjelenik.

A magyar állam, magyar nemzet témánál a "Begya-korlás" címszónál az alábbiak olvashatók: "A táblára írt vezérszavak alapján összefoglaljuk a tanultakat. A mi államunk most szegény, csonka, erőtlen. Pedig mindannyian újra erősnek, nagynak, hatalmasnak szeretnénk látni. Gondoljátok el, hogy idővel úgy megszaporodunk, hogy tízszer annyian leszünk, mint most. Mit fogunk akkor csinálni? - Visszavesszük hazánkat. - Azt még előbb is meg fogjuk tenni. Az állam ereje azonban nem a lakosok számától függ fő-képen, hanem attól, hogy lakói mennyire szeretik egymást és a hazát. Nekünk közös volt az ezeréves multunk, közös a mostani szenvedésünk s közősek a jövőben megvalósítandó terveink. Ha így valamennyiünket összefűz, egységbe kovácsol a nemzeti ér-zés, akkor igazán nagyok és erősek leszünk s a reví-ziót elfogjuk érni. Most pedig olvassuk el Arany J.: Mi a haza? c. olvasmányát." A 60699/1935. sz. VKM rendelet az iskolai év országzászló előtti megnyitójá-ról szól. Ennek alapján azon a településen, ahol or-szágzászló van nyilvános helyen, az előtt lehet meg-tartani az évnyitót. (Tisztelegés az országzászló előtt, tanító, vagy tanár beszéde, tanuló alkalmi vers sza-valata, az ifjúság hazafias éneke, tisztelgő elvonulás).

³⁰ "Velemjáró" A magyar ifjúság számára. 1941-42. Le-vente kézikönyv 38.

ADDITIONAL MATERIAL TO THE NATIONAL AWARENESS MUSEUM DOCUMENTS ON SCHOOL EDUCATION IN HUNGARY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

With the loss of the First World War, revolutions, and the dictate of the Treaty of Versailles, a dramatic change occurred in the history of Hungary, which could not only be measured in material losses, but was also expressed in serious social problems, and in increasingly dangerous political thought and practice.

Schools had a deciding role in this system, as political goals could be attained most effectively through education and training. The basic aims remained constant in the period, but these were subjected to repeated modification, corresponding to changes in the political-ideological viewpoint. On 1 August 1919, after the defeat of the Hungarian Soviet Republic, Hungarian new nationalism took shape with undisguised crudity. With the reintroduction of compulsory religious education in the schools, the course not only wished to achieve the consolidation of a religious-moral basis for education, but qualitatively and structurally, the new mechanism of faith education was made the backbone of the training programme.

As an intermediate compromise of cultural-political concepts totally opposed to the left-wing viewpoint, the essence of the national educational programme became the artificial incitement of nationalism and the popularisation of a militarist mentality.

Trauma was caused by the Peace Treaty of Versailles, and there was no social stratum, group or political party in the county which would not have demanded revision.

Legislation brought by the Ministry of Religion and Public Education in 1920, prescribed the nurturing of a patriotic spirit by means of the schools system. In October 1920, legislation on "national prayer" also appeared. The national education spirit was also reinforced by the fact that the slogans of irredentism were constantly present in text books and on the covers of exercise books. Exercise books, atlases and photographs from elemen-

tary schools of the county are preserved in the documentation department of the Museum "Laczkó Dezső", and are evidence of this mentality throughout the period.

There are many documents with regard to the Scout and Levente (a paramilitary youth movement) organisations, which promoted the achievement of cultural-political militarism.

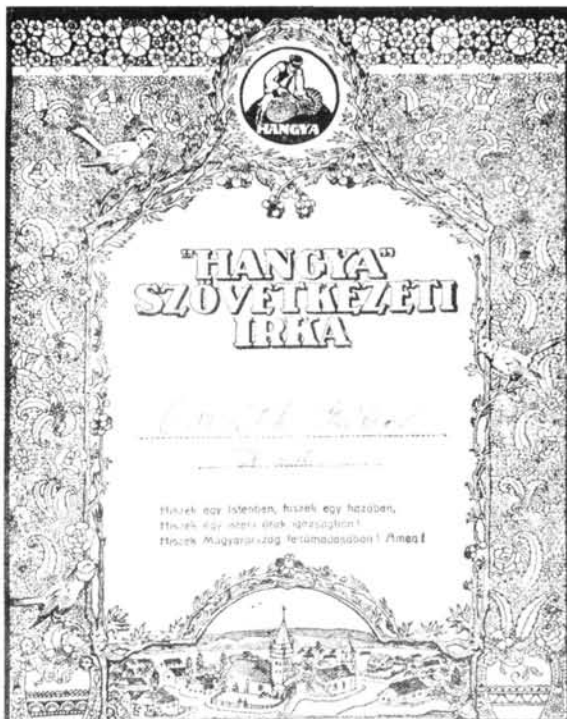
At the time of the Bethlen consolidation, thanks to the Minister of Education Kuno Klebelsberg, neo-nationalism was manifested in a more moderate form, where in the revisionist propaganda, peaceful cultural competition and the suggestive idea of the cultural superiority of Hungary came to the forefront. Klebelsberg wished to implement his national education programme in the area of public education policy by reformation and further development of the system of cultural institutions.

From the 30s, changes also occurred in cultural policy, which were followed by changes, the great majority in an extreme right-wing direction, to the face of the political system. The comprehensive and aggressive national education programme brought a turning point, in the development and realisation of which in the cultural area, the Minister of Education Bálint Hóman played a significant role. The totalitarian education attempts, in the interests of revenge and the political-military goal, were mobilised and increasingly openly embodied in the school documents and study plans of the thirties, and in the activities of the movements which also affected the school education work.

Out of the situation in Hungary after Versailles, a cultural policy came into being in the course of two decades, which by the end of the period had become embodied in a distorted, antidemocratic public education system, where school education reflected the political and ideological aspirations and promoted the deformation of national consciousness.

1. ábra. Színezett alumíniumtábla a Magyar Hiszekeggyel. LDM A 86.17.1.
Figure 1. Coloured aluminium plaque with the Hungarian Creed. LDM A 86.17.1.

2. ábra. Iskolai füzet 1935. LDM A 91.352.1.
Figure 2. School exercise book, 1935. LDM A 91.352.1.

3. ábra. A veszprémi kegyesrendi gimnázium 126. Szt. Imre cserkészcsapatának 20 évi krónikája 1941-ből. LDM A TD 85.108.1.
Figure 3. The 1941 20th anniversary chronicle of the 126th St Imre Scout Troop from the Veszprém Piarist High School. LDM A TD 85.108.1.

HIRDETÉS.

Az 1921. évi LIII. L-c. végrehajtása tárgyában kiadott 1924. évi 9000. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet 10. §-a értelmében minden 12-ik életévét betöltött iskolába nem járó ifjú azon év december végéig, melyben 21. életévét betölti, köteles a rendelet szerinti szervezett testgyakorlásban résztvenni.

A kötelezett ifjúknak szombat kötelező testgyakorlási (foglalkoztatási) órák minden Vasárnap délután 2 óráig a Move és VTC sportpályán tartandók.

Mindazon önálló, kényerkeresettel bíró testnevelésre kötelezettek, akik ezen testgyakorlási órákról indokolatlanul elmaradnak, és testnevelési óráról való elmaradása minden egyes esetben ép úgy, akárcsak az iskolában igazolandó, valamint az a szülő, gyám, munkaadó, vagy más egyén, aki a háztartásában élő és felügyelete alatt álló, vagy gondozására bízott kiskorú testgyakorlási kötelezettségének teljesítésében figyelmen kívül hagyja a kötelező órák akadályozása, vagy figyelmen kívül hagyása ellenére sem gondoskodik arról, hogy a

testnevelésre kötelezett testgyakorlási kötelezettségét a leventé egyesület keretén belül teljesítse, **eg 7 millió koronáig terjedhető pénzbírsággal sújtandó.**

Mivel a tárgyban leírtakban kiadott felhívásain eredménytelenek maradtak, figyelemmel szemlél, ahhoz írom, hogy a mulasztásukat számba vevve a törvény teljes szigorúval fogok eljárni.

Felhívom a testnevelésre kötelezetteket, hogy a folyó évi június hó 6-án délután 2 órakor a Move sportpályán és azontul minden vasárnap délután 2 órakor a testnevelési vezető beosztása szerint a VTC és Move sportpályán jelenjenek meg.

Leventék!

Ezt a szép megszólítást ki kell érdemelniük, erre a névre csak úgy lesztek méltók, ha régtől dallos idők leventéinek minden szépért, nemes célért és hazáért fészelt fűtől felkelt és csodás küzdelmeket játszi könnyedséggel bíró edzett testtel akarják, ügyvezetnek és tudják megcserezni.

A mi városunk ifjusága 600 évvel ezelőtt ott járt, ahol a hazáért kellett élni és küzdeni. Ezen a leventék az a hazai leventék, amely erre képtelen?

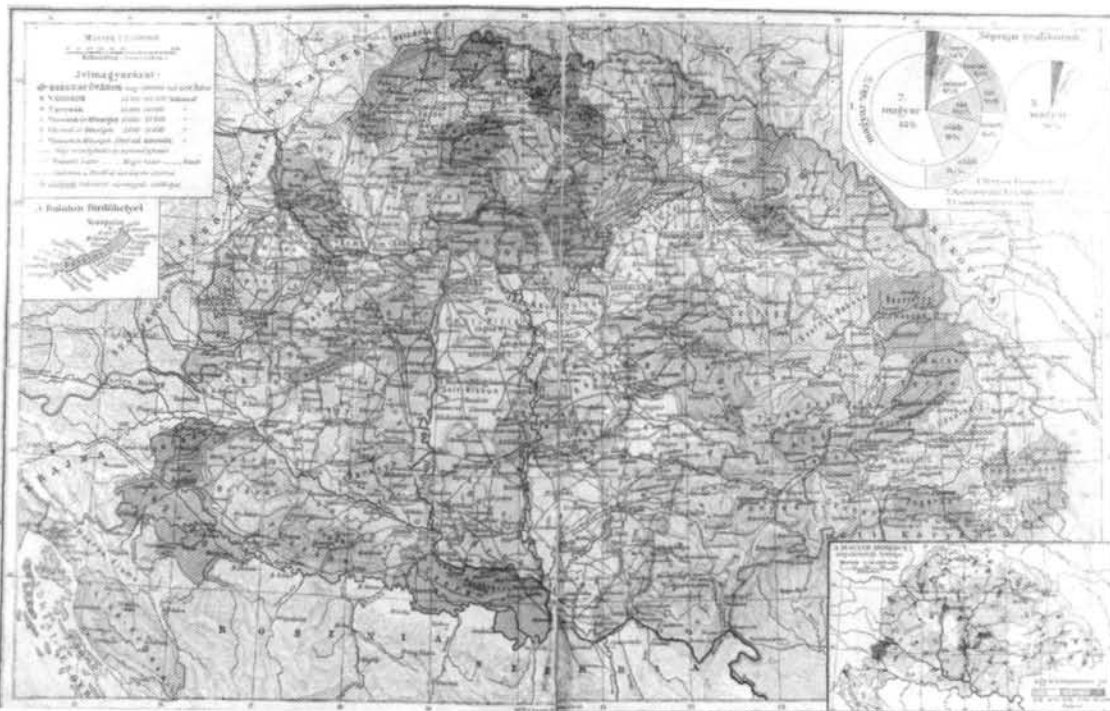
A körülöttünk lévő minden községnek vannak lelkes leventéi és leventéi csapatai. Mutassátok meg, hogy ti is akartok és tudtok leventék lenni!

Veszprém, 1926. évi május hó 23-án.

Dr. Komjáthy,

4. ábra. Dr. Komjáthy László veszprémi polgármester hirdetése a leventék kötelezettségéről, 1926. május 29. LDM A 66.1089

Figure 4. Announcement by László Komjáthy, the Major of Veszprém, on the obligations of the Leventes, 29 May 1926. LDM A 66.1089

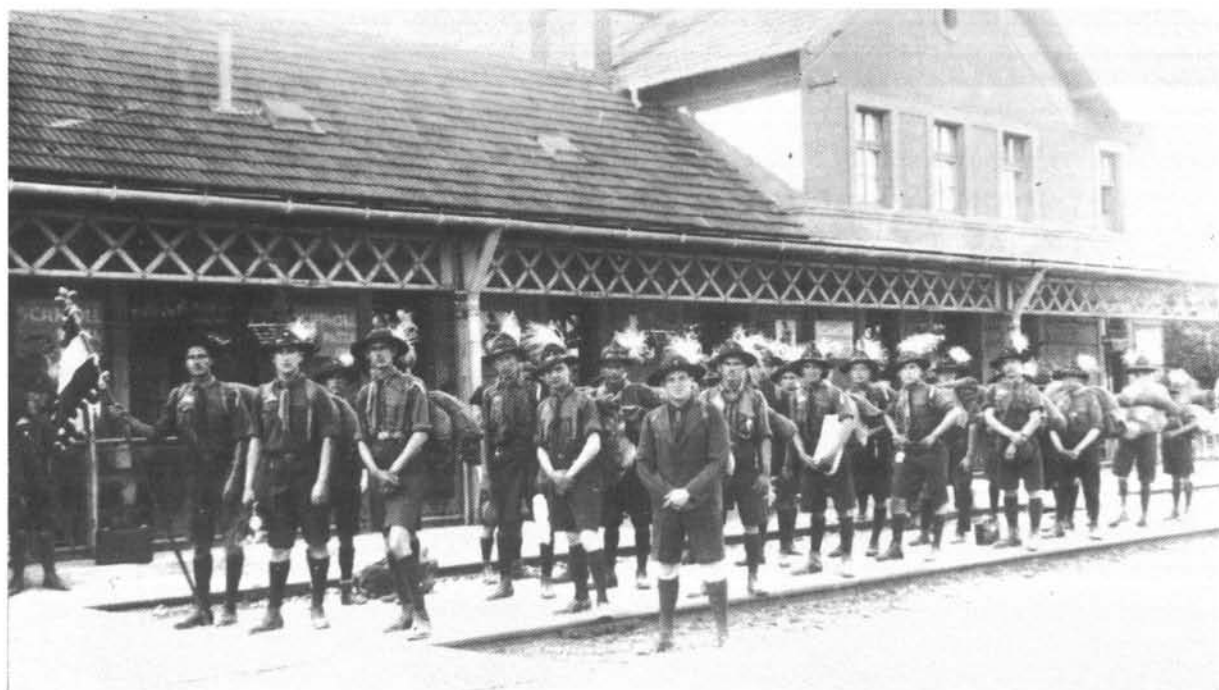
5. ábra. Csonka Magyarország térképe a római katolikus elemi népiskolák földrajzi atlaszából, 1927 LDM A TD 79.46.1. Figure 5. Map of truncated Hungary, from the geographical atlas of the Roman Catholic public elementary schools, 1927 LDM A TD 79.46.1.

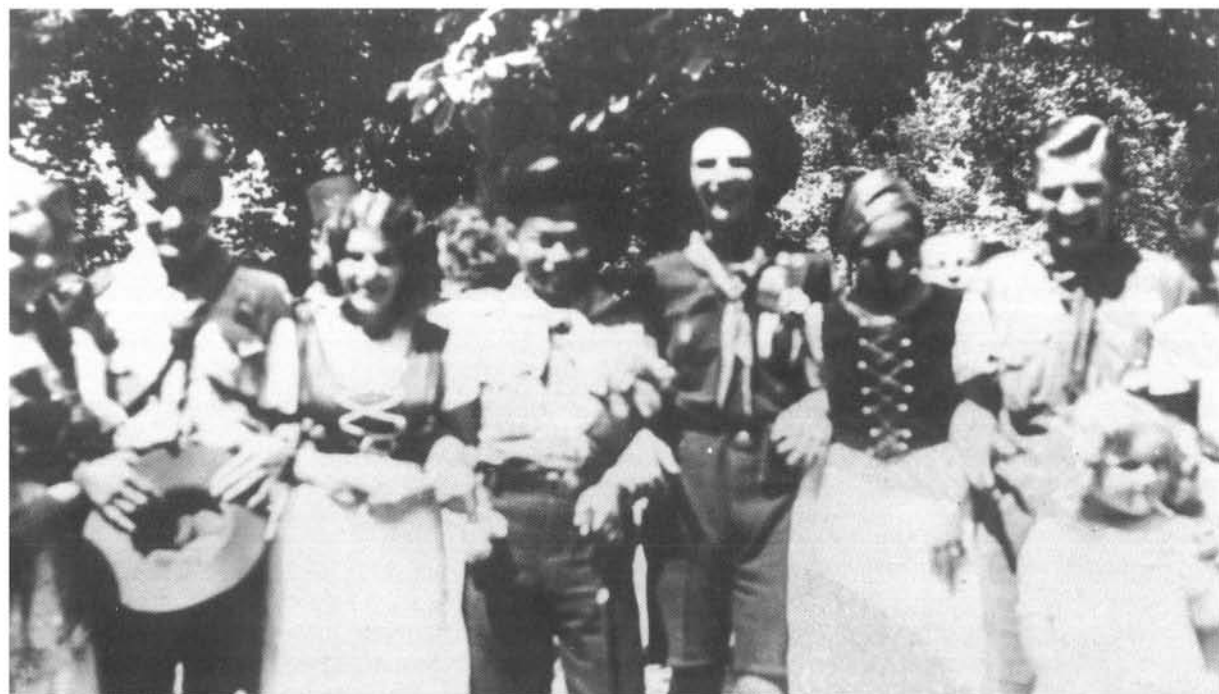
6. ábra. A vaszari római katolikus elemi iskola tanügyi kiállítása. LDM Fotonegativtár V/6171
Figure 6. Exhibition of educational material from Vaszar Roman Catholic elementary school.
LDM Photographic negatives store V/6171

7. ábra. Lennert Sebestyén veszprémi cserkész egyenruhában. LDM A F 87.29.1.
Figure 7. Sebestyén Lennert, a Veszprém Scout in uniform. LDM A F 87.29.1.

8. ábra. Jamboree Veszprém, 1933. LDM A 66.1485.154.
Figure 8. Jamboree in Veszprém, 1933. LDM A F 66.1485.154.

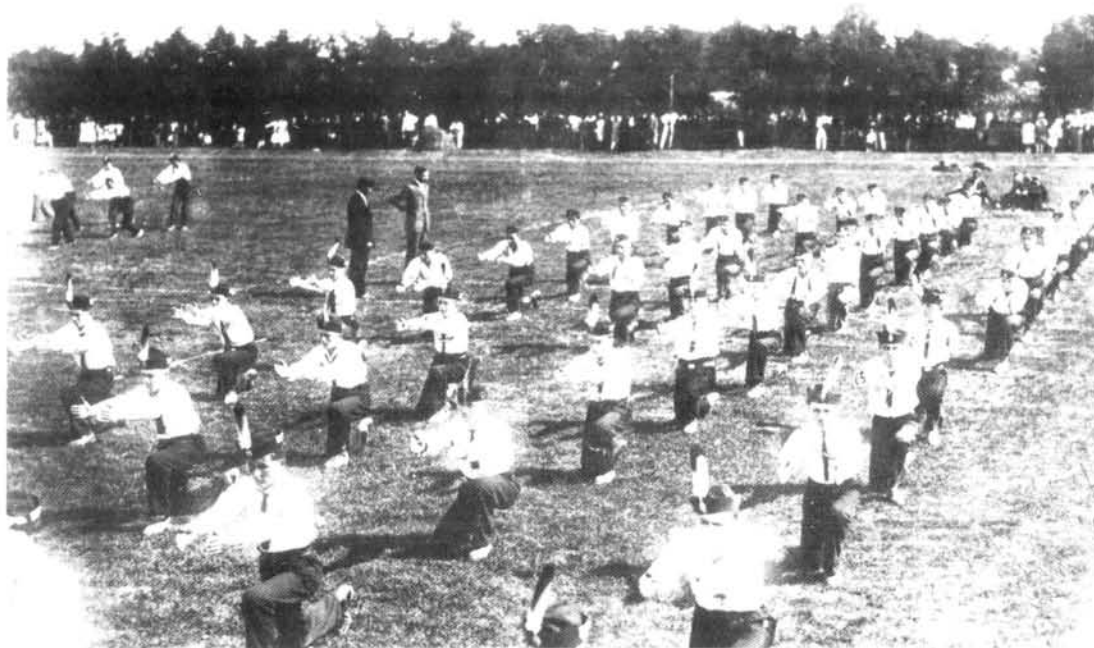
9. ábra. Jamboree Veszprém, 1933. LDM A 66.1485.167.
Figure 9. Jamboree in Veszprém, 1933. LDM A F 66.1485.167.

10. ábra. Iskolai füzet 1937. LDM A 91.353.3.
 Figure 10. School exercise book, 1937. LDM A 91.353.3.

11. ábra. Horányi Sándor veszprémi diák fehér, ünnepi Boeskaï-ruhája, 1940-es évek eleje. LDM A F 87.17.1.
 Figure 11. Ceremonial white Boeskaï suit belonging to Veszprém student Sándor Horányi, early 1940s. LDM A F 87.17.1.

12. ábra. Leventegyakorlat a veszprémi MOVE pályán, 1930-as évek. LDM Fotonegativtár V/6447
 Figure 12. Levente exercises on Veszprém MOVE field, 1930s. LDM Photographic negatives store V/6447

13. ábra. Tótvázsonyi lányok magyar ruhában. LDM Fotonegativtár V/16149
Figure 13. Tótvázsony girls in Hungarian costume. LDM Photographic negatives store V/16149

14. ábra. Népiszkolai címetábla. LDM 85.26.1.
Figure 14. Sign-board of an elementary school.. LDM 85.26.1.

KÉT XX. SZÁZADI PÁPAI KÖNYVKÖTŐMESTERRŐL

A kisvárosi kultúrszükségletek korlátozott piaca Pápán a XX. század első felében csupán néhány olyan könyvkötőt tarthatott el egyenletes, biztos megélhetéshez szerényen elegendő megrendelésekkel, aki saját fölszerelésével önálló műhelyben működhetett. Ez már a XIX. század második felére is érvényes szám, még ha tapasztalható is némi konjunkturális, átmeneti bővülés a századvégen. Sorra nyíltak újabb műhelyek, de néhány évig tartó önállóság után számos mester beszüntette iparát. A segédeket nem számítva a könyvkötészetet szakképesítéssel foglalkozásszerűen űzők (ingadozó) száma ennél több, hiszen *alkalmazottként* néhány nyomda is foglalkoztatott könyvkötőket.¹ A rokon-szakmákat képviselő nyomdászokkal, könyvkereskedőkkel, képkeretező-üvegezőkkel való együttműködés kölcsönös üzleti érdekléssel motivált jó kollegiális viszony keretében valósult meg, amely az adott időszakban egymásnak közvetlen konkurenciát jelentő könyvkötők számára más-más megrendelői kört segített kialakítani. Ezek a könyvkötők az országosan tapasztalható jelenséggel egyezően többnyire alkalmazott nélkül dolgoztak. Segéd igen ritka, inkább családtagok besegítése, rész munkája volt jellemző ebben a kézműves foglalkozásban is.²

Egy 1983-ban a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumba került szerszáme gyűjteményes kézi és gépi aranyozószerszámai összekapcsolnak több olyan pápai könyvkötő mestert, akik az idő folyamán visszanyomozva sorra tulajdonosai voltak e (némi-eg gyarapodó) kollekciónak. A legutolsó fel-

használó könyvkötő, Bedőcs József még 1962-ben vásárolta meg az akkor elhunyt szaktárs, Rhédi Károly fölszereléséből, aki viszont még önállósulása idején egy akkoriban iparát fölhagyó idős mestertől, Mayer Istvántól vásárolta. Bizonyos, hogy utóbbi könyvkötő még apjától, Mayer Adolftól örökölte. aki egy generációval korábban a maga vásárlásaival egy még régebbi szerszáme gyűjteményt egészített csak ki.³ Az idősebb és ifjabb Mayer, majd Rhédi, ill. Bedőcs könyvkötők által használt díszítőszerszámok legjelentősebb csoportja jellegzetesen XIX. század közepi, romantikus stílusú. Számos korabeli könyvkötés erősíti meg datálásukat. Mintegy tucatnyi aranyozó szerszám ezeknél is korábbi; a párhuzamok alapján nagyrészt a XVIII. század második felére, ill. a XVIII-XIX. század fordulójára tehető.

Ezúttal a szerszáme gyűjtemény utoljára birtokló, alkalmazó két pápai kézműves könyvkötő mester életrajzát, szakmai működését ismertetem. Az általában is gyér adatok csak esetlegesen, egyenetlenül gyűjthetők. A rendelkezésre álló iparigazgatási iratok töredékesek, a kötésmélekek szétszóródtak. Ezért különlegesen megnő a még kikérdezhető családtagok, kortársak *szóbeli közléseinek*, a korabeli *reklámok* és nem utolsó sorban a föllelhető *könyvkötések* kutatásnak a jelentősége. Az eszközök és díszítőszerszámok részletes tárgyleíró ismertetése, az azonosított felhasználói könyvkötés adatok fényképükkel, ill. díszítmény-levonatukkal együtt a Laczkó Dezső Múzeum ipartörténeti adattárában hozzáférhető.

RHÉDI KÁROLY

Rhédi Károly könyvkötő mester 1906. január 20-án született Pápán, elhunyt ugyanott 1962. októberében.⁴ Apja Rhédi Sebestyén helybeli kályhás mester, anyja Lukács Etelka, egy erdész leánya.

Lakásuk Pápa-Kishegyen az ún. Bodánczki-féle ház volt. Az elemi iskola után iparostanonc lett 1920-1924 között a Református Főiskolai Nyomdához kapcsolódó, Kis Tivadar vezette könyvköté-

szetben a Fő u. 21. sz. alatt, ahol mestere Szedlacek Gyula volt. Kis Tivadar alkalmazottjaként dolgozott kb. 1930-ig, majd a „molínó-gyárban” betanított szövőmunkásként kereste kenyerét, de napi munkája után még gyakran be-bejárt a Keresztény Nemzeti Nyomda Vállalat RT-hez, a „barátok” Csáky utcai nyomdájába, hogy a szakmai gyakorlatból ne essék ki. E kézi szedéssel, de modern gyorsajtóval hetilapot és folyóiratot is produkáló kis nyomdának tulajdonosa 1935-től a Szent Ferenc Rend pápai rendháza.⁵ A következő néhány évben Rhédi az Alföldön talált szakalkalmazást; egy szarvasi nyomdában dolgozott könyvkötőként. Takarékoskodva készült a jövőre. 1930-ban Pápán megnősült, lányuk 1931-ben született. Végre 1936-ban önállósíthatta magát szülővárosában, mint független kisiparos. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara előtt tett mestervizsga elvégzésére sarkalhatta az új ipartörvény-cikk a képzéshez kötött szakmákra kimondott mestervizsga-kötelezettségről.⁶

A szarvasi évek keresetének megtakarításából vásárolta meg 1936-ban az akkoriban már betegeskedő, 60 éves Mayer István könyvkötőtől annak szerszámkészletét. Kéziszerszámokat, aranyozó betűkészletet és egy táblaaranyozó, kliséző présgépet. Nagy lendülettel, ambícióval telve látott munkához, hogy a nyár végére Pápán megrendezni tervezett regionális kiállításon⁷ kellő színvonalon mutatkozhassék be a szakma helyi képviselői és a város közönsége előtt. Az Állami Tanítóképző Veszprémi úti épületének első emeleti folyosóján⁸ az északi szárnyban⁹ helyezték el a nyomdász- (és mechanikai) ipar kiállítói között a könyvkötőket. Rhédi egy zöld egészborrkötésű, aranyozott-festett táblájú szignált fényképalbummal pályázott, amellyel – lánya visszaemlékezése szerint – díjat is nyert. Az albumkötés díszítésmódja közvetlenül a tanonckori mintaadó Kis Tivadar műhelynek hatását mutatja.¹⁰ A kiállításról a korabeli sajtó csak a Református Főiskolai Nyomda kötetését, ill. név szerint csupán Szily Károly könyvkötő-mestert említette, Rhédit nem.¹¹

Rhédi Károly iparengedélyét végül 1939. október 1-én adták ki.¹² A Kossuth u. 20. sz. ház egyik belső, udvari helyiségében kezdte meg önálló iparos-kereskedői életét. Hely hiányában egyelőre társbérlőként, együtt dolgozott id. Pénzes Gyula nyomdással. Ez a könyvkötészet a Pénzes-nyomda kebelében 1940-ig létezett. A helyiségben elől, a bejárattal szemben helyezték el a kis taposós (tégelysajtó) nyomdagépet, mögötte állt a sze-

dőszekrény, a munkaasztal. Mindezek mögött szorongott hátul Rhédi két kisebb asztala, táblaaranyozó gépe, anyagszekrénye a papírokkal, kartonokkal, tekercsben tartott borítóvásznakkal. Kötészeti anyagokat elsősorban a budapesti Möller cégtől vásárolt postai rendeléssel. Címaranyozó bronz betűkészletét, kliséit szekrénykében, kézi egyesbélyegzőit falra szerelt szerszám szekrény dobozaiban tartotta. Ennek kitartható ajtajain belülről folszerelt tartólécek mögött sorakoztak a sávózók (*filéták*), vonalzó (léniák), ívnyomók, görgetők (*rollnik*) s a kézi címbetűszedő eszközök (*sriftkasztnik*). Lendkerekes könyvvágógépét csak később vásárolta meg, mikor lehetősége nyílt a Petőfi utcában, a mai Áruház helyén fennállt egykori saroképületben önálló műhelyt nyitni.¹³ Erre 1940-ben kerülhetett sor. A bejárati ajtó felett a járda fölé belógó rúdon lengett a cégtábla. A mintegy 2,5 x 3,5 méteres apró boltban egyedül dolgozott; itt nem kellett osztozkodnia senkivel. Harmadik műhelye már a Fő téren volt, a 21. (20.) számú házban, üzleti szempontból is kiváló helyen, de ennek megszerzése már nem felhőtlen. Előbb Zelinkó cipésmester üzletét, majd egy jósimeres rokonszakmabeli, Drach Márton nyomdász helyiségét utalták ki számára, miután az ún. zsidótörvények ellehetetlenítették a tulajdonosok működését.¹⁴ Drach felülemelkedettségét és józanságát jelzi, hogy Rhédi számára átadta készleten lévő anyagait, így pl. kötésborító- és előzékpapír készletét, hogy mindenesetre kárba ne vesszenek. Ez a volt nyomdahelyiség lett végül Rhédi Károly utolsó műhelye (és egyben üzlete is) 1961. októberében bekövetkezett haláláig.

A kötetzet korabeli nyomtatott reklámjai egyúttal annak tevékenységi körét is jelzik.¹⁵ Rhédi mester szakmai tudása föllelhető produktumai¹⁶ alapján biztosnak ítélni. Könyv- és albumkötései, dobozai precíz és tiszta kivitelezésűek, hagyománytisztelő ízlést és igényességet tükröznek. Rendszerint az előre borított-díszített kötetstáblákba akasztotta be a spárgára fűzött könyvtestet; de természetesen betáblázott kötetet is végzett. Szívesen alkalmazott finom, drága anyagokat. Nem volt karos (íves) lemezollója; minden anyagot fémvonalzó mellett, *sniccerrel* szabott. A tábladíszítéshez alkalmazott kliséket vaknyomással, vagy metálfóliával aranyozott a felső orsóke-rekkel ellátott présgépében, melynek *platnijait* tűzhely lapján felforrósított három vasbetéttel melegítette föl. Kézibélyegzővel vaknyomott és aranyozott tábladíszítései, a könyvtest metszéspontjai

ill. matricás „márványozása” és aranyozása is rutinos mesterségbeli tudást mutatnak. Fűzőállványon spárgára, zsinigre fűzött; a fűzőbordákat a könyvtest gerincbe fűrészelt árkokba simította. Meglehetősen szigorú és mogorva lelkialkata miatt sosem volt igénye, hogy tanoncot oktasson. A mesterségének szépségeire mégoly fogékony, érdeklődő Lujza leányát sem volt elég türel-me be-

vezetni a könyvkötészet fortélyaiiba, aki elkezdte ugyan a tanulást, de később apja nehéz természete miatt föl hagyott vele. Rhédi a vele társulni óhajtó szaktársakat is elutasította, föltehetőleg azonos belső okok miatt. 1961-ben már súlyos beteg lett; elvállalt munkái befejezésében Cserkúti József könyvkötő (korábban a Keresztény Nyomdavállalat alkalmazottja) segítette ki.

BEDŐCS JÓZSEF

Bedőcs József pápai könyvkötőmester 1912. augusztus 27-én született Celldömölkön.¹⁷ Apja Bedőcs József vasutas altiszt, anyja Kis Jolán. A négygyermekes család szűkös anyagi körülmények között élt egy kölcsönből felhúzott féltetős házban Pápa Tökert nevű városrészében. A városi római katolikus polgári fiúiskolát 1928-ban fejezte be.¹⁸ A nyári szünidők alatt napszámos munkát vállalt építkezéseken ill. kapásként gazdáknál. A Keresztény Nemzeti Nyomda Vállalat Részvénytársaság¹⁹ kötészetében Link Lajos (tökerti lakosként ismerős) könyvkötő irányításával 1929. márciustól 1932. január végéig 35 hónapon keresztül tanulta a szakmát,²⁰ majd jeles előmenetelt, példás magaviseletet tanúsítva zárta a négy iparostanonc-iskolai évet.²¹ A bizonyítványosztás utáni tíz nap alatt elkészítette tanoncszakvizsgamunkáját. Az Ipartestület az 1932. január 27-én tartott segédi vizsgálatán könyvkötősegéddé nyilvánította. A Pápai Ipartestülettől 19/1932. szám alatt kapott február 1-én segédlevelet, amelyen Link Lajos könyvkötő aláírása alatt a bianco nyomtatvány „mester” szavának áthúzásával jelezték, hogy egy mestervizsgát nem tett iparosról van szó.²² Link Lajos azonnal alkalmazta megegyezés szerinti bérért, de csupán április 30-ig. Április 20-án állították ki Bedőcs József 35/932. sz. munkakönyvét.²³ Ekkor – Bedőcs önéletrajzfogalmazványa²⁴ szerint – a „vállalatot papok vették át és munkájára nem tartottak igényt”. Három és fél év munkanélküliség, alkalmi keresetek után 1935. december 1. és 1938. április 9. között ismét Link Lajos keze alatt dolgozott segédként, ismét megegyezéses bérrel. (1950 körül Link Lajos *fia* már Bedőcs József keze alatt tanulta a mesterséget.) A képesítéshez kötött szakmák gyakorlására vonatkozó rendelet értelmében készült mestervizsgát tenni, hogy később önállósulhasson. Ennek sikeres letétele után mesterlevelét

1937. december 9-én a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara bocsájtotta ki.²⁵ Két mestermunkát kellett készítenie. Egy nyolcszögletű fedeles, talpas díszdobozt kívül vaknyomásos, kézfestésű (kék és barna) bőrborítással, belül textil- és papírbéléssel fedett. A kiválasztott könyvet pedig aranyozással és vaknyomással díszített vörös *chagrin* egészborítással borította, a könyvtest metszéspelületein laparanyozást végezve. Oromszegőként és előzékpapírnak gyári, kereskedelmi készanyagokat alkalmazott, bár természetesen képes volt elkészíteni kézfestésű díszpapírokat is.²⁶ A mestermunka-könyvkötés háttáblájára vaknyomással az 1938. évszámot préselte.

Munkaviszonya előre tudott megszűnte előtt már 1939. márciusban pályázott a MÁV-hoz,²⁷ valamely biztos jövedelmű nyugdíjas állami munkakör elnyerésének reményében. Törekvése nem járt sikerrel annak ellenére, hogy apja MÁV alkalmazott volt. Hamarosan elhatározásra jutott, hogy önálló kereskedői és könyvkötői vállalkozásba kezd. 1938. augusztus 1-én a meglévő könyvkötői mellé kiváltotta az iparendélyt könyv- és papírkereskedésre is. 1939. június 6-án kelt Pápa megyei város polgármesterének iparigazolvány kiadásáról szóló véghatározata.²⁸ Szülei hozzájárulásával eladta Tökert, Nyitrai u.²⁹ 40. alatti kis féltetős szoba-konyhás házukat és belvárosi bérlakásba költöztek. A házeladásból megmaradt összegre a pályakezdéshez is szükség volt. Kezdő felszerelésének egy része a Mayer-kötészetből származik.³⁰ Első önálló könyvkötőműhelye a Deák F. u. 11. földszintjén nyílt meg.³¹ A másodikikat már közösen bérelte a helyi köznyelvben egyszerűen csak „Maszek köznek” nevezett Márton István utcában, Lehel Iván üveges és képkeretezővel.³² E kényszerű társbérletnek előnye is származott; a képkeretezésre, beüvegezésre hozott fotográfiaiák, képek kasírozását, elegáns paszpartuzását a

könyvkötő helyben szakszerűen elvégezhető. Alkalma nyílhatott elsajátítani a képkerekezés fogásait is. Harmadik tüzlete ismét a Deák Ferenc u. 11. számú épületben, ezúttal már a Kossuth utca felőli oldalán nyílt meg. Közös bejáratral, előtérrel három társbérelő üzlet sorakozott egymás mellett: Juhász János hangszerkészítőé, Bedőcs Józsefé és egy műszerészé. A következő, negyedik „állomáshelyet” is Juhással közösen bérelték a Deák F. u. 1. számú háztömbnek a Közép utca (időközben: Martinovics u.) sarok felőli részén.³³ Bedőcs mester 1942-ben végre megalapozhatónak remélve a jövőt, megnősült. Pados János pápai kőművesnek Ilona leányát vette feleségül, akivel három és fél évtizedes házasságukban öt gyermeküket nevelték fel. A könyvkötészet mellett folytatott könyvkereskedésüknek mintegy „melléktevékenységeként” ekkoriban Bedőcs József kölcsönkönyvtárat is indított készletéből.³⁴

1944. május 17-én besorozták, 1944. októberében munkaszolgálatra rendelték be.³⁵ A háború után, 1948-ban véglegessé váló ötödik – immár önálló – műhelye a Martinovics (1992 óta ismét: Közép) utca 5. sz. alatti földszintes, kétablakos családi házukban működött.³⁶ A hagyományos formájú, kirakatos-redőnyös üzletbejárat mögött vitrines pult fogadta a töltőtoll-javításra, vagy könyvkötésre érkező *kuncsaftokat*, de a pult mögötti falemezes-üveges válaszfalon, ill. az átjárón keresztül szabadon be lehetett látni a könyvkötőműhelybe. Ha nyílt az üzlet ajtaja, Bedőcs mester munkáját félbehagyva előresietett. A pultnál rendíthetetlen nyugalommal és egyforma udvariassággal fogadta, akár ha nagy tétel hivatali sorozatkötetést, akár a legjelentéktelenebb ponyvaregény *reparálást* rendeltek. Semmilyen politikai pártnak nem volt tagja, világnézetét meghatározta (római katolikus) keresztény volta. Egyházában a világi hívők képviselőjeként is köztisztviselőként állt. Szólföld életvitelét jellemzi, hogy az estig tartó mindennapi munka mellett legfőljebb egy-egy családjával tett séta jelentett változatosságot a Kossuth utcán, a Fő téren, a kastély mögötti parkban. Olykor erdei kirándulásra csatlakoztak a Pedagógus Természetjáró Egyesület helyi csoportjához.³⁷

A háborút követő évek sem könnyítettek egzisztenciális helyzetén. A 3.300/1946 ME sz. rendelet alapján lefolytatott iparjogosítvány-felülvizsgálat³⁸ során Bedőcs a könyvkereskedést emelte ki, mint üzletének legfontosabb elemét. Egy 1946. júniusi adóhivatali igazolás³⁹ millpengős

számsorai alatt cégbélyegzője e fontossági sorrendet tükrözi: „*Ifj. Bedőcs József könyvkereskedő, könyvkötészet, képkerekezés. Pápa Deák Ferenc u. 11.*” A család lakása ekkoriban még a Fő tér 10. számú házban volt.⁴⁰

1948. január 30-án az ún. iparrevízió még megerősítette az addigi kereskedéssel társult könyvkötői gyakorlatában,⁴¹ majd kizárólag könyvkötészetre kért cégbejegyzést, ill. iparigazolványt.⁴² Igyekezvén levonni az infláció tanulságait, még 1947-ben vásárolt egy használt Opel személyautót, de hamarosan meg kellett válnon tőle. A mindennapos megélhetést elsősorban a közhivatalok megrendelése alapozták meg.⁴³ Az év első negyedében a város és a környező községek intézményei rendszerint az előző év törvény- és rendeleteit, hivatalos közlönyeit hozták kötetni. Némi kiegészítést jelentett a hetvenes évek végéig a töltőtollak javítása, szerényebb mértékben a velük való kereskedés is. Bedőcs töltőtollasként egy Wirth nevű szegedi írószeressel állt kapcsolatban, akitől pl. Parker márkájú tollakat is beszerezett viszonteladásra. 1952-ben kénytelen volt magánkisiparosi önállóságát föladva május 10-én belépni a Pápai Finommechnikai Javító Vállalathoz. Év végén innen kilépett, majd 1953. január 2-től négy éven át a Pápai Öntő és Gépjavító Vállalat⁴⁴ töltőtoll javítója volt a VII. bérkategóriában. Az 1956. októberi forradalommal kapcsolatos, bármilyen visszafogott, de bizonyára félreérthetetlen állásfoglalásának büntetéseképpen 1957. január 26-án felmondással eltávolították a vállalattól. Társadalombiztosítása nem szűnt meg; „SzTK igazolvánnyal ellátva” ismét a magánszektor („maszek”) kisiparos életét élhette.

A könyvkötészet területén a 1960-as évek elején erőteljes élénkülés mutatkozott a megrendelések számának és esetenkénti nagyságrendjének emelkedésében. Mind több magánszemély járatott hetikétheti lapokat, havi folyóiratokat, amelyeket azután év végén bekötetett. Az iskolai és városi közkönyvtárak gyarapodása ugrásszerűen megnőtt, így természetesen kötetelési igényük is. (A többletmunka jövedelmének egy részét megtakarítva 1960 körül ismét autót – ezúttal egy Trabantot – vásárolt.) 1973. január 1-i nyugdíjbavonulásától kezdve az iparendély már szakvizsgát tett egyik leánya, Süth Tiborné Anikó nevére szült, de a mester nyugdíjasként is tovább dolgozott. Váratlan hirtelenséggel hunyt el 1976. január 4-én, 63 esztendőskorában, utolsó percig szakadatlanul munkálkodva.

Özvegye a gyermekek segítségével még folytatta a munkát. A Martinovics utcába költözéstől fogva, mióta az üzlet/műhely és lakás egy tető alá került, olykor részt vett már a könyvkötés egyes fázisaiban, akárcsak a gyerekek. Eleinte ritkábban került erre sor, hiszen öt gyermekük nevelése, a család és háztartás mindennapi ellátása nagy terhet rótt rá. Szakképzett női szabóként otthon dolgozott megrendelők számára és a gyermekek ruházkodását is így biztosította. Sürgős kötetés gyakran adódott, amikor a mester általában 10-12 órás munkájával is csak akkor készülhetett el, ha bizonyos előkészítő és rész-feladatokban besegítettek. 1976-tól kezdve az anyagszabást, kötésborítást, kasztrózást az özvegy végezte; Anikó lánya általában a könyvtest elkészítését, az ívek fűzését. A könnyesebb és finomabb kötéstábla klisédíszítést, a könyvgerincre kézi betűszedővel történő fóliás címaranyozást Katalin⁴⁵ készítette el a hétvégeken, amikor mint távol tanuló diák, rendszeresen hazautazott.

A családban együttesen „üzletnek” nevezett pultos-kirakatos előterű műhely berendezése a következő volt.⁴⁶ Az üzletbe érkezőt a kirakatba tett néhány újabb munka látványa fogadta, az előtér kiszolgáló pultján megvásárolható új és javításra váró régi töltőtollak; a kirakat melletti baloldali kis falipolcon, mintaként szolgáló könyvkötések. Jobboldalt függött a falon a mesterlevél és a hatósági működési engedély. A voltaképpeni műhely szobányi terének közepén L-alakú munkaasztal egyik, az udvarra vezető üvegezett ajtóhoz közeli végén végezték a fűzést, orsós fűzőládán. Másik végén, ill. belső szegletében a kötésborítás és a kézi aranyozás folyt. Az asztal mögött, a baloldali fal hosszában egy anyagszekrény, ill. polcos papírtároló állvány húzódt. A jobboldali falnál, a szom-

szédos lakás hálósobájába nyíló ajtó melletti szekrényke lapos fiókjaiban tárolták a betűkészletet és a különféle bronz és sárgaréz kötéstábla-díszítő aranyozó kliséket, kézi díszítőszerszámokat. A sarokban állt egy Mayer Adolftól származó, XIX. század végi (A. Henke, Wien márkájú), három felforrósított vasbetéttel fűthető táblaaranyozó gép, mellette falra szerelt kéziszerszámos tábla. Az enyves edényt, a kézi aranyozó szerszámokat, présbetéteket az ajtó melletti kályha vaslapján melegítették. A műhely céljait szolgálta az 1957 körül épült üvegezett veranda is, ahol nagyobb térképek, plakátok kasírozásához elegendő hely állt rendelkezésre. Az udvar végében féltetes todalék-épületben helyezték el a karos papírlemez-ollót, egy perforáló-hajtogató (*bígelő*) asztalt és egy lendkerekű vágógépet (J. Krause, Wien). Itt zajlott az anyagok fölszabása, a felfűzött könyvtest körülvágása. A kisebb eszközök, aranyozó fóliák stb. beszerzését évenként általában egyszer személyesen intézték, de a terjedelmes táblalemezeket, borítópapírokat, könyvkötő vásznakot postán rendelték meg a budapesti Kertész utcai kötészeti szaküzlettől, ill. a győri Graboplast gyártól.

A kézi egyesbelyegzőkre, klisékre már egyre ritkábban volt szükség; a megrendelők többnyire csak a címszöveg gerincre, olykor táblára aranyozását igényelték. A díszítőszerszám kollekción 1983-ban történt eladására, múzeumba kerülésére ezért kerülhetett sor. 1989-ben özv. Bedöcs Józsefné, Ilonka néni elköltözött a városból gyermekeihez; a kis könyvkötőműhely végleg bezárt. A táblaaranyozó gép, a lemezolló és a perforáló-gép Tapolcára került a városi könyvtár kötészetébe, amely azóta megszűnt. Jelenleg a Kölcsey Nyomda Kft-ben szolgálják a mesterség mai képviselőit.

FÜGGELÉK

TÁRGYJEGYZÉK A SZERSZÁMKÉSZLETRŐL

10. ábra. **Bedöcs József könyvkötő kéziszerszámjai** (családi magántulajdonban)

1. fakalapács 2. bordafogó töredéke 3. köpüs nyélbe fogható gerinc-gömbölyítő vas 4. bordaszineg-foszlató bádoglemez 5-6. polírozó achátok a könyvtest metszésének laparanyozásához 6. metszőkés (*sniccer*) 7. szabászolló 8. körző 9. bördomborító 10-11. simító (*bígelő*) csontok

12. aranyfűstlemez-szelő és papírvágó kés 13. gerinclemez-domborító léccel 14. orsós faprés a könyvgerinc megformálásához és aranyozásához 15. regiszterbetű-vágó olló

11. ábra. **A kézi aranyozó díszítőszerszámok egyes típusai, LDM**

1. kézi betűszedő (*schriftkasztli*) könyvgerincre

történi címaranyozáshoz (LDM Ltsz.: 84.40.4. A továbbiakban a leltári számnak csak változó, harmadik elemét rögzíttem) **2.** kézi betűszedő „WILH..LEO. STUTTGART. No.1295” márkajelzéssel (2). További példányok a szerszám együttesben: (1, 3). **3.** körív-nyomó (22), továbbá (18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26). **4.** egyenes vonalzó (lénia) „W.LEO. STUTTGART. 529” márkajelzéssel (7). **5.** Nyélben cserélhető, díszes vésetű egyesbélyegző (stempli). Az összes bélyegző listájának részletezése a 15-16. ábránál **6.** díszes egyenes-sávzó (filéta) „L.BERENS. HAMBURG. 17310” márkajelzéssel (32), továbbá (27, 28, 29, 30, 31)

12. ábra. Sorozatgyártott, réz- és vashádógból préselt kötéstábla díszek, LDM

1-7. táblakapcsok pántjai (253, 256, 254, 259, 255, 257, 258) **8-17.** táblakapcsok tüskéi (260, 266, 264, 269, 270, 267, 263, 268) **16-17.** táblasík-díszek (279, 218) **18-21.** táblasarok díszek. A **18.** (220-234) alkalmazására példa: német nyelvű kalendárium h.n., é.n. (XIX. század vége) LDM Könyvtára 3234 **19-21.** (249, 248, -) **22-26.** táblasík-díszek (-, 217, 287, -, 274 és 216 együttese)

13. ábra. Kisüzemi kézimunkával sorozatban készült csontlemez tábladíszek, LDM

1. (210) **2.** (211) **3.** (202) Ezen első három dísz együttes alkalmazására példa: (református) Énekes Könyv, Budapest, 1908. Gr.EKKM. 83.4.1. Mayer Adolf könyvkötése **4.** (203) **5.** (204) **6.** (207) **7.** (208) Példa: Keresztyén Énekes Könyv, Budapest, 1916. Gr.EKKM 99.1.6. Mayer Adolf ovális bélyegzővel márkajelzett kötése **8.** (206) A csontlemez alatt krómózott cinkbádóg. **9.** (194) **10.** (195) **11.** (196) **12.** (200) **13.** (197) **14.** (198) **15.** (194) **16.** (275 és 201 együttese) sárgarézlemez alapon kagylóhéj

14. ábra. Sárgaréz és bronz klisék plasztikus, domború tábladíszítésekhez, LDM

1. (81) **2.** (82) **3.** (84) Példa: Keresztyén Énekes Könyv. Magyar-Óvár, 1904. Mayer Adolf kötet-szete. Pápai evangélikus parókia templomi énekeskönyv gyűjteménye **4.** (86) Példa: Lelkiáldoztató Keresztyén Énekes Könyv (címlap nélk.) 1910 körül, Pápai ev. parókia gyűjteménye, ill. német ny. kalendárium, LDM Könyvtára 3234 **5.** (65) **6.** (63.2.) **7.** (63.1.) **8.** (64.1.) **9.** (83) **10.** (91) **11.** (78) Példa: Keresztyén Énekes Könyv, Budapest, 1916. Mayer Adolf bélyegzett kötése,

Gr.EKKM 99.1.6. **12.** (79). Példa: PAP Kálmán: Pásztortüzek Budapest, 1880. Pápai ev. parókia gyűjteménye **13.** (85)

15. ábra. Kézi egyesbélyegzők és klisék lenyomatai, LDM

1. (84.40.163.) **2.** (105) **3.** (159) **4.** (142) „BEHRENS. HAMBURG.17801” **5.** (MBK) **6.** (111) **7.** (118). „J.MÜLLER” mesterszignóval **8.** (113) **9.** (110) **10.** (MBK) **11.** (MBK) **12.** (112) **13.** (124) **14.** (123) **15.** (125) **16.** (126) **17.** (128) **18.** (132) **19.** (109) **20.** (158). „WISZOCKI” mesterszignóval. Példa: WEIDER, Fr.: Institutiones Matheseos... Lipsiae, 1784. Possessor: „SZLÉP Sándoré, 1831”. Dunántúli Református Egyházkerületi Tud. Gyűjt. Könyvtára, Pápa. E.1416. továbbá: Pápa, Március 15. téri református (nagytemplomi) parókia 5. sz. vegyes anyakönyv 1824-től. **21.** (133) **22.** (135). példa: „Missae in festis propiis Sanctorum... (címlap nélküli kolligátum), Venetia, 1771. Másodlagos kötés a XIX. sz. közepéről. Ugod r. kat. plébánia **23.** (114) **24.** (120) **25.** (122) **26.** (121). „J.MÜLLER” **27.** (147 és 191) **28.** (119) „J.MÜLLER” **29.** (173) **30.** (146). „J.MÜLLER” **31.** (142) **32.** (139) **33.** (165) „WISZOCKI” **34.** (188) **35.** (138) **36.** (129) „35.X.:” jelzéssel **37.** (190) **38.** (141). Példa: Breviarium Romanum... Ratisbonae, Cincinatti, 1889. Mayer Adolf bélyegzéssel szignált kötése, Szentbékálló plébániakönyvtára (1993) **39.** (MBK) **40.** (189) **41.** (162) **42.** (185) **43.** (136) **44.** (172) **45.** (140) **46.** (182) **47.** (149) **48.** (193) **49.** (187). **50.** (166) **51.** (177) **52.** (155) **53.** (MBK) **54.** (108) **55.** (107). „60” jelzéssel **56.** (117) „WISZOCKI” **57.** (116) „WISZOCKI” **58.** (167) **59.** (62.1.) nyomdai klisé másodlagos felhasználásra! **60.** sz.nélk., klisé **61.** (174)

16. ábra. Kézi egyesbélyegzők és klisék lenyomatai, LDM

1. (84.40.67.1.) klisé **2.** (68.1.) klisé. Példa az előzővel együtt: Vanyola, evangélikus parókia 5. sz. vegyes anyakönyve 1864-től **3.** (181) Példa: eml. ugodi Missale **4.** (156) **5.** (100) klisé **6.** (184) **7.** (164) **8.** (186) **9.** (161). Példa: eml. ugodi Misale **10.** (153) **11.** (169) **12.** (180) **13.** (99). klisé **14.** (MBK) **15.** (151). Példa: eml. ugodi Missale **16.** (183) **17.** (178). „55” jelzéssel és (145) **18.** (148) **19.** (134) **20.** (176) **21.** (152) A községi Ruszkeféle könyvkötészet is alkalmazta analóg példányát. Jurisics Múzeum Ltsz.: 84.4.18.5. Közli: CSENKI - HALÁSZ 1964. 290 **22.** (MBK)

23. (66.1.) klisé 24. (MBK) 25. (131) 26. (170) 27. (127) 28. (143) 29. (130) 30. (168) 31. (154). Példa az előzővel együtt: (Evangélikus) Énekes Könyv. Magyar-Óvár, 1871. D. Ref. Egyhk. Tud. Gy. Könyvtára Pápa, K.IV.1956.y 32. (179) 33. (171) 34. (150) 35. (137) 36. (160). Példa: eml. ugodi Missale 37. (175)

17. ábra. Kötésaranyozó kézi sávozók, kötészeti és nyomdai klisék lenyomatai, LDM

1. (84.40.29.) 2. (28) 3. (30) 4. (32) 5. (27) 6. (31) 7. (MBK) 8. (MBK) 9. (MBK) 10. (50.1-2.) 11. (58) 12. (115). kézi egyesbélyegző! 13. (101 és 102) 14. (70) 15. (60) 16. (51) 17. (59) 18. (71.3.) 19. (71.1-2.) 20. (49.1.) 21. (69.1.) 22. (157). kézi egyesbélyegző! 23. (106) 24. (MBK). Példa: Ke-

resztyén Énekes Könyv. Budapest, 1911. Mayer Adolf kötése. Pápai evangélikus parókia templomi gyűjteménye 25 - 26 - 27. (MBK) 28. (97)

18. ábra. Tábladíszítő klisék lenyomatai, LDM

1. (84.40.72.2.) 2. (72.4.) 3. (90) 4. (74.1.) 5. (74.10.) 6. (94). A klisé analóg példányát használta a veszprémi Krausz Ármin mester is. Példa: Missae Sanctorum... intra Ambitum Dioec.Vesp. Wien, 1880. címkével márkajelzett kötése, Felsőörs, Bűnbánó Mária Magdolna templom sekrestyéje 7. (MBK) 8. (92)

19. ábra. Tábladíszítő klisék lenyomatai, LDM

1. (84.40.89.) 2. (MBK) 3. (87) 4. (88) 5. (MBK)

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

GrEKKM = Gróf Eszterházy Károly Kastélymúzeum

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

Ltsz = Leltári szám

TD = történeti Adattár

VeML = Veszprém Megyei Levéltár

BOGNÁR 1943 = BOGNÁR I. E.: Pápa településföldrajza. Pápa 1943

CSENKI-HALÁSZ 1964 = CSENKI É.-HALÁSZ M.: Ruzsike Erna községi könyvkötő műhelye. Savaria 2. 1964. 285-291.

Értesítő 1929 = A Pápai Szent Benedekrendi Kath. Szent Mór Reálgimnázium értesítője az 1928-29. iskolai évről. Pápa 1929

HORVÁTH-TÓTH 1936 = HORVÁTH E.-TÓTH E.: Pápa megyei város múltja, jelene és környéke. Pápa ismertető leírása. Pápa 1936

HORVÁTH 1986 = HORVÁTH J.: Fejezetek a pápai nyomdászat történetéből. Veszprém 1986

KONCZ 1995 = KONCZ P.: Könyvkötések Pápáról a 18-19. századból. Pápai Múzeumi Értesítő 5. 1995. 237-245.

Mestervizsgálatok 1936 = A mestervizsgálatok gyakorlati lebonyolítása. Győri Hírlap Nyomda Műintézet. Győr 1936

SZALAI 1996 = SZALAI A.: A pápai zsidóság története és a hitközség szerepe a város társadalmi életében. Jókai Füzetek 19. 1996.

SZEGLETHY 1978 = Veszprém megye nyomdászata 1860-1920. Közművelődési Kiskönyvtár 3. Veszprém 1978

¹ 1883-1915 között Nobel Ármin (könyvkötőből lett könyvkereskedő) nyomdájában; 1917-től a Löffler és Baum-féle nyomdában folyt egyedi és nyomdai-kiadói sorozat könyvkötés. HORVÁTH 1986. 68., 70., 82. A kezdetben a Szent Benedek Rendi Gimnáziumhoz, majd a Szent Ferenc Rendhez tartozó Pápa és Vidéke Keresztény Nemzeti Nyomdavállalat RT is létesített kötészeti, amely nem a Csáky utcai nyomdahelyiség mellett, hanem külön, a Korvin és Barát utca sarkán működött. Fazekas Pál nyugdíjas pápai múzeumi teremőr visszaemlékezése (1980) alapján.

² „A kisiparok száma 1942-ben 818, ezeknek körülbelül a fele segéd nélküli.” BOGNÁR 1943. 120.

³ Az iparendélyt 1875-ben váltó Mayer Adolf (1848-1918) is foglalkozott könyvkereskedéssel. Cégbélyegzett könyvvarusi számlája (1884): GrEKKM helytörténeti adattára Ltsz.: 89.5.7.

⁴ A Rhédi Károlyra vonatkozó adatok nagyrészt a leánya, Mógor Józsefné, Rhédi Lujza (sz.1931) által 1999. szeptemberben lakásán (Pápa, Séllyei u. 3.) elmondottakra, ill. az általa őrzött dokumentumokra épülnek.

⁵ HORVÁTH - TÓTH 1936. 94. A nyomdához üzletileg kapcsolódott a Fő u. 9. alatt működő „PAX” könyv-, zenemű- és papírkereskedés is, amely a Bencés Reálgimnázium ún. Diákasztalának tulajdonát képezte, anyagi alapot biztosítva a diákmenzának. A könyvkereskedés mellett *könyvkötést*, képke-retezést is vállaltak. Értesítő 1929. 86.

⁶ Az ipari foglalkozások túlnyomó többségét képzéshez kötő 1922. évi XII. tc. érvényét kiegészítő 1936.

évi VII.tc. ipartörvény-novella megjelent május 12-én az Országos Törvénytarban; hatályba lépett július 13-án. Ennek témánk szempontjából fontos részlete szerint az eddigi ún. *szakvizsga* helyébe 1937. január 14. után kötelezően *mestervizsga* lépett. „A mestervizsgáló bizottságok illetékessége [...] A Győri Kerületi Kereskedelmi és Iparkamara területén (egyelőre) Győrött valamennyi képesítéshez kötött iparra vonatkozik” - Mestervizsgálatok 1936. 8.; GrEKKM helytörténeti adattára Ltsz.: TD 76.150.8. Hogy Rhédi mégis Pécsen tett vizsgát, arra enged következtetni, hogy Győrben valamely átmeneti, pl. személyi-tárgyi feltételhiány miatt nem lehetett megfelelő szakmai vizsgabizottságot állítani.

⁷ „Jöjjön Pápara! Pápai Hét ipari és mezőgazdasági kiállítás 1936. aug. 30 - szept. 6.” (reklámfüzet) GrEKKM helytörténeti adattára 251/1998. Az iparkiállítást az 1886-ban megalakult Pápa és Vidéke Ipartestület félévszázados fennállásának ünnepére szervezték.

⁸ Pápa és Vidéke. 1936. szeptember 6-i szám 3.

⁹ Pápai Hírlap 1936. szeptember 5-i szám 3.

¹⁰ Példa: Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházközség Aranykönyve 1899. Háttáblán vaknyomással: „KIS TIVADAR KÖNYVKÖTÉSZETE PÁPA”. Vanyola, evangélikus parókia. Kis Tivadarról: KONCZ 1995. 239.

¹¹ Pápai Hírlap 1936. szeptember 5-i szám 3.

¹² „Rhédei Károly könyvkötő iparendély iránti kérelme. Tekintetes I. Fokú Iparhatóság! Alulírott Rhédi Károly mestervizsgát tett könyvkötő iparos, 33 éves, magyar állampolgár, Pápa Vásár utca 28 sz. alatti lakos, azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulok a Tek. I. fokú Iparhatósághoz, hogy részemre Pápa Kossuth u. 20. alatt gyakorlandó könyvkötő iparra iparigazolványt kiadni szíveskedjék. 1.sz. alatt bemutatam születési anyakönyvi kivonatomat. 2. sz. alatt házassági anyakönyvi kivonatomat, 4. sz. alatt mesterleveletem, 5. sz. alatt ipardíj befizetését igazoló nyugtát. Kérésemet megismételve vagyok mély tisztelettel Rhédi Károly könyvkötő mester. Pápa 1939 augusztus 26.” Mellékelve: Pápa és Vidéke Ipartestület 1043/1939 ikt. sz. javaslata a kért iparjogosítvány kiadására a Pápa városi Polg.m. Hivatalhoz, mint I. fokú iparhatósághoz 1939. szeptember 29. A kiadott iparendély ikt.száma: 8390/1939. (okt. 01.) VeML. V.73/3.XXII.3/b.

¹³ Reklámplakát alapján: Petőfi u. 2. „Kellemes Karácsonyi ünnepeket” szövegkezdetű utcai plakát é.n. (1939-1944 körülről), GrEKKM helytörténeti adattára.

¹⁴ „Drach Márton nyomdász, majd nyomdatulajdos.[...] 1944-ben elhurcolták és koncentrációs táborban halt meg.” SZALAI 1996. 57. Drach még 1940. januárjában is dolgozott a városi Polgármesteri Hivatal számára számláinak regisztrálása szerint: VeML V.73. XXII. 3/b. 48/a. kötet.

¹⁵ „Köttesse könyveit Rhédi Károly könyvkötő mesternél. Pápa Kossuth L. u. 22. Telefon: 16-41.” A Pápai Szt. Anna Templom Évkönyve 1940-1941. GrEKKM könyvtára Ltsz.: 19. valamint „Legszebb karácsonyi ajándék: album, emlékkönyv, írómappa stb. Rédi Károly könyvkötőtől Fő tér 20 szám alatt” Pápai Független Kisgazda. Politikai hetilap 2. évf. 47-ik, 1946. december 7-i szám, 6.old. Egy, a közeli, Fő tér 25. alatt 1948-tól kezdve (új néven) működő Munkás Nyomdában készült „Csak szaküzletben vásároljunk!” fejlécű reklámplakáton szereplő hirdetése: „Könyveit köttesse Rhédi Károly könyvkötő mesternél Pápa Fő-tér 21. szám. Sajtó kivitelezésű ízléses emlékkönyvek és albumok kaphatók.” GrEKKM helytörténeti adattára Ltsz.: 78.18.11.

¹⁶ Hely hiányában részletes számbavételükre itt nincs mód; a leányánál és néhány gyűjteményben azonosítható könyvkötéseiről (akárcsak Bedöcs Józseféről) fényképes és leíró dokumentáció készült a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum ipartörténeti adattára számára.

¹⁷ Életrajzi adatai nagy részét tartalmazza 1952-ben lejegyzett önéletrajza: LDM TD 84.1.1., valamint 1952-ben kiállított munkakönyve, LDM TD 84.1.12. (V. Fodor Zsuzsa történész gyűjtése, 1983) További, családi magántulajdonban maradt dokumentumok kijegyzetelését és szíves szóbeli közléseket (1999) köszönök leányának, Marosné Bedöcs Katalin veszprémi tanárnőnek.

¹⁸ Bizonyítványa: 5. a.k szám az 1927/28. Iskolai évre. LDM TD 84.1.7.

¹⁹ 1920. márciusában kezdte működését "Pápa és Vidéke Keresztény Nemzeti Nyomda Vállalat Részvénytársaság" néven. SZEGLETHY 1978. 64.

²⁰ A Pápa és Vidéke Ipartestületnél 1929. március 5-én kötött tanoncszerződést. LDM Ltsz.: TD. 84.1.6.

²¹ Iparostanonc-iskolai bizonyítványa 21. a.k számon 1932. január 19-én kelt. LDM TD. 84.1.2. A szorgalmas tanoncnak a pápai Ipariskola igazgatójától kapott dedikált ajándéka a kor kiváló szecessziós iparművész tanárának, JASCHIK Ámos: A könyvkötő mesterség. Budapest 1914 c. munkája, amelyet egész életében haszonnal forgatott, ma Katalin leányánál van.

²² LDM TD 84.1.4.

²³ LDM TD 84.1.11.

²⁴ LDM TD 84.1.1.

²⁵ 19506/1937. Törzskönyvi száma 738. Fénymásolata: ad LDM TD 84.1.

²⁶ P. TÓTH Ede: Az eltört hárfa. Szombathely 1936. kötése. A díszdobozzal együtt M. Bedöcs Katalin örzi Veszprémben.

²⁷ Pályázathoz kiadott rendőrségi erkölcsi bizonyítványa: LDM TD 84.1.3.

²⁸ 5200/1939 ikt.sz. (június 6.) Véghatározat a M. Kir. Kereskedelem és Közlekedésügyi Miniszter 31918/I.b.1939. sz. engedélyrendelete alapján, LDM TD 84.1.9. Az iparigazolvány közigazgatási példá-

- nya a kapcsolódó mellékletekkel együtt: VeML. V.73.XXII.a. ad 865/1948.
- ²⁹ Eredeti neve (és a mai utcanév is): Hatodik utca.
- ³⁰ Bedőcs József özvegyének közlése szerint (1983) a díszítőszerszámokat a Mayer kötetben vették. Mógorné Rhédi Lujza határozott nyilatkozata a felismert díszítmény-levonatok alapján (1999) viszont tisztázta, hogy azok tulajdonosa és használója 1938-tól 1962-ig Rhédi Károly volt. Ennek értelmében téves, ill. korrigálandó az erre vonatkozó adat: KONCZ P.: Könyvkötők a 18-19. századi Veszprém megyében. Magyar Könyvszemle 1992/ 4. 346.
- ³¹ "Bedőcs József könyv-, papírkereskedő és könyvkötő. Deák Ferenc-u. 11. Telefon: 17-36." Kereskedelmi utcai reklámplakát GrEKKM helytörténeti adattára. Továbbá nyomtatott fejlécű boríték felirata szerint [B.J.] "könyv- és papírkereskedés - könyvkötészet - képerketezés - Magyar Osztálysorsjegy főelárúsítása. Pápa, Deák F. u. 11. Telefonszám: 10-75." M. Bedőcs Katalin tulajdonában.
- ³² Unokaöcs-keresztfiának, Somfai Balázs veszprémi levéltárosnak visszaemlékezése szerint. Szíves segítségét más adatokkal együtt e helyen is köszönöm!
- ³³ Somfai Balázs szóbeli közlése.
- ³⁴ „Bedőcs József Kölcsönkönyvtára” bélyegzéssel megjelölt címlapú regényeket Katalin leánya ma is őriz.
- ³⁵ 1944. április 1-jén a honvédelmi miniszter elrendelte a katonai szolgálatra alkalmatlan férfiak "közérdekű munkaszolgálatra" való behívását (amely tehát nem kizárólag zsidó származású állampolgárokra vonatkozott, mint az 69059/1942. sz. rendelet). Bedőcs sorozási bizonyítványának kelte Pápa, 1944. május 17. (LDM TD 84.1.8.)
- ³⁶ Homlokzatának képét a tervezett Pápa-belvárosi rehabilitáció terve kapcsán fölvetett műszaki rajz őrzi. GrEKKM helytörténeti adattár Ltsz.: 76.321.41. térkép (1974)
- ³⁷ 1960-ban lépett be tagnak a „Bakony” egyesületi osztály pápai csoportjába.
- ³⁸ Magy. Kereskedők Orsz.Közp.Szöv. 241190/947. sz. javaslat. VeML V.73.XXII.3/a. ad 865/1948
- ³⁹ Adóhivatali főnöki szignóval, bélyegzővel jóváhagyott önbevallás, VeML V.73.XXII.3/a. ad 865/1948
- ⁴⁰ M.Rendőrség Kapitányának Bejelentőhivatala. Nyilatkozat az állandó lakcímről 1946. június 12. VeML V.73.XXII.3/a. ad 865/1948
- ⁴¹ 865/1948 ikt.sz. „Ifj.Bedőcs József részére [...] 241.,190/I/2/154.KSZM rendelet értelmében [...] könyv-, papír-, írószer kereskedésnek [...] gyakorlására jogosító iparigazolvány kiadását elrendeli” VeML V.73.XXII.3/a. ad 865/1948
- ⁴² 865/1948 ikt.sz. iparigazolvány felülvizsgálatot követően cégbejegyzése 7174/1948 ikt.sz.. VeML V.73.XXII.3/b. Segédletek 48. kötet.
- ⁴³ Pl. csupán az 1948. év során a városi Polgármesteri Hivataltól is havonta kapott jelentős rendelkezéseket; az év során összesen mintegy 4200 forint értékben. VeML V.73.XXII.3/b. Segédletek, 58. kötet.
- ⁴⁴ 1957. januári munkakönyvi bejegyzésnél megváltozott névvel: „Pápai Vas-, Fém- és Gépipari Javító Vállalat. Pápa, Jókai u. 108-110.” LDM TD 84.1.12.
- ⁴⁵ Bedőcs Katalin ugyan nem tett könyvkötőipari szakvizsgát, de a szakismereteket alaposan elsajátította édesapja mellett.
- ⁴⁶ A helyszíni adatgyűjtésre 1983 során került sor. Sz. Koroknay Éva könyvkötés-kutatónak, az Iparművészeti Múzeum Kisgyűjteményi Osztálya akkori vezetőjének támogatásával V. Fodor Zsuzsa, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum történésze készítette elő özv. Bedőcs Józsefneval történt interjúkészítést és többszöri egyeztetés után, az akkor már használaton kívül került régi kéziszerszámok és díszítőeszközök megvásárlását a veszprémi múzeum számára. Kérésére, mint képesített könyvkötő és restaurátor, akkor az eszközök, berendezések meghatározását végeztem el. 1989-ben az általa gyűjtött dokumentumokat is átadta feldolgozásra. Közlésre történő átengedésüket e helyen is köszönöm.

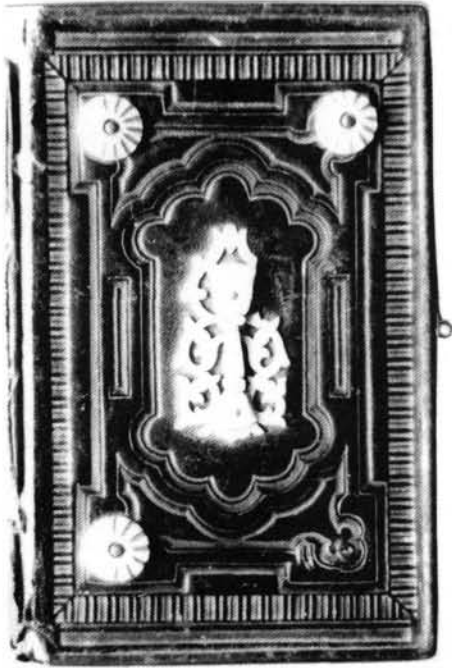
ON TWO TWENTIETH CENTURY PÁPA BOOKBINDERS

In connection with a set of tools used for the decoration of book binding obtained in 1983, this study presents the carrier and activities of two craftsmen who lived in the town of Pápa, who both began to operate in the 1930s, and were the users, or the owners, of this tooler's set, which had been growing since the early 19th century. Data in connection with the life and working conditions of the two masters, their lifestyles and their few surviving products, were provided by documents from museums, archives and (mainly) in family possession. The compositional skill and thorough professional knowledge necessary for the creation of

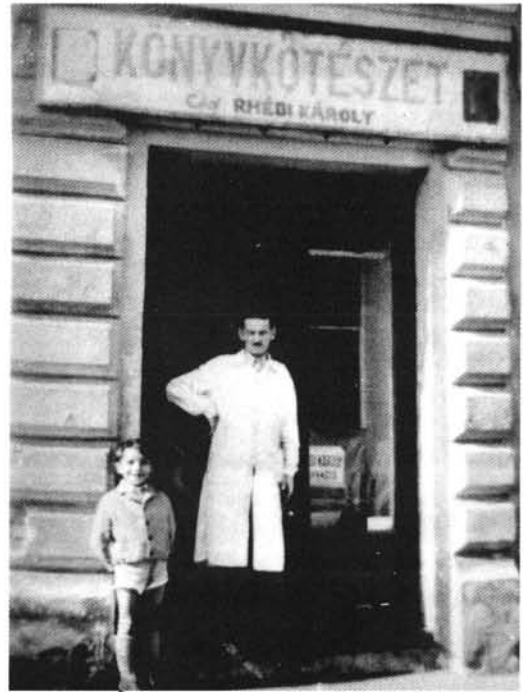
individual decorative bindings were in gradually less demand from a dwindling number of customers during the period of economic crisis. The war years and the following decades also brought restriction and neglect in terms of demand for the profession. The masters, who at the beginning were capable of the routine production of gold tooled whole-leather binding, hand-painted endpapers, tooling-painting and ridge bordering etc., were gradually less frequently able to prove their exacting professional skill and knowledge. In the 50s, practically only the administration of the public offices and libraries placed any orders. Only in the second half

of the sixties did a certain improvement occur in the livelihood of the bookbinders, as a result of awakening cultural demands. As a catalogue, in the appendix of this article, the Mayer-Rhédi-Bedőcs set of decorating

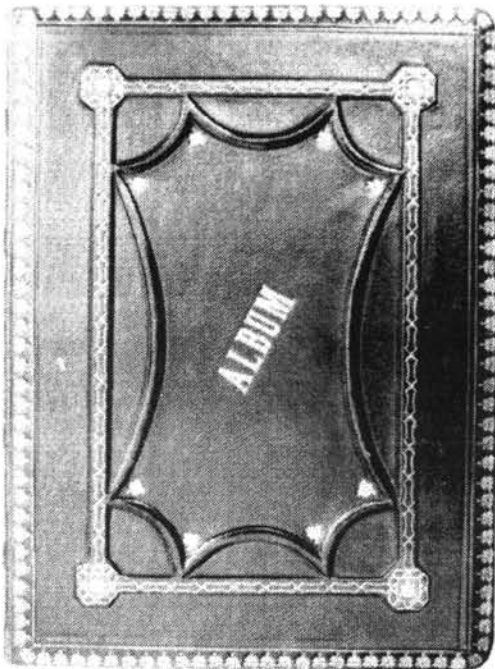
tools, significant from the point of view of the industrial history of handicrafts, is presented in detail in photographic tableaux.

1. ábra. Mayer Adolf könyvkötő énekeskönyv-kötése
1914 körül (GrEKKM Ltsz.: 99.1.6.)
Figure 1. Songbook-binding by the bookbinder Adolf
Mayer, around 1914. (GrEKKM Inv. No.: 99.1.6.)

2. ábra. Rhédi Károly könyvkötő Pápa Fő téri üzlete
előtt 1958 körül
Figure 2. Bookbinder Károly Rhédi in front of his
shop in Fő tér, Pápa, 1958

3. ábra. Rhédi Károly aranyozott-domborított díszkötése
az 1936. évi pápai iparkiállításra
Figure 3. Gold tooled relief-work decorative binding by
Károly Rhédi for the 1936 Pápa industrial exhibition

4. ábra. Rhédi Károly félvászon könyvkötései az
1940-es évekből
Figure 4. Half-cloth book-bindings by Károly Rhédi
from the 1940's

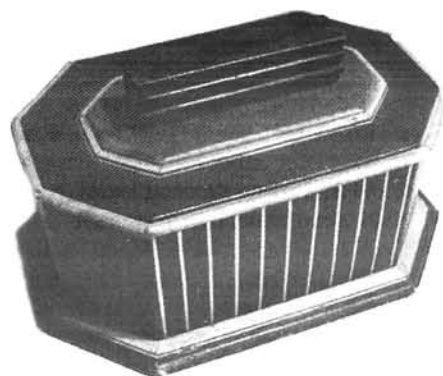
5. ábra. Bedőcs József könyvkötő-tanoncként (jobbról) oktatójával, Link Lajossal (középen) és ismeretlen társával 1930 körül

Figure 5. József Bedőcs as a bookbinder's apprentice (on the right) with his instructor, Lajos Link (in the middle) and an unknown companion, around 1930

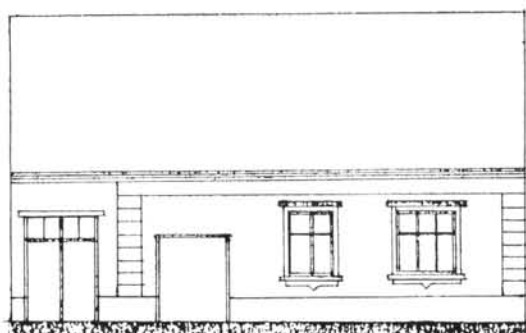
7. ábra. Bedőcs József aranyozott egészbőr könyvkötés mestermunkája, 1937

Figure 7. József Bedőcs's gold-tooled whole-leather book-binding masterwork, 1937

6. ábra. Bedőcs József festett bőr borítású mestermunka díszdoboz, 1937

Figure 6. József Bedőcs's ornamental box for stained leather covered masterwork, 1937

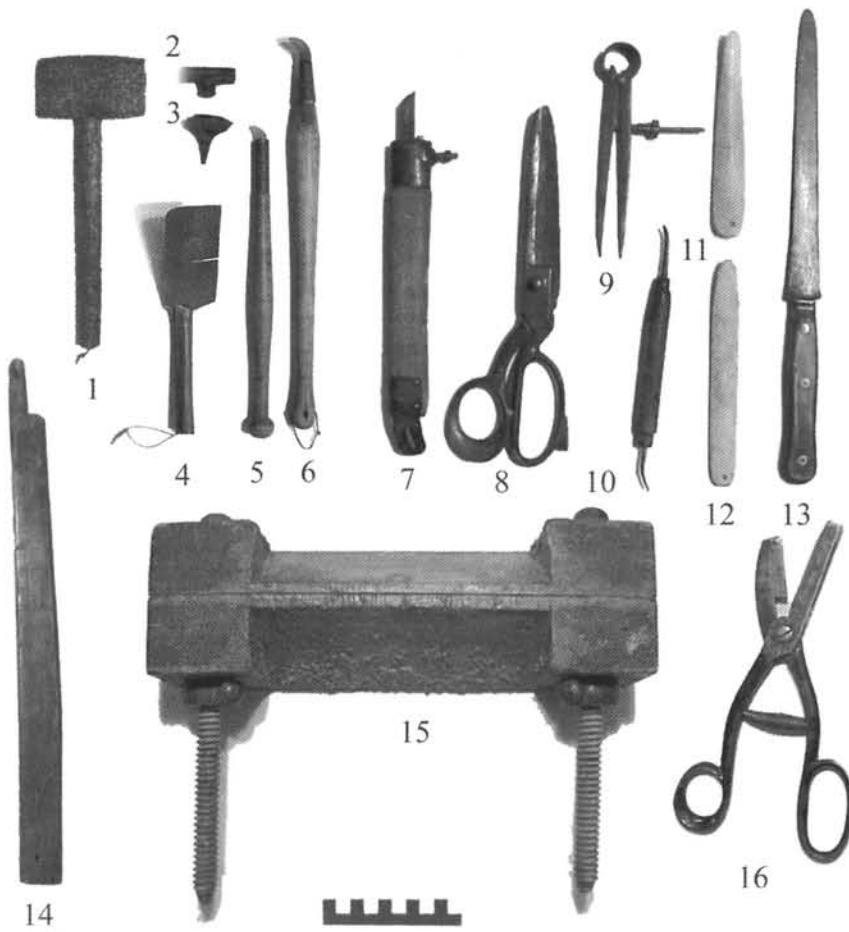
8. ábra. Bedőcs József Pápa, Martinovics utcai családi lakóházának és üzletének homlokzati rajza az 1974. évi műemléki városfelmérésben

Figure 8. Frontal plan of József Bedőcs's family home and shop in Martinovics utca, Pápa, in the 1974 listed building town survey

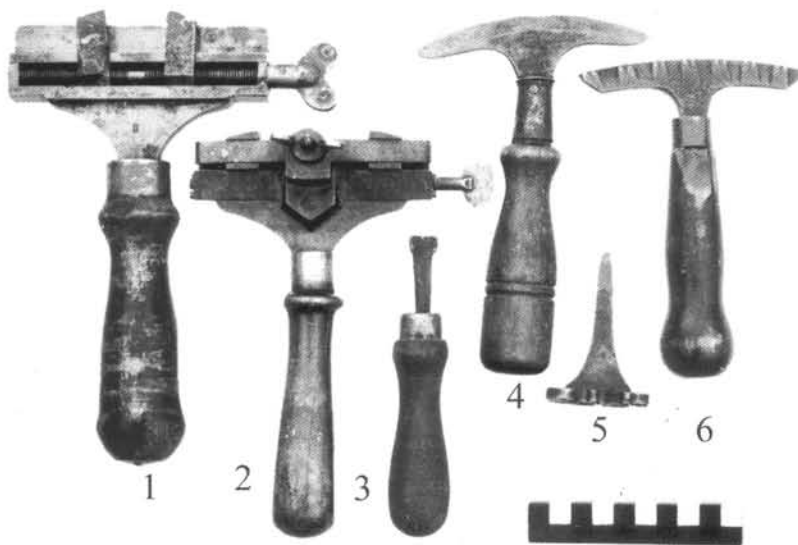

9. ábra. Bedőcs József és felesége üzletük kirakata előtt 1970 körül

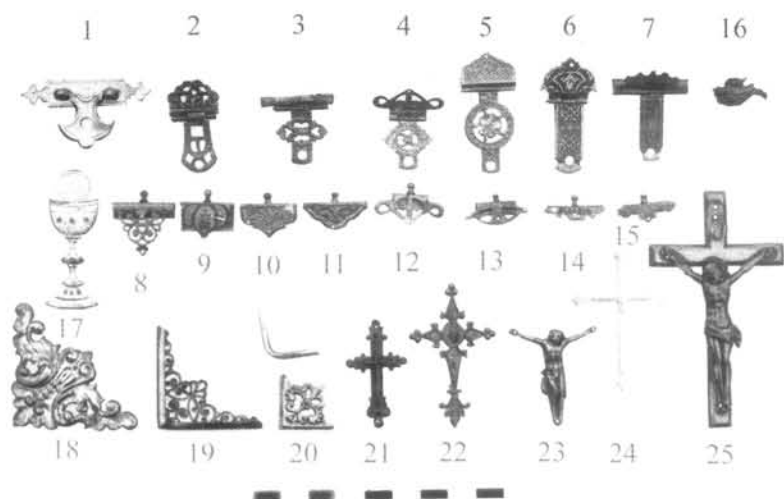
Figure 9. József Bedőcs and his wife in front of their shop window display around 1970

10. ábra. Bedöcs József könyvkötő kéziszerszámai (családi magántulajdonban)
 Figure 10. József Bedöcs's book-binding hand-tools (in private family ownership)

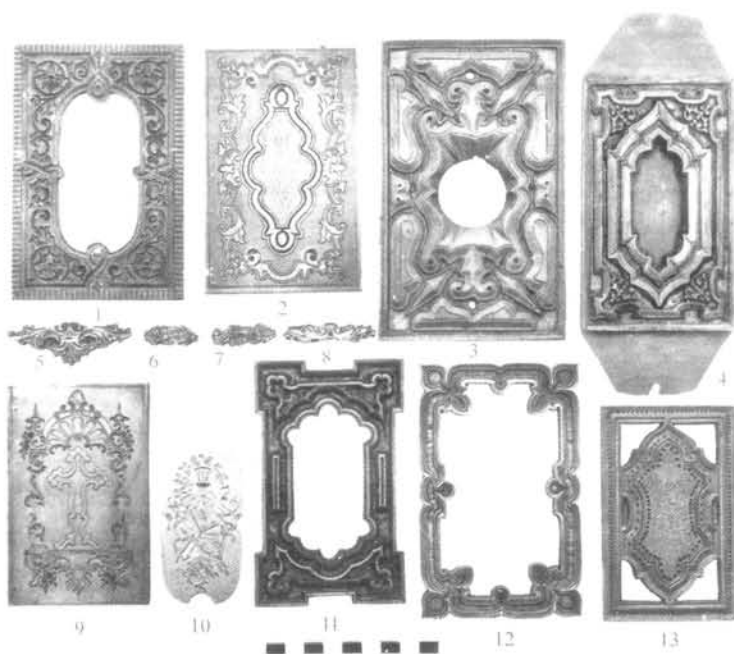
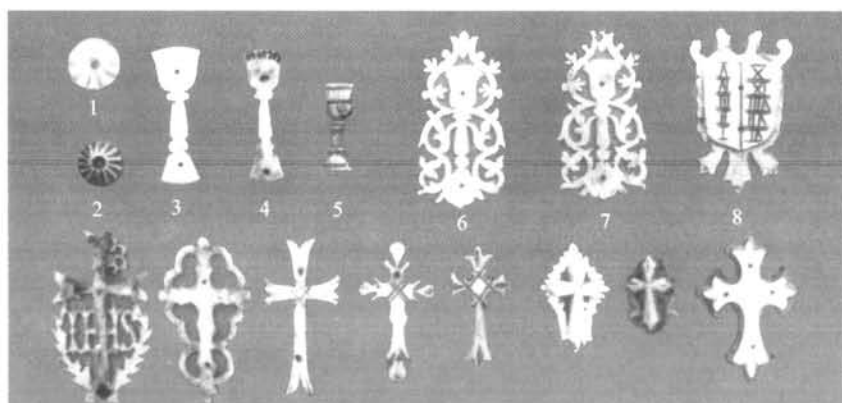

11. ábra. A kézi aranyozó díszítőszerszámok egyes típusai, LDM
 Figure 11. Individual types of hand tools for gold tooling and ornamentation, LDM

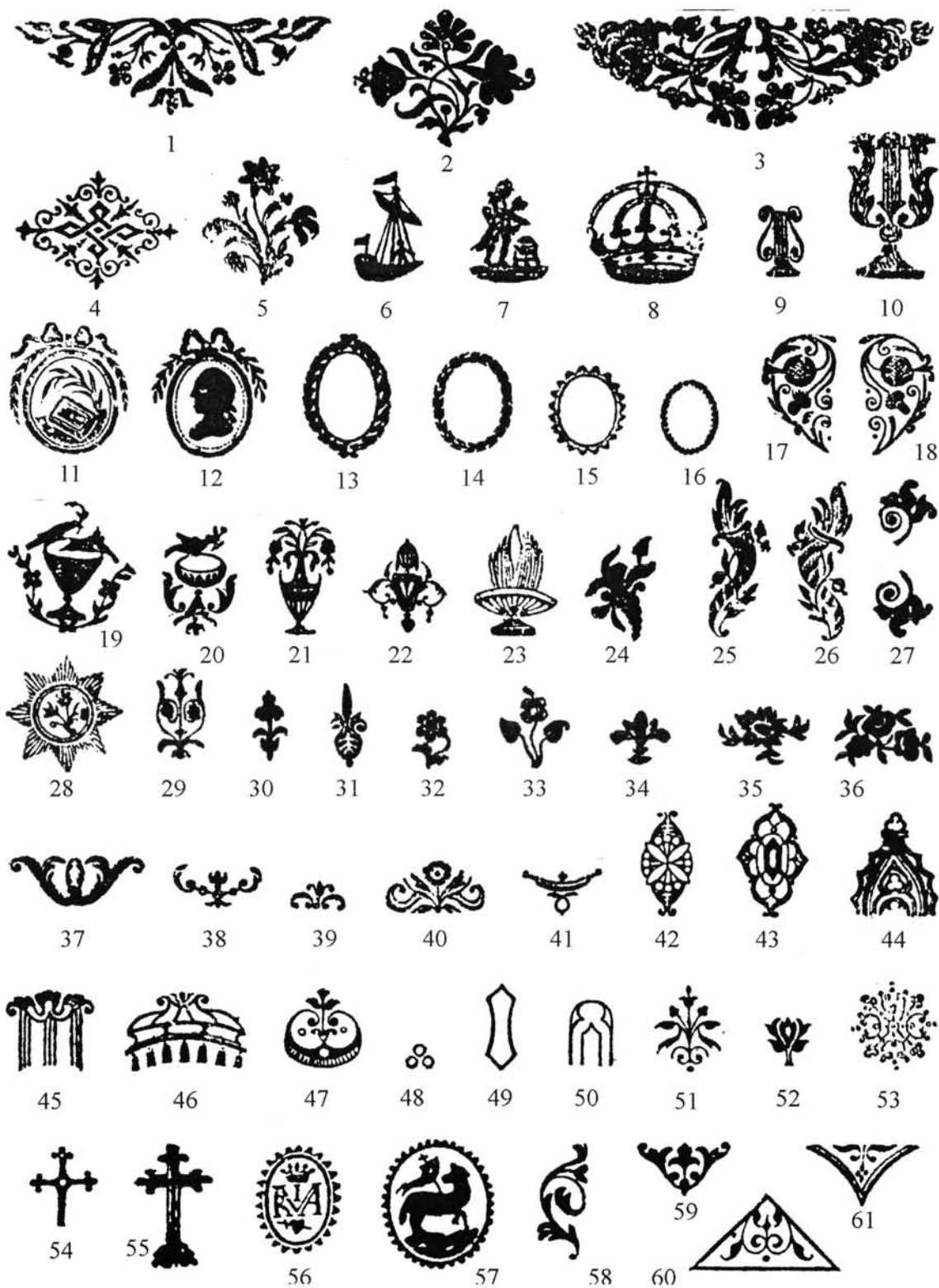

12. ábra. Sorozatgyártott, réz- és vasbádogból préselt kötéstábla díszek, LDM
 Figure 12. Standart production, binding-panel ornamentation, pressed from copper and steel plate, LDM

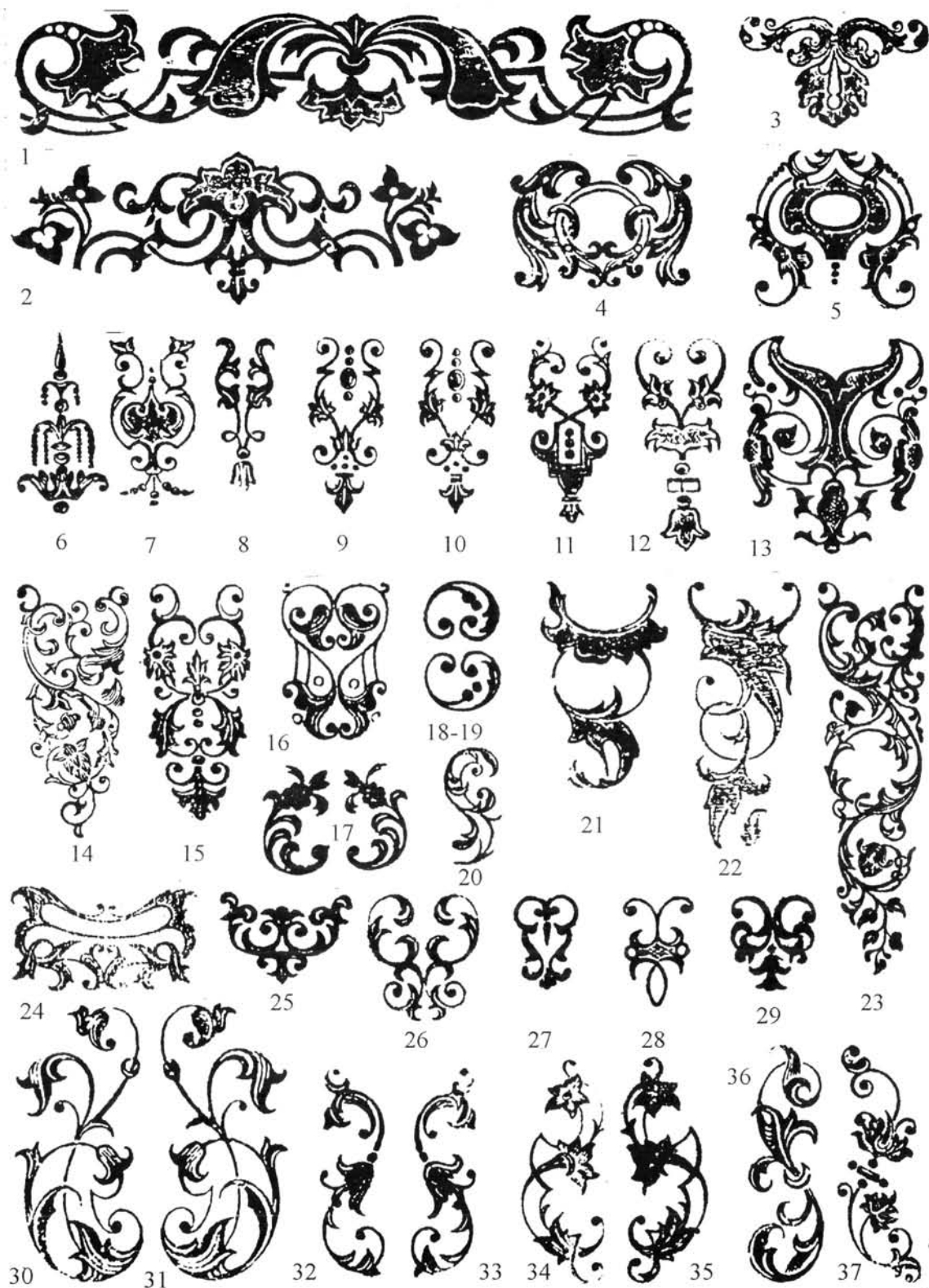
13. ábra. Kiszüemi kézimunkával sorozatban készült csontlemez tábladíszek, LDM
 Figure 13. Bone panel decorations, produced in small-scale, hand-made series, LDM

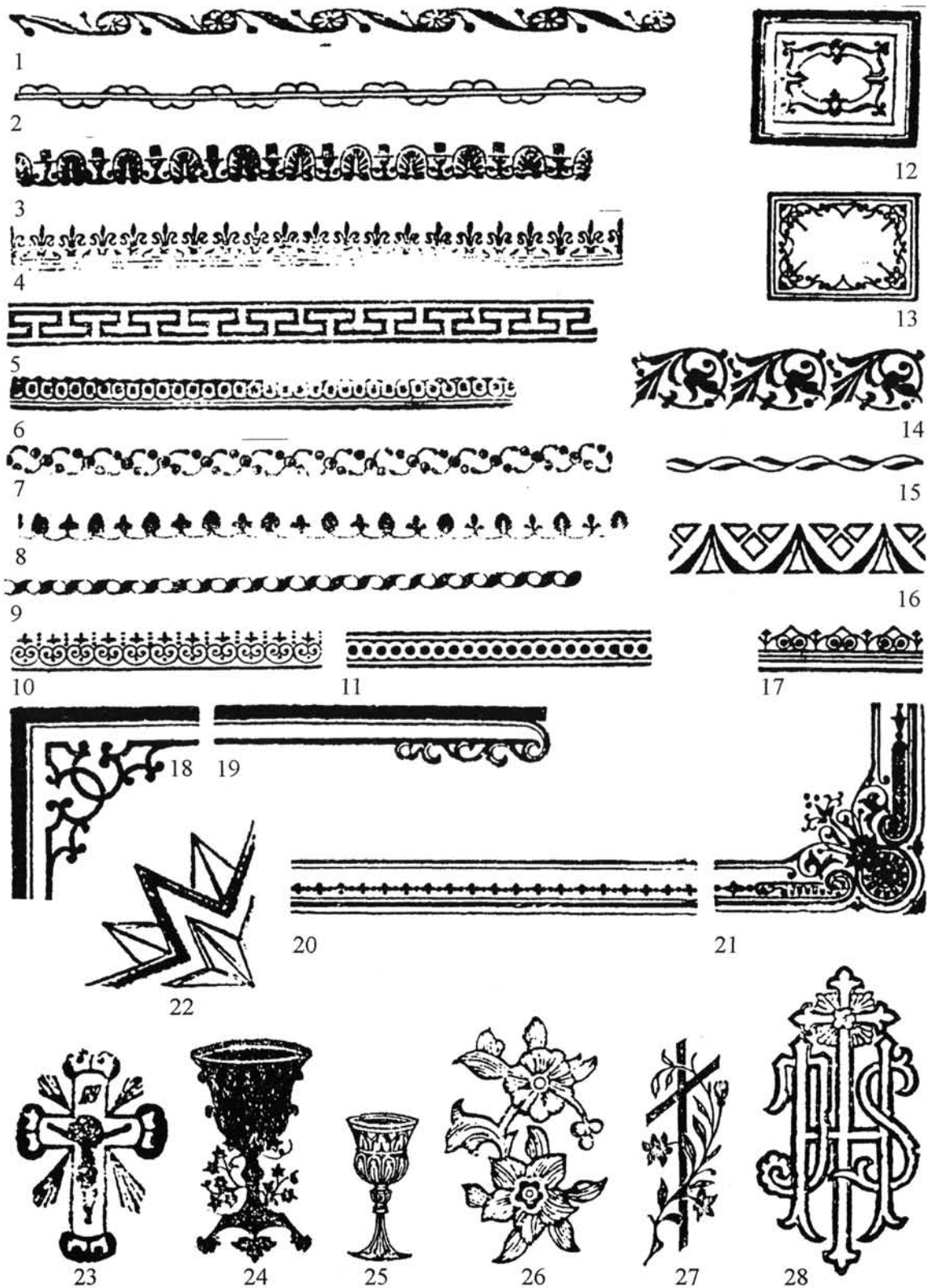
14. ábra. Sárgaréz és bronz klisék plasztikus, domború tábladíszítésekhez, LDM
 Figure 14. Brass and bronze clichés for sculptured relief panel decorations, LDM

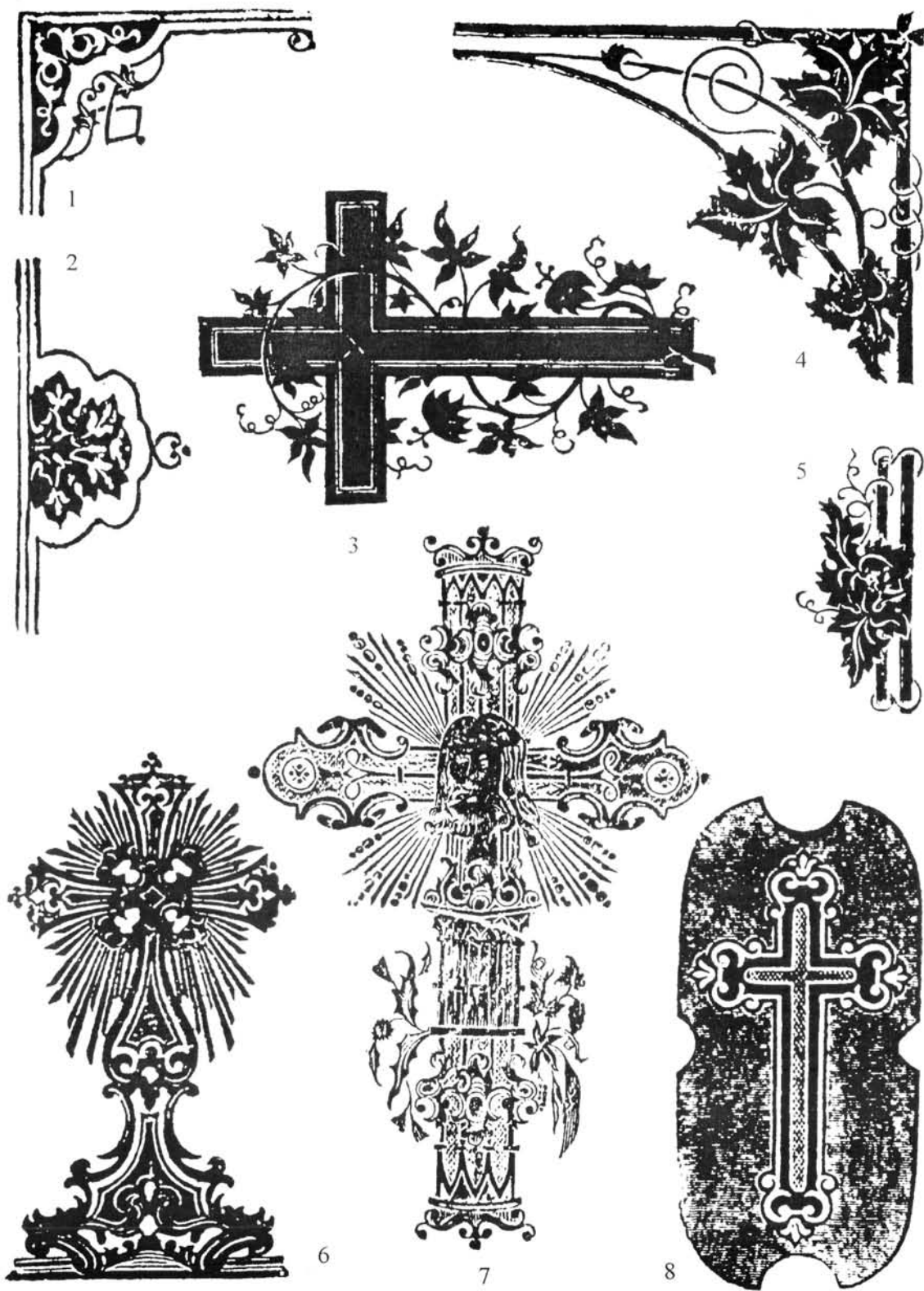
15. ábra. Kézi egyesbélyegzők lenyomatai, LDM
 Figure 15. Impressions of hand single stamps, LDM

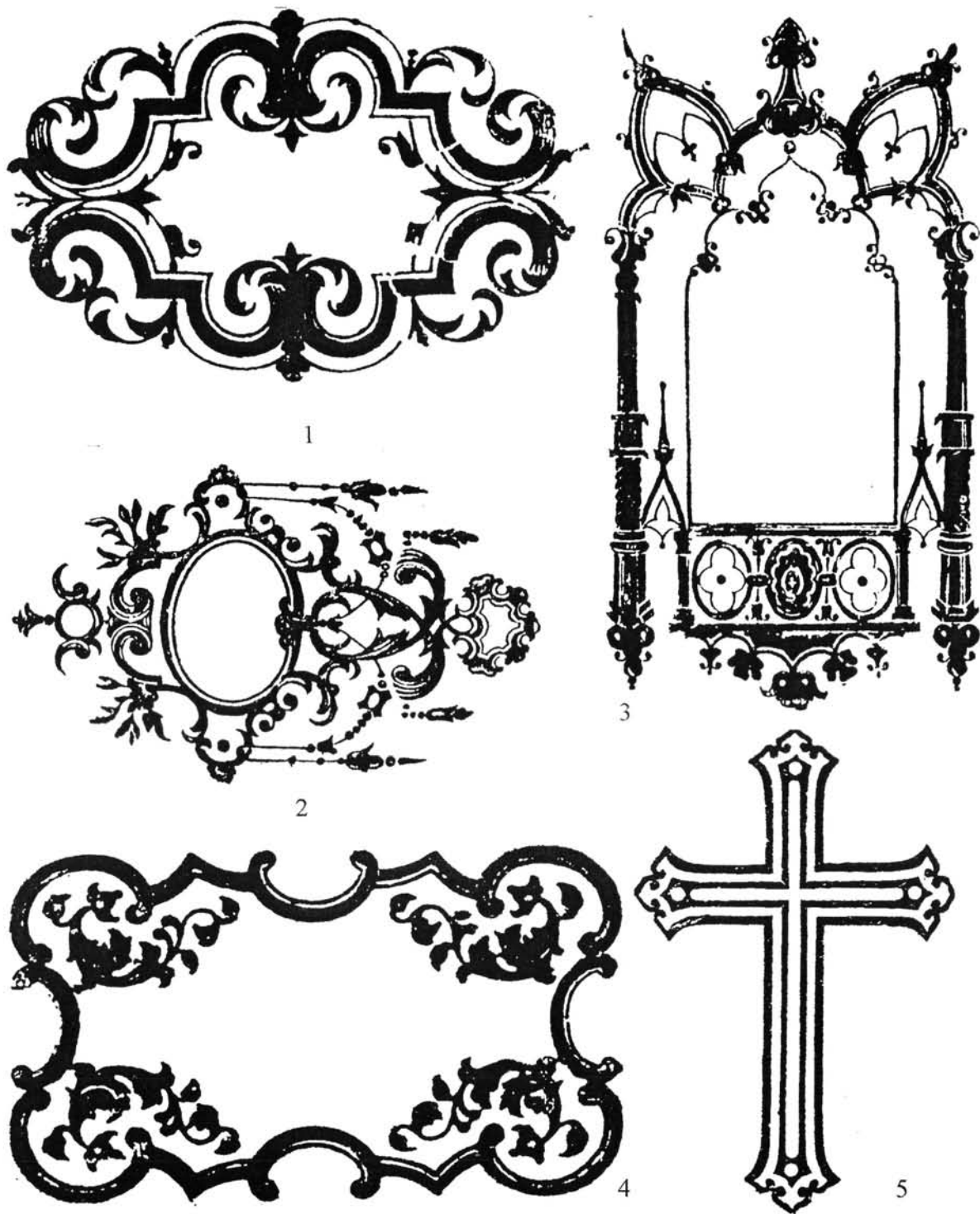
16. ábra. Kézi egyesbélyegzők (kivétel: 1-2. nyomdai klisé) lenyomatai, LDM
 Figure 16. Impressions of hand single stamps (exception: 1-2, printer's cliché), LDM

17. ábra. Sávozók (1-11.), táblaklisék (22-28.) és nyomdai klisék (12-21.) lenyomatai, LDM
 Figure 17. Impressions of banders (1-11), panel clichés (22-28) and printer's clichés (12-21), LDM

18. ábra. Tábladiszító klisék lenyomatai, LDM
 Figure 18. Impressions of panel decorations clichés, LDM

19. ábra. Tábladíszítő klisék lenyomatai, LDM
 Figure 19. Impressions of panel decorations clichés, LDM

A JELENLÉT MEGSOKSZOROZOTT BIZONYOSSÁGA

(Šwierkiewicz Róbert: *Többedmagával* című műtárgygyűjtése a Laczkó Dezső Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményében)

A Laczkó Dezső Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményébe 1998-ban került Šwierkiewicz Róbert *Többedmagával* című, huszonegy darabból álló sorozata. (1-7. ábra) A festő egyik otthona a Veszprém megyei, Balaton-felvidéki vulkanikus hegycsoport egyik legvonzóbbikán, a Csobáncon van. Ilyenformán a műtárgygyűjtésnek a veszprémi múzeumba kerülését indokolhatják a művész életének, tevékenységének helyi vonatkozásai is, de még inkább a múzeum kortárs gyűjteményének azon darabjai, amelyek az 1990-es *Üveg a kortárs művészetben* kiállítás óta (Tihanyi múzeum, rend: Gopcsa Katalin) különleges műtárgygyűjtését alkotják azoknak a műveknek, amelyekben nem kizárólag üveggel foglalkozó alkotók művei szerepelnek, s amelyekben valamilyen formában mégis szerepel az üveg.

A művész

Šwierkiewicz Róbert a kortárs magyar művészet egyik legmarkánsabb, legsokoldalúbb egyénisége. Grafikusként indult. Meglepő így, több évtized távlatából első nyilatkozata arról, hogy mi indította el a „grafikai megfogalmazás” útján. Egy irodalmi mű volt az, Saint-John Perse nagyszabású prózai költeménye, a *Bóják a tengeren*¹ ami egyrészt mutatta Šwierkiewicz különleges vonzódását, sajátos kapcsolatát a költészethez, pontosabban egyes művekhez vagy költői életművekhez, azonosulási készségét különös költői sorsokkal, másrészt különös érzékenységét is, hisz Perse, amikor 1960-ban, hetvenhárom éves korában megkapta a Nobel-díjat, jóformán még a beavatottak előtt is ismeretlen volt...

Miről is szól a *Bóják a tengeren*? Saint-John Perse megfogalmazásában: „Dicsőíteni akartam, egész hevében és büszkeségében annak az emberi

létnek, vagy inkább emberi vonulásnak drámáját, melyet a mai tetszelgés annyira lenéz és lefitymál, hogy meg akarják fosztani minden jelentőségétől, minden fenséges összefüggésétől azokkal a nagy erőkkal, amelyek megteremtenek, átjárnak, összekötnék bennünket.” Az ember teljességét akarta talpra állítani Perse, és a Tenger felé vonulást használta fel hasonlatul, hogy bemutassa az emberi drámát is, az emberét, aki tartalékot meríthet a Tengerből önmaga tökéletesüléséhez és önmaga túlhaladásához....., Perse-nél megjelenik az egész színpadtér, ahol ez a dráma lejátszódik, a szertartás középpontja, az „emberek vén földje”, „mert hát mindig erről az emberi földről van szó”²

Az önmaga tökéletesedését véghezvivő ember, a kielégíthetetlen vándor, ha művész, művészi munkájában realizálja a számára fontos dolgokat: teszi föl a kérdéseket és fogalmazza meg a válaszokat rá.

Šwierkiewicz első önálló kiállításának kérdésfeltevései és állásfoglalásai már akkor, huszonöt évesen is határozott művészi karaktert mutattak: „nem törekedve formai jegyek átvételére képzőművészeti látásmódja... intellektuális indíttatású, racionálisan mérlegelő típus, érzelmi fűtöttségét is az értelem szűrőjén tompítja le, művészi ösztönöségét is tudatkontroll fegyelmezi.”³

Már korai grafikai együtteseire (*Zrínyi-sorozat*, 1966; *Jób könyve*, 1971; *Kopernikusz emlékezete*, 1973; *In memoriam Bartók*, etc.) jellemző a sorozat-jelleg kedvelése. „Újra meg újra átéli azt a minden képzőművész számára újat jelentő élményt, hogy minden változtatás számít, hogy a legvékonyabb vonalnak, a legkisebb foltnak is szerepe van a kompozícióban.”⁴

Nemcsak a sorozatot alkotó művek minden egyes darabjához való ragaszkodás jellemzi, hanem hallatlan kíváncsiság is, az egyes anyagokkal való találkozása kapcsán: így aztán meglátja, észreveszi, kipróbálja, birtokolja, és műveibe beépíti

a keze ügyébe kerülő legkülönbözőbb anyagokat. Nemcsak hagyományos grafikát és festményt készít, szobrot vagy fotót csinál, könyvet vagy installációt állít össze, nemcsak egyfajta „esztétikai alkímiát”⁵ művel, hanem minden elképesztő találékonysággal, minden elképzelhető eszköz igénybevételével benépesíti a világot. Vannak, akik ezt folytonos építkező tevékenységnek,⁶ mások élő burjánzásnak tekintik. „Első munkáitól kezdve a művészet legsajátosabb, eredendő létformája: a metafora alkotja műveinek lényegét, egységét, olyan természetességgel szaporodván, mint az élősejt maga. Mert az ilyen művészet számára minden mozdulás a világban újabb lehetőség.”⁷

Świerkiewicz építkező művészetének nincsenek meghatározó korszakai. Vannak témák, problémák, visszatérő motívumok, újra meg újra feltett kérdésekre átfogalmazott válaszok, folyamatosan változó műegyüttesek, szekvenciák. A meghatározó tárgykörök inkább a jellemzők, nem a hagyományosan meghatározható műfajok.

Festményei, assemblage-ai, az arte povera, az absztrakt expresszionizmus, a pop art és a Fluxus jegyeit egyszerre viselik, de extenzív módszere további elemeket is összekarol. „Świerkiewicz pályája kezdete óta tökéletes szabadsággal és jó értelemben vett gátlástalansággal közlekedik a XX. század második felének stílusai és áramlatai között, s teljes felhőtlenességgel veszi birtokába a legkülönfélébb eszközöket.”⁸

Létezik egy hol donquijotésnak, hol „enfant terrible-nak”, hol csak egyszerű, szemlélődő, megfestett, szövegekkel teleírt köpönyegű, itt és most élő, de nagyon is kortalan garabonciás, akinek életművét összművészet (Gesamtkunst) -jellegű egység hatja át. A műveire jellemző szabadság nemcsak egyes festményein, assemblage-ain érvényesül, de installációin is, ha kell – miként megfestett, feliratokkal teleírt léghajói – átlebegve rajtuk, kitöltve a három dimenziót, viszik az üzenetet, repülésnek kedvező időben, keresve a tárgyak és emberek, emberek és emberek, kultúrák és kultúrák közötti kapcsolatokat. Mint afféle, a világon szemlélődve baktató garabonciás, Świerkiewicz sok mindent észrevesz maga körül: legyen az kommunikációs csatornákon terjedő híryanag vagy időjárásjelentés, az éppen ébredő szél fúvása, a tenger vonulása vagy a Hallgatás tornyába húzódó költő mondatfoszlányai.⁹

Aktív mail art művész, az 1982-ben létrehozott XERTOX-csoport tagjaként meglepetést szerző

rituálékát szervez, intenzíven foglalkozva a kapcsolatteremtés mágiájával is.¹⁰

Świerkiewicz 1993-ban hosszabb időt töltött Indiában, ahol *A hulladémon huszonöt meséje* könyvön dolgozott, s ahol nagy hatással volt rá az indiai életmód, filozófia. A képei társaságában megjelent szanszkrit mesék¹¹ és a *Kelet kezd - Nyugat befejez* című, a kiscelli múzeumban rendezett kiállítása¹², valamint az *Ondekoza, a szél eredete* című kiállítása művein keresztül tanúskodnak az őt ért hatásokról.¹³ A Zen buddhizmus szellemissége, a távol-keleti tanítások idézése sokkal inkább belső ráhangolódásból, ösztönös megérezésből fakad, s nem filosz típusú, csupán szövegeket tanulmányozó mentalitásból.

A fotó

A Többedmagával huszonegy lapból álló sorozat 1985-ben készült. Az alapjául szolgáló fotók, mint a fényképekre írt információkból is tudjuk: 1984-ben. „A Többedmagával című 21 lapos sorozatom, amely először a Beresényi Kollégiumban volt látható, Franciaországban élő barátomnál készült fényképnovella. Akkoriban már elég intenzíven műveltem a mail artot, és a köztünk lévő távolságot ezért is éreztem kihívásnak.”¹⁴

Świerkiewicz 1975-ben, Moszkvában, egy Fed 3-mal kezdett el először fényképeket használni. 1977-ben készített Ady-sorozatán a költő halotti maszkjának fotójára felragasztott keskeny papírcsíkok, a verssorok „a halott arcot az élet álarcával fedik be, az életmaszkot lassan kiveri a verssorok verítéke, majd a szájból is ömlenek a szerelmes és perlekedő szavak.”¹⁵

„Az Ady-maszk kapcsán találkoztam a lehetőséggel, és rögtön ki is használtam. Úgy történt, hogy Ady Endre halotti maszkját kölcsönkértem és kaptam a Petőfi Irodalmi Múzeumtól. Sokáig me-rengtem a maszk fölött, míg végül arra jutottam, ha minél konkrétabb, de a hagyományostól eltérő módon akarom megfogalmazni, amit Ady költészetének és a maszknak az élménye kivált belőlem, a fotózási eljáráshoz kell fordulnom. Elsősorban a fotó ‘képlékenységét’ használtam ki.”¹⁶

A sorozat megvalósítása: valós kellékekkel készített dokumentum-sorozat, előre megkonstruált látványt rögzít, amire meghatározott gondolati koncepció dokumentumait mutatja fel. Ha úgy tetszik, primer fotográfia-használat. Ez az időszak, a

hatvanas évek vége s a hetvenes évek a fotográfiával kapcsolatban „a változás kora”.

A hatvanas évek végén, elsősorban a fényképezni kezdő képzőművészek hatására, fellendült az egyedi fotók kultusza, megkezdődött a régi nagy fotósok újrafelfedezése és a régi fotók kultusza. A „totális hatalomra törő fotográfia”, az önfelfedezést elősegítő fotográfus felfedezése a világnak, a mindenütt jelenlévő fényképezőgép és fénykép mibenléte az érdeklődés középpontjába került. Jelzik ezt a rangos kiállítások és megindult múzeumi gyűjtések, sorra megjelenő albumok és fotográfiával foglalkozó, új szemléletű elméleti írások. „Andy Warhol volt az, akinek vásznai a művészet magasságába emelték a névtelen kriminalisztikai fotókat, s így sztárrá a körözött bűnözőket, Christian Boltansky konceptuális művei a családi albumok szüvenírfelvételeit, és ezután mondhatja el Sontag: „az igénytelen, funkcionális amatőrkép éppoly érdekes látvány lehet, éppoly sokatmondó, éppoly szép, mint a legünnepeltebb művészfotó.”¹⁷

1970-ben még fel lehetett tenni egy fotóművészettel kapcsolatos folyóiratban azt a kérdést (a tömören „csak” válasszal és „egy művészettörténész csödjé” megjegyzéssel), hogy „Miért használ fotókat Andy Warhol?”¹⁸ Még 1972-ben is felmerült kérdésként, hogy miért használ fotókat az A. P. L. C.?,¹⁹ de 1977-ben, amikor a *Muszáj Herkules* született, és 1984-85-ben, amikor a *Többedmagával* - a kérdés, hogy miért használ fotókat Świerkiewicz Róbert, már feltehetetlenné, idejétmúlt kérdéssé vált. Addigra a fotók lényegi funkciói (a valóság megörökítése, dokumentálás, mágikus funkció, reprodukív funkció, metaforikus funkció) aktív gyakorlattá váltak a kortárs képzőművészetben is.

A fénykép bizonyíték volta ekkorra már a múlté. A fénykép eredmény, eszköz, kiindulási alap, amellyel bármit lehet csinálni. A kérdés csupán az: hogyan? „A modern ízlés popváltozatának legsikeresebb hordozója éppen a fényképezés, hiszen hatalmas hévvel rombolja a múlt kultúrájának nimbuszát (a törmelék, a limlom, a furcsa holmi köti le figyelmét, s nem ismer lehetetlen témát), tudatosan hódol a közönségességnek... vonzódik a giccshez, ügyesen békíti össze egymással az avantgarde törekvéseket és az üzleti szellem előnyeit.. A fényképezés ugyanakkor lassanként magáévá teszi a klasszikus modernista művészet minden aggályát és tudatosságát.”²⁰

Świerkiewicz tehát a hetvenes évek végétől kezdve teljesen magátólértetődő módon készít és

alkalmaz fotókat művein. Összeállít belőle fotósorozatot, képregényt, variálja egy filmkocka felnagyított fotóját, átrajzolja, átfesti a polaroid képeket, sokszorozza önarcképét, a nagyító elé és a nagyítópapír közé raszterrácsot tesz, és meghajlítja a nagyítópapírt – majd az egészet átviszi szitára (*Apám, Anyám sorozat*),²¹ és személyes kapcsolatba kerülve a képeket hordozó perforált filmtekercsekkel, elővarázsolja a csigaházból a filmeket, amelyek a hengeres üvegből kiömölve, végükön csigaházakkal, sajtóságos fotókapcsolatról árulkodó tárgyegyüttest alkotnak (*Időhúzás*, 1980), hisz a fényképnek anyagi hordozója, a film éppúgy látványt képező matéria, mint az előhívott, síkban megjelenő, egymásra nagyított képpár, amikor a virágok szirmai közt lebegő női akt ugyanazt a lebegésérzetet idézi, mint a levegőre bízott hőlégballonmű.²²

A tükör

A tükör kettős természetű: egyik oldala matt és hétköznapi, a másik csillogó, megfejthetetlen és titokzatos.

A tükör: konkrét fizikai léttel bíró valóságos tárgy, illetve felület, korra jellemző civilizációs eszköz, használati és dísz tárgy, amulett és ritusok mágikus eszköze; ugyanakkor anyagtalán kép, sokszor értelmezett filozófiai, vallási fogalom, a való igazság jelképe, a művészet kategóriája. Lehet az isteni mindentudás eszköze (Dante Paradicsoma), az igazmondás tárgya (Hófehérke) és a bölcsesség metaforája.²³

A művészetben évszázadok óta kedvelt motívum a tükör. Önarcképet készítő festők segédeszköze, Jan van Eyck kedvelt témája az Arnolfini házaspár képén, a felirattal: Johannes de Eyck fuit hic – a jelenlét bizonyítéka; Hans Memling, Petrus Christus, Quentin Massys, Nicolas Froment, Baldung Grien képein – szimbólumhordozó; Leonardonál szövegrejtő (tükörírás); és a barokkban: szakrális tárgyakhoz illő keret, pompás paloták, kabinetek trompe d'oeil eszköze. Különböző, az evilági múlandóságra és az emberi halandóságra emlékeztető „memento mori” és „vanitas”-képek alapja.

Korunkban a tükör anamorfózisok izgalmas kísérleti eszköze (Marcel Duchamp), dobozokban, tárgyegyüttesekben, képpaplikációkban kedvelt anyag, a magyar szobrászat nagy egyéniségének, Schaár Erzsébetnek kisméretű plasztikáiban falat-

ajtót-plafont és padlót létrehozó térformáló anyag, miként tematikus kiállítások látványosan bemutatták ezt.²⁴

Świerkiewicz művészetében is gyakran használt anyag a tükröző felület. Tárgy-együtteseinek gyakori összetevője, kedvelt motívuma a tükör (*Keret tükörrel, fej pengéssel*, 1980; *Holdszekrény*, 1982; *Hártya és Isten*, 1991; *Ami személyes és ami szent*, 1987), de van két különös műve, amelyekben kiemelt szerephez jut ez az ambivalens anyag: A költő széke az egyik mű, ez a Cummings-művek hatására készített, tüköröcskók szegélyezte, valószínűleg sokszorozó fejedelmi trónus; a másik a *Többedmagával* című sorozat első tíz darabja, ahol azért is szerepel kivételes helyzetben a tükörapplikáció, mert a képeken maga a nyíló ajtó a tükör.

Ezüstösen csillogó, párává váló tükörajtófelületen át jut be Lewis Carrol Alice-a egy különleges világba, Tükörországba, de Pilinszky János meseregényében is a tökéletesen éber, megnyíló tükrön át indul el kalandozni a regény félnék hőse, a Kisfiú. Cocteau híres filmjében, az Orpheusban is tükörkapu nyílik a túlvilág felé. A tükörkapu, mint valami keleti tudástól átítatott metaforikus nyílás, amolyan „kapujasincs” átjáró egy másik világ felé.

Többedmagával

A meghívó egy fényképre ragasztott, kézírásos invitáció, amelyben szeretettel meghívják a címezett Świerkiewicz Róbert kiállítására a Bercsényi kiállítóterembe (Budapest, Bercsényi u. 28-30.) 1985. III. 15-től III. 31-ig, ahol is látható lesz

- 1) „Szent” színek borzongása (8-9. ábra)
- 2) *Többedmagával* (1-7. ábra)
- 3) *T. Kantor and A. Wajda: A halott osztály forgatásán 1976-ban Krakow-ban* (10-13. ábra)

A hússzor huszas fekete-fehér fotó, függőleges szélei ívesen, mintegy síkba rajzolt hordóívben fogják közre az esetlegesen (?) megakasztott Idő pillanatbeli élőképét, mintha az ősminta Csipkerózsika félbemaradt történéseinek mozdulatlaná vált pillanata válna láthatóvá: a kép előterében lépő, sapkás figura, a nőalak az ajtó előtt a felnyalábolt gyereket emeli, és előtéri zubbonyos-sapkás nézőtől elforduló alak követi a tussal körberajzolt, nem létező árnyékszörnyet.

Egy esetleges fénykép hát az invitáció, hátlapján színes szörnyet mutató, rajzolt bélyeggel, a barátságos szörny alternatív TAM-Tam feliratú dob mögött áll. S hogy az idő és helyszín egyértelmű legyen, a vakolatlan falon, az ablak és ajtó fölött felirat: CHAMPROY L'EGLISE 1984 – tussal írt helynév és dátum része a képnek, a kiállítás ketteszámú egységét alkotó *Többedmagával*-nak, amely hitelesített bizonyossággént hangsúlyozza a Massif Central-beli helyet és időt, hol kilógva a fényképből, hol fegyelmelzetten, miként egy állomásnév felirata, díszíti a falat.

A *Többedmagával* – sorozatmű: huszonegy darabból álló, egyenként 25,4 x 30,5 centiméteres fekete-fehér, illetve festett fotó. Alapja két (a meghívón szereplővel együtt összesen három), valószínűleg egymás utáni pillanatban önkiodóval készített „élőkép”, szembeáll az akkor és ott levő személyek jelenlétével. Egyfajta valós jelenlét, mert hiszen ez a jelenet egészen biztosan megtörtént, a Champroy-i fal előtt, három szereplővel, akik közül a két felnőtt, a sapkás alak (Świerkiewicz) nyakában fejfelé a másik figura – karját nyújtja a kisfiú felé. A vidámságot és humort sem nélkülöző szituáció személyessé teszi ezt a jelenetet, de egyszersmind érzékeltet egy másfajta (a szereplőben éledő) hiányt: a barátok, ismerősök jelen-nem-léte pusztán fizikai, amin a művész-mágus a nevek kimondásával-leírásával segít: megidézve a barátokat benépesíti a helyszínt.

„Egy történetet mondok el, egy történet hallatik,
„Egy történetet mondok el, ahogy elmondani il-
lik,

„És olyan kellemmel adatik elmondanom, hogy
hallatán örvendezni kelljen.

„Bizonyal egy történetet, ahogy hallgatni kí-
vánják, nemgondolva megint a halállal,

„És olyat meg olyat, hamvasan az emlékezet
nélküli ember szívének,

„Hogy mint új kegyet fogadjuk és mint a tor-
kolatöböl fuvallatát a föld lámpáival a szemünk-
ben, ...

„És akik hallják majd, ülven a fájdalom nagy
fája alatt,

„Nem sok lesz köztük, aki fel nem áll, aki fel
nem áll velünk és el nem indul mosolyogva

„A gyerekkor páfrányai közé megint, ahol
pásztorbot-tekervényei kisimulnak a halálnak.”²⁵

(Saint-John Perse)

A Świerkiewiczre fiatal korában nagy hatással lévő Sain-John Perse dicsóíti az emberi létnek, az emberi vonulásnak a drámáját – ugyanígy Świerkiewicz is elemi erővel népesíti be ennek a háznak (templomnak?) előterét, vonultatja fel a baráti kört.

A fotók középpontja: az ajtó. „Il faut, qu'une porte soit ouverte ou fermée” (Musset) – kell, hogy egy ajtó nyitva legyen vagy csukva. A Champroy-i ház ajtaja fantáziát megcsúfoló módon nyitva van és csukva: a befelé nyíló ajtószárny rövidülésben látható, de maga az ajtó – tükör. Miként Alice-nál és Pilinszky kalandozó kisfiújánál: egy másik világ létének határa.

A tükör-átjárhatóság nem működik mindig az egész téglalap-ajtó felületén. Van, amikor csupán tükör-háromszögek vagy kitakart, nagy X mutatja az új képet: az első tíz, tükrös darabja a sorozatnak nemcsak a kép felírt címét – *Többedmagával* – hordozza, diszkréten jobbra lent jelölve a művész monogramját, de zárójelben az „élőmontázs” megjelölést is. Műfaji kiegészítésül pedig, idézőjelben: nappal működő kép – ami a tükörben mindig változó látvánnyal egészíti ki, mindig változóan, a képet.

A Bercsényi-terembeli kiállításon a nappal működő tükrös képek az ablakokon voltak elhelyezve, s az élőmontázsnak megfelelően, attól függően, ki mozdul és mi mozdul a kép előtt, folyamatosan változott a kép. A sorozat későbbi kiállításain, az egyes képek bekeretezve és beüvegezve, az üveglap tükröződésénél fogva tovább erősítik a kép változó mivoltát.

A fényképek tükrök általi életre keltése, Świerkiewicz animációja valóban létezővé tette a kép valóságát. A sorozat első tíz képén, váltakozva a fotó jobb és bal, függőleges széle mellé írt, ismétlődő mondat: Csak nem Molnár jön? behelyettesítődnek a nevek: Molnár Tamás, Bokros Péter, Regős Imre, Lévay Jenő, Vincze Balázs, Weber Kristóf, Peternák Miklós, Csorba Simon (a nyolcvanas évek művészetének szereplői), míg a tizedik, „Csak nem valaki jön?” kérdésre a válasz: „Nem, egészen (sic) más jön” – zárja a sorozat első tíz képét, az ajtón az X jelű tükröcsikkal.

A távollevők megnevezéses megidézése a sorozat következő tíz képén a fotókra festett piros, sárga, zöld festékcsíkokra írt újabb, ismétlődő, csupán nevet behelyettesítő kérdéssel folytatódik: Most Galántait (Erdélyt, Lengyelt, Tóthot, Pácsert, Vörösváryt, Szirtest, Majort, Bakost, Mátyust) látod?

A könnyed gesztussal fotóra festett színes ecsetvonások hol lendületesen balról vagy jobbról szelik át a képet, hol ívesen körülölelik egyik szín a másikat, vagy csak végighullámoznak a fotón, és a többnyire sárga csíkba írva, miként a képregények figurái mellett a mozgalmas, fordultatos, bonyolult cselekményt és lelki folyamatokat is érzékeltető szövegcsíkok, itt a kézírás személyességével élővé teszik a képet, megváltoztatják annak valóságát. „A fénykép realizmusa összekuszálja fogalmainkat a valóságról” – ezt „kuszálja” még jobban össze a monoton ismétlődő kérdéssorozat függőbeszéde –, „s ez hosszú távon – erkölcsileg érzéstelenítő hatású, de egyszersmind – hosszú és rövid távon egyaránt, serkenti az érteket.”²⁶

Świerkiewicz „az íráskép esztétikusságával mit sem törődő, a szöveget elsősorban feliratként, információként, XX. századi 'írászalagként', másodsorban erőteljes kompozíciós tényezőként” használja... miként a nyolcvanas évek derekán, a festett motívumokkal a fotókat és talált tárgyakat egybeszervező, az időt – a készítés-készülés idejét és körülményeit – is a kép elemeként tételező sorozat műveit (*Meteorológiai jelentés*, 1984; E. E. Cummings-illusztrációk, 1986; *Europe's Climatic Art*, 1986).²⁷

A valóság varázsa, a művészet tekintélyével, és a kérdező intenzív személyes jelenlétét érzékeltető mondatokkal az átalakulás tanúvá tesz bennünket: a sokszor lemásolt fotó gépiesen megismétli a rögzítendő, csöppet sem beállított, nagyönis esetleges életképet, a kérdés folytatja az ismétlődést –, a kép és szöveg együtt tanúsítja a bizonyosságot: „minden megtörténhet...”

Nem lenne teljes Świerkiewicz múzeumba került műtárgyegyüttesének bemutatása a Kantor-Wajda-film forgatásán készített dokumentumfotók ismertetése nélkül. A szintén a Laczkó Dezső Múzeumba került fotóanyag, amelyen csupán néha, diszkréten szerepelnek a kép szélén a filmet készítő Wajda stábjának tagjai a kamerával, Świerkiewicz érzékenységét, nyitottságát mutatják.

Kiállítási összkép

1984. júliusában születtek meg Świerkiewicz Róbert *Meteorológiai jelentésének* művei. A váci kiállítási térben elhelyezett állványzat, amelyen a műveket festette, a színek kuszaságát jelentő lécek, az 1985-ös Bercsényi utcai tárlat egyes számú műegyüttesét alkották a „Szent” színek borzongása

címet viselve. A különböző formákba beállított színes lécek, a sorozat ablakra és alsó falsávra helyezett darabjai meghatározták a kiállítás vizuális összképét, amelyet kiegészítettek harmadik műtárgyegyüttesként *Kantor és Wajda: A halott osztály forgatásán 1976-ban Krakkóban* készített fotók.

Kantor hatvan éves volt, amikor ezt a darabot írta, 1975-ben készült el vele. A CRICOT színház, Kantor személyes színháza groteskségével, spon-tán szubjektivitásával látomásszerű valóságot teremtett a mű bemutatásával. Wajda filmje megmutatja, hogy mindaz, amit látunk, az ő (Kantor)

fejében van. A pincehelyszínt benépesítik a miszticizmusba hajló darabot nagy átéléssel előadó művészek. Świerkiewicz huszonhat dokumentumfotója a darab különös figuráit mutatja be, és a teremtő rendező Kantort, akinek egy kézmozdulatára feltámad az osztály, és akinek intenzív személyes jelenléte étellel tölti meg a kitalált valóságot.

Az 1985-ös Bercsényi utcai kiállítás dokumentumfotói, a *Többedmagával*-sorozat és a Kantor-Wajda darab forgatásának dokumentumfelvételei egy régi kiállítás rekonstrukciójának ritka élményet adják.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- ANDRÁSI - PATAKI - SZÜCS - ZWICKL 1999 = ANDRÁSI G. - PATAKI G. - SZÜCS Gy. - ZWICKL A.: Magyar képzőművészet a 20. században. Budapest 1999
- ANDRÁSI 1991 = ANDRÁSI G.: Szorgalmas művészet és dolgos meditáció. Művészet 1991/VI. 35 - 38.
- BENJAMIN 1980 = A fényképezés rövid története. In: Benjamin, W.: Angelus Novus. Budapest 1980. 687-709.
- FM = Fotóművészet
- GYETVAY 1979 = GYETVAY Á.: Muszáj – Herkules. Művészet 1979/IV. 24-27.
- HAJDÚ 1990 = HAJDÚ I.: Świerkiewicz Róbert (katalógus). Budapest 1990
- HUDRA 1988 = HUDRA K.: Bevonulás „A megterhelt házba”. Művészet 1988/1. 35 - 38.
- KESERŰ 1987 = KESERŰ K.: Metafórák. Świerkiewicz Róbert kiállítási katalógus. Ernst Múzeum, Budapest 1987
- KESERŰ 1987a = KESERŰ K.: Mágikus művek (katalógus). Budapest Galéria, Budapest 1987
- KESERŰ 1994 = A modern poszt-jai. Esszék, tanulmányok, dokumentumok a 80-as évek magyar művészetéről. Szerk.: Keserű K., Budapest 1994
- KÉP A KÉPBE = Kép a képben művészeti magazin. Veszprém TV. Szerk: Gopcsa K.
- KOCH 1994 = KOCH J.: Adatok a Xerox csoport tevékenységéről a 80-as években. In: A modern poszt-jai. 281-284.
- SAINT-JOHN PERSE = SAINT-JOHN PERSE: Bóják a tengeren (Vas I. fordítása). Nagyvilág VII/9. 1963. szept. 1288 – 1294.
- SONTAG 1981 = SONTAG, S.: A fényképezésről. Budapest 1981

- ROMVÁRY 1967 = ROMVÁRY F.: Świerkiewicz Róbert katalógus előszó. Janus Pannonius Múzeum, Pécs 1967
- ŚWIERKIEWICZ 1987 = Świerkiewicz R. kiállítási katalógus, Peternák Miklós és Keserű Katalin előszavával. Budapest 1987
- ŚWIERKIEWICZ 1994 = Świerkiewicz R.: „Az egy több a soknál” katalógus. Éri galéria, Budapest 1994
- ŚWIERKIEWICZ 1990 = Świerkiewicz R.: Transzmisszió 90. (kiállítási katalógus) (bev.: Hajdú I.). Budapest 1990
- ŚWIERKIEWICZ 1991 = Świerkiewicz R.: Önfejtő mail art. Vác 1991
- ŚWIERKIEWICZ Vétála - Pancsavinsatika = (Vekerdi J. fordítása, Świerkiewicz Róbert illusztrációk). Vác 1991
- ŚWIERKIEWICZ 1997 = Świerkiewicz R.: Lisszabon - Stuttgart - Madras 1992 - 1995. AI Galeria Gerlinde Walz, Stuttgart 1997
- SZABÓ 1973 = SZABÓ J.: Świerkiewicz Róbert - Grafikák és textilnyomatok. Művészet 1973. II. 15.
- SZABÓ 1999 = SZABÓ J.: Isten Veled Költészet! Kiállítási megnyitó. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1999. VI. 18.
- TÖRÖK - VÖRÖSVÁRY 1994 = TÖRÖK T. – VÖRÖSVÁRY Á.: Speculum. (katalógus). Budapest Galéria, Budapest 1994
- VAS 1963 = VAS I.: Szubjektív jegyzetek Saint-John Perse-ről Nagyvilág, VII/9. 1963. szept. 1283 – 1288.

¹ Dunántúli Napló 1966. aug. 7. - nt -

² SAINT-JOHN PERSE 1283.

³ ROMVÁRY 1967

⁴ SZABÓ 1973

- ⁵ CSAPÓ GY.: Közelképek. In: ŠWIERKIEWICZ 1994
- ⁶ ANDRÁSI 1991. 38.
- ⁷ KESERŰ 1987
- ⁸ HAJDÚ 1990
- ⁹ SZABÓ 1999. 15..
- ¹⁰ KOCH 1994
- ¹¹ ŠWIERKIEWICZ Vétála - Pancsavinsatika
- ¹² Kelet kezd - Nyugat befejez. Kiscelli Múzeum, 1994
- ¹³ KÉP A KÉPBEN. 1997. december
- ¹⁴ HUDRA 1988. 37.
- ¹⁵ GYETVAY 1979. 25.
- ¹⁶ HUDRA 1988. 37.
- ¹⁷ BEKE L.: Utószó Susan Sontag: A fényképezésről c. könyvéhez
- ¹⁸ PERNECZKY G.: Miért használ fotókat Andry Warhol? FM 1970/2. 21 -28.
- ¹⁹ BEKE L.: Miért használ fotókat az A.C.L.P? FM 1972/2. 20-27.
- ²⁰ SONTAG 1981
- ²¹ HUDRA 1988. 37.
- ²² Szubjektív - kiállítás Diszelben. Első Magyar Látványtár, 1999. jún. - 2000. máj.
- ²³ TÖRÖK-VÖRÖSVÁRY 1994
- ²⁴ Üveg a kortárs művészetben. (Rend. Gopcsa K.) Tihanyi Múzeum, 1990.; Absolut-Tükrök és dobozok. Első Magyar Látványtár kiállítás. Tihanyi Múzeum, 1992; Speculum. Budapest Galéria kiállítóház, (Rend. Török T. - Vörösváry Á.) 1994
- ²⁵ SAINT - JOHN PERSE 1289
- ²⁶ SONTAG 1981. 128.
- ²⁷ ANDRÁSI G.: Az új kép. In: ANDRÁSI - PATAKI - SZÜCS - ZWICKL 1999. 221.

THE MULTIPLIED ASSURANCE OF PRESENCE

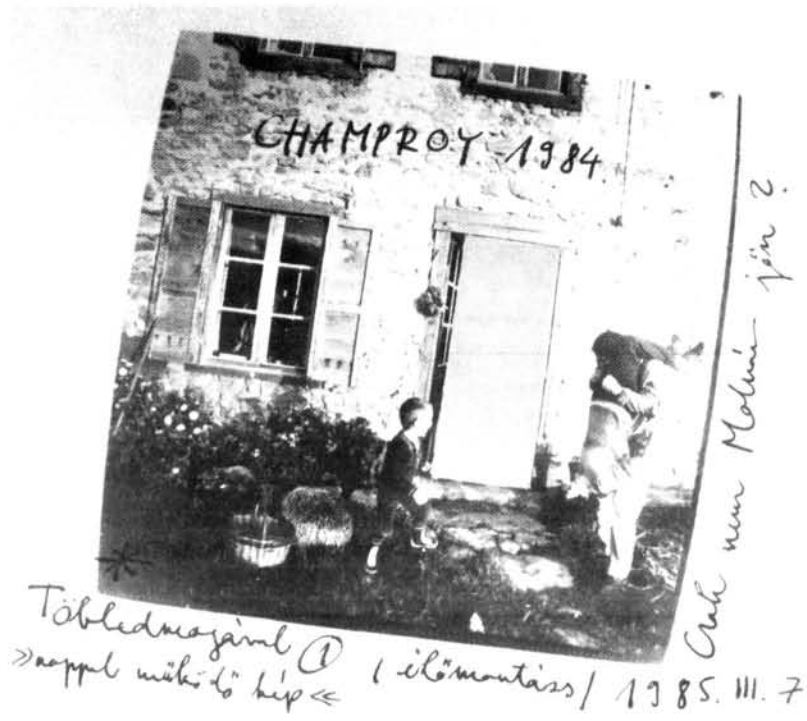
(Róbert Šwierkiewicz: Group of exhibits „In the company of others” in the graphic arts collection of Museum „Laczkó Dezső”)

Róbert Šwierkiewicz is one of the most striking personalities of contemporary Hungarian art. He first appeared in the mid 60s with a private exhibition, and since then he has also contributed to national art exhibitions with his remarkable works. He is an active mail art artist; as a member of the XERTOX group formed in 1982, with surprising communication rituals he also deals intensively with the magic of creating relationships between objects, people, eastern and western cultures.

His life work is permeated by a unity of total art character (Gesamtkunstwerk). He constructs and builds together his works from the most diverse materials, in various genres and in ensembles and out of ensembles which know no genre limits. His art does not have defined periods; his activity is much rather characterised by individual defined object classes and themes. In connection with his works, abstract expressionism and arte povera, the definitive marks of

Fluxus, the discipline of concept and the uninhibited liberty of pop art have all been mentioned. This all goes to show that his art is difficult to define using categories of style and genre. This liberty is not only displayed in his individual paintings and assemblages, but also in his installations. They do not merely populate the walls enclosing the exhibition areas, but also the space itself, hovering above it if need be – like his painted and inscribed air ships – filling the three dimensions, extending even into time.

One unit of Róbert Šwierkiewicz's 1985 exhibition is the 21 part application series of painted photographs and mirrors entitled, “In the company of others.” The museum collection has recently acquired this group of exhibits, as well as a series of documentary photographs, which appeared as a separate unit in the above exhibition, and was produced by the artist in 1976 in Krakow during shooting for the film, “The dead class” by T. Kantor and A. Wajda.

1. ábra. Świerkewicz Róbert: Többedmagával (1.), 1985
(Festett fotó, tükör, kollázs 25,5 x 31,5 cm)

Figure 1. Róbert Świerkewicz: In the company of others (1.), 1985
(Painted photograph, mirror, collage 25.5 x 31.5 cm)

2. ábra. Świerkewicz Róbert: Többedmagával. (7.), 1985
(Festett fotó, tükör, kollázs 25,5 x 31,5 cm)

Figure 2. Róbert Świerkewicz: In the company of others (7.), 1985
(Painted photograph, mirror, collage 25.5 x 31.5 cm)

Többedmagával (8) (ilémontárs)

Ugye nem Petermák jár?

»napról működő kép« 1985. III. 7.

SR

3. ábra. Świerkewicz Róbert: Többedmagával (8.), 1985
(Festett fotó, tükör, kollázs 25,5 x 31,5 cm)

Figure 3. Róbert Świerkewicz: In the company of others (8.), 1985
(Painted photograph, mirror, collage 25.5 x 31.5 cm)

4. ábra. Świerkewicz Róbert: Többedmagával (10.), 1985
(Festett fotó, tükör, kollázs 25,5 x 31,5 cm)

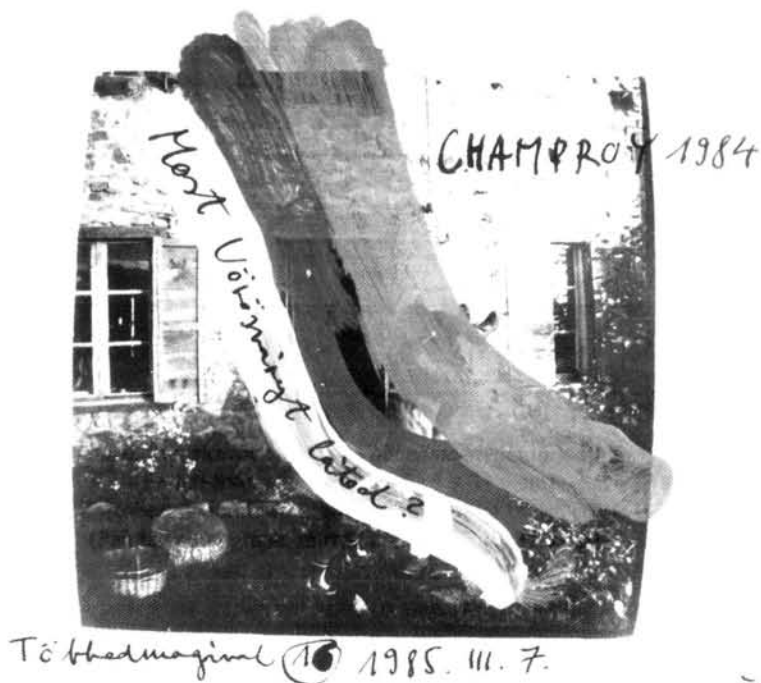
Figure 4. Róbert Świerkewicz: In the company of others (10.), 1985
(Painted photograph, mirror, collage 25.5 x 31.5 cm)

ŠR

5. ábra. Świerkewicz Róbert: Többedmagával (13.), 1985
(Festett fotó, tükör, kollázs 25,5 x 31,5 cm)

Figure 5. Róbert Świerkewicz: In the company of others (13.), 1985
(Painted photograph, mirror, collage 25.5 x 31.5 cm)

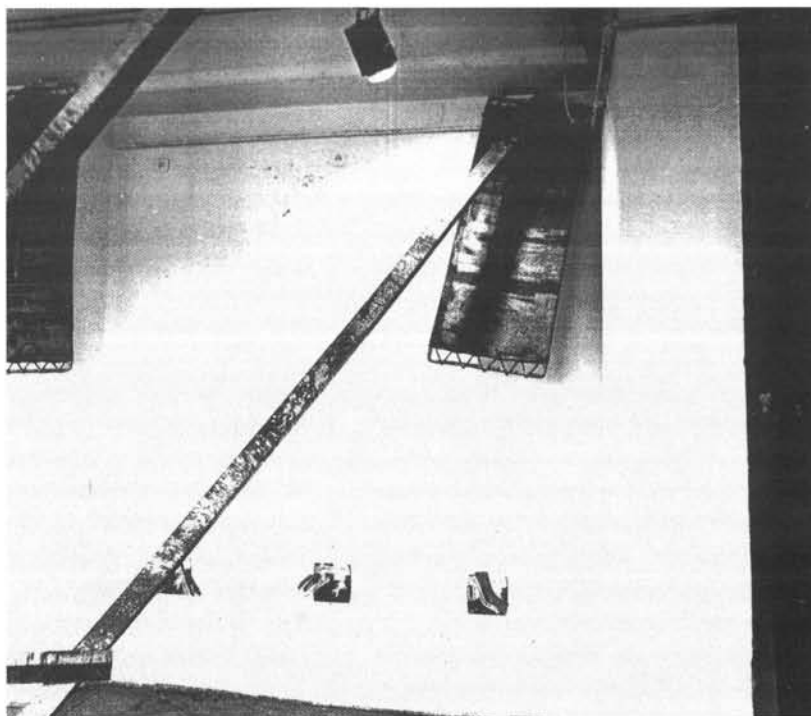
ŠR

6. ábra. Świerkewicz Róbert: Többedmagával (16.), 1985
(Festett fotó, tükör, kollázs 25,5 x 31,5 cm)

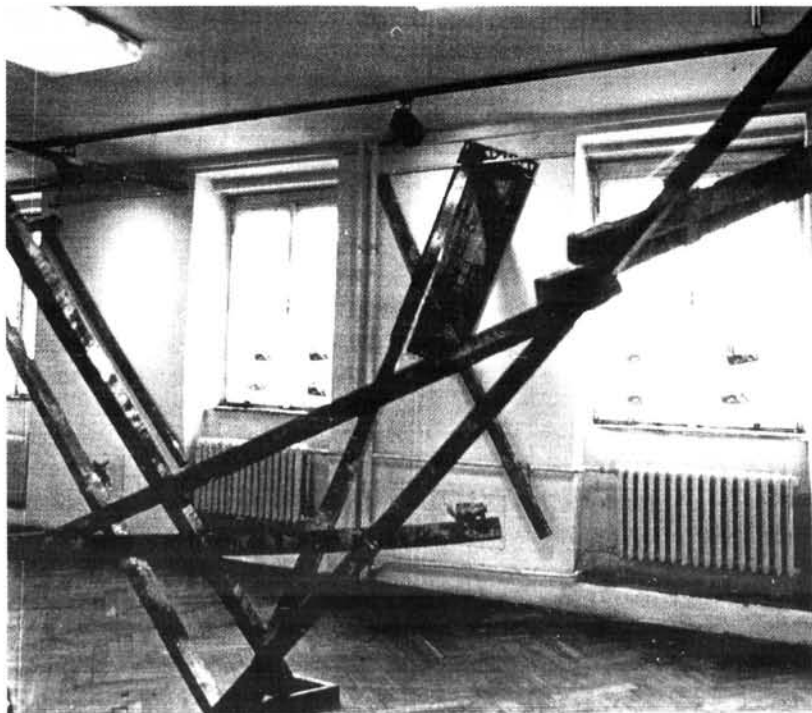
Figure 6. Róbert Świerkewicz: In the company of others (16.), 1985
(Painted photograph, mirror, collage 25.5 x 31.5 cm)

7. ábra. Świerkewicz Róbert: *Többedmagával* (21.), 1985
 (Festett fotó, tükör, kollázs 25,5 x 31,5 cm)
 Figure 7. Róbert Świerkewicz: *In the company of others* (21.), 1985
 (Painted photograph, mirror, collage 25.5 x 31.5 cm)

8. ábra. Świerkewicz Róbert: *„Szent” színek borzongása* (1-2.)
 Kiállítás-részlet Budapest, Bercsényi kollégium, 1985. III. 15-31-ig
 Figure 8. Róbert Świerkewicz: *The quivering of „holy” colours.*
 Detail of exhibition, Budapest, Bercsényi hostel, 15-31/3/1985. (1-2.)

9. ábra. Świerkewicz Róbert: „Szent” színek borzongása (1-2.)
Kiállítás-részlet Budapest, Beresényi kollégium, 1985. III. 15-31-ig
Figure 9. Róbert Świerkewicz: The quivering of „holy” colours.
Detail of exhibition, Budapest, Beresényi hostel, 15-31/3/1985. (1-2.)

10. ábra. Świerkewicz Róbert: T. Kantor and A. Wajda: A halott osztály
című film forgatásán készített dokumentumfotója (1-4.)
Figure 10. Róbert Świerkewicz: T. Kantor and A. Wajda: documentary photograph taken
during the making of the film „The dead class” (1-4.)

11. ábra. Świerkewicz Róbert: T. Kantor and A. Wajda: *A halott osztály*
 című film forgatásán készített dokumentumfotója (1-4.)
 Figure 11. Róbert Świerkewicz: T. Kantor and A. Wajda: documentary photograph taken
 during the making of the film „The dead class” (1-4.)

12. ábra. Świerkewicz Róbert: T. Kantor and
 A. Wajda: *A halott osztály*
 című film forgatásán készített dokumentumfotója (1-4.)
 Figure 12. Róbert Świerkewicz: T. Kantor and A.
 Wajda: documentary photograph taken
 during the making of the film „The dead class” (1-4.)

13. ábra. Świerkewicz Róbert: *T. Kantor and A. Wajda: A halott osztály*
című film forgatásán készített dokumentumfotója (1-4.)
Figure 13. Róbert Świerkewicz: T. Kantor and A. Wajda: documentary photograph taken during the making of the film „The dead class” (1-4.)

NÉGY TEXTILBORÍTÁSÚ LEGYEZŐ RESTAURÁLÁSA A LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL

„Egy régi költő mondja a legyezőről: Legkönnyebb eszköz a kaczérságot szemérmességnek feltüntetni és titkokat közölni; hatalmas fegyver, melynek egy mozdulata lesujt, míg a másik fölemel; delej mely vonz, és távol tart magától; nyitott könyv, melyből kiolvashatod boldogságodat, ha a kedvesnek pillantása erre feljogosít!”¹

A legyező az arc legyezésére, hűsítésére szolgáló eszköz. Már az ókorban is ismerték keleten.² Indiában a királyi méltóság jelvénye volt, Japánban pedig a katonai hatalomé. Európában egyházi, liturgikus célokra használták a kör alakúra nyitható flabellumot és a hosszú nyelű, kör alakú ripiont. A XVI-XVII. század fordulóján Medici Mária honosította meg Franciaországban. Az előkelő hölgyek aranyzsinóron viselték, ugyanolyan drága övükön. Fontos szerepet főleg a XVIII-XIX. században töltött be, mint a női öltözködés kelléke. A máig használatos összecsukható legyező szintén keletről került hozzánk. A reneszánsz hozta divatba a négyszögű, zászlóforma és kör alakú, festett legyezőt tükörrel a közepén, strucc- és pávatollal keretezve. XV. és XVI. Lajos idejében Franciaországban pompás bőr-, selyem-, és pergamen-, elefántcsont-, teknőclegyezőket állítottak elő, gyöngyház, arany és ezüst díszítéssel. A Versailles-i udvarban a legyezővel az etikett is foglalkozott, az udvarhölgyek pl. csak a királynő jelenlétében nyithatták ki a legyezőjüket. Párizsban a rokokó idején a legyezőnek fontos szerep jutott a gáláns kapcsolatokban is.³ Valaki „feltalálta” a legyezőbeszédet. S ...”idővel szerető szívek közvetítője, illetőleg érzelmeinknek kifejezője lett. Valóban elmés dolog! Ugyan melyik árgus szemű anyának jutna eszébe, hogy midőn leánya legyezőt gyorsan kinyitja, homlokához viszi, lábára mutat, akkor ott, a másik sarokban az imádó csaknem elolvad a végtelen boldogságtól. Alig van könnyebb módszer az érzelmeket titkon, mások előtt észrevétlenül kifejezni mint éppen a legyező különféle mozdulatai által.”⁴ A különféle alkalmakhoz

más-más legyező illet, s egy hölgynek több darab is volt a birtokában, amelyeket tárlókon tartottak. (1. ábra)⁵

A legyező a polgárság köreiben is elterjedt, s a bálruha kiegészítőjeként, máig előfordul. Távolról sincs azonban akkora jelentősége, mint Keleten vagy Dél-Spanyolországban, ahol szerves része az ünnepi ruhának.

A Laczkó Dezső múzeum gyűjteményében 21 db legyező található.⁶ Ezek anyaga: fa, toll, papír, csont, teknőcpáncél, szaru, celluloid, textil, nád. Díszítésük változatos és igen gazdag. Festett, nyomott, arany- és ezüsthíázott, különféle felvarrt flitterekkel, islógokkal, áttört acéllapocskákkal,⁷ gyöngyház és acél berakással, vésett és áttört mintákkal készültek.

Textilrestaurátorként elsősorban a textil borítású legyezők restaurálásával foglalkozom. Az összetett anyagú és készítésechnikájú tárgyak változatos konzerválási problémákat vetnek fel, megoldásuk izgalmas szakmai feladatot jelent.⁸ A továbbiakban négy textilborítású legyezőt és ezek restaurálását ismertetem.

A legyezők leírása és restaurálása

I.

Az I.56.58. leltári számú tárgy szélessége kinyitva: 27,5 cm. Záróküllő hossza: 14,8 cm. Vastagsága: 2,1 cm. 15 db küllőből és két záróküllőből áll. Ezek felső, textillel borított része fából, az alsó rész pedig teknőcpáncélból készült. Alul, a forgáspontban gyöngyház alátéttel ellátott szegecs fogja össze

őket. A fa részek festettek, a teknőcpáncél pedig arany és ezüst fóliával⁹ díszített. A küllők teknőcből készült része mind formailag, mind díszítményében egy-egy gabona növényre emlékeztet. A szárak és a kalász a köztük lévő szemek aranyozott ezüst fóliával, minden második pedig ezüst fóliával díszítettek. A záróküllők kalász feletti része keskenyebb, és díszítése merőben eltérő, keleties. (2. ábra) A textilborítás ritka szövésű, áttetsző selyemből¹⁰ készült. Valószínűleg egyszínű világoskék¹¹ volt, de erre ma már csak a világoskékre festett küllőkből, és a gazdag flitter és tükrös díszítményekből következtethetünk, amelyek mellé a festett díszítés már túlzás lett volna. Minden második küllő közét arany színű flitterekből felvarrt, háromszirmú virágalak díszíti. A virágok levelét kis ovális tükrösök jelképezik. A talajt, amelyből a virágok kihajtottak, három egymás alatti flittersor szimbolizálja. Közülük a középső acél, felvarrásukkor a cérnából egy-egy hurkot képeztek. Ma már nem tudni, hogy ezek a hurkok díszítésként vagy valaminek a rögzítésére szolgáltak-e. A legyező két-két szélső cikkelyét stilizált virág alakú tükrös díszíti, a felső szélét pedig selyem szalag¹² zárja.

A restaurálás előtti állapot

A legyezőt összecsucskva kaptam kézhez. Azonnal látni lehetett, hogy a textil rész az anyag öregedése folytán teljesen törékennyé vált, és szinte mind kihullott a küllők közül. Csak néhány töredék maradt fenn a legyező felső szélét szegő szalagból és a legyezőt borító selyemből. Jobbára csak a díszítményeket lehetett belőle látni. Ezeket az a cérna tartotta egyben, amellyel egykor felvarrták őket a tárgyra. Az összegubancolódott varrószalakat a díszítményekkel együtt rátekerték az összecsucskott, töredezett küllőkre. A fémfóliák felületét fekete korróziós termék borította. Egy részük hiányzott. Sajnos úgy gondoltuk, hogy ez a legyező nem állítható helyre, ezért fotó sem készült erről az állapotról.

Restaurálás

Az ilyen tárgyak kihívásként csalogatják a restaurátort; engem is. Óvatosan elkezdtem lebontani a gubancot, hogy szabaddá tegyem a küllőket és a különböző cérnán függő flitterekből álló díszítőelemeket. Néhány flittert és tükröst a készítéskor az alatta lévő küllőt átvarrva rögzít-

tettek a legyezőre, mert úgy adta a minta. Ezekből pontosan meghatározhatók voltak a cérnákon függeszkedő kis virágmotívumok és a flittersorok eredeti helyei. A küllők megadták a legyező méretét, a textilfoszlányokról pedig megállapítható volt az anyaga, a száliránya és a kötése is.

A manuális munkát a küllők, díszítmények, és a textiltöredékek helyére illesztésével kezdtem. Egy nedves ecset segítségével eltávolítottam a felületi port és a felpuhult cérnákat ki tudtam igazítani, azok eltörése nélkül. Utána az eltört küllőket ragasztottam Planatollal¹³ össze, és akril temperával kiretusáltam a törés helyét. A fém díszítményekről a korróziós termékeket mechanikusan, puha radírral távolítottam el, majd Paraloid B72-vel¹⁴ több rétegben¹⁵ levédtem. A legyező felső szélét szegő szalagból megmaradt töredékeket Präwozelles,¹⁶ ioncserélt¹⁷ vízben tisztítottam, majd a legyező ívének megfelelő formára kitűztem,¹⁸ papírvattával leitatam a felesleges öblítővizet, s hagytam lassan megszáradni, nehogy a szerkezeti rézből is veszítsen az amúgy is törékennyé vált szalag. A legyező textilborításának pótlásához az új anyag kiválasztásakor több szempontot kellett figyelembe venni: a díszeket rögzítő eredeti cérnákat sem kiszedni, sem károsítani egy átvarrással nem akartam, a ragasztás reverzibilitása pedig megkérdőjelezhető, ezért úgy határoztam, hogy nem egy textilrétegre rögzítem ragasztással vagy varrással, a megmaradt díszeket a küllők fa részeivel együtt, hanem két selyemkreplin¹⁹ közé varrom. Ez az anyag szinte teljesen átlátszó, így nem takarja el a megmaradt részeket egyik oldalról sem, de elég erős ahhoz, hogy összetartsa a legyezőt, és helyettesítse ez által a régi textilborítást. Mivel ez utóbbinak az eredeti színét nem tudjuk biztosan, a kiegészítő anyagot nem színeztem meg. Ebből a tört fehér selyem szövetből az eredetinek megfelelő szálirányú és formájú, de annál kicsit nagyobb darabot vágtam ki, kétszer. Az egyiket az eredeti méretre pontosan helyre illesztett legyezőmaradvány fölé terítettem és a küllők fa részéhez Paraloid B72-vel hozzáragasztottam. A ragasztás megszáradása után a legyezőt az alatta lévő Hungarocell²⁰ táblával együtt átfordítottam a fonákjára, egy másik táblára. A felül lévő táblát leemeltem róla, az alatta lévőhöz pedig hozzátűztem a szépen kiigazított selymet. Mivel a forgatás által a kreplin a legyező alá került, alkalom nyílott a már rögzített küllők közti flittereket és tükrösöket is pontosan a helyükre igazítani. Ezek elmozdulását a végleges rögzítésig úgy akadályoztam meg, hogy Glutofixel²¹ egy vízoldható ideiglenes ragasztást képeztem az al-

só selyemhez. Ezután felülre is ráterítettem a már kiszabott, másik kreplint, szintén az eredeti száliránynak megfelelően, és ezt is letűztem a Hungarocellhez. A végleges rögzítést félköríves tű segítségével, selyemszállal készítettem el. A flitterek és díszek lyukain nem öltöttem át, hanem az általuk alkotott motívumokat varrtam körbe. Ugyanígy rögzítettem a küllőket is a két szövétréteg közé. A záróküllőkre pedig úgy, hogy a küllő lapjára kerülő réteget közvetlenül a küllő szélénél levágtam, a felsőt pedig nagyobbra hagytam fél cm-rel. Ezt a többletet visszahajtottam, beburkolva ezzel az alsó réteg vágott szélét, majd az így elkészített szélső cikkeket leragasztottam a záróküllőkhoz. A legyező borításának alsó íve a stilizált kalászkok cikcakk vonalat adó tetejéhez csatlakozik. A pótlás alsó szélének kialakításakor követtem ezt a vonalat. Egyrészt a tárgy maga engedi feltételezni, hogy eredetileg is ilyen volt, másrészt ez akadályozza a vágott szél foszlását. A legyező felső ívét szegő eredeti szalagot törekenysége miatt nem lehetett szegésre újból felhasználni, ezért azt a hasonló szalagból elkészített kiegészítéssel együtt, a díszekkel megegyezően, a két kreplin közé varrtam. Az egyik borítóanyag szélét ráhajtottam a szalagra a másikat csak simán vissza, majd közvetlenül a szalag felett, élében összevarrtam a két egymás felé behajtott szélet. A varrókonzerválás elkészültével leoldottam a Glutofixet és papírvattával leittattam.

A küllők szabad részeinek tisztítását puha radírral tökéletesítettem, a hiányzó aranyfóliák helyét arany színű akvarellal retusáltam és levédtem.

A restaurált legyezőt a helyes tárolás érdekében a számára készített, savmentes-papírral kibélelt kartondobozba helyeztem.

2.

Az I. 56.55.²² leltári számú brisé²³ legyező 18 küllőből és két záróküllőből áll. Szélessége kinyitva: 45 cm. Záróküllő hossza: 24 cm. Vastagsága: 2,1 cm. Barna²⁴ selyemborítással²⁵ készült, empire stílusban. Díszítése különböző méretű aranyozott-ezüst, -réz²⁶ flitterekből és fémfonalból²⁷ áll. A pirossal kontúrozott előrajz ma is jól látható. A díszítmény fő motívuma a tűz, amely háromszor is megjelenik a tárgyon. A selyem felső szélét arany színű, papírszalaggal szegték. A küllők anyaga teknőcpáncél, gyöngyház berakással, aranyozott ezüstoffóliás és tükrös díszítéssel. A

küllők textillel borított része fából készült. A legyezőt a forgáspontban egy gyöngyház alátétes részszegecs fogja össze.

Restaurálás előtti állapot

A tárgy felülete poros szennyeződésekkel borított. A tükrös díszítményeken rozsdás, a flittereken ezüst- és rézkorrozó jelent meg. A fólia kb. egyharmada lepergett, a meglévők felületét ezüstkorrozíós termék sötétítette be. A küllők fa részei töredeztettek, a teknőcpáncélból való részek hiányosak, mintha valamilyen vegyi hatás következtében maródtak volna ki. A textil sérülése is hasonló múltra mutat. Eltekintve a hajtásélben való töréstől, a károsodás főleg a küllők fa és teknőc részének összeillesztésénél mutatkozik. Elképzelhető, hogy a ragasztásra használt anyag nem volt megfelelő, és ez okozta mind a textil, mind a teknőc károsodását. A felvarrt tükrösöket és flittereket erős selyemcérnával rögzítették, amely ma is jól tart, csak a textil alsó ívét keretező flittersor hiánya látványos, kb. a felére tehető. A kis kör alakú tükrökből mindössze három maradt meg. A legyező felső szélét záró papírszalag töredezett, kopott és hiányos.

Restaurálás

E tárgynál a konzerválás fő nehézségét az okozta, hogy a dús flitterezést akkor varrták a legyezőre, amikor már a küllők mindkét oldalát bevonták a selyemmel, vagyis a legyező gyakorlatilag kész volt, csak a textil díszítése hiányzott. Ezáltal a törött küllőket nem lehetett kiszabadítani a két szövétréteg közül, hiszen a varratok sok esetben a küllőt átszűrva készültek. A használat közben a legnagyobb igénybevétel a küllők teknőc feletti fa részeire, közvetlen az összetoldások fölötti részre esett. Jól mutatja ezt az is, hogy ezen a területen hét darab küllő volt eltörve, a legyező felső szélének közelében pedig mindössze az a kettő, amelyet fémfonallal sűrűn átöltöttek. Az egymást érő öltések annyira megyengítették a furnér vastagságú küllőket, hogy talán még a hímzés készítésekor eltörtek. Ezeket a mellettük lévő ép küllők megtartják, ezért jobbnak láttam nem kibontani az eredeti hímzést. A másik hét küllőt viszont mindenképp szükséges volt össze- ragasztani és megerősíteni. Ennek érdekében le kellett bontani a textil alsó ívét követő flittersort, aminek jobbára csak a bal fele volt meg. A két záróküllőt szintén leválasztottam a selyemről. Az enyves ragasztás langyos vízzel jól oldódott. Ekkor

derült ki, hogy a legyező elő-, és hátlapját igen leleményes módon, két darabból építették össze. (3. ábra) Ezáltal az alsó küllőrészhez, különböző, előre elkészített záróküllők voltak illeszthetők. Nőtt a variációs lehetőség.

A legyező borításának portalanító tisztítását ioncserélt víz és etanol 1:1 oldatával végeztem. A felvitt oldatot papírvattával gyorsan felitattam, hogy a szálanyag ne duzzadjon túl. Ezt néhányszor megismételtem, amíg a papíron már szennyeződés nem volt látható. Majd a legyezőt formára tűztem és kiigazítottam a foszlott felső szél szálait. A kezelés által a flitterek is fényesebbek lettek. További tisztításuk esztétikai szempontból nem volt okvetlen szükséges, és a varrócérnak, valamint a gase károsodásával járt volna, ezért ebben az állapotban levédtem őket Paraloid B72-vel. A küllőkre kötött poros szennyeződéseket és a fém díszítés korróziós termékeit radírral távolítottam el. A fóliát és a kis kör alakú tükrösöket itt is több, vékony réteggel védtem le.

A kiegészítő anyagok megválasztásánál három fő szempont dominált. Az egyik, hogy az illető anyag ne bocsásson ki a műtárgyra nézve káros anyagot, a másik, hogy az eredetihez hasonlítson, a harmadik pedig, hogy megmunkálható és beszerezhető legyen. Ezek alapján a legyező felső szélét szegő papírszalag kiegészítéséhez enyves papírból a szalagnak megfelelő szélességű csíkot vágtam, és akvarellal aranszínűre festettem. A textil borítás alsó ívének alátámasztásához selyemkreplinből szabtam ki a gase két rétege közé beilleszthető darabot, és anilin színezékkel sötétbarnára színeztem, a varrókonzerváláshoz szükséges selyemszállal együtt. A küllők kiegészítéséhez Kalloplast,²⁸ a tükrösök pótlására pedig 0,3 mm vastagságú alumínium lemez állt a rendelkezésemre.

Először a küllőket restauráltam. Egy ép küllőről mintát vettem,²⁹ majd a negatívba illesztettem a hiányosat és Kalloplasttal kiöntöttem a pótlást. Ezt mind a nyolc hiányos darabbal megismételtem. A záróküllőkön lévő kisebb hiányokat kitöltöttem, majd a műanyagot a kikötés után a lapok méretére csiszoltam. A kiegészítéseket nem kellett megszíneznem, mert a kikötött műanyag szinte megegyezik az áttetsző, sárgás küllők színével. Utána a kis kör alakú tükrösök pótlásának az elkészítése volt célszerű. Nyolc darab 4 mm és tizenhárom darab 3 mm átmérőjű korongot vágtam lyukasztóval az alumínium lemezből, majd

csiszolóvászonnal simára csiszoltam a szélüket és több réteg Paraloid B72-vel levédtem mindkét oldalukat. Ugyanezzel az anyaggal rögzítettem a küllők eredeti mélyedéseibe a lemezkéket, valamint az elő- és hátlapok felső felét az aljukhoz. Természetesen a ragasztáshoz töményebb oldatot használtam. A küllők fa részének eltört darabjait a törésvonalak mentén hátoldaltól elvékonyítottam. A hiányba illeszkedő tompaszögű ékalakot faragtam körte furnérból. A hosszú oldalát barnára³⁰ pácoltam, a rövideket pedig a küllő elvékonyított részéhez ragasztottam, ezzel összefogva és megerősítve azt. A vékonyításra azért volt szükség, hogy az egymásra ragasztott régi és új furnér csak minimális mértékben legyen vastagabb az eredeti vastagságánál, és a kettő a csatlakozásnál egybesimuljon.³¹ A ragasztáskor a textilborítás alsó széléit óvatosan kihajtottam, majd szilikonpapírt tettem a Planatollal megragasztott küllő két oldalára és lesúlyoztam egy napra. Ezt a többi hat törött küllőn is megismételtem. Egyszerre csak egy küllőn lehetett úgy dolgozni, hogy a súlytól ne feszüljön a többi. A varrókonzerválást csak ezek után tudtam elkezdni. Az eredeti anyag szálirányával megegyező, a legyező ívének megfelelőre kiszabott selymet csipesszel a két gase közé csúsztattam, a hímzés vonaláig. Helyére igazítottam az eredeti textilt, majd selyemszállal varrókonzerváltam a foszlott széleket, lyukat, szakadást és visszavarrtam a lebontott flittersort, egyenletesen elosztva az íven. A konzerváláshoz alkalmazott öltéstípus az áthidaló és lefogó öltés volt. Végül a záróküllőket rögzítettem a textilborítás két szélső cikkére, a felső szélére pedig a kettéhajtott enyves papírszalagot. A küllők fólia díszjeinek hiányait aranszínű akvarellal retusáltam. (4. ábra) A tároláshoz savmentes-papírral bélelt, a tárgyhoz méretezett kartondobozt készítettem.

3.

Az I. 56.56.³² leltári számú brisé legyező 18 küllőből és két záróküllőből áll, tüll borítású. Szélessége kinyitva: 36,5 cm. Záróküllő hossza: 18,8 cm. Vastagsága: 2,1 cm. A küllők tülllel borított része festett fából készült, az alsó negyede és a záróküllők pedig teknőcpáncélból. Utóbbi részeket áttört minta és tükrös, kör meg csillag alakú berakás díszíti. A küllőket a forgáspontban egy gyöngyház alátétes rézszegecs fogja össze. A tüllt több rétegben egymásra helyezett fém díszítményekkel gazdagították. A küllők vonalára cikcakkban varrták fel az ovális, kétlyukú tükrösöket. A köztük lévő szabad területe-

tekre cikkelyenként négy, virágfej alakú flittert varrtak, egyenletesen elosztva. Egy sor flitter zárja a tüll alsó szélét is, annak ívét követve. A felső szélén arany színű, áttört fémfóliára virágszirom szerűen varrták az ovális díszeket, ezt íves vonalban flitterrel vették körül. Felette két oldalt is egy-egy flitter van. A legyező felső szélét keretezendő pedig a cikkek szélességét kitöltő, rácsszerűen áttört tükrös lapocskákat rögzítettek az arany színű fólia tetejére. A méhsejt kötésű tüll felső szélét arany színű enyves papírral szegték.

Restaurálás előtti állapot

A tüll és az azt szegő papírszalag szinte teljesen tönkrement, sötétszürke volt a poros szennyeződésektől. A flitterek és egyéb tükrösök korrodáltak. A küllők deformálódtak. A csillag alakú tükrös berakásokból húsz, a kis körökből kilenc, a virág alakú flitterekből nyolc, a hálósan áttört acéllapocskákból hat hiányzik. Az arany színű áttört lemezek gyűrtek, egy elveszett, öt hiányos. Három küllő törött, ötnek a hegye nincs meg.

Restaurálás

Először egy szilikonpapírral bevont Hungarocell táblán kiegyenesítettem, helyére illesztettem és kitűztem a legyező töredékeit. Egy nedves ecset segítségével eltávolítottam a felületi port és kiigazítottam a tüll megmaradt foszlányait. A fém díszítményeket és a küllőket az előzőekben leírtak szerint kezeltem. Az arany színű fémlemez hiányzó részeit, az eredetét utánzó, poncolt rézlemezről pótoltam. A restaurálás hasonlóan történt az I. 56.58. leltári számú legyezőéhez, de itt a töredékek helyreállítását csak színoldalról, a küllők összeragasztását csak fonák oldalról lehetett elkészíteni. Ez okból a küllőket a színoldalról csak élében ragasztottam össze, majd a legyezőre ráterítettem egy kreplin réteget (5. ábra), amelyet a díszítmények területén, Glutofixel ideiglenes ragasztást képezve rögzítettem. Közben a rögzítő tűket kiszedtem, majd hasonlóan a másik legyezőhöz, két Hungarocell tábla között megfordítottam. Ekkor tudtam a küllők fa részeinek a ragasztását hátoldaltól egy-egy ide illőre faragott furnérral megerősíteni és a hiányzó végeket kiegészítéssel pótolni. Ezeket akril temperával az eredetinek megfelelő kékes fehér árnyalatra előre

retusáltam. Ezután felülre is ráterítettem az előző szálirányával azonosan, a már kiszabott másik kreplint, és ezt is letűztem a Hungarocellhez. A végleges rögzítést itt is félköríves tüvel, és selyemszállal készítettem el, a díszítő motívumokat és a küllőket minden oldalról körbe varrva. A záróküllőkre a két réteget ugyanúgy ragasztottam rá, ahogy az I. 56.58.-asnál. Az eredeti szegőszalag viszont itt papírból készült, és a két záróküllőn lévő kivételével nem maradt ép darabja. Ezt arany színű akvarellal festett, enyves papírból kivágott szalaggal váltottam ki és az eredeti technikának megfelelően felragasztottam a textilborítás vágott szélére. A konzerválás elkészültével leoldottam a Glutofixet, és papírvattával leitattam. A küllők teknőc részei szerencsére épek, csak a tükrös díszek hiányoztak. A küllők szabad részeinek tisztítását puha radírral tökéletesítettem. A hiányzó kör és csillag alakú tükrösök pótlásához 0,3 mm vastagságú alumínium lemezből lyukasztóval kiütöttem a szükséges köröket. Lecsiszoltam a szélüket, és lemezollóval csillag alakúra kivágtam a szükséges húsz darabot, majd levédtem és beragasztottam a helyükre azokat. (6. ábra)

A tárolást az előzőeknél is alkalmazott módon oldottam meg.

4.

Az I. 56.49.³³ leltári számú brisé legyező 12 küllőből és két záróküllőből áll. Egy oldalon selyemborítású, szélessége kinyitva: 51,5 cm. Záróküllő hossza: 27,5 cm. Vastagsága: 3,2 cm. A küllők csontból és fából készültek. A csont részt áttört ornamenssel és különböző színű aranyfóliával díszítették. A forgáspontban rézszegecs fogja össze. Ennek a két vége egyben foglalként szolgál a benne lévő nyolcszögű (valószínűleg üveg) kő számára. A küllők felfelé egyre keskenyednek, így a legyező kinyitott állapotában nagy hézag van köztük. A záróküllők fonák oldalára rózsaszín, lakkozott felületű „selyempapír” ragasztottak; olyan hatást keltve ezzel, mintha az áttört minta háttérben gyöngyházberakás lenne. A küllők felső, fából készült részére, amelyre később a textilborítás került, sorszámok vannak festve. A számok azt jelzik, hogy az adott küllő hányadik a záróküllő után balról jobbra. A küllők fa-részei teljesen egyformák, tehát a számozásnak csak úgy volt értelme ha a legyező készítésekor a küllők csont részét előbb egyesével összeragasztották egy-egy fa küllőrészsel, és csak azután fűzték rá a szegecsre a megfelelő sorrendben. Utóbbi a csont rész mintái szabták meg, itt ugyanis

több küllő egymás mellé helyezve alkot egy mintaegységet. A textilborítást gyümölcszedéses, festett jelenet díszíti. Ennek egyes motívumait apró láncöltéssel, finom fémfonallal körbevarrták. A gyümölcsöket és faleveleket az alakjuknak megfelelő, varrással rögzített színes flitterek szimbolizálják. A díszítés még akkor történt, amikor a selyem még nem volt a küllőkhöz rögzítve. A küllők ugyanis nincsenek átöltve, tehát a varratok csak akkor készülhettek, amikor már a festmény kész volt, de a textilt még nem ragasztották rá a vázra. A selyemlap vászonkötésű, halvány zöldeskék. A küllőkhöz a hátoldalról vékony, enyves papírral rögzítették, majd egy könnyed futóvirág motívumot festettek középtájra. A festmény domináló színei a piros, kék és a rózsaszín. A jelenet egy kastélykertben játszódhat: egy kalapos rokokó ruhás hölgy kis kosarát viszi, egy másik a kötényt tartja a fa alatt, amelyen egy térdnadrágos férfi szedi a pirosuló gyümölcsöket; jobbra pedig a másik férfi összefont karral ül egy faragott köépitményen. A jelenetből a legyező két széle felé virágos növények ágaznak kifelé, kitöltve a rendelkezésre álló teret. A legyező szélét natúr színű vászonszalag szegi.

Restaurálás előtti állapot

A tárgy felületét poros szennyeződés borította. Az elő és hátlap felső harmada hiányzott (7. ábra), egyébként a küllőzet ép. A megmaradt fólia díszítés befeketedett a korróziós termékektől. A textilborítás minden második cikke megsötétedett, a hátoldalukra ragasztott enyves papír öregedése folytán. A festett jelenet bal oldalából négy és fél cikk hiányzik, valamint a jobb széléből kihajló virág egyik ágát egy megközelítőleg téglalap alakú kivágással eltávolították. (Talán egy másik legyező javításához volt szükség e részletre.) Egy korábbi helyreállítási kísérlet alkalmával a hátoldalra egy vastag, merev térképvásznak kasíroztak, de nem pótolták vele a bal oldal hiányát, hanem az utolsó három küllőt egymáshoz drótozták. Ezzel akadályozták meg, hogy a küllőzet teljesen kinyitódjon és feltűnjék a textilborítás hiánya.

Restaurálás

A hátoldalról mindenképp tanácsos volt a térképvásznak eltávolítani, hiszen meghamisítja a legyező eredeti méretét, tönkre teszi a tárgy játékos könnyedségét, és elfedi a hátoldal informáci-

ót a szemünk elől. A vászon felkasírozásához használt ragasztó víz hatására duzzadt, és leválaszthatóvá vált. A legyezőre festett gouache technikájú kép azonban levérzett a nedvesítéstől. Megoldásként a tárgyat 97-98 %-os relatív páratartalmú légtérbe helyeztem. Ezáltal a ragasztó megduzzadt, és a térképvásznak le tudtam választani a hátoldalról anélkül, hogy a festmény károsodott volna. A magas páratartalom hatására a küllőket a selyemszövethez rögzítő enyves papír is eltávolíthatóvá vált, így mód nyílt a küllőzet és a textil külön kezelésére. A selymet először mechanikusan, radírral tisztítottam, majd a festett részeket Regnál³⁴ 3%-os alkoholos oldatával több rétegben levédtem. Az egyes rétegek után 24 óra kötési időt hagytam; majd egy gyors nedvestisztítást végeztem, Präwozelles ioncserélt vízben. A kiöblített selymet papírvattával víztelenítettem. Amikor már épphogy csak nedvesnek lehetett érezni, az asztallapra simítva hagytam szabadon megszáradni.

Restaurálási módszerének kidolgozásában több követelménynek kellett megfelelni. Egyrészt, hogy megoldódjon az eredeti nagyságnak a helyreállítása, megszűnjön a hiány, másrészt, hogy a korábbi, alkalmatlan kasírozás hatását újabb ragasztásos módszerrel ne tetézzem, harmadrészt, hogy a cikkeire szétesett tárgynak biztosítsam az egybentartását úgy, hogy a színoldal élvezhetősége egyáltalán ne csökkenjen. Sajnos a legyező selyemborításának állapota már nem teszi lehetővé az anyag varrását, s így a hagyományos varrókonzerválást sem.

A hátoldal mintájának láthatóságát a továbbiakban az teszi lehetővé, hogy csak a hiányok területén alkalmaztam az eredetihez hasonló selyemanyagot,³⁵ a fonák oldal felőli alátámasztáshoz pedig átlátszó selyemkreplint választottam. A kiegészítés a selyemborítás alapszínéhez hasonlóra színezett³⁶ selyemből készült, amelyet a legyező hiányainak megfelelő alak, méret és szálirányban vágtam ki. Ezeket hátoldalról Glutofixel Imm szélességben hozzárögzítettem az eredeti selyem hiányainak széléhez. Amíg száradt, egy erős polietilén fóliával bevont Hungarocell táblára selyemkreplint feszítettem ki. Erre helyeztem rá a kiegészített selymet a színoldallal felfelé. A táblán lévő kreplin fog a legyező szövetének az alátámasztására szolgálni. A rögzítés feladatát pedig a tárgy ívét követő, egymástól 1,5 cm távolságban lefektetett selyemszálak látják el, amelyeket lefogó öltések rögzítenek a legyező hajtáséleiben. Íves lefektetését úgy értem el, hogy a hajtásélekben, a későbbi lefogó öltések helyén beszúrt gombostűkkel tereltem a tárgy ívének megfe-

lelően a selyemszálát. Ezeken a helyeken a tűszúrások nem tudják károsítani a törékennyé vált selymet, mert itt már szétvált az anyag, csak az arany színű kotúrhímzés tartja össze egy-két ponton. A varrókonzerválás elkészültével a legyező selymének széle mentén körbevágtam a kreplint. A felső szél záró szalagot pótoltam a hiányos területeken. Az így konzervált selyemborítást az eredeti technikával megegyezően rögzítettem vissza a küllőkre. (8. ábra) A küllőzet tisztítása a már leírtak szerint történt. A gouache technikájú minták pótlásához rekonstrukciós rajzot készítettem. (9. ábra)

A tárgyak restaurálásához a hajdani készítés-technikát szinte mozdulatról mozdulatra meg kellett ismerni. Eközben olyan apró, de szabályosan ismétlődő eltérésekre derült fény, amelyeket csak hosszas és alapos szemlélődés után lehet észre venni, s a tárgy összképét közelről sem befolyásolja, a távolabb álló, vagy felületes néző számára pedig teljesen elvész. Miért válogatták hát szemenként a flittereket, és miért váltogatták árnyalatoként felváltva a rögzítőfonalat? Vajon eleink ennyivel élesebb szeműek voltak? Minden esetre annyi bizonyos, hogy a készítők a maguk számára is változatosabbá, hangulatosabbá tették ezzel munkájukat.

Összefoglalás

A cikkben a legyezők eredetének és történetének rövid összefoglalása után, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményében található legyezők anyagait és készítőtechnikájukat összefoglalóan jellemeztem; leírásuk a 6. jegyzetben található.

Mint textilrestaurátor elsősorban a textilborítású legyezők restaurálásával foglalkozom. Az összetett anyagú tárgyak változatos konzerválási problémákat vetnek fel, megoldásuk izgalmas szakmai feladatot jelent. A cikkben négy textilborítású legyezőt, ezek restaurálását és a hozzá felhasznált anyagokat ismertettem.

A régi legyezők általános károsodásai közé tartoznak, hogy a küllők fa, csont, teknőc részei deformálódnak, eltörnek, hiányossá válnak; a fém, leggyakrabban réz, ezüst- és aranyozott ezüstflitterek, acéllapocskák, ezüst és aranyozott ezüstműanyagok megsötétednek, átkorrodálódnak; a textil rész az anyag öregedése folytán veszít

szerkezeti víztartalmából és egyre törékenyebbé válik. Először csak a hajtásélekben törik el, végül kihullik a küllők közül. Ez a folyamat kedvező, egyenletes körülmények közt több ezer év. A változó nedvességtartalom, az ingadozó hőmérséklet az UV-sugárzás katalizáló hatása azonban száz évre, vagy annál is rövidebb időtartamra gyorsítja fel.

A restaurálás során igyekeztem olyan anyagokat használni, amelyeknek jó az öregedésállóságuk. A kezelési módok között vannak olyanok, amelyeket több tárgyon is tudtam alkalmazni, de e cikkben a hangsúlyt az eltérő megoldásokra fektettem, mert ezek részben az egyes darabok speciális károsodásából, részben pedig azok sajátos készítőtechnikájából következtek.

Általánosan alkalmazott módszerek

A fa küllőrészeket a törésvonal mentén elvékonyítottam és összeragasztottam, hátoldaltól egy-egy méretre faragott, elvékonyított furnérral megerősítve. A vékonyításra azért volt szükség, hogy az egymásra ragasztott régi és új furnér csak minimális mértékben legyen vastagabb az eredeti vastagságánál, és a kettő a csatlakozásnál egybesimuljon. A ragasztás helyét az eredeti festés vagy pácolásnak megfelelően retusáltam.

A fém díszítményekről a korróziós termékeket mechanikusan, radírral távolítottam el, majd több rétegben Paraloid B72-vel levédtem. Az esztétikai helyreállítás érdekében a hiányzó díszek helyett hasonlókat készítettem és az eredetieket ezekkel pótoltam.

A küllőket úgy restauráltam, hogy egy ép küllőről szilikonmintát vettem, majd a negatívba illesztettem a hiányosat és a kiválasztott kiegészítő- anyaggal kiöntöttem a pótlást. A műanyagot a kikötés után a lapok méretére csiszoltam.

Speciális probléma-megoldások

Az I. 56.58. és az I. 56.56. leltári számú legyezők textilborítása annyira hiányos és előregedett, hogy a textilrestaurálásban általánosan alkalmazott alátámasztásos módszert ezeknél nem lehetett alkalmazni. Ilyenkor kézenfekvő megoldást nyújthat a ragasztásos módszer. Ezek hosszútávú alkalmassága és reverzibilitása viszont kérdéses, ezért egy harmadik megoldást választottam. A megmaradt részeket két selyemkreplin közé varrtam be úgy, hogy azokat a szélük mellett körbevarrtam. Ezáltal a flitterek és egyéb díszítőelemek eredeti rögzítőfonalait sem ki-

venni, sem átölni nem kellett azért, hogy azokat biztonságosan rögzíthessem. A kreplin helyettesíti az eredeti textilborítást, megoldja a rögzítés problémáját, ugyanakkor mindkét oldalról láthatóak maradnak az eredeti részek.

Az előző tárgyaknál a küllőkhöz könnyen hozzá lehetett férni, ezért nem okozott gondot a javításuk. Az I. 56.55. leltári számú legyezőnél azonban a dús flitterezést akkor varrták a legyezőre, amikor a textilborítás már a váz mindkét oldalára rá volt crösítve, így a varratok a küllőket átöltné készültek és azokat nem lehetett kiszabadítani a két textilréteg közül. Egyik lehetőségként, kínálkozott, hogy csak tisztítást végzek. A tárgy kiállítása azonban így csak vízszintesen, a tároláshoz kialakított dobozában lenne lehetséges. Megoldást jelenthetett volna, ha a küllők megerősítését a textilen keresztül, fonákoldaltól végeztem volna el. A ragasztó így átíratná a gaset és kívülről látható lenne a megerősített szakaszokon a ráragasztott pótküllő. Ezek helyett amellet döntöttem, hogy néhány flittert lebontok, hogy a szükséges mértékben hozzáférhessek a szövetek között a küllőkhöz. Így csipesszel be tudtam helyezni az előre elkészített és retusált kiegészítéseket. Az egyes küllők javítandó területét a ragasztások idejére Szilikon-papírral izoláltam a textiltől. A küllőket külön-külön kezeltem, a lesúlyo-

záshoz speciális, lépcsős alátámasztást alkalmazva, hogy egyik küllő se feszüljön meg a súly alatt. Végül visszavarrtam a lebontott és kezelt flittereket.

Az I. 56.49. leltári számú legyező restaurálási módszerének kidolgozásában több követelménynek kellett megfelelni. Egyrészt, hogy megoldódjon az eredeti nagyságnak a helyreállítása, megszűnjön a hiány, másrészt, hogy a korábbi, alkalmatlan kasírozást megszüntessem és újabb ragasztásos módszert ne alkalmazzak, harmadrészt, hogy a cikkeire szét-esett tárgynak biztosítsam az egybentartását úgy, hogy a színoldal élvezhetőségét egyáltalán ne csökkentsem. Mindezek mellett figyelembe kellett venni, hogy a legyező selyemberítésének állapota már nem teszi lehetővé az anyag varrását.

Megoldást a különböző technikák kombinációja jelentette. Kiegészítést csak a hiányok területén alkalmaztam, az eredetihez hasonló selyemanyagból. A fonák oldal felőli alátámasztáshoz átlátszó selyemkreplint választottam. A rögzítést pedig a tárgy ívét követő, egymástól 1,5 cm távolságban lefektetett selyemszálak látják el, amelyeket lefogó öltések rögzítenek a legyező hajtáséleiben. Ezekben a helyeken a tűszúrások nem tudják károsítani törekennyé vált selymet, mert itt már szétvált az anyag.³⁷

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

Ltsz = leltári szám

Virágnyelv 1990 = Virágnyelv és más titkos nyelvek.
Szerk.: Gétsy L. A legyezőnyelv. Budapest 1990. 123-141.

KOROKNAY 1983 = Sz. KOROKNAY É.: Legyezők.
Régiségek könyve. Budapest 1983. 365-357.

¹ Virágnyelv 1990

² Az első ismert strucctoll legyező egy Kr.e. 1370-ből való egyiptomi sírleletből származik. Fogója elefántcsont – KOROKNAY 1983

³ KYBALOVÁ, L. - HERBANOVÁ, O. - LAMAROVÁ, M.: Legyezők. Képes divattörténet az ókortól napjainkig. Budapest 1974. 471.

⁴ Virágnyelv 1990

⁵ A bécsi „Wien s grösses Special-haus für Fächer” műhely kis katalógusban hirdeti (M. Wiesz. Wien, Kärntner Str. 18. cím alatt) kapható legyezőit és a képen látható legyezőtartót.

⁶ A gyűjteményben lévő legyezők:
Ltsz.: 53.3.181. Celluloid foglalásban madártollak, „László” felirattal.

Ltsz.: 53.4.82. Falcmezből, festett madarakkal.

Ltsz.: 56.41. Felhős, barna teknőcből, sima küllőkből áll, fekete strucctollal. Előlapján fekete atlasz szalagsokor.

Ltsz.: 56.42. Csont, fekete tollakkal. Előoldalán két paradicsommadár.

Ltsz.: 56.43. Csont, fehér tollakkal.

Ltsz.: 56.44. Aranyozott fa küllők. Rézfogóján gyöngyház gomb, krémselyem bojt.

Ltsz.: 56.45. Csontküllők festett papír pásztorjelenet.

Ltsz.: 56.46. barna fa, vászonlappal borítva, rajta az Iparcsarnok, fás táj, nemzeti színű zászló, „Budapest 1885” felirat.

Ltsz.: 56.47. Barna nád, papírlappal, nyomott dísz. Rokokó öltözetű pár, amorettek.

Ltsz.: 56.48. Csontküllő papírlappal, rajta olajnyomat, lovagi jelenet, rokokó díszek.

Ltsz.: 56.49. Ezüst, arany díszítésű, fehér csontküllő. Selyem, rokokó jelenet.

Ltsz.: 56.50. Fehér csontküllő, fehér selymén virágcsokor.

Ltsz.: 56.51. Áttört acéllapocskákkal díszített szaruból, papírlappal.

Ltsz.: 56.52. Falapok papírral.

Ltsz.: 56.53. Áttört díszű, fehér celluloid lapokból.

- Ltsz.: 56.54. Áttört, ezüst és festett díszű csont, fehér papírral.
- Ltsz.: 56.55. Ezüst és acéllapocskás díszű teknőcből, barna gase-ből.
- Ltsz.: 56.56. Áttört és acéllapocskás szaru küllők, és tüllborítás.
- Ltsz.: 56.57. Külső lapjai teknőcből, a belső gazdagon áttört és arany papír rátéttel díszített, lapjai fehér celluloidból.
- Ltsz.: 56.58. Ezüst nyíldíszes teknőcből flitterdíszes gase lapja csak töredék.
- Ltsz.: 56.59. Áttört díszű fehér karton lapokból, fehér selyembojttal és zsinór összefogó-karikával
- 7 A leltárban ez a megjelölés szerepel. Valójában annyit tudunk róluk, hogy tükröződő felületű, vastartalmú fémötvözet. A cikkben tükrös néven szerepelnek.
- 8 KOROKNAY 1983
- 9 JÁRÓ M.: Cseppanalízises jegyzete alapján, oldószeres vizsgálattal azonosítva. Képzőművészeti Egyetem, Budapest 1990 (Kézirat)
- 10 Mikroszkópos és oldószeres vizsgálat alapján azonosítva. Láncfonal sűrűsége 34/cm; vetülék sűrűsége 28/cm.
- 11 A kék legyező az állandóság és a hűség jelképe volt.
- 12 Atlasz kötésű, 8 mm széles selyemszalag. Mikroszkóposan vizsgált. Láncfonal sűrűsége 86/cm; vetülék sűrűsége 72/cm.
- 13 Poli(vinil-acetát) alapú, vizes diszperziós, általános ragasztó.
- 14 Metil-akrilát (30%) + etil-metakrilát (70%) kopolimer. Igen jó öregedésálló, toluol, xilol és alkohol oldja, 2-20%-os oldata használatos.
- 15 A több vékony rétegben felvitt műanyag jobban védi a fémet, mint az ugyanolyan vastagságú egy réteg, mert a kialakult rácspontok nem pontosan egymás felett jönnek létre. Csökken a rácspontok közti tér, így a kis molekulák is nehezebben férnek hozzá a fémhez.
- 16 A Prävozell ionmentes tenzid, amely hideg vízben is jól tisztít.
- 17 Lágýtott, valamint vas- és klórmentes, nehogy ezek az ionok a textilben maradványként katalizálhassák annak a bomlását.
- 18 A kitűzéshez rozsdamentes, 00-ás méretű tűket használtam.
- 19 Import, natúr hernyóselyem szövet. Láncsűrűsége: 46/cm vetülék sűrűsége 38/cm.
- 20 Hungarocell: Habosított polisztirolból készült tábla, amelyet erős polietilén fóliával bevonva használtam. Ezen az íves tű hegye megcsúszik, így alkalmas a varrókonzerválódó tárgyhoz alátétként.
- 21 Metil-cellulóz: cell-O-CH₃. Papíragasztó, pergő festék megszilárdítására, vízzoldható, mikroorganizmusokra kevésbé érzékeny.
- 22 Hasonló, empire stílusú, XIX. század első felére datált, flitterekkel kivarrt legyezőt láttam az Iparművészeti Múzeum Kisgyűjteményében. Ltsz.: 51.991.
- 23 Összecsukható, megközelítőleg félkör alakú, nyél nélküli.
- 24 A barna legyező változó szerencsét jelentett - Virágnyelv 1990
- 25 Az anyag neve gase. Láncsűrűsége: 26/cm, vetülék sűrűsége: 24/cm.
- 26 Mikroszkóp alatt cseppanalízises módszerrel azonosítva.
- 27 Az arany hímzésű legyező gazdagságot jelképezett - Virágnyelv 1990
- 28 Metakrilát.
- 29 RTV-ME622 628 nem zsugorodik. Addíciós típusú szilikonkaucsuk. Wacker.
- 30 Diófa páccal.
- 31 Ma már egy más, etikusabb, azóta kikísérletezett módszert alkalmazok, amelynél az eredeti részből nem kell eltávolítani. Ez abból áll, hogy az élében ragasztott küllőt kívülről erősítem meg. Kétoldalról 5-5 cm hosszú kreplinszalagot ragasztok a küllőre úgy, hogy a törésvonal a szalag közepén legyen.
- 32 Analógiája megtalálható az Iparművészeti Múzeum Kisgyűjteményében. Ltsz.: 57.874. a XIX. század második felére datált.
- 33 RADISICS J.: A legyező. „Amateur-gyűjtők kiállítása” In: Magyar iparművészet 10. 1907. - két hasonló darab. Tulajdonosok: Gr. Zichy Józsefné, özv. Gr. Andrásy Aladárné. Utóbbi Vouet munkája a XVIII. századból. - Ugyancsak ebbe a csoportba tartozik az a legyező is, amely 1770-re datált, papír borítólap goueche festéssel és flitter dísszel. A középmezőben a Rózsálány koszorúzása. Gravírozással, aranyozással díszített, áttört elefántcsont küllők. FALLUEL, F. – SIMONOVICS, J.: Francia elegancia divatkellékek Párizsból. A Musée Galliera, Párizs kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban 1999. 21., 23. Két másik analógiát 1770-ből és 1780-ból találtam. Ezek flitterezett, festett, három részre osztott képpel díszítettek, áttört elefántcsont küllővel, aranylappal: Fächer des 17.-20. Jahrhunderts. Mainfränkisches Museum, Würzburg 1982. 27., 113., 115.
- 34 Poli(vinil-butiro-acetát) papír, textil, bőr megerősítésére, levédésére használjuk alkoholos oldatban.
- 35 A kiegészítéshez választott selyem láncsűrűsége: 68/cm, vetülék sűrűsége: 65/cm. Legyező selymének láncsűrűsége: 46/cm, vetülék sűrűsége: 56/cm.
- 36 Anilin, bázikus színezékekkel színezve.
- 37 Végezetül szeretnék köszönetet mondani Horváth Hilda művészettörténésznek, Soós Katalin restaurátorművésznek és mindazoknak akik munkám során segítettek.

RESTORATION OF FOUR TEXTIL-COVER FANS FROM THE MUSEUM "LACZKÓ DEZSŐ" COLLECTION

In this article, after a short summary of the origin and history of fans, the materials and production techniques of the fans found in the collection of the Veszprém Museum "Laczkó Dezső" are briefly described.

As a textile restorer, I am principally involved with the restoration of fans with textile overlay. Various problems arise in connection with the conservation of objects made from a combination of materials, and their restoration is an exciting professional challenge. In the article, four fans with textile overlay are presented, together with their restoration and the materials used for this.

Some of the treatment methods could be applied to several of the objects, but emphasis is laid on divergent solutions, as these resulted partially from the special damage to individual objects, and partially from the particular manufacturing techniques for these.

The textile overlays of the fans with inventory numbers 1.56.58. and 1.56.56. were so patchy and worn with age, that the usual supporting method used in textile restoration could not be applied. The long-term suitability and reversibility of gluing methods is questionable, and so a third solution was chosen. The surviving pieces were sewn in between two sheets of crêpe silk, thus solving the problem of fixing the material, and replacing the original textile overlay.

With the above objects, the spokes were easily accessible and repairing them did not cause any

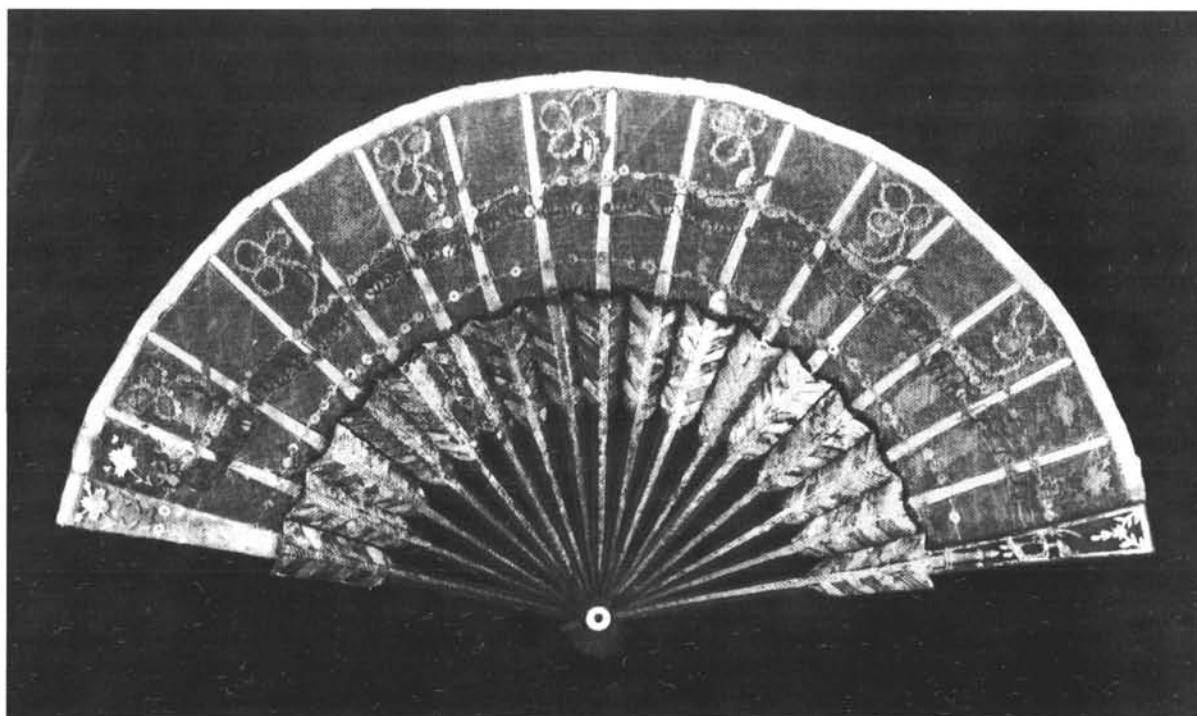
problems. This was not so in the case of the fan with inventory number 1.56.55., as the dense spangles were sewn onto the fan after the textile overlay had been attached to both sides of the framework. Several sequins had to be removed, so that the previously prepared and retouched parts could be inserted with tweezers. The sections of individual spokes in need of repair were isolated from the textile using silicon paper until they could be stuck.

In the development of a method for the restoration of the forth fan, various requirements had to be met. Firstly, that the attainment of the original size should be solved and no longer be lacking, secondly, that the previous, unsuitable backing should be removed and another gluing method should not be used, and thirdly, it should be ensured that the object, which had fallen apart into its components, should be held together in such a way that the aesthetic enjoyment of the face of the fan should not be lost in any way. Because of the condition of the silk overlay of the fan, it is not possible for the material to be sewn.

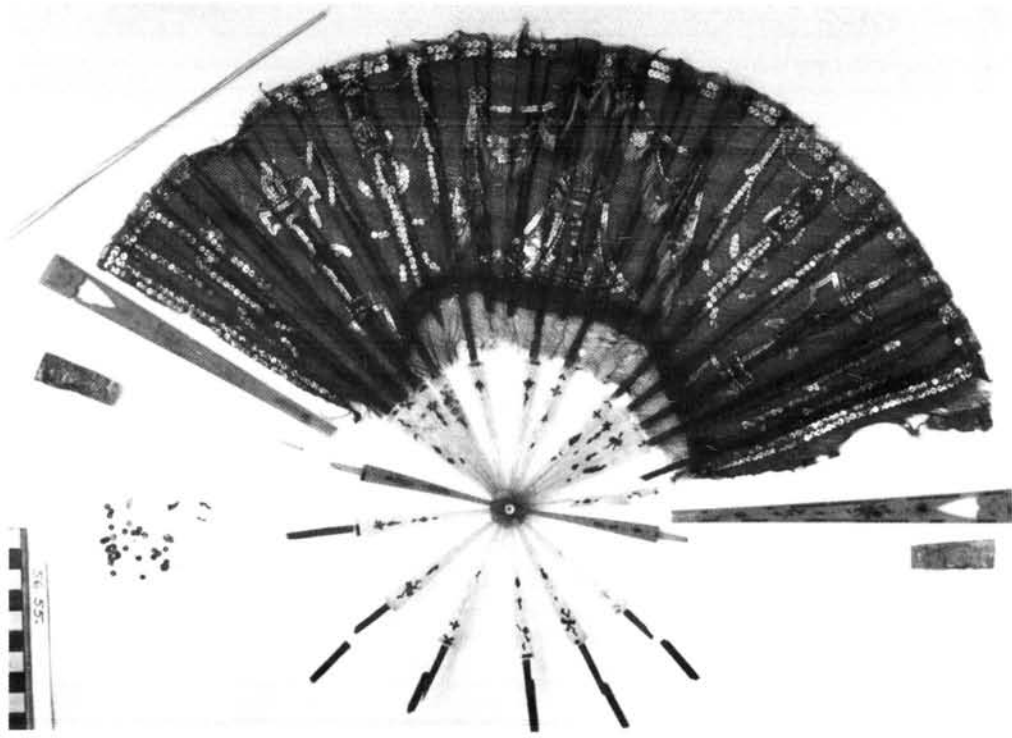
Additional pieces of a similar material to the original silk were only used where sections were missing. As support from the back side of the cloth, transparent crêpe silk was chosen. The material is fixed in position by two strands of silk, laid 1.5 cm apart, following the curve of the object, and held by stitches at the turns of the pleats in the fan. In these positions, the needle pricks cannot damage the fragile silk, as the material has already come apart.

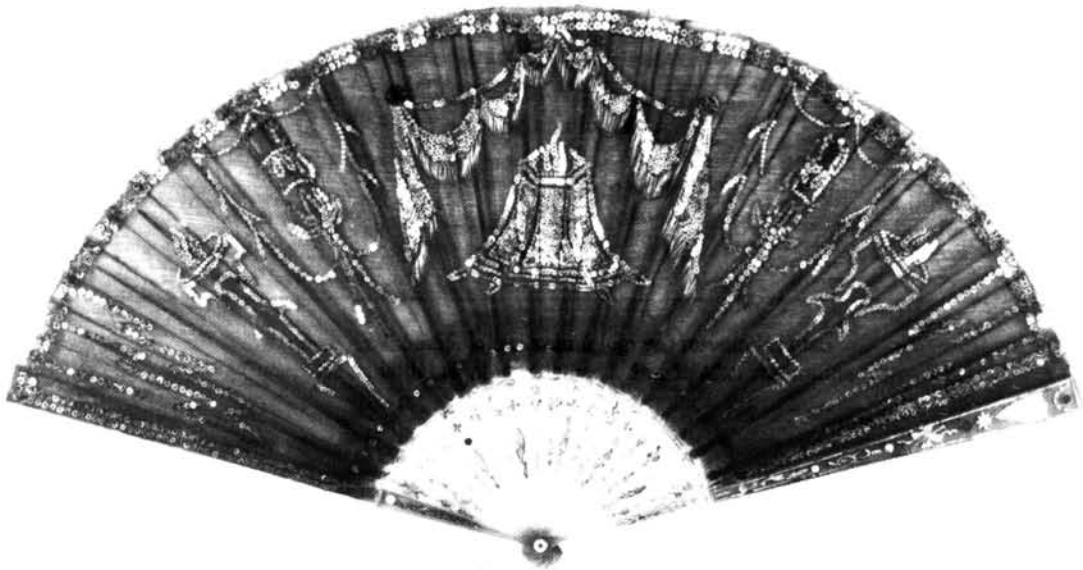
1. ábra. A legyezők tárolására készült, boltban kapható polc
Figure 1. Shop-bought shelf for storage of the fans

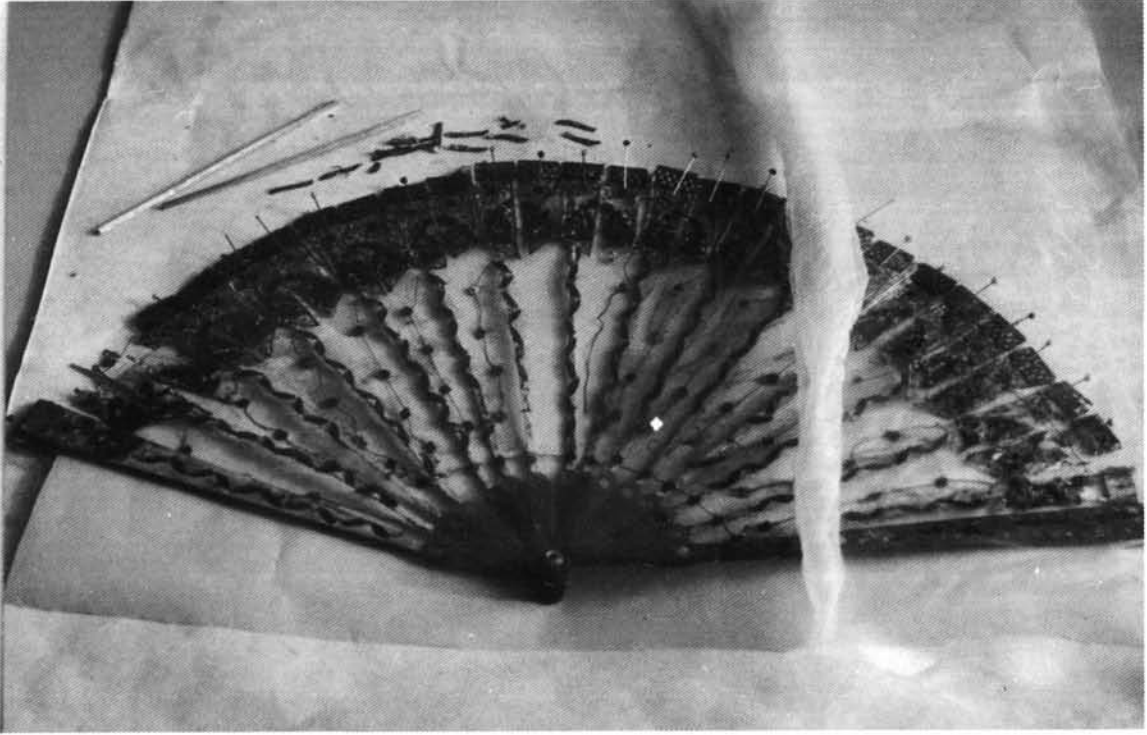
2. ábra. Az I. 56.58. leltári számú legyező restaurálás után
Figure 2. Fan with inventory number I. 56.58., after restoration

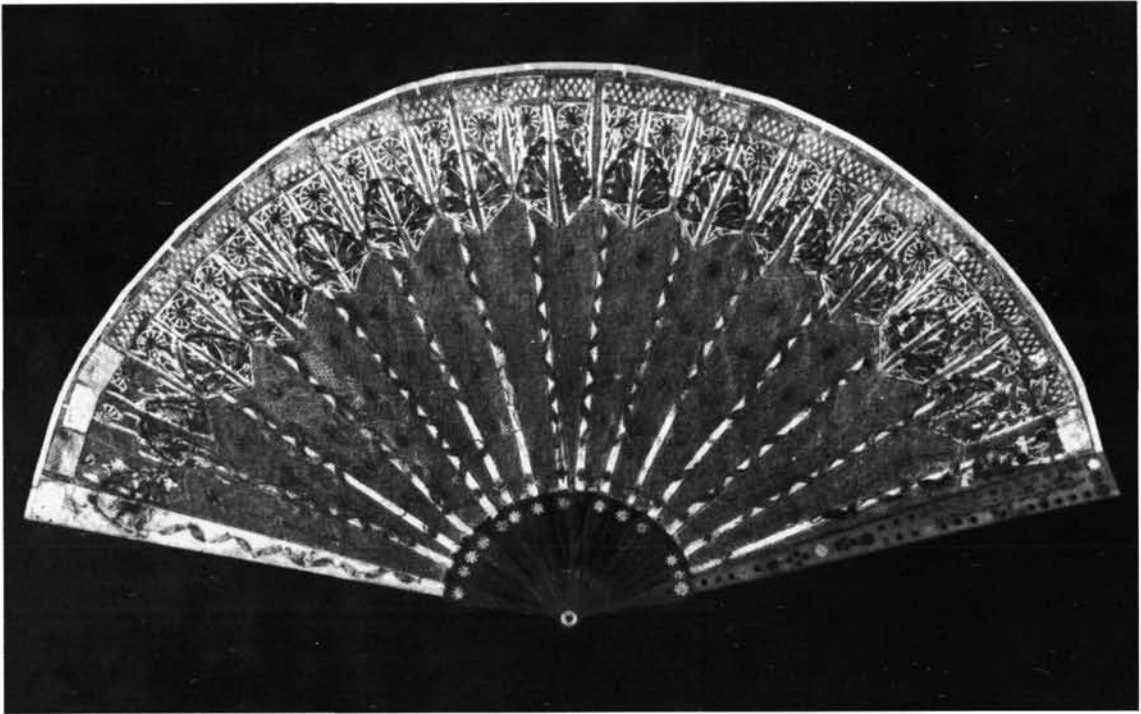
3. ábra. Az I. 56.55. leltári számú legyező restaurálás közben
Figure 3. Fan with inventory number I. 56.55., during restoration

4. ábra. Az I. 56.55. leltári számú legyező restaurálás után
Figure 4. Fan with inventory number I. 56.55., after restoration

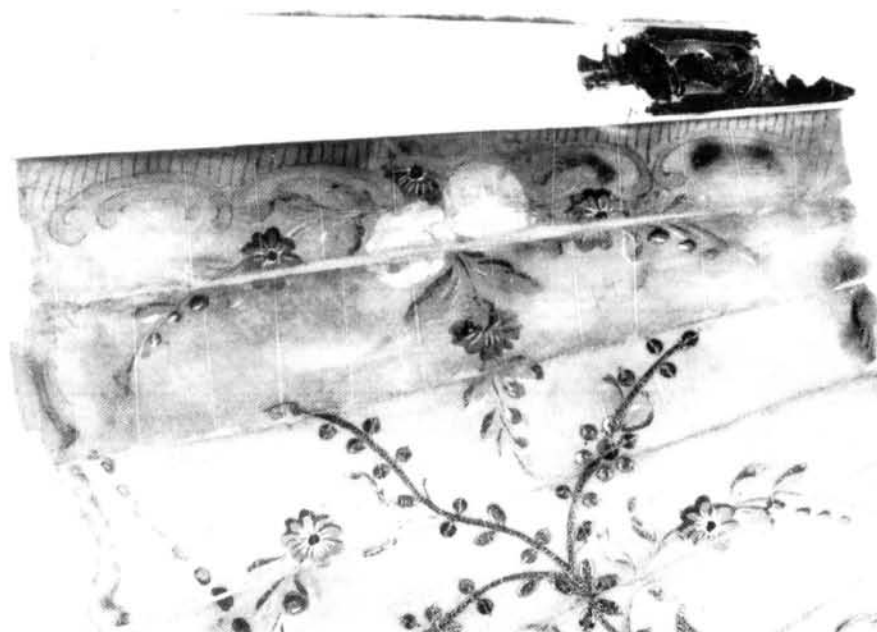
5. ábra. Az I. 56.56. leltári számú legyező restaurálás közben, a felső selyem ráhelyezésekor
Figure 5. Fan with inventory number I. 56.56., during restoration, as the upper silk was replaced

6. ábra. Az I. 56.56. leltári számú legyező restaurálás után
Figure 6. Fan with inventory number I. 56.56., after restoration

7. ábra. Az I. 56.49. leltári számú legyező részlete restaurálás előtt
Figure 7. Detail of fan with inventory number I. 56.49., before restoration

8. ábra. Az I. 56.49. leltári számú legyező részlete restaurálás után
Figure 8. Detail of fan with inventory number I. 56.49., after restoration

9. ábra. Az I. 56.49. leltári számú legyező rekonstrukciós rajza
Figure 9. Reconstruction design of fan with inventory number I. 56.49.

50

1950 • MKB • 2000

Az ÖtvenÉves Bank

